VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

Gintautas Žalėnas

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTIJOS BAŽNYČIŲ VARPAI IR JŲ GAMINTOJAI

Daktaro disertacija

Humanitariniai mokslai, menotyra (03 H)

Kaunas 2015

Doktorantūros ir daktaro mokslų laipsnių suteikimo teisė suteikta Vytauto Didžiojo universitetui kartu su Architektūros ir statybos institutu 2003 m. liepos 15 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu Nr. 926

Disertacija rengta 2010–2015 metais Vytauto Didžiojo universitete

Mokslinis vadovas:

prof. habil. dr. **Vytautas Levandauskas** (Vytauto Didžiojo universitetas, humanitariniai mokslai, menotyra – 03H)

TURINYS

Įvadas 4

I skyrius: Istorinių varpų gamyba ir puošyba 25
– Varpo schema 25
– Varpų konstravimas ir gaminimas 26
– Varpų puošimo technikos ir pobūdis 41
– Inskripcijų tipai 51

II skyrius: Varpai nuo gotikos iki manierizmo 58
– Tarp Rytų ir Vakarų: ankstyvieji varpai LDK žemėse 58
– Renesanso epochos varpų paveldas 66
– Renesanso epochos varpų bruožai 89
– XVII a. I p.: manierizmo periodo varpai 91
– Manierizmo laikotarpio varpų bruožai 104

III skyrius:Baroko epochos varpai 106
– Baroko varpų paveldas: specifika ir išlikimas 106
– Jonas Breuteltas – pirmasis barokinių varpų liejikas Lietuvoje 110
– Jonas Delamarsas – Breutelto tradicijos tęsėjas 121
– Smulkieji baroko epochos Vilniaus varpų liejikai ir jų kūriniai 133
– Tėvo ir sūnaus Apanavičių liejykla 139
– Įvežtiniai varpai baroko epochoje 148
– Baroko sklaida Lietuvos varpų puošyboje 151

Išvados 156
Šaltiniai ir literatūra 158
Priedai 175
Iliustracijų sąrašas 187
Iliustracijos 194

ĮVADAS

Varpas yra vienas iš nedaugelio civilizacijos sukurtų artefaktų, kuris kaip įvairiareikšmė simbolinė figūra yra tvirtai įaugęs į kolektyvinę žmonijos pasąmonę. Ypač glaudžiai šis instrumentas susijęs su Europos kultūra ir net yra tapęs neatsiejama europietiškos tapatybės dalimi. Varpas, kaip mums visiems žinomas instrumento tipas, atsirado ir subrendo Vakarų Bažnyčios tradicijų gelmėse ir, nepaisant jau viduramžiais prasidėjusio sekuliarizacijos proceso, vis dar išlieka kaip svarbus sakralinis instrumentas, naudojamas beveik visų denominacijų krikščionių bažnyčiose. Tuo pat metu šis instrumentas, peržengęs konfesijų ribas, turi tam tikrą universalią ypatybę – jo garsas skamba visiems vienodai, nesvarbu, kokie būtų religiniai ar kiti įsitikinimai, kalba, išsilavinimas ar socialinė padėtis. Kaip retas kitas žmonijos kūrinys, šis iš pažiūros paprastas instrumentas pasižymi itin įvairiomis pažinimo galimybėmis, todėl gali būti nagrinėjamas pačiais skirtingiausiais aspektais.

Varpai Europoje buvo pradėti naudoti maždaug prieš pusantro tūkstančio metų, visų pirma kaip signaliniai, o vėliau – ir kaip muzikos instrumentai, kuriais išgaunami tam tikrų tonų garsai, o varpų grupėmis – įvairių tonų deriniai ir ištisos melodijos. Skambinimo varpais tradicijos, skambinimo būdai ar varpų muzikai skirti kūriniai Lietuvoje tebėra mažai nagrinėtos temos. Varpai taip pat gali būti svarbūs dailės istorijai kaip savarankišką vertę turintys taikomosios dailės kūriniai. Šios rūšies dirbiniams pagaminti reikalingas aukštesnis amatų raidos lygis, todėl senieji varpai yra svarbūs technologijų plėtrai pažinti, taip pat ir amatų bei pramonės istorijai. Šiuolaikinių varpų gamyba taip pat išskirtinė, šalia modernių technologijų stebėtinai dera šimtametės tradicijos ir net viduramžius siekianti simbolika ir prietarai. Įrašai ant varpų, herbai, atvaizdai neretai būna reikšmingi istorijos šaltiniai, o patys tekstai gali būti nagrinėjami kaip literatūros kūriniai arba filologijos mokslui svarbūs senosios raštijos paminklai. Iš svetimų kraštų atkeliavę ar ten nuklydę varpai neretai būna ne tik prekybinių ryšių, geokultūrinių sąsajų, bet ir istorinių kataklizmų liudininkai. Svarbiems istoriniams įvykiams, žymioms istorinėms asmenybėms atminti skirti varpai gali turėti memorialinio paminklo bruožų. Atskiro nagrinėjimo vertos temos gali būti varpų naudojimas liturgijoje, bažnytiniame ir pasaulietiniame gyvenime, varpų motyvo populiarumas dailėje, grožinėje literatūroje, profesionaliojoje muzikoje ar tautosakoje, kur aptinkama su šiais instrumentais susijusių prietarų, užkeikimų, liaudiškų gydymo būdų ir kitokių etnografinių duomenų. Tyrimo objektas gali būti ir varpo kaip simbolinės figūros suvokimas visuomeninėje sąmonėje.

Daugiau kaip prieš dvidešimt penkerius metus šio darbo autorius bažnyčiose pirmą kartą iš arčiau susidūrė su varpais. Darbuojantis paveldosaugos srityje, šis atsitiktinis susidomėjimas ilgainiui įgijo profesionalesnį atspalvį, susikaupė gana daug mažai kam žinomos ir net unikalios faktologinės medžiagos, leidžiančios nuodugniau pažvelgti į šešių šimtmečių Lietuvos varpų istoriją. Išleista knyga apie Kaišiadorių vyskupijos varpus[1] suteikė drąsos imtis tyrimo, apimančio jau ne atskiro regiono, bet visos Lietuvos varpus.

Tyrimo objektas. Disertacijos tyrimo objektas – XV–XVIII a. Lietuvos bažnyčių varpai ir jų gamintojai. Pasirinktas objektas nėra homogeniškas, jis turi du sandus – varpus ir gamintojus, abu jie glaudžiai susiję tiesioginiu priežastiniu ryšiu. Toks objekto pasirinkimas leidžia išvengti kraštutinumų – kad šis darbas nevirstų meistrų biografijų žodynu arba Lietuvos varpų istorija, kurioje būtų

[1] Žalėnas Gintautas. *Kaišiadorių vyskupijos bažnyčių varpai*. Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus, 2008.

analizuojama atskirose bažnyčiose vykusi instrumentų skaičiaus dinamika ir jų kaita[2]. Disertacijos tyrimas visų pirma sutelktas į išlikusius senuosius varpus, liudijančius ne tik jų gamintojų įgūdžius, perimtas tradicijas ar menines tendencijas, šiame darbe varpai yra ir „daiktiniai šaltiniai“, padedantys rekonstruoti meistrų kūrybines biografijas. Jei tyrimas iš esmės apima itin nedaug išlikusių instrumentų iš ankstyvojo varpų sklaidos periodo, tai nuo XVI a. vidurio įtraukiami jau ir varpų gamintojai, taip palaipsniui pereinant nuo pavienių instrumentų prie atskirų Lietuvoje dirbusių meistrų gaminių aptarimo ir jų kūrybinių biografijų rekonstrukcijų.

Kaip žinoma, absoliuti dauguma Lietuvos varpų saugoma įvairių konfesijų bažnyčiose, cerkvėse ir kitose religinėms apeigoms skirtose vietose[3]. Būtent šie instrumentai patenka į pagrindinį tyrimo akiratį. Tačiau darbe vartojamas žodžių junginys *bažnyčios varpas* nėra paprastas saugojimo vietos ar paskirties nusakymas – tai terminas, apibrėžiantis konkretų instrumento tipą, pasižymintį specifiniais požymiais. Pasaulietiniai varpai, priklausantys kariljonams, laivams, gaisrinėms, geležinkeliams ir panašiems objektams, sudaro nedidelę, tačiau ganėtinai margą visų varpų dalį. Todėl manytina, kad apsiribojimas bažnyčių varpais suteikia pasirinktai temai daugiau vientisumo ir leidžia išvengti atsitiktinių „ekskursų“. Tas pats pasakytina ir apie smulkiuosius varpelius, kurių dalis buvo naudojama ne tik pasauliečių, bet ir vienuolių religinių apeigų metu[4] ir liturgijoje[5].

Vis dėlto pasirinkimo apsiriboti bažnyčių varpais nėra stengiamasi laikytis paraidžiui. Pasaulietiniai varpai neišvengiamai patenka į akiratį, kai apibendrintai aptariamas atskiro varpų liejiko kūrybinis palikimas ir jam būdingi bruožai. Šiuo aspektu tarpinę padėtį užima laikrodžių varpai. Tai specifinė, savo formomis išsiskirianti instrumentų grupė, kuriai būdingos kresnos, suspaustos proporcijos. Tokia išvaizda yra dėl kitokio skambinimo būdo, kuriuo siekiama išgauti trumpiau rezonuojantį garsą. Todėl šie varpai lengvai atpažįstami ir, kaip rodo praktika, paprastai sutinkami ne pasaulietinės, bet sakralinės paskirties statiniuose, kur didelė jų dalis jau senokai funkcionuoja kaip paprasti, su laikrodžių mechanizmais nebesusieti varpai. Dauguma išlikusių laikrodžių varpų priklausė vienuolynų bažnyčioms, kur jie buvo būtini vienuoliško gyvenimo ritmui palaikyti. Ant tokių varpų rasime nulietų šventųjų atvaizdų, religinių devizų ir kitų bažnyčių varpams būdingų bruožų, kaip tai matyti ant Pažaislio vienuolyno laikrodžio varpų. Todėl laikrodžių varpai įtraukiami į tyrimą lygia greta su minėtais sakraliniais instrumentais.

Teritorinė apibrėžtis. Dalis šiandien vienareikšmiškai suvokiamų realijų praeityje turėjo visiškai kitas formas ir dydžius. Visų pirma tai pasakytina apie kai kurių valstybių teritorijų kaitos istorinę dinamiką. Mūsų atveju geografinės tyrimo ribos nėra paprastai ir aiškiai suvokiamos, todėl manytina, kad privalu apsibrėžti, kokiai istorinei-geografinei erdvei bus taikomas kraštovardis ***Lietuva***. Kaip žinoma, jis yra keleriopo pobūdžio ir gali būti suvokiamas kaip politinė, etninė ar kultūrinė teritorija, kuri retai sutampa su dabartinėmis Lietuvos Respublikos sienomis. Mūsų darbe Lietuva suvokiama ir traktuojama visų pirma kaip politinis organizmas. Taigi, kalbant apie laikotarpį iki XVIII a. pab., ji turėtų būti suprantama kaip Lietuvos Didžioji Kunigaikštija[6].

---

[2] Šiam „žanrui“ priskirtinas neseniai išėjęs leidinys apie Raseinių rajono varpus *Raseinių dekanato varpai ir vargonai*/ Sudarytoja G. Pečkaitienė. Raseiniai: Šiluvos kultūros paveldo rėmimo fondas, 2013.

[3] Tarp tokių vietų atskirai paminėtinos kapinės, kuriose neretai būna pakabinta varpų.

[4] Turimi omenyje *viatiko*, arba vadinamieji *ligonių varpeliai*, kuriais buvo skambinama nešant Švč. Sakramentą ligoniams.

[5] Tokie bažnyčiose naudojami maži instrumentai – tai vadinamieji *zakristijos* ir *altoriaus varpeliai*.

[6] Priešingu atveju temos nagrinėjimas būtų tik fragmentiškas, o išvados daromos metodu *pars pro toto*, iškreiptos ar net klaidingos. Pateiksime tik vieną pavyzdį, vienas iš kelių mūsų dienas pasiekusių neabejotinai Lietuvoje XVI a. liedintų varpų (1583 metais Kaune) buvo skirtas dabartinės Baltarusijos ir Ukrainos pasienyje esančiai Maladavo cerkvei, kurioje saugomas iki šiol (Вецер, Элеанора; Хадыка, Юры. Звон у Моладаве. In: *Помнікі гісторыі і*

Deja, aptardami senosios Lietuvos valstybės paveldą, už tyrimų lauko turime palikti didelę teritorijos dalį, kuri XVII–XVIII a. buvo vadinama *Baltarusijos* vardu[7]. Šiame istoriniame-geografiniame regione, apimančiame Dauguvos ir Dniepro upių aukštupius, LDK laikais buvo Polocko, Vitebsko, Mstislavlio, Smolensko ir iš dalies Minsko vaivadijos. Šis regionas turėjo savo specifiką – šiaurinė jo dalis Dauguvos upe buvo sujungta su Ryga ir palaikė su šiuo miestu intensyvius prekybinius ryšius. Pietinė dalis Dniepro, Beržūnos ir Sožės upių keliais daugiau orientavosi į pietus, Kijevo link. Galima spėti, kad Vilniaus dirbiniai šį regioną pasiekdavo daug rečiau nei tokios pat iš Rygos atvežamos prekės. Turime duomenų, kad Polocke, Vitebske, Mogiliove ir Kryčeve, miestuose, turėjusiuose stiprias ir senas amatų tradicijas, varpus liedino ten dirbę liejikai, bet greičiausiai tie varpai buvo skirti tik vietinėms rinkoms, taip galima manyti, kadangi šių meistrų gaminių nesutinkama vidinėse ar vakarinėse LDK žemėse. Jau vien šios paminėtos aplinkybės rodo, kad minėtas regionas aiškiai išsiskyrė tarp kitų valstybės žemių, o šios teritorijos varpų istorija sudaro atskiro aptarimo reikalaujantį skyrių. Tačiau pagrindinis motyvas, privertęs į tyrimą neįtraukti istorinės Baltarusijos, buvo XX a. pirmosios pusės įvykiai – Pirmojo pasaulinio karo metais įvykusi varpų pervežimas į Rusijos gilumą, bolševikų revoliucija ir šio krašto įtraukimas į ateistinę Sovietų Sąjungą. Karo metu išvežti varpai iš esmės nebuvo sugrąžinti į pirmines saugojimo vietas, o ir atskiri išvežimo išvengę instrumentai buvo sunaikinti ateistinių akcijų metu, kai visoje didžiulėje teritorijoje buvo likusios vos kelios neuždarytos cerkvės. Antrasis pasaulinis karas ir sovietinis pokaris galutinai „išvalė“ šią teritoriją nuo istorinių varpų, ir pastaruoju metu žinome tik kelis atsitiktinai išlikusius instrumentus. Visos šios aplinkybės verčia palikti minėtą regioną už tyrimo ribų.

Kitas už tyrimo ribų atsidūręs istorinis regionas yra Žemaitija. Ši specifinė Lietuvos dalis, įsiterpusi tarp Kuršo ir Prūsijos, XVI–XVIII a. ekonominiais ryšiais buvo glaudžiau susijusi su šiais kraštais nei su Vilniumi ir centrinėmis valstybės žemėmis. Žemaitijoje, bent jau nuo XVIII a. pirmosios pusės, galima punktyriškai atsekti specifinę vietinę varpų liejimo tradiciją, kuri dėl išlikusios medžiagos fragmentiškumo ir beveik visiško istorinių šaltinių nebuvimo yra sunkiai apibūdinama. Iš išlikusių varpų ir naujausios P. Šverebo publikacijos žinome, kad apie 1732–1735 m. prie Pašiaušės jėzuitų kolegijos veikė pirmoji mums žinoma Žemaitijos varpų liejykla. Apie 1740–1750 m. šiame krašte dirbo mums nežinomo vardo varpų liejikas, nuliejęs varpus Judrėnų ir kitoms bažnyčioms. Greičiausiai Žemaitijoje ar gretimose žemėse dirbo meistras Jurgis (Georgijus), nuliejęs 1760 m. varpą Panevėžio parapijos bažnyčiai, o apie 1767–1771 m. dirbo Antanas Paškevičius, galimai rašytojo Dionizo Poškos giminaitis. Nuo 1783 iki 1831 m. Varniuose veikė greičiausiai Žemaičių vyskupams (?) priklausiusi varpų liejykla. Kiek gausiau duomenų yra tik apie galutinį šios liejyklos veiklos periodą. Atsižvelgiant į itin nedidelį išlikusių senųjų Žemaitijos liejikų pagamintų varpų skaičių ir menką jų ištirtumo lygį, manytina, kad Žemaitijos varpų liejimo tradicija yra atskiro tyrimo objektas, todėl šiame darbe Žemaitijos regione nulieti varpai specialiai nebus aptariami.

Tenka pastebėti, kad apsibrėžtos geografinės ribos, kaip ir visi žmogaus susikurti „rėmai“, turi tik santykinę, bet ne absoliučią reikšmę. Todėl, esant reikalui, jos peržengiamos, visų pirma, kai kalbama apie svetur atsidūrusius Lietuvos varpų gamintojų kūrinius. Šia proga verta pažymėti, kad tirti Lietuvoje pagamintų, bet svetur atsidūrusių varpų geografijos šiuo metu dar nėra įmanoma. Žinomi tik keli Vilniuje liedinti varpai, atsidūrę vidurio Rusijoje kaip 1654–1662 m. karo trofėjai[8].

культуры Беларусі. 1971, №1, с.31–33.). Apsiribojus dabartine Lietuvos Respublikos teritorija, jis jau nebegalėtų būti tyrimų objektu.

[7] Išsamiau šiuo klausimu žr. Łatyszonek, Oleg. *Od Rusinów Białych doBiałorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006, s. 135–138.

[8] Коркунов Владимир. *Тверские колокола. Краеведческие очерки*. Internete: http://nasledie.dubna.ru/article.asp?id=99&idcategory=99&idparent=2 [2012 10 03].

Dar vienas, jau sovietmečiu pagrobtas varpas atsidūrė net Chabarovske[9]. **Manytina, kad tik išnagrinėjus apsibrėžtą temą ir išsiaiškinus specifinius Lietuvos varpų bruožus, kaimyninėse šalyse (visų pirma Latvijoje ir Lenkijoje) susidarys sąlygos identifikuoti iš Lietuvos kilusius varpus, ir tai būtų vienas iš praktinių šio darbo tikslų.**

Chronologinės ribos. Siekiant turėti kuo išsamesnį vaizdą, pasirinktos itin plačios, beveik penkis šimtmečius apimančios chronologinės ribos – nuo pirmojo betarpiškai su Lietuva susijusio 1341 m. nuliedinto varpo iki pačios XVIII a. pab., kai buvo padalinta Abiejų Tautų Respublika ir LDK nustojo egzistuoti kaip valstybinis darinys. Savaime suprantama, kad LDK varpų liejimo tradicijos, susiformavusios ne vieno šimtmečio laikotarpiu, iš karto nesunyko, jas galima atsekti net iki pat 1863 m. sukilimo, kai buvo nutraukta paskutiniosios Vilniaus varpų liejyklos veikla. Vis dėlto galima manyti, kad pastaroji tema gali būti atskiro tyrinėjimo objektas, o jos nagrinėjimas dar labiau padidintų ir taip nemažą šio darbo apimtį.

1341–1794 m. laikotarpio pasirinkimą nulėmė kelios priežastys: Dėl nepalankiai susiklosčiusių istorinių aplinkybių šiandien senųjų, iki XVII a. vidurio pagamintų varpų išliko labai nedaug. Istoriniai šaltiniai itin fragmentiški, skurdūs ir išblaškyti. Čia verta prisiminti, kad neturime nė vieno išlikusio varpų liejiko archyvo, o ir jų pačių biografijas tenka rekonstruoti pagal išlikusius gaminius ir atsitiktines užuominas įvairiuose istoriniuose dokumentuose. Atsižvelgus, į tai, kad išliko itin nedaug instrumentų, 1341–1661 m. laikotarpį galima apibūdinti tik atskirais, punktyrinę liniją primenančiais fragmentais. Nors apie XVII a. antrosios pusės ir XVIII a. varpų liejybą medžiagos turime daug daugiau, į varpų liejininkystės raidą LDK buvo stengtasi pažvelgti kaip į priežastinius ryšius turintį procesą ir neskaidyti jo atskiromis dalimis. XVIII a. pabaiga kartu su garsiojo Vilniaus varpų liejiko Antano Apanavičiaus mirtimi tapo natūralia kraštine tyrimo riba.

Tyrimo tikslas ir uždaviniai. Šio darbo tikslas – atskleisti Lietuvos bažnyčių varpų gamybos istorinę raidą, kūrėjus ir meninius stilistinius savitumus nuo XIV iki XVIII a. pabaigos.

Siekiant numatyto tikslo, iškelti šie uždaviniai:

1. Sukurti lietuvišką kampanologijos terminiją;
2. Išaiškinti varpų gamybos ir puošybos technikas ir jų raidą;
3. Išnagrinėti varpų atsiradimą Lietuvoje;
4. Ištirti XV–XVIII a. Lietuvos bažnyčių varpus dailės istorijos aspektu ir atlikti jų atribucijas;
5. Nustatyti XIV–XVIII a. Lietuvos bažnyčių varpų gamintojus, rekonstruoti svarbiausių Lietuvos varpų liejikų kūrybines biografijas ir išaiškinti jų kūrinių būdinguosius bruožus;
6. Ištirti vietines ir užsienio įtakas ir Lietuvos varpų specifiką kaimyninių kraštų kontekste;
7. Nustatyti Lietuvai skirtų atvežtinių varpų tiekėjus;
8. Atskleisti karinių konfliktų įtaką Lietuvos varpų fondo kitimui;

Tyrimo metodai. Sprendžiant išsikeltus uždavinius buvo taikyti įvairūs moksliniai metodai: istorinis, aprašomasis-analitinis, rekonstrukcinis, lyginamasis, formaliosios analizės, kartografinis ir statistinis. Statistinis metodas taikytas III darbo skyriuje tiriant importo iš Karaliaučiaus dinamiką, kiti metodai buvo taikomi pramaišiui darbo metu ir manytina, kad detaliau juos išskirti nėra tikslinga.

Be tradicinių mokslinių metodų, mūsų atlikto tyrimo metu buvo panaudotas naujas ir iki šiol kampanologijoje plačiau nenaudotas varpų atribucijos būdas. Jis duoda gerų rezultatų tuo atveju, kai išlikę kūriniai neturi gamintojų signatūrų, o jų atribucijos negalima pagrįsti istoriniais dokumentais,

[9] Mareckaitė, Gražina. Dingęs varpas. Kur dingo iš Kėdainių į Chabarovską patekęs varpas. In: *XXI amžiaus horizontai*. 2006. Nr. 3. Internete: http://www.e–library.lt/resursai/Ziniasklaida/XXIamzius/XXIa_hrz/hrz_2006_03(119).pdf.

taigi puikiai tinka tiriant Lietuvos varpus, tarp kurių didelę dalį sudaro anoniminių meistrų kūriniai. Šiuo atveju remiamasi ne ant instrumentų esančiais įrašais ar signatūromis, bet išlietais ornamentais, literomis ir ikonografinio pobūdžio reljefais. Pastarieji elementai dažniausiai buvo formuojami naudojant medines matricas, kurių, ypač senaisiais laikais, liejyklos neturėdavo daug. Taikant šį atribucijos būdą gretinami ant skirtingų varpų esantys reljefai, siekiant identifikuoti tų pačių matricų atspaudus. Jei nustatoma, kad ant nežinomo meistro nulieto varpo esantis matricos atspaudas sutampa su pavyzdžiu, ant kurio yra gamintojo signatūra, o nuliejimo laikas atitinka konkretaus meistro žinomus gyvenimo metus, didesnių abejonių nustatant autorių paprastai nebūna. Identifikaciją sunkina tai, kad skirtingi meistrai neretai kopijuodavo motyvus vienas nuo kito, jie skirdavosi tik smulkiomis detalėmis bei grafine išraiška, o matricos buvo naudojamos ilgai, vidutiniškai kelis dešimtmečius, nors žinoma atvejų, kai jos buvo panaudotos ir praėjus daugiau kaip šimtui metų. Todėl naudojant šį identifikavimo būdą neužtenka vizualiai nustatyti bendro ornamentų ar literų panašumo – būtina, kad skirtingų varpų ornamentų atspaudai visiškai sutaptų, įsitikinant, kad buvo panaudotos **ne panašios, o tos pačios matricos**. Taikant minėtą atribucijos būdą naudojami varpų atspaudų rinkiniai. Tokie popieriniai atspaudai gaminami taikant frotažo techniką, todėl paprastai vadinami *frotažinėmis trynėmis*. Jie yra svarbūs šaltiniai, leidžiantys priskirti ištisas anoniminių varpų grupes vienai ar kitai dirbtuvei. Šis atribucijos būdas, pasitelkus žinias apie ornamentų bei šriftų raidą ir kaitą, buvo plačiai taikytas atliekant šį tyrimą.

Mokslinis naujumas, problematika, nagrinėjimo pobūdis ir praktinė reikšmė. Lietuvos varpų problematika kultūros istorijos mokslinių tyrinėjimų lauke yra patekusi tarp periferinių ir nedažnai prisimenamų temų. Galima teigti, kad lietuviškoji kampanologija vis dar formuojasi kaip mokslo sritis, o esamas tyrimų pobūdis primena XIX a. antrosios pusės išsivysčiusias Europos šalis, kuriose tuo metu dėmesys buvo skiriamas faktų kaupimui ir publikavimui. Vienintelis Lietuvos varpams skirtas darbas, parašytas kultūros istorijos aspektu, buvo paskelbtas daugiau kaip prieš 90 metų[10].

Mūsų atliktas tyrimas yra pirmasis bandymas įvertinti Lietuvos varpus dailės istorijos požiūriu, kur svarbūs ne tik istoriniai faktai, nemažai dėmesio skiriama vizualiai nustatomiems formaliesiems požymiams ir jų analizei: stengiamasi įžvelgti instrumentų dekoravimo principus, istorinių stilių bruožus. Pirmą kartą Lietuvos dailės istorijoje yra aptariama baroko epochos varpų ornamentika, taip pat skiriamas didesnis dėmesys inskripcijų išraiškai ir rašybos ypatumams. Lietuvos dailės istorijos darbuose ant kūrinių esančių įrašų paleografinė analizė iki šiol atliekama nebuvo.

Darbe analizuojami ne tik atskiri Lietuvos kampanologijai svarbūs kūriniai, tyrimo metu identifikuoti svarbiausių Lietuvos varpų gamintojų instrumentai aptariami kaip visuma, stengiantis nustatyti jiems būdingus bendruosius bruožus. Todėl šiame darbe nesistengta išvardinti visų mums žinomų vieno ar kito žymesnio meistro kūrinių, nušviesti atskirų instrumentų istorijų ir likimų. Tai visa apimančio Lietuvos varpų katalogo užduotis. Taip pat siekiame atsiriboti ir nuo pastaruoju metu populiarių vietinių istorijų, kai pateikiama atskiros bažnyčios, dekanato ar vyskupijos varpų istorija ir jų apžvalga.

[10] Brensztejn, Michał. *Zarys dziejów ludwisarstwa w b. W. Księstwie Litewskiem*. Wilno: Księgarnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, 1924.

Atliktame tyrime pirmą kartą per konkretaus tipo objektų sklaidą atsekamos atskirų senosios Lietuvos valstybės regionų kultūrinių-ekonominių ryšių su kitomis šalimis kryptys. Tai savo ruožtu padeda išryškinti įvairialypes menines įtakas ir jų sankirtas.

Pasirinkus dailės istorijos kryptį, nuošalėje lieka svarbūs akustiniai ir muzikiniai aspektai, iki šiol nenagrinėti mūsų krašte. Lietuvos varpų, kaip muzikos instrumentų, analizė, skambinimo varpais būdai ir tradicijos yra atskira tema, kurią turėtų nagrinėti specialų muzikinį išsilavinimą turintys specialistai. Tad šiame tyrime nėra atsižvelgiama į akustines varpų savybes, tokias kaip išgaunamo garso tonas, jo grynumas, garso trukmės ilgis, dermė su kitais komplektą sudarančiais varpais. Nors būtent šios savybės ir yra svarbiausios atsižvelgiant į varpų prigimtį ir paskirtį, o pateiktos atskirų varpų gamintojų charakteristikos be šio svarbaus aspekto nėra užbaigtos ir neatskleidžia tikrojo meistriškumo lygio. Šia proga tenka pažymėti, kad tokio pobūdžio duomenys ir varpų garso įrašai Lietuvoje iki šiol nėra kaupiami, nėra atliekami ir jų tyrimai.

Tyrime tik epizodiškai cituojamos įvairios ant varpų nulietos inskripcijos. Daugiau dėmesio skiriama meistrų signatūroms ir įrašams, kurių turinys priklausė nuo gamintojo pasirinkimo. Tokie įrašai parodo atskirų meistrų išprusimą, kalbų mokėjimą, o specialiais atvejais yra ir instrumento atribuciją nulemiantis veiksnys. Tačiau platesnės varpų epigrafikos analizės šiame darbe atsisakoma. Manytina, kad į vieną vietą surinktų varpų inskripcijų (įrašų) rinkinio (*corpus inscriptionum*) paskelbimas yra vienas iš svarbiausių ateities darbų. Varpų gamybos technologiniai aspektai, panašiai kaip inskripcijos, aptariami tik pavieniais atvejais, kurie gali būti svarbūs datuojant ir atributuojant varpus. Varpų naudojimas liturgijoje, bažnytiniame ir pasaulietiniame gyvenime ir su jais susijusios apeigos taip pat lieka už tyrinėjimo ribų.

Šis darbas Lietuvos dailės istoriją papildo daugeliu reikšmingų kūrinių, anksčiau nepatekusių į mūsų krašto dailės istorijos tyrimų lauką. Naujai atributuoti iki šiol nežinomų gamintojų varpai yra svarbūs ne tik Lietuvos, bet ir kaimyninių kraštų (visų pirma Baltarusijos ir Lenkijos) dailės istorijos pažinimui. Atliktame tyrime pateikti duomenys svarbūs ne tik dailės istorijai, jie taip pat papildo Lietuvos amatų, prekybos ir karybos istorijos žinias. Šis darbas turėtų pasitarnauti atliekant kultūros vertybių apskaitą ir tikslinant registro duomenis, taip pat nustatant prioritetus prieš vykdant konkrečius paveldosaugos darbus, formuojant naujus turistinius maršrutus ir panaudojant kampanologinį paveldą edukacinėse programose. Tyrimo medžiaga galėtų pasitarnauti ir gaminant naujus varpus Lietuvos bažnyčioms. Galima tikėtis, kad atskleisti varpų liejimo principai ir technologijos leis archeologams atpažinti varpų gaminimo ir liejimo vietas, taip pat tinkamai identifikuoti radinius.

Svarbiausi pasiekti šio darbo rezultatai:

1. Sunorminta ir iš dalies sukurta lietuviška kampanologinė terminologija;
2. Sukurti pagrindiniai lietuviški epigrafikos terminai;
3. Atlikta arba patikslinta atribucija daugiau kaip 100 Lietuvos istorinių varpų.

Lietuvos kampanologijos šaltiniai. Lietuvos kampanologijos tyrimus sunkina tai, kad išliko mažai senosios archyvinės medžiagos, o ir esama išblaškyta po įvairiausias saugojimo vietas ir teikia nedaug informacijos. Dažniausiai tai įrašai bažnytiniuose inventoriuose, iš kurių paprastai galima sužinoti, kiek ir kokio svorio varpų tuo metu buvo vienoje ar kitoje bažnyčioje. Daug rečiau pasitaiko žinių, kada, kur, už kiek ir kieno lėšomis buvo pirktas vienas ar kitas varpas. Tačiau beveik niekada varpus pagaminę meistrai šiuose dokumentuose nėra nurodomi. Nedidelė išimtis yra 1849 m. ir 1851 m. Vilniaus vyskupijos kurijos parapijų klebonams išsiuntinėtos anketos[11], vadinamosios

[11] Šios anketos išplatinimas greičiausiai buvo susijęs su numatomais administraciniais pakeitimais, įvykdytais tais pačiais metais, kai iš Vilniaus vyskupija perdavė Žemaičių vyskupijai 8 dekanatus su 93 bažnyčiomis.

bažnyčių *Kronikos*, kuriose, be kitų klausimų, susijusių su bažnyčių inventoriumi ir nekilnojamuoju turtu, buvo taip pat ir klausimai apie varpus: *kiek varpų yra bažnyčioje? kokie yra ant jų užrašai? kas juos konsekravo? ar jie tik pašventinti? kada suteikti bažnyčiai? kiek apytiksliai sveria pūdų?*[12] Šios inventorizacijos metu gauti atsakymai nesudaro vieningo dokumentų rinkinio, dauguma jų saugoma Vilniaus universiteto bibliotekoje, nedidelė dalis – Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje. Pastarąja medžiaga tenka naudotis itin atsargiai – dalis varpų inskripcijų užrašyta iš atminties, dalis blogai perskaityta, o kai kurių įrašų turinys atpasakotas. Todėl šiuos duomenis tenka vertinti itin kritiškai. Pateiksime tik du pavyzdžius. *Netekos* (lenk. *Nieciecz*) bažnyčioje (dabar Lydos r., Gardino sr., Baltarusija) nurodytas varpo įrašas: *1680 r. Pater me festi*[13]. Visų pirma, sunku patikėti, kad lotyniškame tekste metų santrumpa būtų parašyta lenkiškai („r.“ – *roku*), o ne lotyniškai; žodžių grupė „me festi“ yra beprasmė, tačiau iš konteksto tampa aišku, kad turėjo būti *me fecit* – „mane pagamino“; meistras vardu *Pater* (lotyniškai – *tėvas*) iki šiol nebuvo žinomas, tačiau tai greičiausiai iškraipyta Vilniaus varpų liejiko Hanso Ulricho Baderio pavardė. Antras pavyzdys yra iš *Adelsko* bažnyčios (dabar Baltarusija, Gardino sr., Gardino r,): anketos tekste buvo nurodyta, kad ten esantį varpą 1709 m. nuliejo *Jacob Messino* iš Karaliaučiaus[14], tai yra akivaizdi perskaitymo klaida, vardas turėjo būti *Hessing*, blogai perskaičius „H“ raidę kaip „“M“, o „G“ kaip „O“. Klaidą patvirtina ir M. Brenšeino pateikti duomenys, kad minėtoje Adelsko bažnyčioje 1709 m. buvo nulietas Jacobo Hesingo varpas[15].

Tenka apgailestauti, kad mūsų dienų nepasiekė nė vienas Lietuvoje veikusios varpų liejyklos archyvas. Daugiau ir informatyvesnių archyvinių dokumentų išliko tik iš antrosios XIX a. pusės, kai buvo apmokamos varpų gamintojų sąskaitos ar tekdavo sumokėti už varpų pervežimus geležinkeliu. Gausiausia yra Pirmojo pasaulinio karo metų archyvinė medžiaga. Ji susijusi su varpų išvežimu į Rusiją 1915 m., vokiečių įvykdytais varpų grobstymais (LVIA, f. 669, ap. 48, b. 91**)** ir vėlesniu varpų grąžinimu iš Rusijos į jau nepriklausomą Lietuvą. Ypač daug lietuviškosios kampanologijos medžiagos yra Kultūros paveldo centro archyve, kuris šiandien vadinamas komplikuotu *Aptarnavimo skyriaus fondų poskyrio* vardu. Jame saugoma dalis Valstybės archyvo medžiagos apie išdalintus iš Rusijos atgautus varpus[16] ir Valstybinės paminklų apsaugos įstaigos Antrojo pasaulinio karo metais atliktos varpų inventorizacijos medžiaga (KPCA, f. 17). Atskirai paminėtinas Kaišiadorių kurijos archyve saugomas dokumentų rinkinys, kuriame yra duomenų apie varpų likimus per abu pasaulinius karus ir iš Rusijos sugrąžintų varpų skirstymą bažnyčioms. Itin svarbus Lietuvos kampanologijai šaltinis yra vadinamoji M. Brenšteino kartoteka, kurioje suregistruota ne vienas šimtas varpų. Deja, ši kartoteka pokario metais buvo išvežta iš Vilniaus ir šiuo metu saugoma Varšuvoje, *Paminklų tyrimų ir dokumentacijos centro* archyve (*Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie*). Kita, vadinamoji Maskvos lenkų komiteto varpų kartoteka taip pat sudaryta Pirmojo pasaulinio karo metais. Ji šiuo metu saugoma Lietuvos valstybiniame istorijos archyve (LVIA, f. 1135, ap. 21), tačiau, deja, iš šios kartotekos yra dingusi didžioji dalis kortelių su varpų iš dabartinės Lietuvos teritorijos medžiaga.

Kampanologinių tyrinėjimų ir literatūros apžvalga. Lietuvos varpų ir jų gamybos istorija yra viena iš menkai ištirtų mūsų krašto kultūros istorijos sričių. Priežastys, kodėl kampanologiniai tyrimai nepatenka tarp prioritetinių dailės tyrimų sričių, yra vertos atskiro aptarimo. Tenka tik pastebėti, kad tai dalis bendros Lietuvos taikomosios dailės tyrimų stagnacijos, kurią pagilina

[12] VUB RS, f. 4, b. 36148 (A–2814), l. 1–2.
[13] VUB RS, f. 4, b. 36129 (A–2795), l. 1v.
[14] Kułak, Aneta; Ryżewski, Grzegorz; Wilczewski, Waldemar F. Kroniki kościołów parafialnych dekanatu sokólskiego z lat 1849–1851. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*. 2008, nr. 14 s. 113.
[15] Brensztejn, op. cit., p. 116.
[16] Valstybės archyvui buvo patikėta saugoti ir dalinti iš Rusijos po Pirmojo pasaulinio karo atgautus varpus.

problematikos sudėtingumas, varpų, kaip tyrimo objektų, mažas visuomeninis reprezentatyvumas, sunkios ir neretai gyvybei pavojingos tyrimo sąlygos ir net Lietuvos dailės istorijos tyrinėtojų genderiniai stereotipai. O Vakarų Europoje kampanologija seniai užima prideramą vietą tarp kitų disciplinų, veikia dešimtys varpų muziejų, leidžiami varpams skirti metraščiai, nekalbant apie daugelio specialistų atliekamus sisteminius tyrimus.

Vis dėlto domėjimasis varpų tematika Lietuvoje turi itin senas ištakas ir siekia daugiau kaip pusantro šimto metų. Pirmoji domėjimosi varpais banga prasidėjo XIX a. vid. – trečiajame ketvirtyje. Greičiausiai tai buvo romantizmo epochos atgarsis, tam tikra dalimi nulemtas F. Schillerio poemos *Varpo giesmė* (*Das Lied von der Glocke*). Kita vertus, tai galėjo būti bendros to meto tendencijos dalis, kai, XIX a. 4 deš. Vakarų Europoje padidėjus susidomėjimui senaisiais varpais, staigiai pradėjo augti varpų istorijai skirtų publikacijų skaičius, kas turėjo paskatinti ir to meto Lietuvos šviesuomenę atkreipti dėmesį į senuosius varpus.

Minėtu laikotarpiu Lietuvoje buvo paskelbta nemažai varpų aprašymų ir net atskirų varpams skirtų apybraižų. Tenka pastebėti, kad panaši susidomėjimo varpais banga mūsų šalyje vėl iškilo tik po beveik pusantro šimtmečio – jau pačioje XX a. pabaigoje.

Pirmoji mums žinoma Lietuvoje paskelbta publikacija, kurioje patekti duomenys apie varpus, pasirodė dar XIX a. antrajame ketvirtyje. Tai M. Balinskio paskelbtas Vilniaus katedros varpų aprašymas[17], kuriame nurodytas varpų skaičius ir jų dydžiai, deja, tenka konstatuoti, kad autorius nenurodė nei šių varpų gamintojų, nei ant instrumentų buvusių įrašų, nei jų pagaminimo datų, tad ši žinia dar mažai skyrėsi nuo pateikiamų to meto bažnyčių inventoriuose ir didesnės mokslinės vertės neturi. **Pirmosios kampanologinės publikacijos autoriumi Lietuvoje** laikytinas vilnietis medicinos profesorius ir Vilniaus istorijos tyrinėtojas **Mykolas Homolickis** [Michał Homolicki]. Jis 1843 m. išspausdino didelį straipsnį, skirtą XVI a. Vilniui, kurio pabaigoje pateikė Vilniaus katedros varpų istoriją[18]. Ši apybraiža, parašyta remiantis Vilniaus kapitulos aktų knygose rastais duomenimis, ir iki šiol yra išsamiausia ir vertingiausia publikacija, kurioje aptariami senieji katedros varpai.

T. Narbutas knygoje *Pomniejsze pirma historyczne* 1856 m. paskelbė straipsnį apie tariamai seniausią Lietuvos varpą, nuliedintą meistro K. Skobelto 1377 metais [19]. Šiame tekste autorius jam būdingu stiliumi derina istorinius faktus, prielaidas ir fantaziją. Tame pačiame leidinyje T. Narbutas pateikė duomenų ir apie kitą senovinį varpą, buvusį Naugarduke, bazilionams priklausiusioje Šv. Boriso ir Glebo cerkvėje [20]. Nemažai duomenų apie bažnyčių varpus pateikė rašytojas ir kraštotyrininkas Vladislovas Kondratavičius Sirokomlė kelionių po Lietuvą apybraižų knygoje *Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą*, išspausdintoje 1857 metais[21]. Šiame leidinyje, nors ir su nedidelėmis klaidomis, randame aprašytus Trakų, Darsūniškio, Jiezno, Punios ir kitų bažnyčių varpus, o jų publikuotos inskripcijos greičiausiai buvo nurašytos paties autoriaus. Verta pastebėti, kad V. Sirokomlės domėjimasis varpais buvo tapęs net jo kūrybinių inspiracijų šaltiniu (sonetas *Na echo dzwonu*), o bandymą kolekcionuoti varpus liudija Vilniaus senienų muziejui padovanotas 1557 m. varpelis[22].

[17] Baliński Michał, *Opisanie statystyczne miasta Wilna*. Wilno: Józef Zawadzki własnym nakładem, 1835, s. 182.
[18] [Homolicki, Michał]. O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku. In: *Wizerunki i roztrząsania naukowe*. Poczet nowy drugi. T. 24. Wilno: nakładem Józeda Zawadzkiego, 1843, s. 101–109.
[19] Narbutt, Teodor. *Pomniejszepismahistoryczne szczególnie do historji Litwy odnoszące się*. Wilno: Nakład i druk Teofila Glücksberga, 1856, s. 99–100.
[20] Ibidem, p. 14–16.
[21] Syrokomla, Władysław. *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*. Wilno: Nakładem księgarza a. Assa, t. I, 1858; t. II, 1860.
[22] *Каталогъ предметовъ музея древностей, состоящаго при виленской публичной библіотекѣ*. Второе издание. Вильна: печатано въ типографіи О. С. Блюмовича, 1885, с. 68.

Reikšmingiausią indėlį į lietuviškąją XIX a. kampanologiją įnešė istorikas Eustachijus Tiškevičius. Jis savo darbe apie Lietuvos vienuolynus, išleistame 1857 m., paskelbė skirtingo detalumo duomenis apie 29 vienuolynų bažnyčių varpus[23]. Nuo jo stengėsi neatsilikti ir Eustachijaus brolis Konstantinas Tiškevičius, kurio knygoje *Neris ir jos krantai* (pirmą kartą išleistoje 1871 m.) taip pat galima rasti vertingos medžiagos apie bažnyčių varpus[24]. Būtent tik iš šio leidinio yra žinomas itin vertingas XVII a. Mikailiškių bažnyčios varpas. Savo indėlį į Lietuvos kampanologiją įnešė ir A. H. Kirkoras, paskelbęs duomenis apie kelis Vilniaus bažnyčių varpus. Jei Šv. Kotrynos benediktinių bažnyčios varpai tik išvardinti, nurodant jų pagaminimo datas[25], tai Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios senųjų varpų įrašai ir matmenys šiandien yra žinomi tik šio autoriaus dėka[26].

Be nedidelių periodikoje išmėtytų žinučių apie vieną ar kitą įgytą ar perlietą varpą, svarbesnių duomenų jau iki pat XX a. pr. nebuvo pateikta. Išimtis tėra garsiausio Lietuvos kampanologo M. Brenšteino straipsnis apie *nežinomą XVIII a. Vilniaus varpų liejyklą*, paskelbtas 1897 m.[27] Ši publikacija rodo, kad Brenšteinas jau nuo jaunystės domėjosi varpais ir rinko apie juos medžiagą, kuri vėliau buvo panaudota knygoje apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos liejininkystę[28]. Tai vienintelė ir išsamiausia publikacija apie Lietuvos varpus, išspausdinta XX a. atskiru leidiniu. Ir dabar dažnai tai yra kaip enciklopedinis šaltinis visiems besidomintiesiems ir rašantiems apie Lietuvos varpus. Tačiau, praėjus 85 metams nuo šios knygos išleidimo, atsiradus naujai faktologinei medžiagai ir pasirodžius naujiems tyrinėjimams, ši knyga senstelėjo, ir jau ne su visomis M. Brenšteino pateiktomis išvadomis ir apibendrinimais galima sutikti. Šis M. Brenšteino leidinys apie varpus neturėjo būti paskutinis, autorius visą gyvenimą kaupė medžiagą ir pildė kartoteką, tačiau papildytas stambesnės apimties leidinys jau nebuvo parašytas.

Lietuvių kalba XX a. I p. – XX a. vid. nebuvo parašyta nė vieno varpams skirto mokslinio pobūdžio straipsnio. Šiek tiek medžiagos apie varpus randame J. Totoraičio *Sūduvos Suvalkijos istorijoje*[29]. Daug vertingesnė XX a. vid., apie 1946–1947 m., vysk. K. Paltaroko iniciatyva sudarytas Panevėžio vyskupijos bažnyčių istorijų rinkinys, išspausdintas tik 1998 m.[30] Šioje knygoje, sudarytoje remiantis senaisiais bažnyčių inventoriais, be sausų statistinių duomenų, randame ir šiek tiek mūsų darbui reikšmingos medžiagos. Tik iš šio leidinio žinome, kad XVIII a. pr. varpus liejęs Ambrosijus Pattunas dirbo Nesvyžiuje.

Lietuvos varpų inventorizacija prasidėjo sovietinės okupacijos sąlygomis – 1960 m., kai buvo pradėtos organizuoti pirmosios ekspedicijos dailės paminklams tirti ir registruoti. Iš pradžių šį darbą vykdė Lietuvos SSR kultūros ministerijos padalinys *Muziejų ir kultūros paminklų apsaugos valdyba*,

---

[23] Tyszkiewicz, Eustachy: E. T. Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacyach męzkich i żeńskich rzymsko katolickich klasztorów w dyecezyi wileńskiej. In:*Teka Wileńska*. Wydawana przez Jana ze Śliwina [Adama Honorego Kirkora]. T. 1. Nr 2, 3, 4. Wilno: Druk. Teofila Glücksberga, 1857.

[24] Tyszkiewicz, Konstanty. *Wilija i jej brzegi: pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym*. Drezno: drukiem i nakładem J. I. Kraszewskiego,1871.

[25] [Kirkor, Adam Honory] Jan ze Śliwina. *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach*. Wilno: drukarnia a. Marcinowskiego, 1856, s. 121.

[26] Kirkor, Adam Honory. *Wilno i koleje żelazne z Wilna do Petersburga i Rygi oraz do granic na Kowno i Warszawę :* przewodnik z planem, widokami Wilna i mappą kolei żelaznych. Wilno: nakładem i drukiem A. H. Kirkora, 1862, s. 166.

[27] Brensztejn, Michał. Nieznana fabryka dzwonów w Wilnie z w. XVIII. In: *Wiadomości numizmatyczno–archeologyczne*. Kraków: 1897, nr. 1–2.

[28] Brensztejn, 1924, op. cit.

[29] Totoraitis, Jonas. *Sūduvos Suvalkijos istorija*. D. I. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto teologijos filosofijos fakulteto leidinys, Spindulys, 1938.

[30] *Panevėžio vyskupija. Istoriniai duomenys ir pastoracinė veikla* / Redagavo K. Paltarokas. Vilnius: Katalikų akademija, 1998.

o nuo 1967 m. – *Mokslinė metodinė kultūros paminklų apsaugos metodinė taryba*. Į minėtas ekspedicijas, be Kultūros ministerijos darbuotojų (O. Navickienės, Z. Žemaitytės), taip pat buvo kviečiami vykti tuometinio Vilniaus dailės muziejaus (rečiau Kauno M. K. Čiurlionio muziejaus) bendradarbiai (J. Petrulis, J. Katinaitė, St. Pinkus ir kiti), o jiems talkino vienas ar keli Vilniaus dailės instituto studentai (dažnai dalyvaudavo tekstilininkas M. Šimelis), kurie padarė nemažai istorinių varpų frotažinių atspaudų ir jų ornamentų piešinių (dabar ši medžiaga saugoma Vilniuje, Kultūros paveldo centro archyve). Maždaug per 20 metų buvo inventorizuota didelė dalis Lietuvos sakraliniuose pastatuose saugomų kultūros vertybių, tarp jų ir varpų. Septintajame dešimtmetyje, vadinamojo politinio „atlydžio“ metu, pasirodė ir pirmieji kampanologiniai straipsniai lietuvių kalba. Šiame straipsnyje, atspausdintame žurnale *Kultūros barai* [1966 m.][31], kaip tik ir buvo apibendrinti svarbiausi pirmųjų ekspedicijų atradimai tiriant istorinius varpus. Šio straipsnio autorė buvo Kultūros ministerijos darbuotoja Ona Serbentaitė Navickienė (1924–1999). Ties jos asmeniu tenka sustoti kiek ilgėliau, nes būtent O. Navickienę tenka laikyti viena iš šiuolaikinės lietuviškosios kampanologijos pradininkių. 1950 m. baigusi Vilniaus universiteto istorijos ir filologijos fakultetą, nuo tų pačių metų iki pat pensijos 1983 m. ji dirbo Kultūros ministerijoje, iš pradžių Muziejų valdyboje, o vėliau Muziejų ir kultūros paminklų apsaugos valdyboje[32]. Nuo 1960 m. ji dalyvavo aukščiau minėtose ekspedicijose, ir galima manyti, kad greičiausiai dėl O. Navickienės asmeninio susidomėjimo istoriniais varpais šių ekspedicijų metu buvo kiek daugiau dėmesio skiriama varpų inventorizavimui. Šiandien sunku pasakyti, kas inicijavo varpų piešimą ir frotažinius atspaudus, taip pat ir bandymus nukopijuoti varpų ornamentus plastinėmis formomis. Tenka pastebėti, kad visa tai nebuvo reglamentuota instrukcijomis ir buvo atliekama asmenine iniciatyva. Galima manyti, kad tuo metu (septintajame dešimtmetyje) susidomėjimas istoriniais varpais buvo ne vieno žmogaus pomėgis, bet bendresnė tendencija[33], kurios paveikta O. Navickienė buvo net pradėjusi rašyti disertaciją apie Lietuvos bažnyčių varpus, tačiau jos nebaigė[34]. Nors O. Navickienės kampanologinis palikimas labai kuklus (be minėto straipsnio *Kultūros barų* žurnale, dar devyni nedideli straipsneliai, atspausdinti jau išėjus į pensiją), būtent jos, taip pat ir Zitos Žemaitytės bei Stasio Pinkaus[35] pastangomis buvo padėti šiuolaikinės lietuvių kampanologijos pagrindai organizuojant ir patiems vykdant istorinių varpų inventorizavimą. Tai gerai liudija faktas, kad, šiems asmenims nustojus dalyvauti ekspedicijose, inventorizuojant kultūros paminklus varpams jau nebebuvo skiriama tinkamo dėmesio, o ir nesugebėta išlaikyti ankstesnių standartų.

Kita ankstyva publikacija apie varpus lietuviškoje sovietinėje spaudoje buvo susijusi su kariljono įrengimu Vilniaus katedros varpinėje[36]. Šis projektas, sumanytas ir įgyvendintas 1966–1967 m., šiuo metu gana skeptiškai vertinamas dėl to, kad iš uždarytų bažnyčių (Vilniaus, Varnių, Kauno ir kitų vietų) suvežti varpai buvo tekinami norint juos tarpusavyje suderinti ir taip gauti instrumentą, kuriuo būtų buvę galima koncertuoti. Tačiau tokia praktika taikoma ir varpų liejimo įmonėse derinant naujai nulietus varpus. Kita vertus, iš apleistų bažnyčių į vieną vietą suvežti varpai išliko, nebuvo išgrobstyti, išvežti į metalo laužą ar kitaip sunaikinti. Kad ir kaip būtų, ši iniciatyva, greičiausiai sugalvota tuometinio kultūros ministro Juozo Banaičio (beje, muziko), dera su septintajame dešimtmetyje kilusiu susidomėjimu istoriniais varpais. Tad šią akciją reiktų vertinti ne tik muzikiniu, bet ir paveldosaugos aspektu, atsižvelgiant į to meto realijas.

---

[31] Navickienė, Ona. Varpai. In: *Kultūros barai*. 1966. Nr. 12, p. 66, *67.*

[32] Ona Navickienė. In: *Anykštėnų biografijų žinynas*. Publikuota:2012 12 27. Internete: http://www.anykstenai.lt/asmenys/asm.php?id=493.

[33] Tai galėjo būti dėl tuomet visoje Sovietų Sąjungoje ypač populiarių Viktoro Kuprevičiaus kariljono muzikos koncertų, atliekamų Kauno karilionu, įtakos.

[34] Ibidem.

[35] Stasys Pinkus buvo dažnas tokių ekspedicijų dalyvis ir asmeniškai inventorino varpus.

[36] Sliesoriūnienė, Elena. Skamba ir žvanga, gaudžia varpai ... In: *Švyturys*. 1967. Nr. 9, p. 12.

Tik praėjus beveik penkiasdešimčiai metų po M. Brenšteino leidinio pasirodymo, buvo pradėti publikuoti Lietuvos kampanologijai svarbūs šaltiniai. Pradžią padarė 1973 m. išleistas Lietuvos SSR kultūros paminklų sąrašas, kuriame buvo paskelbti 145 respublikinės reikšmės varpai ir 65 vietinės reikšmės varpai[37]. Palyginti daug į paminklų sąrašą įrašytų varpų[38] ir akivaizdi disproporcija tarp respublikinės ir vietinės reikšmės paminklų šioje grupėje buvo nulemta tarp tuometinėje Kultūros ministerijos darbuotojų vyravusio požiūrio, nes oficialiai patvirtintų kriterijų tada dar nebuvo. Vėlesniuose paminklų sąrašų papildymuose[39] buvo paskelbti dar 39 varpų duomenys. Deja, sąrašo sudarytojai negalėjo nurodyti nemažos dalies paminklais paskelbtų varpų gamintojų ar nurodė ne visai teisingas jų pavardes, klaidų buvo ir datuojant varpus. Šias klaidas lėmė keletas priežasčių – inventorizacijas vykdžiusių asmenų išsilavinimo spragos (lenkų, lotynų kalbų nemokėjimas) ir mokslinių medžiagos tvarkymo principų netaikymas. Vis dėlto šiuos paminklų sąrašus, nors ir su daugeliu klaidų, netolygumų, reikia laikyti didžiausiu XX a. antrosios pusės indėliu į Lietuvos kampanologiją. Kiek vėliau išleistas Lietuvos SSR istorijos ir kultūros paminklų sąvado tomas, apimantis Vilniaus miestą[40], ir du Kultūros paminklų enciklopedijos tomai, skirti Rytų Lietuvai[41], nepapildė naujais objektais turimų žinių apie Lietuvos varpus, buvo tik buvo atitaisyta keletas aukščiau minėto sąrašo klaidų. Vilniaus paminklų sąvado tome buvo aprašytas 21 varpas, o enciklopedijoje – 74 varpai. Prie šių tekstų darbavosi įvairūs autoriai, daugiausia menotyrininkai, baigę Lietuvos dailės institutą: Nijolė Nevčesauskienė (21), Aleksandras Indriulaitis (17), Ona Navickienė (9), Dalia Ramonienė (3), Laima Laučkaitė Surgailienė (3), Stasys Latonas (2), Daiva Petrauskienė ir Audronė Arulienė (po 1). Šiems varpų aprašams būdingas schematiškumas, įrašai ant varpų su labai retomis išimtimis nepaskelbti, matmenys nestandartizuoti. Neišvengta ir naujų klaidų. Metodologiškai ypač nepateisinama klaida, padaryta aprašant Vilniaus katedros varpinėje tuomet buvusio kariljono varpus. Teksto autorė O. Navickienė nepagrįstai manė, kad varpai pagaminti panaudojus senesnių varpų medžiagą yra tik „restauruoti“, o ne naujai pagaminti[42]. Minėtuose leidiniuose (*Vilniaus miesto paminklų sąvade* ir *Paminklų enciklopedijoje*) paskelbti dailės paminklų (tarp jų ir varpų) aprašai buvo rengiami 1981 m. prie tuometinio Lietuvos dailės instituto įkurtos *Kultūros paminklų sąvado* rengimo grupės. Ši grupė, 1990 m. perduota Kultūros ir meno institutui (dabartiniam Lietuvos kultūros tyrimų institutui), egzistuoja iki šių dienų (*Sakralinio* meno paveldo *skyrius*) ir leidžia Lietuvos sakralinės dailės katalogą, kuris yra reikšmingas šaltinis Lietuvos kampanologijai. Šis katalogas pradėtas leisti 1996 m. tuometinės skyriaus vadovės Gražinos Marijos Martinaitienės iniciatyva. Jo pirmąjį tomą, skirtą Vilkaviškio vyskupijai, sudaro septynios knygos. Leidžiant šį leidinį ne tik augo autorių kompetencija, bet ir palaipsniui didėjo dėmesys bažnyčiose saugomiems varpams. Pirmosiose dviejose knygose pateikti tik atsitiktiniai varpų aprašymai[43] (aprašyti vos keturi varpai dviejuose – Marijampolės ir Vilkaviškio – dekanatuose), neinventorizuota

[37] *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*. Vilnius: Lietuvos TSR kultūros ministerija, Mokslinė-metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba, 1973.

[38] Galima palyginti su kaimynine Latvija, kur į paminklų sąrašus įrašyti varpai skaičiuojami dešimtimis, ir Baltarusija, kur inventorizuojant kultūros vertybes varpams dėmesio dažnai pritrūkdavo.

[39] *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*: tęsinys. Vilnius: Lietuvos TSR kultūros ministerija, Mokslinė–metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba, 1977; *Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros paminklų sąrašas (1978–1990)*. Vilnius: Savastis, 1993.

[40] *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas*. T. I. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija. Vilnius. 1988

[41] *Kultūros paminklų enciklopedija. Rytų Lietuva*. T. I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996; *Kultūros paminklų enciklopedija. Rytų Lietuva*. T. II. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1998.

[42] Navickienė, Ona. [Vilniaus katedra ir varpinė] varpai. In: *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas*. T. I. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija. Vilnius. 1988, p. 170, 171.

[43] *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T. I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. I: *Marijampolės dekanatas*. Vilnius: Gervelė, 1996, p. 65, 113; *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T. I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. II: *Vilkaviškio dekanatas*. Vilnius: Gervelė, 1997, p. 90, 285–287;

ir neaprašyta liko didžioji dalis šių dekanatų bažnyčiose saugomų varpų, tarp jų ir itin vertingi Marijampolės bažnyčios varpai. Vėlesnėse knygose aprašytų varpų skaičius didėjo, trečioje katalogo knygoje aprašyti jau šeši varpai[44], ketvirtoje – 14[45], penktoje šeši[46] ir šeštoje knygoje (dviejų dalių) aštuoniolika[47]. Daugiausiai straipsnių parašė G. Žalėnas (20), R. Stankevičienė (10), G. M. Martinaitienė (8), kitų autorių indėlis daug menkesnis ir labiau atsitiktinis. Katalogo antrojo tomo šiuo metu išėjo dar tik dvi knygos, apimančios Joniškio dekanatą. Tačiau jau ir jose paskelbta nemažai kampanologinės medžiagos: pirmojoje knygoje publikuoti aštuoni bažnytiniai varpai ir du kinkinių varpeliai bei vertingas straipsnis apie Joniškio bažnyčios varpus[48]. Antrojoje knygoje aprašyta 14 bažnytinių varpų, 4 kinkinių varpeliai ir paskelbtas nedidelis straipsnelis apie Kriukų bažnyčios varpus[49]. Didesnė dalis šių tekstų parašyta Liudo Jovaišos, mažesnioji – Regimantos Stankevičienės.

Galima teigti, kad kampanologija kaip mokslas atsirado tik nepriklausomoje Lietuvoje. Pirmieji istoriniai varpų tyrimai buvo paskelbti muzikologo Vytauto Povilo Jurkšto (1928–1992). Tai nepriklausomybės aušroje parašyti du nedideli straipsneliai, kuriuose nagrinėjami Joniškio ir Rietavo bažnyčių vargonai bei varpai[50]. Tiriant ir publikuojant Žemaitijos varpus itin didelis yra Povilo Šverebo indėlis. Šis Telšiuose gyvenantis kampanologas išspausdino keletą straipsnių, įtrauktų į didesnės apimties leidinius, skirtus Žemaitijos praeičiai. Pirmasis išliekamąją vertę turintis darbas, parašytas 1997 m., aptaria Sedos parapijos (senosiose ribose) varpus[51]. Kitas straipsnis, skirtas Tytuvėnų bažnyčios varpams, pasirodė 2004 metais[52]. Tais pačiais metais pasirodė tyrinėjimas, skirtas Kvėdarnos bažnyčios varpams[53]. Dar kitais metais (2005) pasirodė visa serija straipsnių, skirtų Plungės dekanato bažnyčių varpams, kapitaliai paruoštame ir išleistame leidinyje *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*. Šioje monumentalioje knygoje aprašyti Beržoro, Gegrėnų, Gintališkės, Kantaučių, Kulių, Lieplaukės, Medingėnų, Platelių, Plungės, Rietavo, Stalgėnų, Šateikių, Tverų, Žlibinų ir Žemaičių Kalvarijos parapijų varpai[54]. Tais pačiais 2005 m. išėjo dar dvi P. Šverebo publikacijos: viena jų skirta pirmosios Mažeikių katalikų bažnyčios varpams[55], kita – Laukuvos ir

[44] *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T. I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. III: *Lazdijų dekanatas*. Vilnius: Gervelė, 1998, p. 42, 177, 266, 480, 488.
[45] *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T. I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. IV: *Aleksoto dekanatas*. Vilnius: Gervelė, 2000, p. 30–32, 77–80, 171, 229, 230, 330, 332, 358, 360, 398–400, 426, 427.
[46] *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T. I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. V: *Alytaus dekanatas*. Vilnius: Savastis, 2003, p. 226–228, 252, 253, 378, 509, 510, 511.
[47] *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T. I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. VI: *Šakių dekanatas*. D. I: Barzdai–Lukšiai. Vilnius: Gervelė, 2006, p. 52, 54, 97, 98, 342, 343, 579, 615, 616; *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T.I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. VI: *Šakių dekanatas*. D. II: Naudžiai–Žvirgždaičiai. Vilnius: Gervelė, 2007, p. 59–61, 154, 155, 235–237, 297–302, 388–390, 634–636, 637.
[48] *Lietuvos sakralinė dailė*. T. II: *Šiaulių vyskupija*. D. I: *Joniškio dekanatas*. Knyga 1: *Balkaičiai– Joniškis*. Vilnius: Gervelė, 2011, p. 36, 37, 110–114, 184–186, 469–477
[49] *Lietuvos sakralinė dailė*. T. II: *Šiaulių vyskupija*. D. I: *Joniškio dekanatas*. Knyga 2: Juodeikiai – Rudiškiai. Vilnius: Gervelė, 2012, p. 75–77, 142–147, 277–281, 318, 319, 376, 414–416, 513–516.
[50] Jurkštas, Vytautas Povilas. Apie senuosius vargonus ir varpus (Iš Joniškio kultūros istorijos). In: *Sidabrė*, 1990 09 31; Jurkštas, Vytautas Povilas. Rietavo bažnyčios vargonai ir varpai. In: *Rietavo apylinkės* / Spaudai parengė Vytautas Būda. Kaunas: Lietuvos kraštotyros draugija, 1992.
[51] Šverebas, Povilas. Buvusios Sedos parapijos varpai. In: *Seda*. *Parapijos istorija ir dailės paminklai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997. p. 133–137.
[52] Šverebas, Povilas. Varpai. In: *Tytuvėnų Bernardinų bažnyčia ir vienuolynas* / Sudarė D. Klajumienė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla. 2004, p. 319–326.
[53] Šverebas, Povilas. Buvusio Kvėdarnos valsčiaus bažnyčių varpai ir varpinės. In: *Kvėdarna* [serija: Lietuvos valsčiai, Kn. 10]. Vilnius: Versmė, 2004, p. 280–288.
[54] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla. „Petroofsetas“2005, p. 97–109, 159–164, 179, 180, 253–258, 306–311, 356–360, 410–414, 465–468, 473–476, 529–533, 558–562, 579–582, 657–659, 758–762, 793–795.
[55] Šverebas, Povilas. Pirmosios Mažeikių katalikų bažnyčios varpų pėdsakais. In: *Santarvė. lt*. Paskelbta: 2005 02 25. Internete: http://santarve.lt/article/articleview/1644/1/79/?PrintableVersion=enabled

Požerės bažnyčių varpams[56]. 2006 m. išleistas straipsnis, nagrinėjantis buvusio Šilalės valsčiaus bažnyčių varpus[57], 2007 m. pasirodė dvi svarbios publikacijos, viena jų skirta Žemalės[58], kita Palangos[59] bažnyčių varpams, 2008 m. aprašyti Židikų bažnyčios varpai[60]. 2010 m. paskelbti du platesniems teritoriniams dariniams skirti straipsniai apie buvusių Kaltinėnų[61] ir Skaudvilės[62] valsčių katalikų bažnyčių varpus. Iš naujesnių leidinių paminėtini darbai, skirti Salantų[63], Akmenės[64] ir Viekšnių[65] bažnyčių varpams. Autorius savo tekstuose ne tik daug dėmesio skiria egzistuojantiems bažnyčių varpams, bet ir aptaria jų istorinę kaitą, taip pat varpinių statybų istorijas ir jų architektūrą; paskiausiuose darbuose pradėta daugiau dėmesio skirti taip pat ir varpininkams, apie kuriuos ikišiolinėje Lietuvos kampanologinėje literatūroje nebuvo rašoma. Iš rimtesnių trūkumų nurodytinas nepakankamas lotynų ir lenkų kalbų mokėjimas, kuris atsiskleidžia ne visada tiksliai nurašytuose tekstuose. Nepakenktų autoriui ir atidžiau susipažinti su varpų gamybos specifika, tačiau čia jau bendra visų Lietuvos ir Baltarusijos kampanologų problema. Prie naujausio P. Šverebo darbo – monografijos *Telšių vyskupijos bažnyčių varpai*[66] – būtina sustoti kiek ilgėliau. Ši knyga atspausdinta 2014 m. pabaigoje, tačiau pirmą kartą visuomenei pristatyta 2015 m. Vilniaus knygų mugėje. Tai monumentalus daugelio metų darbo rezultatas. Leidinys susideda iš kelių dalių, svarbiausia jų yra Telšių vyskupijos varpų katalogas, kuriame paskelbti duomenys apie 538 varpus, didelė jų dalis nebuvo iki šiol žinoma, atitaisyta ir nemažai ankstesnėse publikacijose pasitaikiusių klaidų nurašant tekstus, patikslinta dalis atribucijų. Plačioje įvadinėje dalyje pateikti ne tik bendro pobūdžio kampanologiniai duomenys, bet ir pirmoji Žemaitijos varpų istorijos apžvalga. Darbo vertę dar labiau didina pateiktas varpų gamintojų žinynas su trumpomis meistrų biografijomis ir istorinėmis liejyklų apžvalgomis.

Keletą straipsnių apie įvairių Lietuvos vietų varpus parašė prof. **Libertas Klimka**. Jo pirmasis dar gana kuklus straipsnelis apie varpų liejininkystę Vilniuje paskelbtas 1996 m.[67] Keturiuose straipsniuose apie varpus serijos *Lietuvos valsčiai* leidiniuose profesorius aprašė Stačiūnų, Papilės, Čiobiškio ir Veprių varpus[68]. Aprašydamas Čiobiškio varpus, L. Klimka daug dėmesio skyrė ir

[56] Šverebas, Povilas. Laukuvos ir Požerės bažnyčių varpai. In:*Laukuva*. [serija: Lietuvos valsčiai. Kn. 14]. D. I. Vilnius: Versmė, 2005, p. 231–239.
[57] Šverebas, Povilas. Buvusio Šilalės valsčiaus bažnyčių varpai ir varpinės. In: *Šilalės kraštas* [serija: Šilalės kraštas. Kn. 7]. Vilnius: „Margi raštai“, 2006, p. 262–270.
[58] Šverebas, Povilas. Bažnyčios varpai ir varpinė. In: *Žemaičių praeitis*. T. 12: *Žemalė. Gimtasis Dionizo Poškos kraštas*. Telšiai: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007, p. 66–71.
[59] Šverebas, Povilas. Palangos Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčios varpai. In: *Palanga. Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia. Istorijos, architektūros, meno kūrinių, archyvų tyrimai*. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, Regionų kultūrinių iniciatyvų centras. 2007, p. 98–105
[60] Šverebas, Povilas. Židikų Šv. Jono Krikštytojo bažnyčios varpinė ir varpai. In: *Židikai*. Vilnius: UAB „Spaudos tinklas“, 2008, P. 43–49.
[61] Šverebas, Povilas. Buvusio Kaltinėnų valsčiaus varpinės ir varpai bei jų liejikai. In: Kaltinėnai [serija: Šilalės kraštas. Kn. 9]. Vilnius: „Margi raštai“, 2010, p. 317–330.
[62] Šverebas, Povilas. Skaudvilės buvusio valsčiaus katalikų bažnyčių varpinės ir varpai.In: *Skaudvilė* [serija: Lietuvos valsčiai]. Vilnius: Versmė, 2010, p. 1–24. Elektroninis serijinis leidinys *Lietuvos lokaliniai tyrimai*. *Istorija*. Internete: http://www.llt.lt/pdf/skaudvile/Skaudvile_varpai.pdf
[63] Šverebas, Povilas. Salantų bažnyčios varpai, varpinės ir varpininkai. In: *Salantų bažnyčia: istorija, meno vertybės ir žmonės* [serija: Žemaičių praeitis] Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2011, p. 211–241.
[64] Šverebas, Povilas. Akmenės bažnyčios varpai ir varpinės. In: *Akmenė: kraštas ir žmonės*. Utena, UAB „Utenos Indra“, 2012, p. 39–48.
[65] Šverebas, Povilas. Senosios Viekšnių parapijos varpai. In: *Žemaičių praeitis*. T. 16: *Viekšniai*: *istorija* ir *kultūra* / [sudarytojas Povilas Šverebas]. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2013, p. 386–387.
[66] Šverebas, Povilas. Telšių vyskupijos bažnyčių varpai. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2014, 479 p.
[67] Klimka, Libertas. Varpų liejininkystė Vilniuje. In: *Kultūros barai*. 1996, Nr. 3, p. 72–73.
[68] Klimka, Libertas. Stačiūnų varpai.In: *Lygumai. Stačiūnai* [serija: Lietuvos valsčiai. Kn. 9]. Vilnius: Versmė, 2001; Klimka, Libertas.Užkimęs Papilės varpas. In: *Papilė* [serija: Lietuvos valsčiai. Kn. 11]. D. I. Vilnius: Versmė, 2004, p. 501–503; Klimka, Libertas. Čiobiškio varpai ir laikrodis. In: *Musninkai, Kernavė, Čiobiškis* [serija: Lietuvos

bažnyčios laikrodžiui. Toks kompleksinis požiūris atsispindi ir kituose šio autoriaus darbuose, nagrinėjančiuose Varnių senosios katedros, Žeimelio ir Naujosios Žagarės bažnyčių varpus bei laikrodžius kaip kompleksinę visumą[69]. Iš kitų L. Klimkos kampanologinių darbų paminėtini nedideli straipsneliai, aprašantys Daugailių[70], Vajasiškio[71], Dusetų[72] bažnyčių varpus, ir platesnės apimties publikacija, parodanti varpų vietą lokaliniuose istorijos tyrimuose[73]. Autorius, pratęsdamas Rytų Aukštaitijos varpų tyrimus, apibendrino Rokiškio rajono pietinės dalies (įvardintos skambiu Sėlijos vardu) bažnyčių varpus (Kamajų, Salų, Ragelių, Jūžintų, Duokiškio)[74]. Reikšmingiausia pastarojo laiko L. Klimkos kampanologinė publikacija paskirta 1754 m. G. Mörko nulietam varpui, šiuo metu saugomam Panemunėlyje[75]. Tai vienintelis išlikęs šio meistro didžiųjų instrumentų grupės varpas, paminėtas dar M. Brenšteino, kurio suradimas reikšmingai papildo duomenis apie varpų liejimą XVIII a. Vilniuje.

Kiek kitokio pobūdžio indėlis į lietuviškąją kampanologiją yra menotyrininkės Gražinos Marijos Martinaitienės. Ši autorė taip pat paskelbė keletą straipsnių, kuriuose publikuojama varpų inventorizacinė medžiaga. Tai pirmiausia jau minėti straipsniai Lietuvos sakralinės dailės katalogo pirmojo tomo knygose. Atskirai reikia paminėti 2003 m. paskelbtą Viduklės bažnyčios varpų aprašymą[76]. Šioje bažnyčioje saugomas 1644 m. Jono Breutelto Vilniuje liedintas varpas tapo gilesnių tyrinėjimų priežastimi. Apie šį varpą buvo išspausdintas straipsnis tęstiniame leidinyje *Kultūros paminklai*[77], taip pat pasirodė kelios publikacijos, skirtos J. Breutelto kūrybinei biografijai ir jo *oevre*, apimant ne tik šio meistro nuliedintus varpus, bet ir karinius pabūklus[78]. Susidomėjimas pastarąja tema buvo pratęstas straipsnyje, nagrinėjančiame Radvilų Nesvyžiaus arsenalą ir jo vertybes, kuriame yra ir svarbių lietuviškajai kampanologijai pastebėjimų[79]. Susidomėjimas geriausiu Lietuvos varpų liejiku laikytinu J. Breuteltu, jo darbais ir biografija, apibendrintas 2014 m. pabaigoje išleistoje monografijoje[80]. Tai pirmoji ir vienintelė šiuo metu monografija, skirta Lietuvos varpų liejikui ir jo kūriniams. Verta pastebėti, kad joks kitas taikomosios dailės srityje LDK dirbęs meistras iki šiol

valsčiai. Kn. 13]. Vilnius: Versmė, 2005, p. 608; Klimka, Libertas. Veprių varpai. In: *Vepriai* [serija: Lietuvos valsčiai. Kn. 19]. Vilnius: Versmė, 2010, p. 859–866.

[69] Klimka, Libertas. Varnių katedros laikrodis ir varpai. In: *Istorija: mokslo darbai*. T. 64. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2006, p. 65–70; Klimka Libertas. Laikrodžiai ir varpai Žeimelio bokštuose. In: *Žiemgala*. 2007. Nr. 1. –http://www.ziemgala.lt/z/2007_01_07.html; Klimka, Libertas. Naujosios Žagarės bažnyčios varpai ir laikrodžiai. In: *Žiemgala*. 2009, nr. 2. Internete: http://www.ziemgala.lt/lt/zurnalas–ziemgala/ziemgala–20092/naujosios–zagares–baznycios–varpai–ir–laikrodziai.

[70] Klimka, Libertas. Daugailių varpai. In: *Daugailių kraštas ir žmonės*. Utena: Utenos Indra, 2008, p.166–169.

[71] Klimka, Libertas. Skambieji Vajasiškio varpai. In: *Sietuvos*. Rytų Aukštaitijo s kultūros ir istorijos žurnalas. T. 5. Utena: Utenos Indra, 2011, p. 17–21.

[72] Klimka, Libertas. Nuskendęs Sartuose varpas. In: *Sietuvos.* Rytų Aukštaitijo s kultūros ir istorijos žurnalas. T. 8. Utena: Utenos Indra, 2014, p. 24–30.

[73] Klimka, Libertas. Bažnyčių varpai kaip lokalinės istorijos objektai. In:*Acta humanitarica universitatis Saulensis*. T. 9: *Kultūrinės atminties kaita ir lokalinė istorija*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2009, p. 314–323.

[74] Klimka, Libertas. Varpai Sėlijoje. In: *Sietuvos*. Rytų Aukštaitijos kultūros bei istorijos žurnalas. T. 6. Utena: Utenos Indra, 2012, p. 41–48.

[75] Klimka, Libertas. Sužeistas Panemunėlio varpas. In: *Lietuvos valsčiai*. Kn. 22: *Panemunėlis*. D. I [sudarytojai V. Mačiekus, P. Krikščiūnas]. Vilnius: Versmė, 2011, p. 413–417.

[76] Martinaitienė, Gražina Marija. Varpai. In: *Viduklės Šv. Kryžiaus bažnyčia: architektūra ir sakralinės dailės vertybės*. Vilnius: Savastis: 2003, p. 133–140.

[77] Martinaitienė, Gražina Marija. Šv. Kryžiaus garbei nulietas. In: *Kultūros paminklai*. Nr. 9. – Vilnius: Savastis, 2002, p. 152–155.

[78] Martinaitienė, Gražina Marija. „Ioannes Breutelt nobis fecit…" In: *Menotyra*. T. 8. 2001. Nr. 2, p. 67, 68; yra dvi il. p. 62–70; Martinaitienė, Gražina Marija. Vieno pabūklo istorija. In: *Menotyra*. T. 9. 2002. Nr.3, p. 46–50.

[79] Martinaitienė, Gražina Marija. Radvilų Nesvyžiaus arsenalas ir jo vertybės. In: *Menotyra*. T. 17. 2010. Nr. 4, p. 301–317.

[80] Martinaitienė, Gražina Marija. *Ioannes Breutelt nos fecit.* Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2014, 160 p.

nesulaukė jam vienam skirtos studijos. Itin svarbiu laikytinas 2007 m. G. M. Martinaitienės paskelbtas straipsnis apie XIV–XV a. LDK varpus[81]. Šis straipsnis yra ne tik pirmasis bandymas lietuvių kalba (ir antrasis po M. Brenšeino) aprašyti Lietuvos varpų istorijos ankstyvąjį periodą, bet ir pirma rimtesnė lietuviška kampanologinė publikacija, kurioje atitrūkstama nuo pradinio inventorizacijos ir lokalinės istorijos pagrindo ir kylama į sintezės lygmenį.

Reikšmingų Lietuvos kampanologijai darbų išspausdino ir autoriai, sistemiškai nedirbantys šioje srityje. Tarp tokių paminėti Kauno Vytauto Didžiojo universiteto profesorių Vytauto Levandausko ir Laimos Šinkūnaitės darbai. V. Levandauskas parašė studiją apie Šiaulių šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios varpų istoriją[82], priklausančią Lietuvoje itin retai istorinės kampanologijos sričiai, o L. Šinkūnaitė aprašė Kauno arkikatedros varpus ir paskelbė jų inventorinę medžiagą[83]. Naujausioje autorės monografijoje aprašyti Pažaislio kamaldulių vienuolyno varpai[84]. Tarp kitų svarbesnių Lietuvos kampanologijai publikacijų paminėtinas Austėjos Čepauskaitės darbas, skirtas Alsėdžių[85], Skirmantės Smilingytės-Žeimienės – Gardamo[86], Dalios Klajumienės – Karklėnų[87] bažnyčių varpams.

Atskirą publikacijų grupę sudaro kraštotyrinio pobūdžio darbai, nepasižymintys rimtesne autorių kompetencija. Tokio pobūdžio darbų pastaruoju metu galima sutikti ne vieną, ir daugumos jų apžvalga nėra tikslinga, tad aptarsime tik kelis pavyzdžius. Nežinomas autorius 2013 m. parengė publikaciją apie Zarasų bažnyčios varpus, panaudodamas 1849 m. bažnyčių anketos duomenis. Šis tekstas yra klasikinis „mėgėjiškos kampanologijos“ pavyzdys, todėl prie jo verta sustoti ilgėliau. Autorius pateikė vieno iš dviejų 1849 m. bažnyčioje turėtų varpų tariamą inskripciją: *ant vieno iš jų [varpo – G.Ž.]* ***medinės dalies*** *[paryškinta mano – G.Ž.] buvo užrašas: „Intentium i obrazami Najswietczej Maryi Pannie do miasteczko Jezioroskiego w Powiecie Braslawskiem anno 1667 10 07 Wilnie*[88]. Akivaizdu, kad originaliame dokumente ant varpo turėtas įrašas buvo ne nurašytas, o tik atpasakotas, nurodant, kad varpas buvo skirtas [„su intencija“] Švč. M. Marijai, papuoštas jos atvaizdais ir paskirtas Zarasų miesteliui Breslaujos paviete. Vienintelė autentiška inskripcijos vieta gali būti *anno 1667*, tačiau šios datos antroji pusė parašyta jau XXI a. būdinga kanceliarine maniera, kuri visiškai negalima XVII a. Komentuoti varpų „medinių dalių“, kurios puoštos įrašais ir atvaizdais bei straipsnelį rašiusio autoriaus kompetencijos šiame darbe nematoma galimybės.

Tarp kraštotyrinio pobūdžio darbų būtina paminėti ir Jono Brigio bei Rolando Žakio darbą apie Raseinių rajono varpus, palydėtą platokos P. Šverebo įžangos[89]. Šiam leidiniui pradžią padarė Raseinių bibliotekininko Jono Brigio parašyta apybraiža, skirta Butkiškės bažnyčios varpams,

[81] Martinaitienė, Gražina Marija. XIV–XV a. LDK varpai. In: *Menotyra*. T. 14. 2007. Nr. 3, p. 1–15.
[82] Levandauskas, Vytautas. Šiaulių Šv. apaštalų Petro ir Pauliaus bažnyčia : istorija ir architektūra. In: *Šiaulių katedra.Istorija, architektūra, dokumentiniai ir ikonografiniai šaltiniai*. Šiauliai: Šiaulių "Aušros" muziejus, 2009.
[83] Šinkūnaitė, Laima. Varpai. In: Šinkūnaitė, Laima [et al.]. *Kauno šventų apaštalų Petro ir Pauliaus arkikatedra bazilika*. Kaunas: Kauno arkivyskupijos muziejus, 2008, p. 126–127.
[84] Šinkūnaitė, Laima. *Kelionė į Ramybės kalną.* Pažaislio kamaldulių vienuolyno dailės ikonologija. Vilnius:Versus aureus, 2014, p. 170–172
[85] Čepauskaitė, Austėja. Varpinė, varpai, varpininkai. In: *Žemaičių praeitis*. T. 10: *Alsėdžiai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002, p. 151–157.
[86] Smilingytė–Žeimienė, Skirmantė. Gardamo šv. Roko bažnyčia. In: *Žemaičių Naumiestis* [serija: Lietuvos valsčiai]. Vilnius: Versmė, 2010, p. 17 www.llt.lt/pdf/z_naumiestis/Z_Naumiestis_G_baznycia.pdf.
[87] Klajumienė, Dalia. Karklėnų Šv. apaštalo Baltramiejaus bažnyčia. In: *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 12, 13, 18.
[88] Zarasų parapijos istorija. Zarasų bažnyčios varpai. 2013. In: *Zarasų Švč. M. Marijos Ėmimo į dangų parapija*. Internete: http://www.zarasuparapija.lt/viewpage.php?page_id=5.
[89] Šverebas, Povilas. Raseinių dekanato varpų apibendrinimas. Brigys, Jonas; Žakys, Rolandas. Ką liudija varpo dūžiai. In: *Raseinių dekanato varpai ir vargonai* / Sudarytoja G. Pečkaitienė. Raseiniai: Šiluvos kultūros paveldo rėmimo fondas, 2013, p. 9–169.

paskelbta internete 2011 m.[90] Deja, tenka pastebėti, kad minėtas leidinys, nepaisant nemažos apimties, autorių pastangų ir įdėto darbo, netapo reikšmingu lietuviškosios kampanologijos įvykiu. Tam yra objektyvių ir subjektyvių priežasčių. Objektyvioji priežastis yra tai, kad rajono teritorijoje išliko itin nedaug vertingų senųjų varpų. Seniausias 1644 m. liedintas varpas, kaip jau minėjome, buvo nuodugniai aprašytas G. M. Martinaitienės. Antras pagal senumą Raseinių bažnyčios varpas, atvežtas pokario metais iš Rytų Prūsijos, datuojamas 1798 m., kiti varpai su mažomis išimtimis nulieti XIX a. pab. – XX a. pradžioje. Subjektyviąja priežastimi laikytina bendra visai „mėgėjiškai kampanologijai“ būdinga bėda – netiksliai, o kartais ir klaidinančiai perrašytos varpų inskripcijos, kurios, jas išvertus į lietuvių kalbą, tampa paslėptomis „minomis“ būsimiems tyrinėtojams.

Naujausias šios rūšies darbas, pasirodęs 2015 m. gegužę, yra žurnalisto Vytauto Valentino Česnulio istorinė apybraiža *Nutilę varpai*[91]. Tai leidinys, skirtas Lietuvos varpų didžiajam egzodui 1915 m. Įvertinus didžiulį atliktą darbą – į vieną vietą čia surinkta beveik visa su Lietuvos varpais susijusi medžiaga, saugoma Kultūros paveldo centro archyve, taip pat LVIA, 1135 fondo, 21 aprašo bylose. Daug mažesne apimtimi panaudota Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje saugoma medžiaga. Svarbiausiame leidinio skyriuje – *Varpai nelaimėliai* pateikta informacija apie didžiosios dalies Lietuvos bažnyčių patirtus nuostolius per Pirmąjį pasaulinį karą ir po jo iš Rusijos revindikuotus (sugrąžintus) varpus. Apybraižoje publikuojama daugybė ant varpų buvusių įrašų, kuriuos pavyko rasti įvairiuose istoriniuose šaltiniuose. Tai didžiausias iki šiol publikuotas Lietuvos varpų inskripcijų sąvadas. Tačiau skelbiant varpų įrašus buvo būtina ir didžiulė kompetencija juos paruošiant – skelbiamas inskripcijas nurašinėjo asmenys, neturėję šiam darbui būtinų įgūdžių, o neretai ir nesupratę kalbų, kuriomis buvo užrašytos inskripcijos, todėl dauguma įrašų nurašyti ne nuo pradžios, o patys tekstai pilni įvairiausių klaidų. Deja, apybraižos autoriui nepavyko tinkamai jų paruošti publikuoti, šiam darbui trukdė XVII–XVIII a. terminijos nepažinimas, kampanologinės epigrafikos principų neišmanymas ir pagaliau kalbų nemokėjimas, ypač akivaizdus įrašų vertimuose. Todėl mokslinė leidinio vertė nėra didelė, ir jį reiktų laikyti daugiau dėmesio atkreipimu į tai, kad Lietuvos valstybinės institucijos nusišalino nuo profesionalių kampanologinių tyrimų ir iki šiol net nėra pradėta kaupti duomenų apie per abu Pasaulinius karus prarastas kultūros vertybes.

Šio darbo rašymo metu buvo taip pat naudotasi ir užsienio autorių veikalais, iš jų paminėsime tik svarbiausius.

Nemažai lituanistinės medžiagos galima rasti **Lenkijoje** išleistuose leidiniuose. Tokių žinių yra jau pirmojoje Lenkijos dailės istorijoje, parašytoje F. M. Sobieszczańskio ir išleistoje dar XIX a. viduryje[92]. Joje pateikta pirmoji Lenkijoje varpus liejusių meistrų apžvalga ir nurodyti svarbiausieji jų kūriniai. Šiame kontekste paminėtas ir Vilniuje dirbęs varpų liejikas J. Delamarsas ir šio meistro Vilniaus katedrai nulieti varpai[93]. Jei informacija apie J. Delamarsą galėjo būti gauta iš mums nežinomų šaltinių, tai knygoje paminėtas unikalus Myriaus pilies varpas buvo apžiūrėtas paties autoriaus. F. M. Sobieszczańskis laikytinas Lietuvos varpų inventorizacijos pradininku – jis ne tik paskelbė natūroje padarytą Myriaus pilies laikrodžio varpo aprašymą, bet ir nurodė matmenis.

---

[90] Brigys, Jonas. Butkiškės bažnyčios varpų istorijos bruožai. In: "*Alio Raseiniai*". 2011 09 08. Internete: http://www.alioraseiniai.lt/butkiskes–baznycios–varpu–istorijos–bruozai/.

[91] Česnulis, Vytautas Valentinas. *Nutilę varpai*. Trakai: Voruta, 2015, 135 p.

[92] Sobieszczański, Franciszek Maksymilian. *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnéj Polsce zawierające opis dziejów i zabytków.* T. II. Warszawa: nakładem i drukiem S. Orgelbranda, 1849.

[93] Sobieszczańskio nurodyta Vilniaus katedros varpų nuliejimo data – 1667 metai, nėra pagrįsta kitais mums žinomais šaltiniais ir kelia didelių abejonių.

Įvairiuose XIX a. vidurio leidiniuose paskelbtą medžiagą apie Lietuvos varpus surinko ir paskelbė lenkų tyrinėtojas J. Kołaczkowskis, publikavęs šią medžiagą bendrame kontekste su kitais Lenkijoje nulietais varpais[94]. Tai išsamiausia XIX a. išleista publikacija, tačiau visi lietuviški varpai žinomi iš kitų šaltinių. Tarp įvairių XX a. pr. periodikoje skelbtų publikacijų verta išskirti vieną, skirtą Maladavo 1583 m. varpui, paskelbtą žurnale *Wieś Ilustrowana*[95]. Čia pirmą kartą publikuotas ant varpo esantis įrašas, deja, vietomis perdirbtas, kupiūruotas, redaguotas sulenkinant teksto rašybą ir įvedant rusų bei lenkų kalbų elementus.

Jau po Pirmojo pasaulinio karo pasirodė T. Szydłowskio monografija apie Galicijos varpus iki 1600 metų[96], o apie Lvovo varpus išleisti du K. Badeckio tyrinėjimai[97]. Nors šiuose darbuose nėra tiesioginės lituanistinės medžiagos, juose paskelbti vertingi istoriniai duomenys ir paskelbtų varpų duomenys nemenkai pasitarnavo rašant šį darbą. Verta pažymėti ir vieną iš nedaugelio publikacijų, kurioje varpai nagrinėjami kaip dailės kūriniai ir apibūdinamos jų menines savybės[98]. Negalima nepaminėti itin svarbaus lenkų specialistų dirbamo darbo tiriant Antrojo pasaulinio karo metais prarastus varpus ir apskaičiuojant patirtus nuostolius. Jau išleisti trys tomai, dar vienas tomas skirtas varpams, išvežtiems į Vokietiją iš iki Antrojo pasaulinio karo šiai šaliai priklausančių teritorijų, kurios dabar yra atitekusios Lenkijai[99]. Šiame tome pateikta itin gausi ikonografinė medžiaga leido susidaryti vaizdą apie Gdansko – svarbiausio varpų liejimo centro Baltijos jūros pakrantėse, taip pat Vakarų Pamario ir Silezijos varpų specifiką, jų panašumus ir skirtumus, lyginant juos su Lietuvoje ir Karaliaučiuje liedintais analogais. Atkreiptinas dėmesys, kad leidinyje surinktos nuotraukos paimtos iš Niurnberge veikiančio Vokietijos varpų archyvo (*Deutsches Glockenarchiv im Germanischen Nationalmuseum*) fondų. Šiame archyve, leidinio autoriaus duomenimis[100], saugoma ir medžiaga, susijusi su per Antrąjį pasaulinį karą iš Lietuvos išvežtais varpais.

Lenkijoje šiame tūkstantmetyje buvo padėti publikuoti ir Lietuvos kampanologijai reikšmingi šaltiniai. Daugiau kaip šimtas varpų, atsidūrusių dabartinės Baltarusijos teritorijoje, buvo paskelbta tęstiniame leidinyje *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, kuris yra sakralinių paminklų inventorius, ruošiamas Krokuvos Jogailaičių universiteto. Kelios mums svarbios šio leidinio serijos išleistos 2003–2014 m. ir redaguotos dr. M. Kałamajskos-Saeed, tai II serijos 4 tomai – *Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*[101], III serijos 4 tomai – *Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego*[102]ir IV serijos 1 tomas – *Kościoły* i *klasztory rzymskokatolickie dawnego*

[94] Kołaczkowski, Julian. *Wiadomości tyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*. Kraków: nakładem dra Mikolaja Kańskiego, 1888.
[95] W. I. Mołodów. In: *Wieś Ilustrowana*. Warszawa, 1911, z.12, s. 28–29.
[96] Szydłowski, Tadeusz. *Dzwony Starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji*. Na podstawie materjałów zebranych i opracowanych przez dra Karola Badeckiego, prof. dra Feliksa Koperę, dra Stanisława Tomkowicza oraz własnych. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1922.
[97] Badecki, Karol. *Ludwisarstwo lwowskie za Zygmunta I*. Lwów; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich: 1921; Badecki, Karol. *Średniowieczne ludwisarstwo lwowskie*. [Uzupelniony przedruk z "Gazety lwowskiej", R. 1921 nr 27–34]. Lwów; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1921.
[98] Remer, Jerzy. Artystyczne wartości dzwonów kościelnych. In: *Sztuki Piękne*, R. I. 1918, nr 2.
[99] Tureczek, Marceli. *Leihglocken: dzwony z obszaru Polski w granicach po 1945 roku przechowywane na terenie Niemiec*. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Departament Dziedzictwa Kulturowego, 2011.
[100] Žodinė informacija suteikta šio darbo autoriui.
[101] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. II: *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Nowogródzkiego*. T. I–IV / Redakcja naukowa Maria Kałamajska–Saeed. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2003–2014.
[102] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. III: *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Wileńskiego*. T. I–IV / Redakcja naukowa Maria Kałamajska–

województwa trockiego[103]. Nors minėtuose tomuose paskelbta medžiaga nėra visiškai tiksli ir ne be priekaištų, kartais neteisingai nurodomos liejikų pavardės, yra inskripcijų perrašymo klaidų, pasitaiko praleistų įrašų fragmentų ir netikslaus datavimo atvejų, tačiau tik iš šių leidinių žinome apie iki šiol nežinotą XVI a. pab. varpų liejiką Ambrozijų Hofmaną, publikuoti duomenys apie ypač vertingus Porazavo, Derečino, Rodūnės bažnyčių varpus ir nemažai kitos Lietuvos kampanologijai svarbios medžiagos. Dar vienas tęstinis leidinys *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*[104], rengiamas ir spausdinamas Balstogėje, paskelbė keletą buvusios Balstogės srities Palenkėje (dabar Lenkija) bažnyčių 1849 ir 1851 m. klausimynų. Publikuoti tuomet Vilniaus vyskupijai priklausiusių Sokulkos ir Balstogės dekanatų bažnyčių dokumentai. Juose taip pat nemažai Lietuvos kampanologijai vertingos medžiagos. Būtent iš šios medžiagos žinome apie daugiau kaip dvi tonas svėrusį 1542 m. nulietą Suražo bažnyčios varpą, 1679 m. J. Delamarso Vilniuje nulietą Adelsko bažnyčios varpą ir šio liejiko bendrapavardžio ir galbūt giminaičio Mikalojaus veiklą XVII a. I p. (1636). Šiose publikacijos iš viso paskelbti duomenys apie daugiau kaip 45 varpus.

Baltarusijoje kampanologija kol kas žengia tik pirmuosius žingsnius, ir ji daugiau susijusi su stačiatikių cerkvės atgimimu ir 1996 m. įkurta Minsko varpininkų mokykla. Tad reikšmingesnių kampanologinių leidinių čia dar nėra daug. Mūsų temai yra itin svarbus dar sovietmečiu Eleonoros Vecer ir Juriaus Chadykos išleistas straipsnis, aprašantis Maladavo cerkvės varpą, liedintą Kaune 1583 m.[105] Pastaruoju metu produktyviai kampanologijos srityje dirba muzikologė ir varpininkė Elena Šatko, paskelbusi kelis itin reikšmingus mūsų darbui straipsnius[106] ir pernai išėjusią monografiją apie Vakarų Baltarusijos pravoslavų cerkvių varpus [107]. Tik iš šios knygos žinome apie unikalų gotikinį Matijevičių cerkvės varpą ir J. Breutelto 1639 m. liedintą Markovo instrumentą. Minsko varpininkų mokyklos dešimtmečiui 2010 m. buvo skirta mokslinė konferencija, jos metu skaityti pranešimai išspausdinti atskira knyga[108]. Nors pranešimų lygis labai skirtingas ir dažniausiai nėra aukštas, atskiro paminėjimo vertas Gardino Pakrovo soboro varpininkės Julijos Minčenko straipsnis apie Gardino varpus, kur paskelbta nemažai vertingos medžiagos apie G. Mörko liedintus Gardino Bernardinų bažnyčios varpus.

Latvijos varpai aprašyti ir išanalizuoti dar prieš Antrąjį pasaulinį karą čia dirbusio architekto ir dailės istoriko Pauliaus Campės. Jo dar 1930 m. išleistoje knygoje buvo aprašyti Latvijos varpai,

---

Saeed. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2005–2011.

[103] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. IV: *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Trockiego*. T. I: *Kościóły i klasztory Grodna* (1) / Opracowały Maria Kałamajska–Saeed i Dorota Piramidowicz. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2012.

[104] Kułak, 2008, op. cit. nr. 14, s. 81–141; Kułak, Aneta; Ryżewski, Grzegorz. Kronika kościoła wasilkowskiego z 1851. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*. 2010, nr. 15–16, s. 123–131; Ryżewski, Grzegorz; Kułak, Aneta. Kroniki kościołów parafialnych dekanatu Białostockiego z lat 1849–1851. Cz. 1. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*. 2011, nr. 17, s. 191–219; Ryżewski, Grzegorz; Kułak, Aneta. Kroniki kościołów parafialnych dekanatu Białostockiego z lat 1849–1851. Cz.2. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego,* 2012, nr. 18, s. 182–218.

[105] Вецер, op. cit. 31–33.

[106] Шатько, Елена. К истории литья колоколов в Беларуси в XIX — начале XX в. In: *Музычная культура Беларусі: перспектывы даследавання*. Матэрыялы XIV навуковых чытанняў памяці Л. С. Мухарынскай / Скадальнік Т. С. Якіменка. Мінск: Беларуская дзяржаўная акадэмія музыкі, 2005; Шатько, Елена. Формирование колокольного фонда православных храмов Беларуси (XI – нач. XXI вв.).In: *Музычная культура Беларусі: шлях праз стагоддзі* / Склад. І. Д. Надзіна, Э. А. Алейнікава, А. І. Самусенка; Навуковыя працы Беларускай дзяржаўнай акадэміі музыкі. Вып. 17. Серыя 1, Беларуская музычная культура. Мінск: Беларуская дзяржаўная акадэмія музыкі, 2008.

[107] Шатько, Елена. Колокола и колокольные звоны православных храмов западных регионов Беларуси: история и современность. Белосток: Orthdruk, 2014.

[108] *Колокольный звон как феномен славянской культуры:история и современность*. Минск: Издательство Белорусского Экзархата, 2011.

liedinti iki 1860 metų[109]. Šis leidinys mums svarbus ne tik Lietuvos varpams palyginti su dabartinės Latvijos žemėse liedintais varpais, ten paskelbta ir šiek tiek lituanistinės medžiagos: būtent iš šio leidinio žinome apie vieną seniausių išlikusių LDK renesansinių varpų (1546 m. Jarėviščės varpą), ten taip pat paskelbti duomenys apie J. Breutelto, J. Delamarso, D. Venerio ir kitų Lietuvos varpų liejikų instrumentus, skirtus šio krašto bažnyčioms. P. Campės po Antrojo pasaulinio karo už Latvijos ribų atsidūrusį archyvą ištyrė lenkų mokslininkas K. M. Kowalskis ir pateikė naujos medžiagos apie Baltijos regiono varpų liejyklas[110]. Pačioje Latvijoje jau sovietmečio pabaigoje išleistoje knygoje apie Latvijos bronzą apie ten veikusias varpų liejyklas medžiagos pateikė A. Anteinas[111], šiame leidinyje išvardinti vadinamieji „smulkieji liejikai“ XIX a. Kuršo provincijoje padeda atributuoti ir dalį Lietuvoje esančių varpų.

Atskirai tenka paminėti publikacijas, skirtas buvusios **Prūsijos** varpams. Šiame didelę kultūrinę įtaką ne tik Lietuvai, bet ir Lenkijai turėjusiame regione dominavo du pagrindiniai centrai – Gdanskas ir Karaliaučius. Prūsijos varpų inventorizacinę medžiagą intensyviai skelbė vokiečių autoriai. Paminėtinos leidinių serijos, turinčios bendrą pavadinimą *Die Bau-und Kunstdenkmäler*. Vakarų Prūsijai (*Provinz Westpreußen*) paskirta serija išleista 1884–1919 m., Rytų Prūsijai (*Provinz Ostpreußen*) – 1891–1899 metais. Atskiri šio leidinio tomai labai skiriasi varpams skiriamu dėmesiu. Adolfo Boetticherio paruoštuose Rytų Prūsijos tomuose varpų inventorizacinės medžiagos paskelbta nedaug, ji atsitiktinė, o varpų inskripcijos publikuotos retai. Tačiau ir šiuose leidiniuose galima rasti vertingos informacijos: Mažajai Lietuvai skirtame tome paminėtas Vilūnų klebono Jono Donelaičio 1710 m. funduotas varpas[112], šiuo metu saugomas Lietuvoje, Sintautų bažnyčioje, leidžia identifikuoti pirminę instrumento saugojimo vietą. Minėtos leidinių grupės Vakarų Prūsijai skirtoje serijoje kampanologinės medžiagos gerokai daugiau[113]. Šių tomų išskirtinę kampanologinę vertę lėmė jų autoriaus Vakarų Prūsijos provincijos paminklų konservatoriaus prof. Berhardo Schmido (1872–1947) domėjimas varpais[114]. Šis autorius nemažai dėmesio skyrė kryžiuočių periodo Prūsijos varpams. Viename jo straipsnyje išanalizuoti seniausieji (iki 1466 m.) Prūsijos varpų įrašai[115], kiti nagrinėja vėlesnius Vakarų Prūsijos varpus, tarp tokių paminėtinas šio regiono varpų gamybos istoriją

---

109 Campe, Paul. Die Kirchenglocken Lettlands von ältester Zeit an bis zum Jahre 1860 und ihre Giesser. In: *Latvijas Universitates raksti, Architekturas Fakultates serija = Architectorum Ordinis series;* 1,1. Riga: Latvju Kultura, 1930.

110 Kowalski, Krzysztof Maciej. Die Glocken aus den Gießereien des Ostseeraumes in Riga und Lettland (im Lichte der Sammlung von Paul Campe). In: *Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit* / Herausgeber Ilgvars Misans. Marburg: Verlag Herder–Institut 2005; kiek vėliau šis straipsnis paskelbtas ir lenkiškai: Kowalski, Krzysztof Maciej. Dzwony starożytne z ludwisarni nadbałtyckich w Rydze i na Łotwie w świetle materiałów inwentarizacyjnych Paula Campego. In: *Tuba Dei. Studia kampanologiczne*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. 2006.

111 Anteins, Aleksis. *Bronza Latvijā. Pa metālu ieguves un apstrādes vēstures lappusēm*. Rīga: Zinatne, 1988.

112 Boetticher, Adolf. *Die Bau-und Kunstdenkmäler* der *Provinz Ostpreußen*. Heft 5: *Litauen*. Königsberg: Kommissionsverlag von BernhardTeichert, 1895, S. 157.

113 Schmid, Bernhard. *Die Bau-und Kunstdenkmäler* der *Provinz Westpreußen*. Heft XII: *Kreis Rosenberg*. Danzig: A. W. Kafemann G. m. b. H., 1906; Heft XIII*: Kreis Stuhm*. Danzig: Selbstverlag des Provinzial-Verbandes von Westpreuszen; Kommissionsverlag von L. Sauniers Buchhandlung, 1909; Heft XIV: *Kreis Marienburg*. Danzig: Verlag des Provinzialverbandes von Westpreuszen. KommissionsVerlag von A. W. Kafemann G. m. b. H., 1918.

114 B. Schmido kampanologinius darbus yra apžvelgęs Gdansko universiteto prof. K. M. Kowalskis, žr., Kowalski, Krzysztof Maciej. Bernhard Schmid jako badacz dziejów ludwisarstwa Prus Krzyżackich i Królewskich. In: *Tuba Dei*. Studia kampanologiczne. Gdańsk: Wydawnictwo uniwersytetu Gdańskiego, 2006, s. 162–182.

115 Schmid, Bernhard. Die Inschriften des deutschen Ordenslandes Preußen bis zum Jahre 1466. In*: Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, Geisteswissenschaftliche Klasse*. Jahr 12, Heft 3. Halle (Saale): Max Niemeyer–Verlag, 1935, S. 69–156.

apibendrinantis straipsnis[116]. Kryžiuočių valstybės varpus tarpukario laikotarpiu taip pat nagrinėjo ir Hermannas Mankowskis[117].

Apie Vakarų Prūsijos varpus rašė ne tik vokiečių autoriai, bet ir lenkų, pirmasis jų, dar prieš Antrąjį pasaulinį karą parašęs reikšmingą studiją apie Kulmo vyskupijos varpus, buvo kun. R. Frydrychowiczius[118]. Jau dabartiniais laikais Vakarų Prūsijos varpams nemažai dėmesio skyrė mūsų minėtas prof. K. M. Kowalskis, parašęs kelias reikšmingas studijas – svarbiausios jų skirtos varpų inskripcijoms[119]. Senųjų varpų temą iš dalies šis autorius pratęsė ir kampanologinių straipsnių rinkinyje *Tubae Dei*[120]. Paminėjimo vertas ir garsiojo Torūnės varpo Tuba Dei 500 metų jubiliejaus proga išleistas leidinys, aptariantis Torūnės ir Kulmo varpus[121], taip pat studija, skirta trims garsiausių Gdansko varpų liejikų dinastijoms[122].

Karaliaučius – svarbiausias varpų liejimo centras Baltijos pietryčių regione, savo produkcija konkuravęs su Gdansku ir itin reikšmingai prisidėjęs gaminant Lietuvos valstybei skirtus varpus, susilaukė itin nedaug dėmesio. Vienintelė studija, skirta tiek Karaliaučiaus, tiek ir visos Rytų Prūsijos varpų liejybai, parašyta Richardo Dethlefseno, pasirodė pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui[123]. Tenka tik apgailestauti, kad ši tema nesulaukė vėlesnių tyrinėjimų.

Baigiant šią apžvalgą trumpai reiktų sustoti ir prie **rusų** autorių, rašiusių apie varpus. Vertingiausiu prieš revoliuciją pasirodžiusiu leidiniu laikytina Jaroslavlio varpų liejyklos savininko Nikolajaus Olovianišnikovo monografija, nagrinėjanti varpų istoriją ir aptarianti varpų liejimo meną[124]. Po revoliucijos pasirodė keli tyrinėjimai apie XVI–XVIII a. Naugardo ir Pskovo varpų liejikus[125]. Šios publikacijos svarbios aiškinantis 1583 m. Kaune nulieto varpo vadinamojo *žvėrių stiliaus* frizo genezę. Žlugus Sovietų Sąjungai, Rusijoje pasirodė šimtai publikacijų apie varpus, tačiau dauguma jų buvo skirta skambinimui varpais, techniniams ir teologiniams aspektams, turi mažai sąsajų su mūsų darbo tema. Svarbiausiomis publikacijomis laikytini Annos Bondarenkos išsamūs

---

116 Schmid, Bernhard. *Westpreussiche Glockenkunde*. Danzig: Verlag des Provinzialverbandes von Westpreussen; Kommissionsverlag von AS. W. Kafemann G. m. b. H.,1918

117 Mankowski, Hermann. Glocken im preußischen Ordensland. In: *Die christliche Kunst*, XXXII. Jahrgang. 1936. Heft 9. München, S. 277–281.

118 Frydrychowicz, Romuald. Dzwony kościelne w diecezji chełmińskiej. In: *Roczniki TowarzystwaNaukowego Toruńskiego*, R. XXII, 1925; R. XXXIII, 1926.

119 Kowalski, Krzysztof Maciej. *Dawne inskrypcje pomorskie: studia epigraficzne*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2001; Kowalski, Krzysztof Maciej. *Inskrypcje na dzwonach gotyckich w Prusach*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006.

120 Kowalski, Krzysztof Maciej. *Tubae Dei*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006.

121 *Tajemnice starych dzwonów Torunia i Chełmna w 500-tną rocznicę ulania wielkiego Tuba Dei spisane*. / Pod redakciją T. Jaworskiego, M. Nasieniewskiego, K. Przegiętki. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa, 2001.

122 Wróblewska, Elżbieta. *Ludwisarnie Benningów, Wittwercków i Anthonych. Studium z dziejów gdańskiego cechu odlewniczego.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe *Semper*, 1999.

123 Dethlefsen, Richard. *Beiträge zur ostpreußischen Glockenkunde*. Königsberg: Verlag Bernhard Teichert, 1919.

124 Оловянишниковъ, Николай. *Исторія колоколовъ и колокололитейное искусство*. Москва: изданіе Т–ва П. И. Оловянишникова С–вья, 1912. Издание 2-ое.

125 Семенов, А. И. Новгородские и Псковские литейщики XVI – XVII веков. In: *Сборник Новгородского общества любителей древности*. 1928, № 9. Новгород.; Богусевич, Владимир Андреевич. Псковские литейщики XVI – XVIII вв. In: *Проблемы истории докапиталистических обществ.* № 9–10. Ленинград: Государственная Академия Истории Материальной Культуры. 1934; Богусевич, Владимир Андреевич. Литейный мастер Михаил Андреев. In: *Новгородский исторический сборник*. Выпуск 2. Ленинград: 1937; Плешанова, Изилла Ивановна. О зверином орнаменте псковских колоколов и керамид. In: *Древне–Руское искусство. Художественная культура Пскова*. Москва: Наука, 1968, с. 204–219; Гордеев, Вадим Александрович. Два новгородских колокола XVI века из собрания Музея–заповедника «Коломенское». In: *Искусство христианского мира: сборник*. Москва: Свято–Тихоновский институт, 2000.

leidiniai apie senuosius Rusijos varpus. Vienas jų nagrinėja XVII a. Maskvos liejininkystę[126], kitas, parašytas 2007 m. apgintos disertacijos pagrindu, nagrinėja ankstyvuosius Kijevo Rusios ir Rusijos varpus bei jų gamybą iki XVIII a.[127]

Darbo struktūra. Darbą sudaro įvadas, trys skyriai, išvados, bibliografija, priedai, iliustracijų sąrašas ir iliustracijos. Tyrimo struktūra atspindi tiriamąjį objektą ir išdėstyta chronologiniu principu. Išimtį sudaro pirmasis skyrius, kuriame pateikiama bendro pobūdžio kampanoginė informacija.

Įvade pagrindžiama tiriamoji problema, jos aktualumas, aptariamas mokslinio tyrimo objektas, apibrėžiamos jo chronologinės ir teritorinės ribos. Formuluojamas darbo tikslas ir uždaviniai, akcentuojamas mokslinis darbo naujumas ir jo reikšmė. Aptariami Lietuvos kampanologijos šaltiniai, pateikiama tyrinėjimų ir literatūros apžvalga.

Pirmasis skyrius yra pamatinis viso tyrimo, jame apibūdinamas varpas ir jo sandara, medžiagos, iš kurių liejami varpai, pateikiamos varpų puošybos technologijos, išsiaiškinti varpų puošybos principai ir būdai.

Antrasis skyrius paskirtas seniausiems Lietuvos varpams, kurie buvo nulieti iki baroko pradžios. Skyriuje nagrinėjamas sudėtingiausias Lietuvos varpų liejimo istorijos laikotarpis. Jame aptariami seniausi rusėniškos ir vakarietiškos – gotikinės tradicijos instrumentai. Apibūdinami negausiai išlikę renesanso ir manierizmo stilių varpai, bandoma atsakyti į klausimą, kokie bruožai yra būdingi šių stilių instrumentams. Daug vietos skiriama varpų liejikams.

Trečiasis tyrimo skyrius nagrinėja Lietuvos baroko epochos varpus. Bandoma išsiaiškinti, kokią įtaką Lietuvos varpams turėjo XVII a. vid. ir XVIII a. pr. karai ir okupacijos. Daug dėmesio skiriama skiriama Lietuvos liejimo mokyklos pradininkui Jonui Breuteltui – pirmajam baroko epochos meistrui ne tik Lietuvoje, bet ir visame regione. Aptariami svarbiausių Vilniaus meistrų – Jono Delamarso bei tėvo ir sūnaus Apanavičių nulieti varpai ir jų kūrybinės biografijos.

Prieduose pateikiama su tyrimu susijusi, tačiau bendrame tyrimo tekste nepateikiama medžiaga: svarbiausių kampanologinių ir retesnių tyrimo tekste vartojamų terminų žodynėlis, varpų formų lentelės ir kiti duomenys.

Mokslinis darbas iliustruotas senųjų Lietuvos varpų nuotraukomis ir lyginamąja medžiaga iš kaimyninių šalių bei Vakarų Europos.

[126] Бондаренко, Анна Федоровна. *Московские колокола XVII века*. Москва: Русская панорама, 1998.
[127] Бондаренко, Анна Федоровна. *История колоколов России XII–XVII вв.* Страницы российской истории. Москва: Русская панорама, 2012.

I. ISTORINIŲ VARPŲ GAMYBA IR PUOŠYBA

Varpo schema

Šiame darbe dažnai vartojami terminai, kuriais apibūdinamos atskiros varpo dalys ir elementai. Deja, lietuviška kampanologijos terminija vis dar nėra galutinai nusistovėjusi. Tad teko suderinti atskirų varpo dalių bei elementų pavadinimus ir sukurti pagrindinius varpų gamyboje vartotinus terminus. Siekdami išvengti dviprasmybių ir nesusikalbėjimo, pateikiame varpo schemą su nurodytais jo dalių pavadinimais.

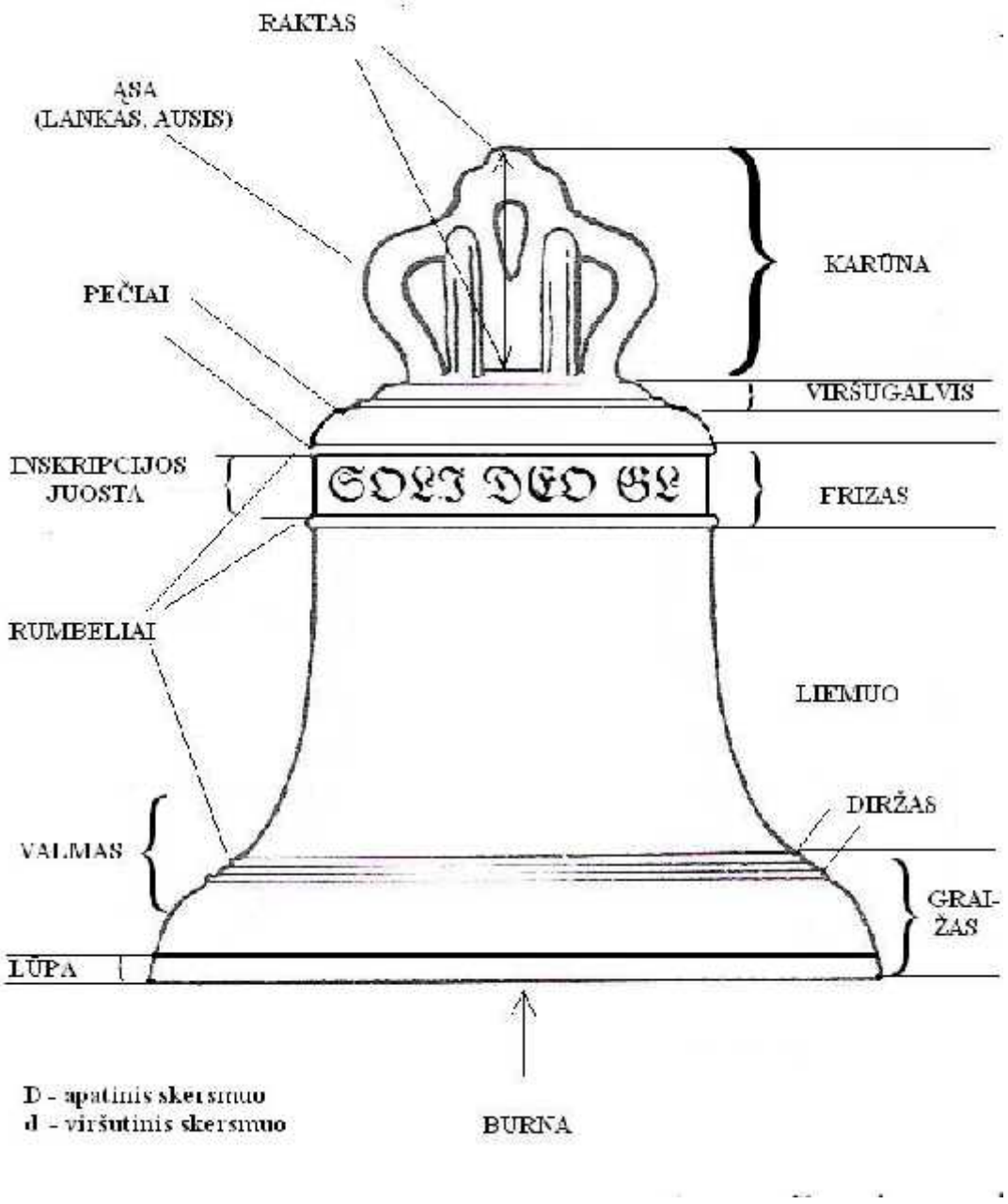

Varpų konstravimas ir gaminimas

Varpų medžiaga. Varpo, kaip ir bet kurio kito dailės kūrinio, išvaizda priklauso nuo medžiagos ir technikų, kurios panaudotos kuriant instrumentą. Kaip skiriasi medžio raižinys nuo oforto, taip skiriasi iš bronzos ar geležies nuliedinti varpai. Tačiau jei grafikos technikos plačiai aprašytos įvairiakalbėje literatūroje, su jomis galima susipažinti ar išugdyti naudojimo gebėjimus edukacinio ugdymo metu, tai apie varpų medžiagas ar jų gaminimo technikas dažnai neturime jokio, net elementaraus supratimo. Tai puikiai galima pastebėti skaitant Lietuvoje nuolat pasirodančius tekstus, neretai rašomus tiek žinomų dailės istorikų, tiek ir žemesnį supratimo lygį turinčių asmenų. Dažnai net ir reprezentacinėmis laikytinose publikacijose kalbant apie varpus nurodoma, kad vienas ar kitas instrumentas yra nulietas iš žalvario[128]. Netiksliai išverstas lenkų kalbos žodis *spiż (*špižius) net kampanologų darbuose tampa ketumi[129], tą pačią dažną ir itin nemalonią klaidą galima sutikti ir patyrusių istorikų darbuose[130]. Dar didesnė painiava yra įvairiuose XX a. šaltiniuose, ten galima rasti tokius sunkiai įsivaizduojamus metalų lydinius, kaip „30 proc. žalvario, 70 proc. rūdos ar ketaus[131]“, „vario ir plieno medžiaga[132]“, „geležis su plienu[133]“, panašaus pobūdžio išrašai šiuo metu skelbiami spaudoje paliekant skaitytojams patiems spręsti, ką gali reikšti šie metalų apibūdinimai [134]. Atsižvelgiant į šį kontekstą tampa suprantama būtinybė apibūdinti medžiagas, iš kurių liejami varpai, ir bendrais bruožais, nesileidžiant į technologines subtilybes, nusakyti svarbiausius tradicinio varpų gamybos būdo procesus.

Varpai nuo seniausių laikų yra liejami iš bronzos. Tai įprasta, gerai žinoma ir mūsų dienomis plačiai naudojama medžiaga, kita vertus, bronza yra pirmasis žmogaus išrastas metalų lydinys, turintis beveik šešis tūkstančius metų gamybos ir vartojimo tradiciją. *Bronza* yra bendrinis žodis, kuriuo vadinami gana įvairūs ir sudėtimi besiskiriantys metalų lydiniai [135]. Klasikinę ir mums labiausiai įprastą šio lydinio atmainą sudaro du komponentai – varis ir alavas. Tokia bronza tiksliau vadinama *alavo bronza*, tačiau šiame darbe šiam lydiniui įvardinti vartosime įprastą *bronzos* pavadinimą. Šio lydinio paplitimas buvo nulemtas svarios priežasties – varis pagal savo prigimtį yra gana minkštas metalas, dar minkštesnis yra alavas, tačiau šių abiejų metalų lydinys pasižymi kietumu ir, didėjant alavo kiekiui lydinyje, ši savybė stiprėja. Kita priežastis buvo sunkumai, susiję su vario liejimu: naudojant primityvias technologijas, šio metalo liejinyje susidarydavo daug oro pūslelių, todėl grynas varis nebuvo lieti tinkamas metalas[136]. O alavo bronza lengvai liejama, atspari korozijai, pasižymi geromis akustinėmis savybėmis, dėl šių priežasčių yra tinkamiausia medžiaga varpams lieti. Šiam tikslui naudojama speciali bronzos atmaina (vadinamoji *varpų bronza*), jos sudėtis įvairioje literatūroje nurodoma kiek skirtingai, bet dažniausiai teigiama, kad šį metalo lydinį sudaro 78–80 proc.

---

128 LKSD T. I. Kn. VI, D. II, p. 388*;* LSD. T. II. D. I. Kn. 2, p. 75, 76.

129 Шатько, 2005, op. cit., p. 192, Šios klaidos neišvengė, net ir žinomas kampanologas P. Šverebas savo naujausiame monumentaliame darbe špižių išvertęs kaip „ketų“, žr., Šverebas, 2014, p. 35.

130 Šia proga verta pacituoti ne per seniausiai moksliniame straipsnyje pasirodžiusią, tačiau sveiku protu sunkiai suvokiamą frazę – Biržų „arsenale saugotos 44 ketaus ir 3 geležinės patrankos“ žr. Karvelis, Deimantas. Radvilų Biržų pilis ir jos arsenalas XVI–XVII a. In: *Žiemgala*, 2002, nr. 1, p. 8.

131 Varėnos bažnyčios klebono K. [parašas neišskaitomas] 1942 06 19 raštas – KVKA, b. Bažnyčių varpai, 1942.

132 Akmens bažnyčios klebono J. Balčiūno 1942 06 23 raportas. – KVKA, b. Bažnyčių varpai. 1942.

133 Nemunaičio bažnyčios klebono V. Želnio 1942 06 20 raštas. – KVKA, b. Bažnyčių varpai, 1942.

134 Neseniai išėjusioje knygoje apie Raseinių dekanato varpus cituojami XX a. vidurio dokumentai – „varpas nulietas iš ketaus ir plieno su maža žalvario dalimi“, kitoje teksto vietoje, kalbant apie tą patį instrumentą, pateikiama citata jau teigia, kad varpas „iš misingio“, tačiau, iš kokios medžiagos varpas iš tiesų buvo pagamintas, autoriai taip ir nenurodo. Žr. Raseinių dekanato, op. cit, p. 106, 108.

135 Bronza taip pat vadinami vario lydiniai su kai kuriais kitais elementais – aliuminiu, siliciu, arsenu ir t.t. Bendriau kalbant – bronza laikomi visi vario lydiniai, kuriuose antras pagal svarbą komponentas nėra cinkas ar nikelis.

136 Nowowiejski, Antoni Julian. *Wykład liturgji Kościoła katolickiego*. T. 1: *Wiadomości wstępne*. Cz. 4. Warszawa: Druk. Franciszka Czerwińskiego, 1893, s. 1262.

vario ir 20–22 proc. alavo [137]. Šis santykis rodo ypatingą varpų liejimo tradicijos konservatyvumą, nes dar presbiteris Teofilius (benediktinų vienuolis, gyvenęs apie 1070–1125 m.), savo garsiajame traktate *De diversis artibus* aprašydamas varpų gaminimo technologiją, nurodė, kad varpai liejami iš keturių dalių vario ir penktos dalies alavo[138]. Taigi per tūkstantį metų metalo sudėtis išliko ta pati. Tačiau senųjų varpų metalo sudėtis dėl skirtingų priežasčių buvo daug įvairesnė. Apie tai galime spręsti iš negausių metalo sudėties tyrimų, atliktų mūsų geografinėse platumose. Lietuvoje yra atlikti vos keli atsitiktiniai šio metalo sudėties tyrimai[139]. Kiek daugiau jų atlikta kaimyninėje Lenkijoje [140], norėdami palyginti galime pasitelkti Transilvanijos[141] ir Rusijos[142] varpų medžiagos tyrimus. Kaip tyrimai rodo, senųjų varpų sudėtyje abiejų metalų proporcijos nebuvo nekintamos – alavo galėjo būti nuo 11 iki 36 proc. bendro kiekio. Nemažą dalį procentais sudarydavo kiti metalai, kurie klasikinėje bronzos sudėtyje nėra sutinkami. Pavyzdžiui, Kaune, Rotušės aikštėje rastame varpų bronzos pavyzdyje, švino kiekis buvo pats didžiausias iš visų tyrinėtų objektų ir siekė net 11 proc.[143]. Manytina, kad šis metalas pakliūdavo į varpų metalo sudėtį greičiausiai liejant juos iš pakartotinai panaudotų medžiagų, kai vietoje atvežtinio brangaus alavo buvo panaudojami įvairūs alaviniai dirbiniai ar jų laužas. Į pastarųjų gaminių metalą, siekiant padidinti plastiškumą liejimo metu ir taupant brangų alavą, paprastai būdavo įdedamas nemažas kiekis švino. Kiti varpų bronzoje randami elementai, tokie kaip aliuminis ir silicis (maksimalūs kiekiai – 8,5 ir 12,5 proc.), išgryninti tik XIX a. pr., į varpų metalo sudėtį patekdavo greičiausiai dėl netobulos metalų rūdos apdorojimo technologijos.

Jei Lietuvos varpų metalų sudėtis yra dar beveik netyrinėta, tai dar mažiau galima pasakyti, iš kur į Lietuvą ir kokiais keliais buvo atvežami varpams lieti skirti metalai. Iš istorinių dokumentų yra žinoma, kad varpai neretai būdavo liejami iš jau turimų gaminių medžiagos, tam reikalui panaudojant ne tik senus ar suskilusius varpus. Kaip varpų medžiaga buvo naudojamos net smulkios varinės monetos[144], dažnai varpai būdavo liejami iš senų ir nenaudojamų bronzinių patrankų. Ši tradicija siekia senus laikus ir egzistavo iki pat XX a. imtinai. Dažnai iš nugalėto priešo paimtų patrankų nulietas varpas kartu būdavo ir pergalės paminklas. Pačius garsiausius varpus-paminklus turėjo Viena[145] ir Kelnas[146], varpai iš trofėjinių pabūklų buvo liejami ir Rusijoje[147]. Lietuvoje taip pat

---

137 Шашкина, Татьяна Борисовна. Колокольная бронза. In: *Колокола: История и современность* / под. ред. Б.В. *Раушенбаха*. Москва: *Изд*–во Наука, *1985,* с.238.

138 Theophili, quiet Rugerus presbiteri et monachi. *De diversis artibus: seu diversarum atrium schedula*. Libri III. / opera et studio R. Hendrie. Londini: Johannes Murray, 1847, p. 360.

139 Žalnierius, Algirdas. Bronzos liejyklos Kaune XVII–XVIII a. In: *Kauno istorijos metraštis*. T. V. Kaunas: VDU leidykla, 2004, p. 239, 243.

140 Krokosz, Jacek; Pabiś, Rafał; Paś, Monika. Analiza składu chemicznego niektórych dzwonów i moździerza aptekarskiego z Muzeum Narodowego w Krakowie. In: *Odlewnictwo współczesne – Polska i świat*. Kraków: Instytutodlewnictwa,2009, nr. 4, s. 57–68; Piaskowski, Jerzy. Hutnictwo i odlewnictwo. In: *Z dziejów techniki w dawnej Polsce*. / pod. red. B.Orłowskiego. Warszawa: Wydawnictwo „IHNOiT“, 1992, tablica X.

141 Benkő, Elek. *Erdély középkori harangjaiés bronz keresztelőmedencéi*. Budapest: Teleki László Alapítvány; Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2002, 44. o.

142 Шашкина, op. cit., p. *255.*

143 Žalnierius, p. 239.

144 Прянишников, Евгений Алексеевич. Дело о переливе медной монеты в колокола. In: *Общество церковных звонарей – о колоколах, звонарях и церковном звоне в России*. Internete: http://www.zvon.ru/zvon7.view2.page63.html [žiūrėta 2013 11 20].

145 Vienos Šv. Stepono katedros varpas *Pummerin*, svėręs apie 20 tonų, buvo nuliedintas 1711 m. iš trofėjinių turkiškų patrankų kurios buvo paimtos 1683 m. mūšio prie Vienos metu. Varpas sudegė 1945 m., žr. *Die Pummerin*. Internete : http://www.linzansichten.at/pummerin/pummerin.htm [žiūrėta 2013 12 02].

146 Kelno katedros varpas *Kaiserglocke,* svėręs daugiau nei 27 tonų, nulietas 1873 m. iš prancūziškų trofėjinių patrankų, paimtų 1870–1871 m karo metu. Varpo metalas 1918 m. dar kartą panaudotas karo tikslams, žr. Wolff, Arnold.Kaiserglocke. In: *DerKölner Dom*. Internete*:* http://www.koelner–dom.de/index.php?id=kaiserglocke [žiūrėta 2013 12 02].

147 Rusijoje žinomi keli tokie atvejai, pačiu žinomiausiu yra vadinamasis Taganrogo varpas, nulietas 1778 m. iš turkiškų patrankų. Varpas Krymo karo metu 1855 m. buvo paimtas prancūzų kariuomenės kaip karo trofėjus ir atiteko

žinomas ne vienas atvejis, kai varpai buvo liejami panaudojant patrankų medžiagą. Keli jų žinomi iš testamentų užrašymų: LDK taurininko Kazimiero Tiškevičiaus 1652 m. testamente rašoma. ...*keturias lauko patrankėles, kurias gyvas būdamas naudojau geram tikslui [...] tai ir po mano mirties, kai kas išgirs jų balsą, te pasako: duok Viešpatie amžiną atilsį, ant varpų jas paaukoju*[148]. Vilniaus vaivada Povilas Jonas Sapiega (1610–1665) testamentu užrašė Ružonių pilies patrankas Vilniaus šv. Kazimiero bažnyčios varpams nulieti [149]. Varpai kartais buvo liejami ir iš sugadintų ar jau naudoti netinkamų patrankų. Yra žinoma, kad iš Radvilų Nesvyžiaus arsenalo 1715 m. buvo paskirta šimtas akmenų svorio sugadintų patrankų bronzos Myriaus bažnyčios varpui nulieti[150]. Paskutinis toks žinoma atsitikimas susijęs su Semeliškių cerkvės varpo pagaminimo istorija – 1896 m. Vilniaus apskrities kariuomenės vadas paskyrė patrankų metalą šiam varpui nulieti[151].

Kartais įvairiose publikacijose kaip medžiaga, iš kurios nulieti varpai, būna nurodytas žalvaris (vario ir cinko lydinys). Tačiau iš šio metalų lydinio bažnyčių varpai nebuvo liejami. Tam buvo kelios priežastys: žalvarinių varpų garsas laikomas šaižiu, tad žalvaris netinkamas varpams lieti. Dėl plastiškumo šalto formavimo metu žalvaris tradiciškai daugiau buvo apdorojamas štampuojant ir kalant, rečiau buvo liejamas. Dėl auksą primenančios metalo spalvos žalvaris naudojamas gaminant papuošalus, buities reikmenis, indus. Iš jo liejami ir nedideli varpeliai, kurių privalumas yra jų blizganti geltona spalva (pvz., stalo varpeliai, altoriaus varpeliai). Tačiau didesnių matmenų dirbiniai iš žalvario liejami ypač retai. Greičiausiai tam turi įtakos per mažas metalo plastiškumas liejimo metu, kai reikia užpildyti didelės formos tūrius. Dar viena priežastis – tai didesnis už bronzą žalvario susitraukimas metalui atvėstant, dėl to nulieti dirbiniai dažnai suskyla nespėjus jų išimti iš liejimo formų. Manytina, kad tai ir yra pagrindinės priežastys, dėl ko iš žalvario gaminami tik nedideli varpeliai.

Painiavą vartojant metalų pavadinimus galbūt kelia ir tai, kad senojoje Lietuvoje vargu ar buvo skiriama bronza nuo žalvario, o žodžiais *skaistvaris*, *žalvaris* buvo vadinamas bet kuris geltonas blizgantis metalas, išskyrus auksą. Tenka pastebėti, kad metalų pavadinimai „bronza“ ir „žalvaris“ gyvojoje kalboje tik santykinai neseniai išstūmė *špižių* ir *misingį*, tad neturi itin gilios vartojimo tradicijos. Žodis ***špižius*** turi specifinę ir su varpų gamyba susijusią kilmę. Šį žodį dar viduramžiais iš vokiečių kalbos pasiskolino lenkai, sutrumpinę ir pagal savo kalbos reikalavimus perdirbę vokiečių kalbos terminą *Glockenspeise*[152]**(pažodžiui varpų maistas: *glocken* – „varpai“, *speise* – „maistas“), – taip viduramžiais buvo apibūdinamas metalas, iš kurio buvo liejami varpai.** Žodis *špižius* iš lenkų kalbos pateko į lietuvių ir kaimynines rytų slavų kalbas. Tiek lietuvių, tiek ir lenkų kalbose *špižius* buvo pirminis bronzą įvardijantis žodis[153], vėliau tapęs bendru prekybiniu

---

Paryžiaus Dievo Motinos katedrai, 1913 m. varpas sugrąžintas į Rusiją, dabar saugomas Chersoneso muziejuje., žr. *Колокола и пушки.*2010. Internete:
http://www.liveinternet.ru/community/1215253/post134291078/.

148 Tyszkiewicz, Eustachy. *Opisanie powiatu borysowskiego pod względem statystycznym, geognostycznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo–handlowym i lekarskim, z dodaniem wiadomości: o obyczajach, spiewach, przysłowiach i ubiorach ludu, gusłach, zabobonach itd.* Wilno: Drukarnia Ant. Marcinowskiego, 1847, s. 153.

149 История Ружан (XVII в.). In: *Ружаны исторические*. Internete: http://history.ruzhany.info/history1600.html [žiūrėta 2013 11 20].

150 Martinaitienė, 2010, op. cit., p. 315.

151 Žalėnas, Gintautas. *Dailės kūrinio aprašas. Varpas, 1896 m., Kauno Šv. Mykolo Arkangelo (Įgulos) bažnyčia*. 2004 09 10. – KPC DSKOP.

152 Spiž(a). In: *Etymologia.org. Słownik etymologiczny***.**2010. 02. 20**.** Internete:
http://www.etymologia.org/wiki/S%C5%82ownik+etymologiczny/spi%C5%BC%28a%29.

153 XVI a. lenkų kalbos žodyne dar nėra žodžio *bronza* žr. *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. II. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, *Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk*, 1967, s.452, 453.

pavadinimu, kuris buvo taikomas iš vario lydinio nulietiems dirbiniams, neatsižvelgiant į metalo sudėtį procentais[154], todėl dažnai senuose tekstuose vartojamas žodis *špižius* („varpų špižius“, „špižiniai varpai“) keistinas žodžiu *bronza*.

Laikotarpiu, kai dar nebuvo prasidėjusi pramoninė revoliucija, varpai iš geležies buvo liejami itin retai, o iš šios medžiagos pagamintų instrumentų yra išlikę vos keletas. Vis dėlto ankstyvajame varpų sklaidos etape buvo nemažai bandymų gaminti varpus iš daug pigesnės geležies, o ne iš bronzos. Tačiau to meto geležiniai instrumentai būdavo ne liejami, bet kalami. Keletas jų išliko iki mūsų dienų. Žinomiausias yra stebuklingasis varpas (*la cloche miraculeuse)* iš Švč. Mergelės koplyčios Rokamadure (Rocamadour, Prancūzija, Pietų Pirėnų regionas). Jo datavimas nėra aiškus, populiarioje literatūroje dažnai nurodomas VI a., o labiau specializuotose publikacijose pagaminimo laikas apibendrinamas ankstyvaisiais viduramžiais [155]. Žinant, kad iš geležies plokščių sumontuoti keltiško tipo varpai nėra laikytini varpais įprastine sąvokos prasme[156], gali kilti abejonių ir dėl Rocamadouro varpo. Tačiau, atsižvelgiant į instrumento sandarą ir formą, reiktų jį laikyti kaltine liedinto varpo imitacija, taigi instrumentu, atitinkančiu varpo sampratą[157].

Bene seniausias iš geležies nuliedintas varpas datuojamas XIII a. ir yra saugomas Saint-Pierre-de-Belleville bažnyčioje[158] (Prancūzija, Savojos departamentas). Neabejotina, kad tokių varpų galėjo būti kiek daugiau, tačiau dėl medžiagos trapumo ir korozijos jie neišliko, be to, geležinių varpų akustinės savybės neprilygo bronziniams analogams. XVII a. tokie varpai buvo liejami Švedijoje ir net eksportuojami. Apie tai žinome iš dokumentų, liudijančių, kad 1687 m. Rygos miesto burmistras nupirko Švedijoje tris geležinius varpus (*drei eiserne Glocken*) Švento Jėzaus bažnyčiai[159]. Dar du, kiek senesni lietos geležies varpai išliko Lietuvoje. Vienas jų, saugomas Žemaičių vyskupystės muziejuje Varniuose, buvo nulietas 1662 m. [160] Šis varpas surastas XX a. pab. buvusioje Varnių katedroje, paslėptas šoninio Šv. Antano altoriaus mensoje. Instrumentas labai skiriasi nuo kitų Lietuvoje esančių varpų [1 il.] ir ne tik savo medžiaga – jo viršugalvis visiškai plokščias, kas nedažnai sutinkama ne tik Lietuvoje, bet ir kaimyninėse šalyse. Varpas neturi tradicinio frizo su inskripcijos juosta, o tik liemens viršų gaubiančią pailgų akanto lapų seką. Instrumento liemuo suskaidytas retai išdėstytais rumbeliais, kas nesutinkama ne tik Lietuvoje, bet ir Baltijos jūros pietryčių regione ir

---

[154] Nėra visiškai aišku, kodėl *špižiumi* lietuviai neretai pavadina ir visai kitos prigimties ir išvaizdos metalą – *ketų*. Žr. *Lietuvių kalbos žodynas* (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas / redaktorių kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. redaktorė) et al. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. Internete: http://www.lkz.lt/startas.htm žodis *špižius*. Atkreiptinas dėmesys, kad toks painiojimas yra būdingas taip pat ir baltarusiams, štai E. Šatko tekstuose bronziniai varpai kartais vadinami liedintais iš ketaus! žr. Шатько, op. cit., 2005, c. 192.

[155] Cloche de Rocamadour. In: *Base Palissy*: *Objets protégés au titre des Monuments Historiques*. Internete: http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/dapapal_fr?ACTION=RETROUVER&FIELD_1=TOUT&VALUE_1=&FIELD_2=LOCA&VALUE_2=Rocamadour&FIELD_3=EDIF&VALUE_3=&FIELD_4=Cpal1&VALUE_4=&FIELD_5=Cpal2&VALUE_5=&FIELD_6=Cpal3&VALUE_6=&FIELD_7=REPR&VALUE_7=&FIELD_8=Mat%e9riaux&VALUE_8=&FIELD_9=DEPL&VALUE_9=%20&FIELD_10=DMAJ&VALUE_10=%20&NUMBER=11&GRP=0&REQ=%28%28Rocamadour%29%20%3aLOCA%20%29&USRNAME=nobody&USRPWD=4%24%2534P&SPEC=9&SYN=1&IMLY=&MAX1=1&MAX2=1&MAX3=50&DOM=MH [žiūrėta 2013 12 08],

[156] Žalėnas, Gintautas. Cum signo campanae*:* the origin of the bells in Europe and their early spread. In: *Meno istorija ir kritika / Art History & Criticism*. T. 9: *Sacrum et publicum*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2013, p. 66, 67, 76.

[157] Rokamaduro varpas nedidelis (H – 24 cm, D – 33 cm), jo korpusas pusės ovalo pavidalo, neturi graižo, išplaktas iš storos monolitinės geležies plokštės be sujungimų ir primena liedintus varpus. Jo taisyklingas pusės ovalo pavidalo korpusas primena Canino varpą, laikomą seniausiu Europoje. Instrumento įkabą sudaro platus žiedas su dviem nedidelėmis ąsomis jo pakraščiuose. Tokio paties tipo įkabą turi ir neseniai surastas IX a. I p. bronzinis varpas iš Bojnos (Slovakija), visa tai leidžia datuoti Rokamaduro varpą apytiksliai VIII ar net senesniu amžiumi.

[158] Tchorski [Duseigne, Vincent]. *La cloche de Saint–Pierre de Belleville*. Internete: http://tchorski.morkitu.org/1/belleville.htm [žiūrėta 2013 11 21],

[159] Kowalski, Tuba, op. cit., p. 80.

[160] Klimka, 2006, op. cit., p. 69.

svetima Vidurio Europos varpų liejimo tradicijai. Tačiau panašaus sprendimo pavyzdžių galima rasti Skandinavijoje, kai kuriems šiame regione nulietiems varpams būdingas ir visiškai plokščias viršugalvis [161]. Varnių varpo liemens apačioje yra iš žmonių figūrėlių sudėliota dekoracinė juosta [2 il.]. Tokio pobūdžio puošyba neturi analogų visos Europos mastu, tad didelė tikimybė, kad šis varpas savo kilme gali būti susijęs su Švedija, kur taikomosios dailės kūriniuose stipriai reiškėsi lokalinės, liaudies menui būdingos tendencijos. Kitas labai panašus, greičiausiai to paties meistro pagamintas geležinis varpas, šiandien saugomas Kaišiadorių katedroje, buvo nulietas 1665 m. [162] Jo puošyba panaši į aukščiau aprašytąjį varpą, tik neturi antropomorfiniais motyvais dekoruotos juostos liemens apačioje. Šių abiejų varpų pagaminimo vieta nėra žinoma, galima tik spėti, kad jie galėjo būti arba atvežti iš Skandinavijos arba pagaminti iš ten atvykusio keliaujančio meistro. Taip pat neatmestina galimybė, kad minėti geležiniai varpai buvo nulieti kurioje nors geležines patrankas gaminusioje liejykloje. Diskusijų metu pasigirsta nuomonių, kad liejant geležį būtina daug aukštesnė temperatūra nei gaminant bronzą ir kad tokią temperatūrą galima pasiekti tik specialiose krosnyse. Tai paneigtų galimybę, kad geležiniai varpai galėjo būti nulieti keliaujančio meistro. Tačiau anglies prisodrintos geležies (=ketaus) liejimas nėra daug sudėtingesnis procesas negu bronzos. Ketui lydyti reikia apie 1200 °C[163], tai tik šiek tiek aukštesnė temperatūra nei būtina varpus liejant iš naujos bronzos[164]. Šiandien susidarantis įspūdis, kad minėti geležiniai varpai nulieti kiek nerūpestingai, yra apgaulingas. Abu varpai, atsižvelgiant į sunkumus formuojant iš geležies dekoracinius elementus, išsiskiria puošybos gausa, ir šiuo aspektu jiems negali prilygti nė vienas Lietuvoje esantis XIX ar XX a. pagamintas geležinis ar plieno varpas [3 il.]. Detalių neišbaigtumo įspūdis susidaro ne tik dėl mažo geležies plastiškumo liejimo metu, bet ir dėl didelio varpų sunykimo laipsnio šimtmečiais veikiant korozijai. Apie jų aukštą kokybę byloja jau pats šių varpų išlikimo faktas.

Geležis tapo nebe atsitiktine, o svarbia medžiaga gaminant varpus tiktai po XVIII a. vid., kai buvo patobulintos geležies liejimo technologijos ir lieta geležis (dažniausiai tai daug anglies turinti jos rūšis – ketus) buvo pradėta plačiai naudoti – pradedant buities reikmenų gamyba ir baigiant tiltų statybos elementais bei mašinų pramone. Literatūroje nurodoma, kad apie 1830 m. iš geležies jau buvo liejami varpai Berlyne ir Vienoje[165]. Neabejotina, kad bandymų iš ketaus liedinti varpus XIX a. pirmojoje pusėje turėjo būti nemažai. Svarbiausias motyvas, leidęs išplisti šios rūšies gaminiams, buvo nedidelė geležinių varpų kaina. Nors ši technologija buvo tobulinama, geležiniai varpai neprilygo bronziniams, o jų garsas „nors ir stiprus, nebuvo malonus“[166]. Akustines geležinių

---

[161] Pavyzdys gali būti apie 1712 m. meistro Friderichо Meyerio perlietas varpas, priklausantis Eidsbergo bažnyčiai (Estfoldo apskritis, Norvegija). Šio meistro yra žinomi dar du varpai – 1688 m. varpas Oslo katedroje (Norvegija) ir 1682 m. varpas iš Levringo bažnyčios (Danija, Centrinis Jutlando regionas) žr. Nyholm, Hans. *Kirkeklokkeri Danmark, alfabetisk efter kirke*. Internete: http://www.hikuin.dk/kirkeklokker/liste_stednavne/kirkeklokker_a–av.htm[žiūrėta 2013 11 11],

[162] Žalėnas, 2008, op. cit., p. 16, 17, 19.

[163] Čia nurodyta ne grynos geležies, bet geležies lydinio su anglimi ir siliciu lydymosi temperatūra. Toks lydinys buvo gaunamas geležies rūdos apdorojimo proceso metu, naudojant anglį kaip reduktorių. Geležies lydinys, turintis didelį procentą anglies (4–5 %), yra ne kas kita, kaip žaliavinis (luitinis) ketus – kietas, bet trapus metalas, žaliava geležies dirbinių gamybai. Toliau šis metalas buvo apdorojamas šalinant anglį kalimo būdu. O plienui lieti yra reikalinga daug aukštesnė temperatūra –1600 °C.

[164] Skirtingoje šaltiniuose labai skirtingai nurodoma varpui nulieti reikalinga temperatūra. Naujai bronzai pagaminti reikalinga ne mažesnė temperatūra kaip 1083 ℃ – vario lydymosi temperatūra. Įdėjus alavą į skystą varį, metalas atvėsta, tačiau jį būtina kuo greičiau išlieti, kol nesudegė alavas, tad pradinė temperatūra turi būti aukštesnė kaip 1100 °C, taigi gana artima ketaus lydymosi temperatūrai. Paruoštos bronzos lydymosi temperatūra žemesnė, ji gali būti liejama jau 1050 °C temperatūroje , žr. Grassmayr, Peter. Die Glockengiesserei Grassmayr. In: *Giesserei Rundschau*. Fachzeitschrift der Osterreichischen Giesserei–Vereinigungen. 2003, T. 50, Heft 11/12, S. 281.

[165] Ks. M. N. O dzwonach stalowych. In: *Przegląd katolicki*. 1870 10 27. Nr. 43, p. 676.

[166] X. Z. Ch. [Chodyński, Zenon] Dzwon. In: *Encyklopedja kościelna podług Teologicznej Encyklopedji Wetzera i Weltego z licznemi jej dopełnieniami* / Wydawca M. Nowodworski. T. IV. Warszawa: Drukarnia Czerwińskiego i Spółki, 1874, s. 494.

varpų savybes liudija ir tai, kad, norint gauti reikiamo tono varpą, jų sienelės turėjo būti storesnės nei bronzinių analogų[167]. Be to, ketaus varpai buvo trapūs ir neatsparūs korozijai, tad jų tarnavimo laikas daug trumpesnis nei bronzinių. Dėl savo pigumo iš ketaus liedinti varpai neprarado populiarumo taip pat ir XX a. pirmojoje pusėje. Tuo metu nemažai Lietuvos bažnyčių (daugiausia iš Žemaitijos regiono), kurios buvo netekusios varpų Pirmojo pasaulinio karo metais, įgijo Liepojoje *Beker un Ko* gamykloje (nuo 1933 m. *Liepājas drāšu fabrika*) iš šio metalo nulietus varpus[168]. Kitas geležinių varpų tiekėjas Lietuvai buvo firmos *Schilling & Lattermann* metalo liejykla, veikusi **Morgenröthe-Rautenkranz vietovėje** (Vokietija, Saksonija). Ši įmonė gamino ***kietosios geležies*** (vokiškai *Eisenhartguss*) varpus[169]. Lietuvoje didžiausias geležinių varpų komplektas, saugomas Šilutės liuteronų bažnyčioje, yra pagamintas būtent šioje firmoje. Jį sudaro trys 1922 m. nulieti varpai, kurių bendras svoris yra 2300 kg [170]. Lietuvai iš geležies liedintus varpus tiekė ir *Ulrich &Weule* firma[171], veikusi Bockeneme (Vokietija, Žemutinė Saksonija). Lietuvoje geležiniai varpai XIX–XX a. nebuvo gaminami.

Daug tobulesni už geležinius buvo ***liedinto plieno***[172] varpai, tarpukario Lietuvoje vadinti *gušta*liniais[173]. Pirmieji tokie varpai buvo pagaminti 1847 m. Bochume (Vokietija, Šiaurės Reinas-Vestfalija), bendrovės *Mayer & Kühne* plieno liejykloje[174]. Jų gaminimo technologiją išrado Jacobas Mayeris. 1854 m. minėta bendrovė tapo akcine ir buvo pavadinta *Bochumer Verein für Bergbau und Gusstahlfabrikation A.G.*[175] Plieno varpus ypač išpopuliarino 1855 m. pasaulinė paroda Paryžiuje, kur jie pelnė aukso medalį. Iki 1915 m. Bochumo bendrovė buvo vienintelė Europoje, liedinusi varpus iš plieno[176], tokia produkcija buvo gaminama iki pat 1970 m. Per visą veiklos laiką šioje įmonėje buvo pagaminta apie 30 000 varpų[177]. Lietuvoje žinoma daugiau kaip 40 Bochume nulietų plieno varpų. Seniausias, 1885 m. pagamintas varpas saugomas Pivašiūnų bažnyčioje [178], vėliausias – 1949 m. datuotas keturių varpų komplektas 2001 m. dovanotas Plungės bažnyčiai[179]. Plieniniai varpai pasižymi daug didesniu kietumu nei analogai iš lietos geležies ar net bronzos[180],

---

167 Eiermann, Franz. Bochumer Gußstahlglocken. In: *Stadt Bochum*. Internete: http://www.bochum.de/C125708500379A31/vwContentByKey/W27CNDYQ455BOLDDE [žiūrėta 2013 12 06].

168 Šioje gamykloje nuliedinti varpai šiandien saugomi Viekšnių (1925), Žemaičių Kalvarijos (1926, du varpai), Būtingės ev. liuteronų (1926), Kenos (1927), Pašušvio (1929), Vosyliškio (1930), Kalnalio (1931), Pusnės (1933). Vosyliškio (1938), Mažeikių (1938), Pašušvio (1938), Tirkšlių (1939) bažnyčiose.

169 Naujausiame P. Šverebo darbe ši geležies rūšis vadinama ***kalusis ketus***, žr. Šverebas, 2014, op. cit., p. 184, 256 ir kt.

170 *Klangstahlglockengießerei Schilling & Lattermann. Apolda, Thüringen Zweigfabriken in Morgenröthe und Rautenkranz in Sachsen in Gemeinschaft mit der Bronzeglockengießerei Franz Schilling Söhne*. Leipzig: Druck J. Bohn & Sohn, [s.a. – 1927], S. 91. Šiame leidinyje nurodyta, kad Lietuvoje dar keliose vietose buvo šioje gamykloje nulieti varpai – Kaune, Prienuose, Pašyšiuose.

171 Yra žinomi keturi šioje firmoje nulieti varpai, saugomi Kruonio (1921), Tverų (1924, du varpai) ir Girkalnio (1924) bažnyčiose.

172 Plienas yra geležies ir anglies lydinys, kuriame anglies yra nuo 0,02 iki 2 proc., jame taip pat būna įvairių priemaišų ir priedų, tokių kaip silicis, manganas ir t.t. Plienas geležies kalimo būdu buvo išgaunamas jau prieš 4000 metų, tačiau liedinti plieną pradėta tik XVIII a. vid. Anglijoje. Plienui lydyti reikalinga apie 1600 laipsnių temperatūra.

173 XX a. pirmojoje pusėje lietuviškoje spaudoje vartotas terminas, pasiskolintas iš vokiečių kalbos žodžių junginio *Gussstahl* – „lietas plienas“.

174 Eierman, op. cit.

175 *Bochumer Verein. Zur Erinnerung an den Westfälischen Städtetag in Bochum, Juni 1896*. Bochum: [s.n,], 1896, S. 1.

176 Eierman, op. cit.

177 Ibidem.

178 Žalėnas,2008, op. cit., p. 50.

179 Šverebas, Povilas.[Plungės] Bažnyčios varpinė ir varpai. In: *Plungės*, 2005, op. cit., p. 108, 109.

180 Lietos geležies varpo atsparumas gniuždymo jėgai yra 12 kg / 1 mm²; bronzinio varpo 18–20 kg / 1 mm²; plieninio varpo 70–80 kg / 1 mm². Žr. Eierman, op. cit.

tačiau jie nėra apsaugoti nei nuo korozijos, nei nuo skilimų, o garsas skurdesnio diapazono nei bronzinių. Tiek iš lietos geležies, tiek ir iš plieno pagaminti varpai paprastai pasižymi itin asketiška puošyba. Pirmieji iš geležies ir plieno nulieti varpai neturėjo įrašų, reljefų ar kitų papuošimų tiek dėl gamybos technologijos netobulumo, tiek ir dėl ne itin didelio geležies plastiškumo liejimo metu. Nors jau 1870 m. buvo skelbiama, kad ant plieninių varpų įrašai ir šventųjų atvaizdai „atliekami aiškiai ir kiek įmanoma tiksliau“ [181], Bochume pagaminti varpai retai kada buvo puošiami reljefais ar ornamentiniais papuošimais, taip dekoruotų varpų Lietuvoje nėra. Dažniausiai vienintelė puošmena tėra rumbeliais išskirta frizinė juosta su firmos pavadinimu, o ant liemens trumpa inskripcija, tik retais atvejais ant plieninių varpų galime pamatyti kiek ilgesnį įrašą.

Varpai gali būti liejami taip pat ir iš kitų, tradicinėmis nelaikomų medžiagų. Nuo 1930 m. buvo bandoma lieti varpus iš vadinamosios ypatingosios bronzos – vario ir silicio lydinio neturinčio alavo[182], vėliau naudota aliuminio bronza ar net cirkonis. Tačiau tai jau nėra klasikinei varpų gamybai būdingos medžiagos, ir jų aptarimas lieka už šio darbo ribų.

Varpų formos. Šiandien nemažos dalies civilizacijos sukurtų artefaktų pavidalus nusakome pasitelkdami varpo pavadinimą, nuo rūbo sukirpimo (kliošas), moteriškos skrybėlės, šviestuvo gaubto iki archeologų vartojamų indų pavadinimų (varpo formos taurė, krateris). Tai akivaizdžiai rodo, koks nekintamas ir tvirtai į žmonių sąmonę įaugęs yra varpo formos supratimas. Tačiau dabartinis lengvai atpažįstamas varpo siluetas neatsirado iš karto, kaip vienkartinio išradimo pasekmė, bet yra beveik tūkstantį metų trukusios raidos rezultatas.

Bene pirmasis senųjų varpų formas aprašė XVI a. gyvenęs Vannoccio Biringuccio, nurodydamas, kad senose bažnyčiose galima rasti varpų, kurių formos primena „pintinę, skalbti skirtą katilą (*conche da bucata*) ar tikrą moliūgą, ilgą ir siaurą“[183]. **Heinrichas Otte** savo garsiosios varpams skirtos knygos antrajame leidime pateikė naujus varpų formų apibūdinimus, kurie vartojami ir dabar – seniausius varpus pavadino *Bienenkorb* – šiaudinio avilio vardu, vėlesnį varpų tipą *Zuckerhut* – cukraus galva (dėl formos, primenančios rafinuoto cukraus luitus, kurie iki pat XX a. pr. dominavo mažmeninėje prekyboje). Kiti varpų tipai šio autoriaus nebuvo išskirti, tik buvo aprašyti *triadinio profilio varpai* (vokiškai *Dreiklang rippe*) ir jų gamybos principas[184]. Šis H. Ottės veikalas padarė didžiulę įtaką visai XX a. kampanologijai. Iki pastarųjų dienų dauguma autorių naudojasi šio autoriaus pateikta klasifikacija, skirstydami varpus pagal jų formas į avilio (šiame darbe vartojame trumpesnį pavadinimą), cukraus galvos ir akordinius varpus. Tačiau tokia sistema labai bendra ir supaprastinta – jei pirmieji du tipai išskirti pagal varpo proporcijas ir siluetą, tai trečiasis pagal varpo *šonkaulį* (vokiškai *rippe*). Taip vadinamas specialus varpo sienelės profilis, kuris buvo pradėtas taikyti jau XIII a. pab.[185] ir yra naudojamas iki šių dienų. Taigi gausybė skirtingas proporcijas ir siluetus turinčių varpų, pagamintų daugiau kaip per 700 metų, pateko į „triadinio profilio varpų“ kategoriją. Jos viduje pagal tam tikras proporcijų sistemas neretai buvo išskiriami prancūziškas, vokiškas, o galop ir rusiškas pogrupiai. Šio skirstymo schematiškumas pradėjo nebetenkinti XXI a. mokslininkų, ir atsirado nemažai naujų bandymų klasifikuoti pagrindinius varpų tipus. Paminėsime tik kelis. Prancūzų kampanologas Hervé Gouriou savo disertacijoje seniausius varpų tipus pavadino mokslinėje literatūroje labiausiai žinomų varpų vardais ir išskyrė *Canino, Haithabu, Fontenailles, Florencijos*

[181] Ks. M. N., op. cit.
[182] Glocken – Klangkörper mit Klasse. Ein altes Handwerk beleuchtet. In: *Welt der Fertigung*. 2013, nr. 4, S. 14.
[183] Biringuccio, Annuccio. *Pirotechnia*. Venetia: appresso P. Gironimo Giglio e compagni, 1559, p. 204r.
[184] Otte, Heinrich. *Glockenkunde*. Leipzig: T.O. Weigel, 1884, 2 Auflage, S. 88–92
[185] Ibidem, p. 91.

varpų tipus [186]. Lenkų kampanologas Marcelinas Tureczekas [187] varpų tipus įvardino chronologinių periodų datomis, išskirdamas pirminį varpų tipą ir tipus, būdingus XII–XIII a., XIV–XVI a. vid. bei XVI–XVIII a. Toks skirstymas, nors labai patogus, tačiau, deja, neatspindi realios varpų formų įvairovės, kuri buvo tuo pačiu chronologiniu periodu. Radikalumu pasižymi italų kampanologo **Matteo Padovanio** sukurta varpų klasifikacija. Šis autorius išskyrė beveik 20 varpų formų tipų. M. Padovanis vienur vartoja modifikuotus H. Ottės įvestus terminus (pvz., ankstyvoji avilio forma), kitur pasitelkia įprastinius stilių pavadinimus (pvz., vėlyvoji gotikinė forma). Ši klasifikacija itin susmulkėja bandant apibūdinti įvairius lokalinius variantus, tokius kaip *Po upės slėnio manieristinė forma* (*Manieristica Padana*) ar *Bresanonės barokinė forma* (*Barocca Brissinese*)[188]. M. Padovanio klasifikacija gal ir tinka atskirų Europos regionų varpams klasifikuoti, tačiau turi ir akivaizdžių netolygumų bei trūkumų. Pagrindiniu laikytina tai, kad nebuvo sukurta aiškių visoms kategorijoms bendrų klasifikavimo principų, o kiekvienos grupės požymiai detaliai neaprašyti. Be to, labai aiškiai pasireiškia italocentristinis M. Padovanio klasifikacijos pagrindas. Kaip galima pastebėti, Italijos varpų formų ir puošybos raida jau nuo XII a. eina savitu keliu nei likusioje Europoje ir iki šių dienų sudaro atskirą skyrių Europos varpų istorijoje. Tad ir M. Padovanio varpų formų klasifikacija, nors yra didelis žingsnis į priekį, nėra galutinis problemos sprendimas.

Šio darbo tikslas nėra naujos varpų formų klasifikacijos sukūrimas, tad kalbėdami apie senuosius varpus vartosime iš dalies M. Padovanio modifikuotus H. Ottės įvardijimus, o, nagrinėdami XVII–XVIII a. varpus, esant reikalui, taikysime aprašomąjį metodą, iš dalies bandydami atsižvelgti ir į proporcines-modulines schemas (apie tai žemiau). Kadangi varpo siluetas yra itin svarbus ne tik akustine prasme, bet ir kaip meninio konstravimo priemonė, manytina, kad būtina nors schematiškai apibūdinti varpų formų raidą.

Kampanologijos specifiką sudaro tai, kad **daugelis šiandien naudojamų pagrindinių varpų konstravimo elementų ir formų atsirado labai seniai ir laikui bėgant kito palyginti nedaug**, todėl juos nagrinėjant tenka siekti itin senus laikus. Seniausi mums žinomi varpai ar jų liekanos (Canino, Vredeno, Bojnos [2 priedas 1 lent., c, d, b – toliau tekste nurodomas tik lentelės numeris.]) savo pavidalu priminė apačioje nupjautą kiaušinį su nedaug išplatėjusiu, dar neprofiliuotu graižu. Ši jų forma ne itin nutolo nuo vėlyvosios antikos kraterių[189] – jų korpusas taip pat buvo išgaubtas ir suapvalintas ties dugnu, o viršutiniame pakraštyje buvo daroma nedidelė, į išorę išsišovusi ir kiek išlenkta „lūpa“ (krateriuose jos paskirtis buvo neleisti į lauko pusę nukristi ant briaunos atsidūrusiems lašams) [1 lent., a]. Seniausiuose varpuose ši „lūpa“ tapo tiesiu nedideliu varpo apatinį pakraštį juosiančiu atlanku, kaip matoma Bojnos varpe [1 lent., c][190].

Ankstyvosios varpų formos savo siluetu išties panašios į ***šiaudinį avilį*** [1 lent., e, f]. Šio tipo varpams būdingas suapvalintas viršugalvis, stačios lygios liemens sienelės ir siauras, nedaug į

---

[186] Gouriou, Hervé.*L Art du campanaire en Occident Histoire facture et esthétique des cloches de volée*. Cerf Histoire. Paris: Édition du Cerf, 2006.

[187] Tureczek, Marceli. *Najstarsze dzwony* na *ziemi* międzyrzeckiej do *1815* roku. Zielona Góra: Księgarnia Akademicka, 2005, s. 15, 19, 20.

[188] Padovani, Matteo. Epoca storica di fusione e forma della campana. 2007–2008. In: *Campanologia.org*. Internete: http://www.campanologia.org/campanologia/epoca–storica–di–fusione–e–forma–della–campana.

[189] Apie galima varpų atsiradimą iš kraterių žr. Žalėnas, 2013, p. 78, 80.

[190] Šis varpas pagamintas provincialaus, ne itin aukštą profesinį lygį pasiekusio meistro (tai liudija tiek 11 skylučių, varpo korpuse atsiradusių liejimo metu, tiek ir kreivas varpo korpusas). Žinant, kad toliau nuo pagrindinių gamybos centrų dirbę meistrai paprastai gamindavo dirbinius remdamiesi senais pavyzdžiais, galima manyti, kad Bojnos varpas atspindi vieną iš pačių seniausių varpų formos tipų, kuris galėjo būti paplitęs VIII ar net VII a. Canino varpas galbūt net kiek senesnis, tačiau pagamintas Italijos Lacijuje, kur metalo apdirbimas buvo aukštesnio lygio, tad atspindi kiek aukštesnį varpų vystymosi etapą.

išorę atsikišęs graižas. Ši forma evoliucionavo dviem kryptimis. Manytina, kad taip atsitiko varpams išplitus didelėje Europos dalyje ir pradėjus atsirasti vietinėms varpų gaminimo tradicijoms. Italijoje ir Alpių regione buvo pastebimos tendencijos liedinti kiek pailgesnius varpus, turinčius suapvalintą viršugalvį [2 lent., b]. Į šiaurę nuo Alpių gaminti varpai įgijo kresnas masyvias formas ir buvo panašesni nebe į avilį, bet didelį katilą. Tokių varpų viršugalvis neteko aptakaus pusiau apvalaino pavidalo, tapo suplotas ir įgijo *pečius*, kurie atskyrė jį nuo liemens, kaip tai matoma apie 950 m. pagamintame Haithabu varpe [1 lent., d]. Šio varpo tiesus ir nedidelis graižas, nors primena aukščiau minėtą Bojnos varpą, tačiau skirtingai nuo jo, jau yra tapęs savarankišku varpo konstrukciniu elementu. Antrajame tūkstantmetyje nuliedintų varpų graižai, kaip ir dabartinių varpų, jau visi išgaubti į išorę. Avilio tipo varpų sienelės pasižymi storumu, tai beveik visiems viduramžių varpams būdinga savybė, o ties graižu – vieta, į kurią muša instrumento liežuvis, jos būdavo dar labiau pastorinamos.

XII a. II p. – XIII a. I p. paplito ***cukraus galvos*** pavidalo varpai, padarę didelę įtaką vėlesnėms varpų formoms. Šio tipo reliktų periferinėse Europos srityse pasitaiko dar ir XV a.[191] Negalima sutikti su M. Padovaniu, kai jis teigia, kad cukraus galvos tipo varpai buvo paplitę tik aplink Alpes esančiame regione ir pačioje Italijoje[192]. Tokio tipo varpų galima rasti ir Skandinavijoje, ir Balkanuose, ir net Didžiajame Naugarde. Vis dėlto cukraus galvos formos varpų atsiradimą greičiausiai reiktų sieti su Italija, kurioje net XIV a. pab. šis tipas nebuvo visiškai praradęs savo populiarumo. Vokiečių kampanologas Sebastianas Wamsiedleris teigia, kad cukraus galvų formos varpai atsirado XII a. pab., kai pasikeitė varpų gamybos technologija ir vietoje seniau taikyto *dingusio vaškiniomodelio* (*cire perdue*) pradėtas naudoti gerokai pigesnis molinis modelis ir dviejų dalių liejimo forma[193], tačiau, nepaisant chronologinio sutapimo, rimtesnių argumentų šiai tezei įrodyti nėra. Manytina, kad cukraus galvos pavidalo varpų išplitimas Europoje gali būti sietinas ne tik su to meto prekybiniais ar kultūriniais ryšiais, bet ir su kryžiaus karų metu padidėjusiais kontaktais tarp atskiruose Europos regionuose gyvenančių žmonių[194].

Klasikiniams cukraus galvos formos varpams būdingos savotiškos proporcijos – jų korpuso aukštis paprastai didesnis už apatinį diametrą, o viršutinis skersmuo būna maždaug du kartus mažesnis už varpo aukštį. Šio tipo varpai gali būti skaidomi į kelis pogrupius, atsižvelgiant į jų sienelių bei viršugalvio formas. Senesnio tipo cukraus galvų sienelės lygios ir nuo pat viršugalvio tolygiai platėja į apačią, tokio varpo siluetas primena kūgį [2 lent., c]. Vėlesniuose varpuose liemens apačioje atsiranda lengvas išlenkimas (vadinamasis valmas). Tokių varpų profilis daug sudėtingesnis nei avilio formos – instrumento apatinėje dalyje ties graižu instrumentas labiausiai išplatėjęs, į išorę gaubtomis sienelėmis, aukščiau įgauna išlenktą profilį ir lengvai siaurėja į viršų. Graižas visada suapvalintas, ryškus ir neprofiliuotas. Tik seniausi cukraus galvų tipo varpai turi suapvalintą ir tolygiai į liemenį pereinantį viršugalvį [2 lent., c, e]. Nors toks sprendimas išliko Italijoje iki XIV a. pab., likusioje Europoje jau nuo XIII a. pr. šio tipo varpų viršugalvį dažniausiai dengia tabletės pavidalo viršugalvio plokštė, o žemiau jos atsiranda suapvalinti pečiai, kurie tolygiai pereina į viršutinę liemens dalį [2

[191] Pavyzdys gali būti serbų varpų liejiko Rodopo 1432 m. Peče, Kosove, nulietas varpas.
[192] Padovani, Epoca, op. cit.
[193] Wamsiedler, Sebastian. *Bisher unbekannte Zuckerhutglocke in Mecklenburg entdeckt*. 2012 08 27. Internete: http://www.wamsiedler.de/bisher–unbekannte–zuckerhutglocke–in–mecklenburg–entdeckt/ [žiūrėta 2013 04 10].
[194] 1906 m. Betliejuje buvo surasti 13 šio tipo varpelių, kurie sudarė vadinamąjį vargonų varpų registrą. Tad akivaizdu, kad cukraus galvos tipo varpai turėjo būti žinomi ir naudojami ir kitose kryžiuočių bažnyčiose. Žr. *Boase*, Thomas Sherrer Ross. Ecclesiastical Art in the Crusader States in Palestine and Syria. In: *A history of the crusades* / Ed. H. W. Hazard. Volume IV: *The Art and Architecture of the Crusader States*. Madison: The University of Wisconsin Press, Ltd., 1977, p. 139.

lent., f.]. Cukraus galvos formos varpais vadinami ir įvairūs išilgintų proporcijų instrumentai, turintys į viršų siaurėjančio kūgio siluetą, net jei jų apatinis skersmuo kiek didesnis už korpuso aukštį.

Jau XIII a. pr. atsiranda vadinamoji ***gotikinė varpo forma***, naudojama liejant varpus ir mūsų dienomis. Jai būdingos specifinis siluetas ir suspaustos proporcijos – tokio varpo korpuso aukštis retai kada siekia 80 proc. skersmens pločio[195]. Greičiausiai šios formos varpai išsivystė iš kresnų, katilą primenančių avilio tipo varpų. Tokių varpų sienelės jau XII a. nebebuvo visiškai tiesios, jų liemens apatinėje dalyje buvo formuojamas nedidelis išlenkimas [3 lent., b, c, d], kuris vėliau suformavo gotikinei varpo formai būdingą siluetą, primenantį taurę ar išsiskleidusį tulpės žiedą. Bene seniausias mums žinomas gotikinis varpas, nulietas 1239 m., priklauso Sidiailles parapinei bažnyčiai (Prancūzija, Centro regionas). Varpas kresnokų proporcijų, tačiau jo siluetas jau daug grakštesnis nei katilą savo formomis primenančių „avilių“ [3 lent., e]. Šį įspūdį suteikia išplatėjęs graižas, kuris, tolygiai pereidamas į išlenktą liemens apatinę dalį, sudaro raiškių formų valmą. Gotikinio tipo varpų proporcijos ir siluetai nėra visiškai vienodi ir turi įvairias specifines atmainas.

Klasikiniu gotikinės varpo formos pavyzdžiu paprastai laikomas varpas *Maria Gloriosa,* priklausantis Erfurto katedrai [3 lent., f]. N. Padovanis šią formą įvardijo kaip *vėlyvąją gotikinę formą* (*forma tardo gotica*)[196]. Jis buvo nuliedintas 1497 m. bene garsiausio viduramžių pabaigos varpų liejiko Geerto van Wou. Gotikinės varpų formos nebuvo atsisakyta ir pasibaigus gotikos epochai. Patyrusi ne itin reikšmingų modifikacijų, ji buvo viena iš populiariausių baroko epochoje, naudota taip pat ir Lietuvoje. Šios formos instrumentus XVII a. antrojoje pusėje liedino ir Vilniuje dirbęs Jonas Delamarsas, kaip tai matoma iš 1679 m. pagaminto Alsėdžių bažnyčios varpo [3 lent., g]. Dalis gotikinės formos varpų turi kresnas horizontaliai ištęstas proporcijas. Tokia išvaizda gali būti apibūdinta kaip ***suspausta gotikinė forma,*** šių instrumentų aukštis paprastai sudaro ne daugiau kaip 70 proc. apatinio skersmens (minėtas Alsėdžių varpas). O į aukštį ištęsti ***išilgintos gotikinės formos*** varpai, kurių aukštis sudaro apie 80 proc. ir daugiau apatinio skersmens, paprastai priskiriami jau prie vadinamųjų tarpinių tipų.

Tarpiniai tipai (itališkai *forme transitoria*, vokiškai *Übergangsformen, Zwischenformen*). Tai greičiau sąlyginis ar darbinis pavadinimas, apimantis skirtingos išvaizdos instrumentus. Nemažą jų grupę sudaro ***išilginti tarpiniai tipai,*** tarp kurių patenka ir aukščiau paminėti išilgintos gotikinės formos varpai. Vienas žinomiausių šios formos varpų, vadinamas *Heinrichsglocke*, nulietas 1311 m., yra saugomas Bambergo katedroje (Vokietija) [4 lent., a]. Labai panašų instrumentą 1560 m. nuliedino Bavarijoje ir Tirolyje dirbęs meistras Gregoras Löffleris. Varpas saugomas Insbruko Hofkirchėje [4 lent., b]. Abiejų varpų panašios proporcijos, siluetas ir viršugalvio forma. Šiuos varpus primenantys instrumentai bent jau nuo XVI a. buvo populiarūs šiaurės Italijoje, dažnai gaminti XVII a. [4 lent., f], neprarado savo populiarumo iki pat XX a. imtinai, kaip matoma iš meistro Ettore Cavadini 1894 m. nulieto varpo, skirto Erbezzo bažnyčiai (Veronos provincija) [4 lent., d]. Tokią varpų atmainą M. Padovanis įvardino kaip *forma Manieristica Padana* [197]. Jiems būdingas žemas profiliuotas viršugalvis, vidutinio pločio viršutinis diametras, liemuo nuosekliai pereinantis į graižą ir formuojantis valmą, kuris lūžta ties nusklembtu graižo šlaitu. Tenka pastebėti, kad tokio paties tipo varpai buvo liejami ir gerokai į šiaurę nuo Alpių. Štai Čekijoje panašus instrumentas, skirtas Dobršo bažnyčiai, buvo nulietas 1561 m. [4 lent., c]. Tačiau šio varpo liemens

---

195 Šiame darbe nurodomos procentais paremtos varpo dalių proporcijos turi ne objektyvų, bet tik orientacinį pobūdį.
196 Padovani, Matteo. *La campana "Gloriosa" del Duomo di Erfurt. "Omnium Campanarum Regina"*. Internete: http://www.campanologia.org/sites/www.campanologia.org/files/allegati_scheda_campane_estere/La%20campana%20Gloriosa%20del%20Duomo%20di%20Erfurt_0.pdf.
197 Padovani, Epoca, op. cit.

apačia tik iš dalies su graižo viršutine dalimi sudaro vientisą valmą. Čia graižas, kaip ir daugelyje gotikos epochos varpų, tarsi savarankiška ir nuo korpuso atskirta dalis, primenanti cokolį, ant kurio „užsodintas“ instrumentas. Šis bruožas leistų minėtą varpą priskirti „išilgintam gotikiniam tipui“. O Kaune meistro Merteno Hofmano 1583 m. nuliedintame varpe, šiandien saugomame Maladavo cerkvėje (dabar Baltarusija), graižas suskaidytas į dvi dalis, iš kurių viršutinė atrodo kaip natūrali liemens tąsa [4 lent., e]. Manytina, kad toks panašumas į Italijoje liedintus varpus nėra atsitiktinis, o atspindi vieną iš to meto europinių tendencijų. Todėl galime teigti, kad nėra pagrindo aptartos varpų formos priskirti išimtinai vienam Italijos regionui ir daug tiksliau būtų ją vadinti tiesiog ***manieristine forma***, kas pabrėžtų sąsajas su renesanso vėlyvąja faze.

Kita tarpinio tipo varpų grupė, kuriai būdingos išilgintos proporcijos, savo siluetu primena aukštą gėlių vazoną: jų korpuso sienelės siaurėja į viršų visai nedaug ir tik šiek tiek įlenktos liemens apačioje. Tokių varpų viršus nėra toks masyvus, kaip išilgintos gotikinės formos varpų, dažnai užbaigtas aukštoku nuožulniu ar suapvalintu viršugalviu. Pastarasis tipas greičiausiai atspindi paskutinį cukraus galvos formos varpų evoliucijos etapą ir nors yra ryškių, vertikaliai ištęstų proporcijų, tačiau šie instrumentai daug kresnesni, o viršutinis diametras sudaro daugiau kaip pusę apatinio skersmens, taigi didesnis nei cukraus galvos tipo varpų. Be to, kaip ir gotikiniuose varpuose, varpo korpusas pabrėžtinai atskirtas nuo viršugalvio. Minėto pavidalo varpai iki šiol neturi kokio nors atskiro įvardinimo, galbūt jų išvaizdą galima būtų nusakyti ***išilginto vazono formos*** vardu. Tokie varpai buvo paplitę XIV–XV a. Galima paminėti XIV a. Wallenstedto (Rheden) kapinių koplyčios varpą [2 lent., g] (Vokietija, Žemutinė Saksonija), Lvovo šv. Juro unitų katedros varpą, nuliedintą Gedimino sūnaus Liubarto nurodymu 1341 m. [2 lent., h], bei kiek daugiau nei po šimto metų – 1442 m. pagamintą Semeliškių bažnyčios varpą [2 lent., i]. Panašios, bet ne identiškos formos yra ir seniausias Lietuvoje vadinamasis Nevodnicos varpas, nulietas 1420 m. ir saugomas Lietuvos nacionaliniame muziejuje [4 lent., g]. Nors išplatėjusios šio varpo apatinės varpo liemens sienelės nesudaro tolygaus valmo su netaisyklingos formos suapvalintu graižu, ši išplatėjusi ir smarkiai išsiskirianti varpo korpuso dalis aiškiai atribota nuo liemens ir traktuojama tarsi instrumento cokolis. Instrumento viršugalvis gana aukštas, suapvalintas ir suskaidytas dviem pakopomis. Panašios formos varpai Vokietijoje buvo gaminami jau XIII a., tai rodo Nevodnicos varpo meistro konservatyvumą ir netiesiogiai patvirtina vietinę jo kilmę.

Prie tarpinio tipo varpų neretai priskiriama viena pakankamai savita grupė, pasirodžiusi jau brandžiaisiais viduramžiais. Tokie varpai būna itin paprastos sandaros – jų viršugalvis plokščias, o liemens sienelės beveik statmenos ir tik ties graižu šiek tiek išplatėja ir įgauna išlenktą formą. Cilindrui artimas tokio varpo liemuo apačioje užsibaigia raiškiu graižu, o bendras instrumento siluetas primena grūstuvę (piestą). Manytina, kad šis tipas gali būti viena iš avilio formos varpų (katilų) modifikacijų [198]. Bene žinomiausias ***grūstuvės*** formos instrumentas yra Freiburgo katedros (Vokietija, Badenas-Viurtenbergas) varpas *Hossana*, nulietas 1258 m. [5 lent., a]. Šiek tiek jaunesnis yra 1273 m. varpas, priklausęs buv. Moissaco šv. Petro benediktinų abatijai (Prancūzija, regionas Pietūs-Pirėnai) [5 lent., b]. Tokio tipo varpai greičiausiai dėl savo paprastų formų buvo gaminami ir vėlesniais laikais. Vienas didesnių varpų, vadinamas *Półzygmunt* (pusė Žygimanto), yra saugomas Krokuvos Vavelio katedroje, jis nulietas 1463 m. ir sveria 6500 kg [5 lent., c]. Šio tipo varpams, pagamintiems viduramžių epochoje, būdingi masyvūs korpusai, o jų siluetai be graižo primena kvadratui artimą stačiakampį. Italijoje *grūstuvės* formos varpai buvo labiau išilginti ir grakštesni, kaip matoma iš 1550 m. meistro Alessandro Bonaventurinio nulieto Veronos katedros instrumento [6 lent., d]. Italijai būdinga tendencija išilginti varpus padarė įtaką savito *siauraliemenių grūstuvės formos varpų* potipio

[198] M. Padovanis ją vadina *Transitoria Anteriore*, tai yra ankstyvąja pereinamąja forma, žr. Padovani, op. cit.

atsiradimui, toks pavyzdys yra 1469 m. nulietas varpas, skirtas Romos San Benedetto in Piscinula bažnyčiai [5 lent., e]. Renesanso epochoje Italijos įtaka į šiaurę nuo Alpių esančiai Europai neapsiribojo vien tik architektūra ir daile. Šios šalies įtaką galima pastabėti ir varpų gamyboje – visų pirma varpų formose. Siauraliemenių grūstuvės formos varpų atsiradimas yra viena iš šios tendencijos apraiškų. Lietuvoje privačioje kolekcijoje saugomas Žemaitijoje naudotas 1557 m. nulietas varpas patvirtina šį teiginį. Instrumento forma itin primena siauraliemenius grūstuvės formos itališkus varpus [6 lent., f]. Nėra žinoma, kur šis instrumentas nulietas, ant varpo tėra gamintojo inicialai „H. B.“, galbūt sietini su Gdanske dirbusiu meistru Hansu Barnesdorpu (Borndorpu).

Aukščiau aprašyto tipo atmaina reiktų laikyti varpų grupę, kuriai tiktų ***situlos*** (lotyniškai *kibiras*) pavadinimas. Tokių instrumentų viršugalvis taip pat platus ir plokščias, tačiau tiesios sienelės įžambios centrinės varpo ašies atžvilgiu ir santūriai platėja į apačią, kas suteikia varpo liemeniui trapecijai artimą siluetą ir primena apverstą kibirą. Italijoje pagamintų šio tipo varpų proporcijos būna išilgintos, tai nesvetima ir kai kuriems renesansiniams instrumentams, o baroko epochoje liedintiems varpams būdingos daugiau kompaktiškos proporcijos [6 lent., b]. Vienas senesnių *situlos* formos varpų yra įrašų neturintis XIII–XIV a. datuojamas instrumentas, saugomas Burg Graifenšteino varpų muziejuje (Vokietija, Hesenas) [6 lent., a]. Tenka pastebėti, kad viduramžiais į šiaurę nuo Alpių esančioje Europos dalyje šio tipo varpai nėra dažnai sutinkami, kiek daugiau jų buvo nulieta XIII–XIV a., tačiau Italijoje jų gamyba buvo tęsiama ir vėlesniais laikais. Toks varpų tipas Europoje vėl atgimė XVI a.: 1584 m. situlos formos varpą *Ursulaglocke* nuliejo meistrai Löffleriai – Hannsas Christoffas ir jo sūnus Christoffas, instrumentas saugomas Konstanco Mergelės Marijos bažnyčioje (Vokietija, Badenas Viurtenbergas) [6 lent., c]. Tokio tipo renesansinį instrumentą turime ir Lietuvoje – tai 1573 m. nuliedintas Plokščių bažnyčios varpas [6 lent., d]. Tokios varpų formos panaudojimą XVI a. reiktų laikyti renesansui būdingu požymiu, kai, kaip jau minėjome, dažnai buvo stengiamasi atkartoti Italijoje paplitusias tendencijas. Būtent šiame krašte *situlos* tipo varpai buvo paplitę jau nuo XIII a., tačiau jiems, kaip ir visiems Italijos varpams, būdingos labiau išilgintos proporcijos, nei jos sutinkamos likusioje Europos dalyje. Žinomiausi šio tipo itališki varpai saugomi Vatikane, Šv. Petro bazilikoje, vienas varpas, vardu *La Rota,* nulietas Guidotto Pisano XIII a. II p., sveria 1818 kg, o kitas labai panašių formų *Campanoncino,* sveriantis 3651 kg, nuliedintas 1725 m. [6 lent., e, f]. Modifikuoto situlos tipo varpus vėlyvojo baroko epochoje liejo ir Vilniuje dirbęs Tomas Apanavičius, tačiau šiems varpams būdinga susiaurėjusi viršutinė varpo korpuso dalis.

Atskirą ir specifinį varpų tipą sudaro vadinamieji ***laikrodžių varpai*** – neretai dar vadinami ***cimbolais***. Šių instrumentų formos itin skiriasi nuo paprastų bažnytinių varpų [7 lent., a–c]. Tai galėjo nulemti tiek savarankiška šių dviejų instrumentų tipų raida, tiek ir skirtingi jiems keliami reikalavimai. Jei bažnyčių varpams būdingas skambumas, tai valandas mušantiems laikrodžių varpams ilga garso rezonavimo trukmė nėra pageidautina. Formų skirtumus galėjo lemti ir skirtingi skambinimo būdai: laikrodžių varpai paprastai neturi liežuvių, o jais skambinama su laikrodžio mechanizmu sujungtu plaktuku, mušančiu į išorinę instrumento graižo pusę. Laikrodžių varpų formos daug įvairesnės nei bažnytinių varpų, jos kartais būna gaubto (rutulio segmento) formos [7 lent., a], primena plokščią dubenį ar skalbtuvę [7 lent., b]. Dažniausiai sutinkamas laikrodžių varpų tipas – tai įprastų formų varpas, tik su smarkiai sutrumpinta korpuso viršutine dalimi, tai jį daro panašų į moterišką skrybėlę plokščiu viršumi ir siaurais pakraščiais [7 lent., c].

Čia apžvelgta tik dalis įvairių varpų tipų, galima paminėti dar keletą kitų, savo pavidalais primenančius trimitą, tulpės žiedą ar kitas formas. Tenka priminti, kad kai kurios varpų formos egzistavo labai ilgą laiką ir būdavo atkartojamos tuomet, kai tokio tipo varpų jau niekas nebegamindavo. Taip galėjo nutikti dėl regioninės specifikos (kaip minėjome, *situlos* tipo varpai

Italijoje buvo liejami ir XIII a. II p., ir 1725 m.), tačiau dalis varpų, turinčių archajiškas formas, galėjo atsirasti, kai būdavo bandoma optimizuoti seno varpo perliejimo procesą. Taip 1435 m. periferiniame Sardinijos regione (Oristano, torre di Mariano II) buvo pagamintas katilą primenantis varpas, savo formomis atkartojantis mūsų minėtą Bambergo katedros *Kunigundos* varpą (apie 1185 m.). Galima spėti, kad šis varpas buvo perlietas iš senesnio varpo, nukopijavus jo formas. Neretai keliaujantys meistrai (o greičiausia ne tik jie), perliedami senus varpus, stengdavosi išvengti sudėtingų varpo formų skaičiavimų – darydavo senojo varpo atspaudus ir pagal juos sukurdavo naujojo varpo modelį. Ištirpdžius senąjį varpą ir įdėjus tam tikrą dalį naujos medžiagos, kuri turėdavo kompensuoti lydymo metu sudegusį metalą, būdavo gaunamas instrumentas, dydžiu, siluetu ir tonu panašus į senąjį varpą. Kad toks gamybos būdas buvo naudojamas, įrodo jau minėtas pavyzdys – kai varpo forma kelis šimtus metų senesnė už patį varpą. Dokumentinių liudijimų apie tokį varpų perliejimo būdą išliko nedaug. Vienas jų aprašo Liublino katedros varpo *Rapolas* perliejimą. Instrumentas, svėręs 2270 svarų (apie 930 kg), buvo perlietas 1873 m. iš Varšuvos atvykusių A. Zwolińskio liejyklos meistrų tiesiog katedros aikštėje, kurioje buvo pastatyta lydymo krosnis: *kadangi perlydant varpą buvo netekta 6 proc., buvo pridėti 126 svarai naujo metalo [...]* ***forma*** *ir papuošimai buvo palikti seni bei senas įrašas...*[199] (paryškinta G. Ž.).

Varpo modelio konstravimas ir gamyba. Europoje, skirtingai nuo Rusijos ar Šiaurės Amerikos, daugelis varpų liejyklų varpus gamina vis dar tradiciniu būdu, kuris tik palyginti nedaug skiriasi nuo to, kaip varpai buvo liejami XVI ar XVII a., o pagrindiniai gamybos proceso elementai išliko tokie patys, kaip ir pirmojo tūkstantmečio pabaigoje. Šio amato konservatyvumas ir nenutrūkstama šimtmečių tradicijų tąsa pasireiškia taip pat ir iš viduramžių paveldėtose tradicijose. Bažnyčioms (tiek katalikų, tiek ir evangelikų) skirti varpai nemažoje dalyje Vakarų Europos liejyklų vis dar liejami tik penktadieniais, 15 valandą, taip primenant savaitės dieną ir valandą, kai ant kryžiaus mirė Kristus[200]. Varpų gamintojai iki šiol mėgsta pabrėžti, kad *nėra dviejų vienodų varpų, kaip ir nėra dviejų vienodų žmonių*. Ir iš tiesų, gaminant varpus tradiciniu būdu, kiekvienas nulietas varpas yra unikalus, nes jam panaudota liejimo forma gamybos proceso pabaigoje sunaikinama. Net taikant pramoninės gamybos būdą (kaip aukščiau minėtoje Bochumo bendrovėje), kur naudojamos daugkartinio naudojimo formos, ant varpų nuliejamos unikalios, ant kitų varpų nesikartojančios inskripcijos.

Tradicinis varpų liejimas nuo presbiterio Teofilio ir dar ankstesnių laikų išlaikė tuos pačius pagrindinius gamybos principus. Iš pradžių padaroma varpo vidinė forma, vadinamoji *boba, balvonas, šerdis*. Kitas etapas yra varpo modelio, dažniausiai vadinamo *netikru varpu, falšgloku,* suformavimas. Paskutinis etapas prieš liejant varpą yra išorinės formos – *kepurės, gaubto, mantijos* pagaminimas. Skirtingais istoriniais periodais skyrėsi būdai, kaip šie elementai buvo gaminami, tačiau pagrindiniai etapai išliko tie patys, nepaisant to, ar taikomas išlydomojo modelio metodas, ar naudojamas pašalinamas modelis. Mažiau evoliucionavo būdai, kuriais remiantis gaminama formos šerdis, daugiau pokyčiai palietė paties falšgloko ir gaubto gamybą.

Radikaliausias technologinis pokytis varpų gamyboje įvyko maždaug XI–XII a. Tada buvo atsisakyta presbiterio Teofilio aprašyto vadinamojo ***dingusio vaškinio modelio*** (*cire perdue*) liejimo metodo. Taikant šį būdą tekdavo gaminti varpo modelį (falšgloką) iš brangių medžiagų – vaško

[199] Žr. Zalewski, Ludwik. *Katedra i jezuici w Lublinie*. Cz. I. Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1947, s. 181. 259.

[200] *Die Glocken der Dietrich–Bonhoffer–Kirche*. Internete: http://www.neuperlach–evangelisch.de/pop_glockendbk.php **[**žiūrėta 2013 12 13];*Glockenguss der „Tuttlinger Gloriosa“ in der Glockengießerei Bachert in Karlsruhe am 28. 09. 2012*. In: Tutlingen Katholische Gesamtkirchengemeinde. Internete:http://www.kirchetutgut.de/index.asp?ID=4 **[**žiūrėta 2013 12 13].

ir taukų. Padengus tokį modelį iš skysto molio suformuotu gaubtu, kaitinant pro specialias angas būdavo pašalinama suskystėjusi modelio medžiaga. Susidariusią tuštumą liejimo metu užpildydavo bronza. Gaminant didelius varpus reikėjo didžiulio kiekio vaško ir taukų, todėl buvo pereita prie sudedamos dviejų dalių formos. Ši technika buvo daug pigesnė, nes varpo modelis buvo gaminamas iš molio ir tik padengiamas vaško ir riebalų sluoksniu. Gaubtas, kaip ir anksčiau, buvo formuojamas iš skysto molio. Išdžiūvęs gaubtas buvo nukeliamas, pašalinamas molinis falšglokas ir pakartotinai uždedamas, taip suformuojant liejimui būtiną formą. Išplitus naujam varpų liejimo metodui, dar viduramžiais per gana trumpą laikotarpį atsirado ir greitai kito įvairios varpų dekoravimo technikos, kurios, ne itin daug pasikeitusios nuo XVI a., naudojamos ir dabar.

Jau varpų gamybos pradžioje buvo pastebėta, kad vienodų, bet skirtingų dydžių varpų garsai skamba skirtingai, todėl buvo pradėti liedinti ne tik atskiri (pavieniai) varpai, bet ir ištisi tarpusavyje suderinti komplektai, kuriuose kiekvienas instrumentas būdavo skirtingo dydžio, taigi jais būdavo išgaunami ir skirtingi muzikiniai tonai. Seniausio tokio komplekto liekanos, datuojamos IX a. pirmąja puse, buvo rastos Bojnos vietovėje Slovakijoje. Jį sudarė keturi varpeliai, maždaug nuo 24 cm iki 12,5 cm aukščio [201]. Kito, iš kelių varpų sudaryto komplekto fragmentai, pagaminti galbūt šiek tiek vėliau, bet dar IX a., buvo rasti Vredeno kolegiatoje (Vokietija, Šiaurės Reinas-Vestfalija)[202]. Tai akivaizdžiai rodo, kad varpų komplektai buvo gaminami jau ankstyvuoju varpų sklaidos periodu. Tik vėliau buvo suprasta, kad varpo garsą lemia ne tik jo dydis, bet ir sienelės – kuo jos storesnės, tuo aukštesnis bus varpo tonas, ir atvirkščiai [203]. Todėl visi varpai pagal sienelių storį yra skirstomi į atskiras grupes. Pagal italų kampanologą Matteo Padovanį, egzistuoja septynios grupės varpų – ypač lengva, lengva [vok. *Leichte Rippe*], vidutinė lengva, vidutinė [vok. *Mittelschwere Rippe*], vidutinė sunki, sunki [vok. *Schwere Rippe*] ir ypač sunki. Pastebima tendencija, kad varpų sienelės nuo brandžiųjų viduramžių palaipsniui plonėjo, bet XX a. vėl buvo bandoma gaminti instrumentus storesnėmis sienelėmis [204]. Tenka apgailestauti, kad Lietuvoje niekas iki šiol neatkreipė dėmesio į varpų sienelių storį ir jų svorio tipus, todėl duomenų apie svorio tipus mūsų krašte nėra.

Senaisiais laikais gaminat varpą sunkiausia užduotis buvo padaryti jo skaičiavimus, kad naujasis instrumentas būtų reikiamo tono, ir žinoti, kiek medžiagos reikės jam nulieti. Varpui reikalingos medžiagos kiekis didele dalimi priklausė nuo varpo sienelių pavidalo – jų storio ir profilio formos. Jau nuo XIII a., atsiradus vadinamajam *gotikiniam šonkauliui*, skaičiavimai, nustatantys reikalingo metalo kiekį, tapo dar sudėtingesni. Gotikinio šonkaulio profilis yra sudėtingas, jo sienelėms būdingas išplatėjimas ties *mušimo žiedu* – graižo storuma, į kurią smūgiuodamas liežuvis sukelia vibraciją ir išgauna garsą. Tokio profilio graižo apačia smailėja ir užsibaigia smailia lūpa, o į viršų nuo graižo storumos kylančios varpo sienelės plonėja tam tikrais etapais [4 il.]. Gotikinis šonkaulis atsirado ne tik kaip būdas taupyti varpui skirtą metalą, bet visų pirma dėl akustinių sumetimų. Jau minėjome, kad varpo tonas priklauso nuo jo sienelių storio, tad, taikant gotikinį šonkaulį, išgaunamas garsas ties mušimo žiedu, jo aidas varpo liemens viršuje skiriasi, ir, jiems

---

[201] Vienas varpas išliko sveikas, dviejų fragmentai ir ketvirtojo tik liežuvis. Žr. Janošík, Jiří. Early medieval bells and otherfindings from Bojná. In: *Revue Pamiatky a múzeá – Summary 1/2009*. http://www.pamiatky.sk/sk/page/revue–pamiatky–a–muzea–summary–1–2009.

[202] Šio komplekto šiuolaikinė kopija yra saugoma Gešerio varpų muziejuje. Žr. Sonntag, Johannes–Hendrik. Das Westfälische Glockenmuseum Gescher – Glocken erzählen ihre Geschichte. In: *Heimatpfleger in Westfale*. 2004. Nr. 2, S. 9.

[203] [Raven, John James] Canon Raven, D. D. On early methods of bell–founding. In: *The Archeological Journal*. Volume XLVII, 1890, p. 155; Neri, Elisabetta; Lusuardi, Silvia (introduzione). *De campanis fundendis– la produzione di campane nel Medioevo tra fontifonti scritte ed evidenze archeologiche*. Milano: Vita e Pensiero, 2006, p. 41.

[204] Padovani, Matteo. Tipologia di sagoma. 2010. In: *Campanologia.org. sitto ufficiale dell'associazione italiana di campanologia*. Internete: http://www.campanologia.org/campanologia/tipologia–di–sagoma

susiliejant ties varpo viduriu, gaunasi vidurinysis tonas[205]. Toks garso išgavimo būdas vokiškai vadinasi *Dreiklang*. Gotikinis šonkaulis, nors ir patyręs įvairių modifikacijų, iki šiol yra tradicinė ir pagrindinė varpo sienelės profilio forma.

Šiandien sunku vienareikšmiškai pasakyti, kada buvo pradėta taikyti modulinė varpo konstravimo sistema, bet jos atsiradimas buvo tiesiogiai susijęs su gotikinio šonkaulio išplitimu. Šio principo esmė yra ta, kad skaičiuojant varpo proporcijas yra naudojamas modulis, nuo kurio priklauso pagrindinių varpo dalių dydžiai. Tokiu pagrindiniu matmeniu buvo pasirinktas *varpo sienelės plotis ties graižo storuma*. Nuo jo priklauso varpo skersmens dydis, varpo aukštis, viršugalvio plotis ir sienelių profilis. Pirmasis šį metodą aprašė italų mokslininkas *Vannoccio Biringuccio* dar XVI a. viduryje[206]. Istoriškai susiklostė keletas lokalinių varpų formų variantų, kurie atsirado dėl skirtingai apskaičiuojamo varpo šonkaulio profilio. Geriausiai žinomi prancūziškasis ir vokiškasis. Prancūziškasis varpo šonkaulio profilio tipas paskelbtas garsiojoje Dideroto ir Alemberto enciklopedijoje 1753 m. [207], vokiškasis – J. G. Krünitzo 1780 m.[208], o XX a. pr., varpų liejiko Nikalojaus Olovianišnikovo buvo paskelbtas ir rusiškas tipas[209]. Modulinės sistemos išradimas buvo labai svarbus postūmis varpų gamyboje, leidęs ne tik daug lengviau sukonstruoti naujai gaminamą varpą, bet pirmiausia gaminti suderintus varpų komplektus ir kariljonus. Principo esmė yra ta, kad, tam tikra dalimi didinant kiekvieno kito varpo modulio dydį, gausis vis didesnis tokios pat formos varpas, tačiau savo skambesiu jie tam tikru tonu skirsis vienas nuo kito. Kaip minėta, atskiruose kraštuose buvo naudojamos skirtingos proporcijos. Dar *V. Biringuccio* paskelbtas itališkas tipas išsiskiria labiausiai išilgintu varpo siluetu. Tokio instrumento aukštis (H) turėjo būti 16 m [m. = modulis], o apatinis skersmuo (D) – 15 m, taigi proporcijos gana artimos mūsų aptartam cukraus galvos tipui. O prancūziškos modulių sistemos santykis D – 15 m, d – 7,5 m, H (pagal liestinę) – 12 m; vokiškos D – 14 m, d – 7,5 m, H (pagal liestinę) – 11 m; rusiškos D – 14 m, d – 6,5 m, H (pagal liestinę) – 12 m. Dar vienas varpų tipas, apskaičiuotas šio darbo autoriaus, nėra konkrečiai aprašytas mums žinomoje kampanologinėje literatūroje. Šis tipas gali būti pavadintas vėlyvuoju gotikiniu ir greičiausiai yra bene seniausias tarp aukščiau paminėtų. Jį 1497 m. panaudojo iš Nyderlandų kilęs meistras *Geertas Van Wou*, liedindamas vieną žinomiausių vėlyvųjų viduramžių varpų – Erfurto katedros varpą Maria Gloriosa (svoris – 11367 kg). Šio varpo D – 13 modulių, d – 7 moduliai, H (pagal liestinę) – 10 modulių. Šis formos tipas naudotas taip pat ir baroko epochoje, tai liudija 1674 m. *Jono Breutelto iš Marynverderio* liedinto varpo proporcijos[210].

Gaminant varpą yra kelios būtinos sąlygos – kiekvienas varpo sienelės taškas turi būti tiek pat nutolęs nuo centrinės varpo ašies, kaip ir bet kuris kitas taškas, esantis tame pačiame lygmenyje, o varpo sienelių storis ties kiekvienu to paties lygmens tašku turi būti vienodas. Taigi varpo korpusas negali būti kreivas, o sienelės banguotos, sugrublėjusios ar tarsi sumontuotos iš atskirų dalių. Tokios varpo sienelės ne tik neleidžia tolygiai sklisti varpo vibracijoms skambinimo metu, bet ir gali sukelti defektus varpą liejant, nes skirtingų metalo dalių atvėsimas sukelia vidines įtampas,

---

205 Otte, op. cit. p. 91.

206 Biringuccio, po. cit., p. 212v.

207 Diderot, Denis; Alembert, Jean Baptiste. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. T. V. Paris:Briasson, David, Le Breton, Durand, 1753, p. 542; Fonte des cloches, Planche 1, fig 3. In: *Recueil de planches, sur les sciences, les arts libéraux et les arts mechaniques, avec leur explication*. Volume V. Paris: Briasson, David, Le Breton, 1767.

208 Krünitz, Johann Georg. *Oekonomischen Encyklopädie oder allgemeines System der Staats-Stadt-Haus-und Landwirthschaft*. Band 19. Berlin: Joachim Pauli, 1780, S. 109–112, Fig., nr.1005a.

209 Оловянишниковъ, op. cit., p. 402, 403.

210 Varpas iki Antrojo pasaulinio karo priklausė Tilžės vokiečių liuteronų bažnyčiai, dabar saugomas Jurbarko katalikų bažnyčioje. Žr. Žalėnas, Gintautas. *Dailės kūrinio aprašas. Varpas, 1674 m. Jurbarko bažnyčia*. 1999, nauja redakcija 2014. KPD Tauragės teritorinis padalinys, Jurbarko inspektūra.

deformacijas, metalo susitraukimą ar verpetus [211]. Vienodas varpo sienelių storis yra nulemtas tiek akustinių priežasčių, tiek ir gamybinių, todėl yra būtina, kad metalas liejimo metu tolygiai pasiskirstytų visame instrumento paviršiuje. Jau patys seniausi bronziniai varpai yra tobulų lygių, apskritų formų, toks pavyzdys yra greičiausiai IX a. pagamintas varpas iš Canino (Italija, Lacijaus provincija), šiandien saugomas Vatikane, Museo Pio Cristiano [5 il.].

Varpų puošimo technikos ir pobūdis

Senųjų varpų puošybos technologijos. Varpai paprastai dekoruojami trijų rūšių puošybos elementais – įrašais, ornamentais ir figūrinėmis kompozicijomis. Jų išraiška tiesiogiai priklausė nuo tam tikru istoriniu laikotarpiu naudotų technologijų. Tad, prieš pereinant prie varpų puošybos aptarimo, būtina apžvelgti svarbiausias varpų dekoravimo technologijas. Šie technologiniai procesai literatūroje iki šiol yra itin menkai aprašyti, ir tai susiję ne tik su senųjų technologijų nepažinimu, bet ir su iki šiol atskirose liejyklose saugomomis gamybos paslaptimis, kurios net ir šiais laikais nėra plačiau skelbiamos. Viena iš retesnių išimčių yra garsios vokiečių varpų liejikų dinastijos atstovė ir kampanologė *Margarete Schilling*, aptarusi šiuos klausimus savo garsiame varpams skirtame leidinyje[212]. Vis dėlto kai kurie šiame skyriuje nagrinėjami klausimai plačiau aptariami pirmą kartą.

Vienas iš seniausių varpų puošybos būdų, atsiradęs greičiausiai dar pirmajame tūkstantmetyje po Kristaus, buvo minkštame varpo modelyje tiesiog peiliu išpjaustyti įrašai ir piešiniai, kurie nuliejus varpą tapdavo panašūs į išgraviruotus jau pagamintame varpe, tačiau daug labiau įgilinti, platesni ir ne visai lygiais pakraščiais [6 il.]. Ši technika retsykiais naudota dar ir XIII a. pradžioje. Tenka pastebėti, kad išpjauti gana gilūs ir platūs įrašai ar puošybos elementai sumažindavo varpo korpuso atsparumą. Kartais vietoje peilio buvo naudojamas siauras skaptelis (taip padarytas jau minėtas Lullusglocke įrašas). Tada raižomos linijos nebūdavo gilios, siauresnės nei išpjaustytos peiliu ir lygiais pakraščiais. Verta pastebėti, kad į įgilintų varpų inskripcijų užrašymo techniką tyrinėtojai retai atkreipia dėmesį, jie dažniausiai *a priori* laikomi išgraviruotais metale jau instrumentą nuliejus. Todėl apie minėtos technikos paplitimą patikimesnių duomenų nesukaupta, o nemaža dalis įrašų, kurie tradiciškai buvo laikomi išgraviruotais jau po varpo nuliejimo, gali pasirodyti padaryti minkštame falšgloko paviršiuje. Toks pavyzdys yra 1583 m. Kaune nuliedintas Maladavo cerkvės varpas, kurio beveik visą paviršių dengia inskripcijos ir piešiniai. Iki šiol buvo manoma, kad jie išgraviruoti jau varpą nuliejus, galbūt varpo paskirties vietoje, tačiau iš tiesų jie padaryti dar prieš nuliedinant varpą vašku padengtame falšgloke, naudojant specialius skaptelius[213]. XIV–XV a. buvo naudota tobulesnė šios technikos atmaina – aukštesnio reljefo rumbeliais įrėminta įrašo juosta buvo padengiama vaško ar specialios mastikos sluoksniu (vaško, dervų ir kitokių ingredientų mišiniu), o įrašas būdavo išpjaustomas šioje masėje tiesiog ant varpo [7 il.]. Toks įrašas nuliejus instrumentą būdavo jau ne įgilintas, bet iškilus. Tokia technika galėjo atsirasti tik pradėjus gaminti molinius varpų modelius. Šiuo metodu padarytas ir vieno seniausių Lietuvoje 1443 m. nuliedinto Semeliškių bažnyčios varpo įrašas.

[211] Neri, op. cit., p. 41.

[212] Schilling, Margarete. *Glocken. Gestalt, Klang und Zier*, Dresden: VEB Verlag der Kunst, 1988, S. 111–112.

[213] Apie šios technikos panaudojimą liudija ant išraižyto teksto retsykiais pasitaikantys nedideli metalo „užbėgimai“; keliose vietose, šalia meistro signatūros, ties raidžių tiesiųjų linijų galais yra miniatiūriniai metalo kauburėliai, atsiradę dėl švariai nenuvalytos išskaptuotos falšgloko masės (darant įrašą jau po varpo nuliejimo būtų likę visai kitos struktūros drožlių pėdsakai); žemiau frizo, žodyje „POTIECHY“, raidėje „c“ ištrupėję pakraščiai, taip galėjo įvykti tik graviruojant minkštoje molinio falšgloko masėje, o ne kietame metale.

Viduramžiais itin populiarus buvo varpų dekoravimas vadinamaisiais *varpų raižiniais*[214]. Deja, šis pavadinimas ne tik nėra tikslus, bet ir klaidinantis. Raižomas ne pats varpas, bet jo molinės išorinės formos (gaubto) vidus. Atsižvelgiant į tai, kad tokia technika yra specifinė grafikos rūšis, tenka taikyti šioje dailės šakoje vartojamus terminų sudarymo principus. Artimiausi yra spausdintinės grafikos terminai, kurie apibūdina ant popieriaus atspaustą kūrinį pagal techniką, kurią naudojant buvo sukurta jo klišė (pvz., medžio raižinys, vario raižinys). Taikant šį principą, mūsų minima technika sukurtus atvaizdus tektų vadinti *molio raižiniais*.

Toks dekoravimo būdas galėjo atsirasti tik pradėjus naudoti sudedamas dviejų dalių varpų formas. Gaubto viduje būdavo išgraviruojami tiek įrašai, tiek ir piešiniai, tarp jų ir sudėtingos daugiafigūrės kompozicijos [8 il.]. Formoje įrėžtos įgilintos linijos po varpo nuliejimo įgaudavo iškilų reljefą, o vaizdas, kaip ir tradiciniuose grafikos kūriniuose, būdavo veidrodiškai apverstas. Ši technika buvo paplitusi XII–XV a., vėlesniais laikais naudojama nebebuvo. Tam greičiausiai turėjo įtakos tai, kad šiuo būdu užrašytos inskripcijos retai pasižymi raiška ir atlikimo kokybe, o tekstas tik labai patyrusių meistrų kūriniuose buvo normaliai skaitomas, todėl jau XIV a. molyje raižytus įrašus palaipsniui išstūmė efektyvesnės technikos, o XV a. jie praktiškai jau nesutinkami. Atvirkštinė tendencija pastebima kalbant apie minėta technika atliktus figūrinius piešinius – XIV–XV a. yra jų suklestėjimo ir didžiausio paplitimo laikas. Iš kitų regionų išsiskiria Šiaurės Vokietija, kur molio raižiniai buvo ne tik itin populiarūs, bet ir turėjo daryti įtaką spausdintinės grafikos formavimuisi. Baltijos šalyse taip pat buvo molio raižiniais papuoštų varpų. Talino šv. Mikalojaus (Nigulistės) bažnyčioje buvo saugomas 1451 m. Šiaurės Vokietijoje nulietas varpas, kurį puošė visafigūris Dievo Motinos su Vaikeliu raižinys[215], deja, šis instrumentas 1867 m. buvo perlietas. Lietuvoje, Siesikų bažnyčioje, išliko XV a. trečiuoju ketvirčiu datuotinas varpas, kurį puošia du visafigūriai raižiniai, vaizduojantys šventuosius asmenis – Dievo Motiną su Vaikeliu ir šv. Baltramiejų. Atsižvelgiant į tai, kad ne tik kitose Baltijos šalyse, bet ir buvusioje Prūsijoje tokių atvaizdų neišliko, galima teigti, kad ant Siesikų varpo esantys atvaizdai yra patys seniausi ir vieninteliai savo rūšies grafikos kūriniai tiek Lietuvoje, tiek ir visame Baltijos jūros pietryčių regione. Molio raižymo technika iš varpų puošybos dingo gana staiga, XV a. pab. jie sutinkami jau retai ir galop išnyko apie 1500 m. [216] Tokį staigų išnykimą reiktų galbūt sieti su renesanso plitimu ir tuo, kad šia technika sukurti kūriniai nebeatitiko naujo stiliaus estetinių kriterijų. Tenka pastebėti, kad dirbti tokia technika meistrams nebuvo lengva – raižoma turėjo būti po apdegimo itin sukietėjusiame molinio gaubto viduje, kuriame trūko ir erdvės, būtinos rankos judesiui, ir šviesos. Varpo frizinė juosta, kurioje paprastai būdavo daromi įrašai, atsidurdavo formos gilumoje, ir ją pasiekti nebuvo lengva ir patogu. Todėl raižiniai daugiausia buvo daromi „alla prima“, o rašant raides modeliai ar trafaretai buvo naudojami itin retai, todėl šia technika užrašytos raidės nebuvo kiek aukštesnio reljefo, dažniausiai kreivos ir primityvios, o piešinio linijos neryškios ir aptrupėjusios. Be to, šia technika užrašyti įrašai dažnai būna veidrodiškai apversti, kaip tai matoma XIII a. II p. datuojamame Alberstedto (Vokietija, Saksonija-Anhaltas) evangelikų bažnyčios varpe [9 il.].

Kitą varpų puošybos technikų grupę sudaro varpų dekoravimas ant falšgloko paviršiaus aplikuotais elementais. Yra keletas šios rūšies technikų. Seniausia, pradėta naudoti jau varpų gamybos pradžioje, buvo *vaško gijos technika*[217]. Tenka atkreipti dėmesį, kad šis pavadinimas nėra visai tikslus.

---

214 Vokiškai ši technika vadinama *Glockenritzung* – *varpų įraižymu*, neatsižvelgiant į tai, kad naudojant šią techniką paties instrumento paviršius nėra mechaniškai veikiamas. Plačiau – Hübner, Kurt. *Die mittelalterlichen Glockenritzungen*. Berlin: Akademie Verlag. 1968, S. 3–4.

215 Kilumets, Juhan [et al.]. *Kirikukellad Eestis=Church bells in Estonia*: [näitus Niguliste muuseumis 26.05.2007–31.05.2008]. [Tallinn] : Eesti Kunstimuuseum–Niguliste muuseum, Printon Trükikoda, 2007, p. 30–32

216 Hübner, op. cit., p. 4

217 Vokiškai ši technika vadinama – *Wachsfadentechnik* – vaško gijos technika.

Tai nebuvo plonytės siūti skirtos gijos, bet greičiau apskritos strypjuostės, kurios buvo gaunamos išspaudus dar skystą vašką per siaurą apskritą angą, panašiai kaip iš dantų pastos tūbelės yra išspaudžiamas jos turinys. Šiuo būdu buvo suformuoti patys seniausi mums žinomi varpų papuošimai, kaip ir jau mūsų minėti reljefiniai kryželiai ant Canino varpo [5 il.]. Galima manyti, kad tokia technika buvo naudojama jau XI a., ne tik modeliuojant tuo metu dar itin paprastus ornamentinius motyvus, bet ir užrašant inskripcijas. Taip verčia manyti seniausios išlikusios šia technika užrašytos inskripcijos datuojamos XII a. I puse. Neabejotina, kad, naudojant dingusios vaškinės formos metodą, turėjo būti naudojamos išimtinai lengvai tirpstančios vaškinės strypjuostės, kurios buvo lankstomos, karpomos ir klijuojamos ant varpo modelio (falšgloko) [10 il.]. Pradėjus naudoti sudedamas dviejų dalių formas, greičiausiai buvo naudojamas ne tik vaškas – vokiškoje literatūroje pavyko aptikti teiginių, kad šiam tikslui buvo vartojamos ir vaškuotos virvelės bei ploni tešlos ritinėliai[218]. Nors ši technika buvo populiariausia XII–XIII a., ji epizodiškai buvo naudojama ir gerokai vėlesniais laikais, kaip tai matoma iš 1770 m. nulieto Labūnavos bažnyčiai priklausančio varpo.

Šalia vaško gijos technikos jau nuo XIII a. egzistavo ir kita varpų puošybos technika – *dekoravimas aplikuotais paruoštais elementais*. Ši technika plačiai naudojama ir mūsų laikais. Seniausio pobūdžio aplikacijos buvo iš vaško (mastikos?) plokštelių išpjauti plokšti elementai (dažniausiai literos), kurie buvo lipdomi ant falšgloko, taip suformuojant reikiamos formos reljefus [11 il.]. Vėliau, šiai technikai tobulėjant, literos buvo gaminamos įvairiais būdais – jos buvo lipdomos rankomis, išpjaunamos naudojant šablonus, išliejamos, atspaudžiamos specialiose formose ar užrašomos vaško gija ant specialių plokštelių (vadinamųjų pagalvėlių). Šiuo būdu meistras galėjo lengviau ir patogiau pagaminti reikalingus elementus negu pjaustydamas falšgloko paviršių. Greičiausiai jau nuo XIII a. pab. ar XIV a. pr. buvo išpjaustomos nebe atskiros literos, bet ištisos jų grupės. Tam buvo naudojamos specialios juostos, kurias galėjo sudaryti ant kietesnio, bet lankstaus pagrindo (pergamento?) užlietas mastikos sluoksnis[219]. Tokioje juostoje išpjaustyta inskripcija būdavo užklijuojama ant varpo falšgloko. Tai buvo itin populiari technika. Galima net spėti, kad **gotikinio minuskulinio šrifto raidą galėjo paveikti varpų liejikų dirbtuvėse gaminamos literos, pasižyminčios kampuotais laužytais elementais ir tiesiomis linijomis**, tokio pavidalo raides buvo galima lengviau išpjaustyti nei suapvalintus gotikinius majuskulus. Ranka išpjaustytos inskripcijos buvo gana plačiai kuriamos dar ir XV a., vėliau, tobulėjant varpų puošybos technologijoms, jas palaipsniui išstūmė tipizuoti, specialiose formose (*matricose*) pagaminti elementai. Jie pradėti naudoti dar XIII a., pirmiausia Italijoje ir Prancūzijoje [12 il.]. Jau tuo metu atskiri inskripcijų elementai (literos, divizoriai ir pan.) buvo pradėti gaminti ant vadinamųjų „pagalvėlių“. Tam buvo svarbi priežastis – naudojant vašką nulietos literos būdavo labai trapios ir dažnai subyrėdavo vien tik jas išimant iš matricos, todėl buvo pradėti gaminti stačiakampiai atspaudai, kurių centrinėje dalyje būdavo iškilaus reljefo ženklo atvaizdas. Tokius atspaudus buvo patogiau išimti iš matricos, jie nebuvo tokie trapūs, kaip ažūrinės literos, juos buvo galima lengvai priklijuoti ant falšgloko. Būtent šią techniką naudojo daugelis baroko epochos Lietuvos varpų liejikų, ir ji išliko populiari iki pat XIX a. pirmosios

[218] Bartusch, Ilas. Was versteckt die Falsche Glocke unter ihrem Mantel? In: *Deutsche Inschriften Online*. Inschriften im Kontext. Internete: http://www.inschriften.net/themen/inschrift–im–fokus/ehem–landkreis–querfurt–was–versteckt–die–falsche–glocke–unter–ihrem–mantel–zur–verfertigung–von–glockeninschriften.html [žiūrėta 2015 05 30].

[219] Kai kurie išlikę pavydžiai rodo, kad inskripcijos galėjo būti pjaustomos ir iš kietesnių medžiagų. Taip galima manyti iš iki galo neišpjaustytų literų apatinių pakraščių, liudijančių, kad buvo naudojama santykinai kieta ir netrapi medžiaga. Toks pavyzdys yra 1443 m. nuliedinto Semeliškių bažnyčios varpo inskripcija.

pusės[220]. Seniausias Lietuvoje pagamintas varpas, kuriame inskripcijos raidės jau turi pagalvėles, nulietas 1611 m., šiuo metu priklauso Verteliškių cerkvei (dabar Baltarusija, Gardino r.)[221].

Raidžių liejimas naudojant formas, nors buvo sugalvotas gana anksti, plačiau pradėtas taikyti tik po kelių šimtmečių. Galbūt tam įtakos turėjo gana aukštos matricų kainos, kas visai suprantama žinant, kad jas gaminti galėjo auksakaliai, juvelyrai ar graveriai – asmenys, turintys darbo su smulkiais objektais patirties. Antra vertus, tokios matricos buvo naudojamos gana ilgą laiką, vidutiniškai apie trisdešimt, retsykiais net daugiau kaip šimtą metų[222]. Neretai jos buvo paveldimos arba meistrui baigus savo darbinę veiklą perduodamos dirbtuvės perėmėjui [13 il.]. Tokia varpų puošybos technologija leidžia gana tiksliai priskirti dirbinius, papuoštus vienodais atspaudais, tai pačiai dirbtuvei, net jei nėra ant jų gamintojų signatūrų.

Šalia ilgalaikių formų[223] egzistavo ir nepatvarios iš molio ar gipso pagamintos formos. Tokias matricas meistrai dažniausiai pasidarydavo patys, kopijuodami įvairius jau egzistuojančius reljefus. Modeliu (vadinamąja *patrica*) pasitarnaudavo įvairios paskirties dirbiniai (tarp jų kiti varpai, monetos, medaliai ir įvairūs auksakalystės kūriniai, tarp jų ornamentuotos sagtys, diržų dalys, net knygų aptaisų plokštelės). Kopijuojamas objektas būdavo aplipdomas ar įspaudžiamas į minkštą gerai išminkytą molį, tokia forma būdavo gerai išdžiovinama ar net išdegama. Buvo gaminamos ne tik literų, bet ir ornamentų bei figūrinių reljefų matricos. Kaip retai sutinkamą šiuo būdu gaunamų reljefų atmainą galima paminėti natūralių gamtos objektų atspaudus. XVII–XVIII a. taip būdavo kartais puošiami Italijoje ir Prancūzijoje liedinti varpai, ant kurių galima atpažinti natūralių medžių lapų ar net smulkių gyvūnų (sudžiovintų krabų ar driežiukų) atspaudus [14 il.]. Manoma, kad natūralūs vynuogių lapai buvo panaudoti kaip modeliai dekoruojant Žeimelio katalikų bažnyčios varpą, nulietą 1828 m. Martino Lempo.

Jau XIII a. antrojoje pusėje ant varpų buvo pradėti liedinti bakteatai ir monetos. Inskripcijose šie elementai neretai tarnavo kaip žodžių *divizoriai* (skirtukai), kartais iš jų buvo sudėliojami kryželiai [224]. Ant varpo liemens ar graižo nulietos monetos sutinkamos ne taip retai ir naujaisiais laikais. Jų atsiradimą ant varpų greičiausiai galima būtų aiškinti ne vien tik noru papuošti liejamus varpus, bet ir kitomis, šiandien mums tiksliau nežinomomis priežastimis, visiškai neatmetant net prietarų ar magijos. Medaliai ir įvairios memorialinės plaketės taip pat buvo retsykiais nuliejamos ant varpų. Tačiau tik retais atvejais šie puošybos elementai buvo kaip nors susiję su varpo atsiradimu ar jo užsakovais. Medalių liejimas ypač išpopuliarėjo XIX a. II p. – XX a. pr. Šiuo laiku dažniausiai būdavo nuliejami įvairūs medaliai, kuriuos varpų gamintojai būdavo gavę parodose, taip pademonstruojant išskirtinę gaminių vertę ir kokybę. Vėlyvaisiais viduramžiais ant varpų dažnai galima rasti nuliedintų piligrimų ženkliukų. Tai prie piligrimų kepurių ar rūbų prisiuvami ženkliukai, įsigyti svarbiose piligrimystės vietose ir papuošti atitinkamais jas identifikuojančiais simboliais. Tokie iš šventų kelionių parsinešti ženkliukai buvo jų savininkų branginami ir tarnavo kaip jų pamaldumo,

---

[220] Šią techniką naudojo XVIII a. dirbęs varpų liejikas Antanas Paškevičius, ji buvo naudojama ir Varnių varpų liejykloje, veikusioje XVIII a. pab. – XIX a. I p.

[221] Шатько, 2014, op. cit., il. nr. 15.

[222] A. Kruszewskio Vengrave 2006 m. nulietas Kybartų bažnyčios didysis varpas papuoštas ornamentu, kurio matrica pagaminta XIX a. pab. ar XX a. pr. ir buvo naudojama A. Włodkowskio dirbtuvėje.

[223] Jos dažnai būdavo pjaustomos iš medžio, tačiau taip pat galėjo būti gaminamos ir iš metalo, pirmiausia lengvai lydomo, kaip alavas.

[224] Varpo liemenyje iš brakteatų sudėliotas kryželis yra ant XIII a. II p. datuojamo varpo iš Barnstädto šv. Vaclovo bažnyčios (Vokietija, Saksonija Anhaltas), žr. DI 64: Querfurt (2006), *Nr. 10* Barnstädt, ev. Kirche (St. Wenzel).In: *Deutche Inschriften Online*. Internete: http://www.inschriften.net/zeige/suchergebnis/treffer/nr/di064–0010.html#content [žiūrėta 2013 09 19]

ištvermingumo ir atvirumo pasauliui įrodymai, tad jų atsiradimas ant varpų greičiausiai ne visada būdavo atsitiktinis.

Seniausi ant varpų nuliedinti figūriniai reljefai, pagaminti naudojant aplikacijos techniką, siekia XIII a. II pusę. Iki XIV a. pab. ši technika nebuvo dažnai naudojama, o reljefai paprastai būdavo visai nedideli, tačiau laikui bėgant jų reikšmė varpų puošyboje didėjo. XV a. aplikuoti reljefai visai išstūmė molio raižymo techniką, o baroko epochoje jais kartais būdavo padengiami dideli instrumentų paviršiaus plotai. Reljefų gausa (neretai perdėta) išsiskiria Italijoje ir Rusijoje nulieti varpai. Nuo XX a. pab. vokiečių kultūriniame areale taip pat galima sutikti beveik ištisai reljefais dekoruotų instrumentų. Elementų aplikacijos technika šiais laikais yra pagrindinis ir visuotinai naudojamas varpų puošybos būdas. Pradėjus naudoti aplikacijas išaugo reljefų aukštis, raiška, buvo išvengiama klaidų, kurios buvo daromos dekoruojant varpus tiesiog ant modelio paviršiaus. Naudojant šią techniką, ant varpų užrašomos inskripcijos, frazės ar žodžiai buvo surenkami iš atskirų elementų – pagal atskiras matricas pagamintų literų, visai panašiai kaip spaustuvėje yra renkamas tekstas. Nedaug suklysim teigdami, kad būtent šis daugkartinio literų panaudojimo principas, vėliau panaudotas J. Gutenbergo, tapo pirminiu postūmiu, leidusiu atsirasti spausdintai knygai.

Horizontaliųjų skaidymų formavimas. Varpų puošyboje svarbus kompozicinis elementas yra horizontalieji skaidymai. Jau nuo seniausių laikų varpai buvo dekoruojami įvairiais reljefiniais horizontaliaisiais skaidymais – rumbais, rumbeliais, juostelėmis, virvelėmis. Jais paprastai buvo atskiriamas graižas nuo liemens, puošiami viršugalvio pakraščiai ar išskiriama frizinė juosta. Varpo liemuo nuo graižo neretai atskiriamas ir vadinamaisiais dirželiais, kuriuos sudarydavo grupė horizontalių reljefinių elementų, sujungtų į visumą. Horizontalūs skaidymai neretai būna vienintelis varpo puošybos elementas, ypač ant seniausių varpų. Jie gaminti keliais skirtingais būdais, kuriuos taikant tokie elementai įgaudavo skirtingą vizualinę išraišką.

Stambesnio reljefo, dažniausiai platūs, aptakūs, aštrių briaunų neturintys rumbai buvo daromi naudojant lesalą, kurį naudojant buvo formuojama išorinė falšgloko pusė. Lekalo profilyje išpjaustyti nedideli grioveliai suformuodavo horizontalius varpo skaidymus[225], tačiau, falšglokui modeliuoti naudojant skystą molį ir medinius lekalus, šių skaidymų pakraščiai atrodo susilieję, minkštai pereinantys į gretimus paviršius. Naujaisiais amžiais pradėjus naudoti metalinius išorinės formos lekalus ir tobulesnes medžiagas, padidėjo tikslumas, ir dauguma horizontalių reljefinių skaidymų yra formuojami būtent šia technika.

Viena iš seniausių varpų puošybos technikų buvo rankinis horizontaliųjų skaidančiųjų elementų montavimas – juostelės (nulipdytos ar suformuotos naudojant formas) ar spaudimo būdu išgautos strypjuostės buvo rankomis aplikuojamos ant varpo formos. Šia technika padaryti varpo paviršiaus skaidymai turi aštresnes briaunas, tačiau darant tai rankomis paprastai neišvengiama klaidų: dažnai horizontalioji ašis nėra visai tiksli, atsiranda „bangavimų“, taip pat galima pastebėti atskirų segmentų sujungimo vietas. Itin dekoratyvūs buvo nuo XIII a. sutinkami virvelės pavidalo horizontalieji skaidymai – jie buvo formuojami naudojant natūralias vaškuotas susuktas virveles. Toks dekoravimo būdas būdingiausias gotikos epochai, nors sutinkamas ir ant renesansinių varpų, Lietuvoje paskutinysis virvelės motyvus varpams puošti naudojo J. Breuteltas. Šio tipo aprėminimas puošia ir jau mūsų minėtą 1442 m. Semeliškių bažnyčios varpo frizą.

[225] Коновалов, Игорь. Царский колокол Свято–Данилова монастыря. In: *Общество церковных звонарей – о колоколах, звонарях и церковном звоне в России*.Internete: http://www.zvon.ru/zvon7.view3.page22.html [žiūrėta 2013 11 16]

Senuosiuose varpuose (neretai ir dabartiniuose) horizontalūs skaidymai dažnai formuojami ištekinant juos varpo išorinėje formoje (gaubte) [9 il.] [226], tačiau nėra visiškai aišku, kokiu būdu šis procesas buvo atliekamas. Reikėjo specialios įrangos ir gebėjimų, kurie leistų atlikti tekinimo darbus varpo formos viduje, ypač ties jos dugne esančia frizine juosta, kurią buvo nelengva pasiekti, ir reikiamoje vietoje tiksliai atlikti šią operaciją. Tačiau jau ant XIII a. varpų matomos neretai itin tiksliai padarytos juostelės ar panašūs horizontalūs skaidymai liudija, kad buvo gebama šią operaciją atlikti. Čia verta dar kartą prisiminti senąjį varpų modelių gamybos būdą, aprašytą dar presbiterio Teofiliaus. Varpų modeliai buvo formuojami ant ašies horizontalioje padėtyje. Sukant ašį varpo modelio paviršių buvo galima tolygiai padengti reikiamais skysto molio ar vaško sluoksniais. Ant jau užbaigto formuoti varpo modelio reikiamose vietose buvo uždedamas papildomas sluoksnis molio dangos, kuriai sukietėjus (greičiausiai kaitinant), šis ruožas būdavo tekinamas. Taip buvo suformuojamos reikiamo pavidalo lygios ir tiesios juostelės ar rumbeliai [7 il.]. Tenka pabrėžti, kad šis metodas galėjo būti taikomas tik jau pradėjus naudoti molinius pašalinamus modelius.

Varpų puošybos pobūdis. Kaip minėjome, varpus puošiantys elementai paprastai būna trijų pagrindinių rūšių – įrašai, ornamentai ir figūrinės kompozicijos. Toks puošybos ir ženklinimo būdas susiklostė per šimtmečius ir keitėsi pagal laikotarpio skonį, kai susiformuodavo ir išnykdavo tam tikri dekoravimo principai ir schemos, kurie, be bendrų konkrečiai epochai būdingų tendencijų, turėdavo ir ryškų lokalinį charakterį. Reikia atkreipti dėmesį, kad didelė dalis senųjų varpų neturi jokios ornamentinės puošybos ar įrašų. Nemažai tokių varpų buvo gaminama viduramžiais, o ir vėliau dažniausiai epizodiškai varpų liejimu užsiimantys meistrai ne itin stengėsi, o neretai ir nesugebėdavo papuošti gaminamų varpų. Tačiau ir patyrę varpų gamintojai kartais nuliedavo neornamentuotus ir įrašų neturinčius varpus. Tam buvo ne viena priežastis – varpo puošnumas priklausė ir nuo užsakovo reikalavimų, gamybai paskirtos pinigų sumos, taip pat ir nuo paties varpo paskirties ir dydžio. Nedideli varpai, vadinamosios *signatūros*, o visų pirma maži įvairiafunkciai varpeliai XVIII ar XIX a. neretai būdavo gaminami be jokių dekoracinių elementų, ant tokių instrumentų ne visada būdavo nuliejama ir pagaminimo data ar kitoks įrašas. Viduramžiais ant varpų nebūdavo išliejami įrašai ne tiek dėl juos gaminusių meistrų neaukšto profesinio lygio, kiek dėl raštingumo stokos. Apie tai išliko keli liudijimai: Senzweilerio ev. liuteronų bažnyčioje (Vokietija, Reino kraštas-Pfalcas) saugomas XII a. pr. datuojamas varpas. Ant jo yra dviguba gamintojų signatūra – „+ nicolaus + magister + johannes + sripsit“ (+ Mikalojus + meistras + Johanas + rašė). Iš šios signatūros galima suprasti, kad meistras Mikalojus buvo beraštis ir tekstą ant varpo užrašė kitas asmuo vardu Johanas[227]. Panašus atvejis yra žinomas iš artimesnių kraštų, Lvove, Šv. Juro unitų katedroje, yra saugomas 1341 m. Dimitrijaus Liubarto (Gedimino sūnaus) užsakymu nuliedintas varpas, ant kurio nenurodytas meistras, bet yra raštininko signatūra[228], kas taip pat parodo, kad varpą liejęs meistras nebuvo raštingas[229]. Tad dalį senųjų varpų, kurie neturi įrašų, ornamentų ir vaizduojamosios dailės elementų, datuoti galima tik pagal jų formą, siluetą, smulkiuosius puošybos elementus: horizontaliuosius skaidymus ir profiliavimą.

---

[226] Taip teigia žymus rusų kampanologas I. Konovalovas, žr. Коновалов, Игорь. Колокола *Святителя Макария*. In: *Общество церковных звонарей – о колоколах, звонарях и церковном звоне в России*. Internete: http://www.zvon.ru/article3.view2.page8.part17.html [žiūrėta 2013 11 15]

[227] Glockeninschriften. Ev. Kirche Senzweiler; Kreis Birkenfeld. In: *Architektbüro Alwin Bertram. Glockeninschriften.de*. Internete: http://www.kirchenarchitektur.de/Bertramsite/Glockeninschriften/Glocken_Senzweiler.html [žiūrėta – 2014 10 03].

[228] Szydłowski, op. cit., p. 89.

[229] Šiuo atveju manytina, kad meistras nemokėjo rašyti rusėnų kalba kirilikos raidėmis, nes greičiausiai buvo vokietis.

Smulkieji puošybos elementai matomi jau ant IX a. instrumento iš Canino, [5 il.]. Nors šiame varpe dar nėra horizontalių reljefinių skaidymų, būdingų beveik visiems vėlesnių epochų varpams, tačiau jo viršugalvis dekoruotas banguotu lygiagrečių prorėžų motyvu (kai kurių tyrinėtojų teigimu, tai bažnyčios stogo ikonografinis simbolis [230]). Įrėžtais koncentriškais apskritimais dekoruota ir graižo viršutinė pusė, o ant viršugalvio priešingose varpo pusėse nulieta po nedidelį lygiašakį reljefinį kryželį, kurie buvo suformuoti naudojant vaško gijos techniką. Kryžiaus ženklas ilgą laiką buvo pagrindinis simbolis, nurodantis varpo, kaip liturginio reikmens, paskirtį ir turintis apotropėjinę funkciją. Kitas varpų puošyboje jau nuo XII a. pab. paplitęs simbolis buvo Kristų kaip Dievą simbolizuojančios graikiškos abėcėlės raidės „A“ ir „Ω“. Paprastai šios raidės buvo jungiamos su kryžiaus ženklu, taip dar labiau sustiprinant jų simbolinę reikšmę. Nuo XIII a. II p. šios raidės retsykiais būdavo pakeičiamos ištisai parašytu lotynišku alfabetu ar tik pirmosiomis septyniomis raidėmis[231].

Jau XII a. ant varpų pasirodo pirmieji figūrinės dailės elementai. Tokiais galima laikyti dar grynai ornamentinę paskirtį turinčius antropomorfinius motyvus, kurie buvo pagaminti naudojant raižymo išorinėje varpo formoje ir vaško gijos technikas. Seniausias žinomas pavyzdys yra nedidelė žmogaus galvutė, panaudota kaip inskripcijos divizorius XII a. vid. varpe iš Reinsdorfo bažnyčios (Vokietija, Saksonija-Anhaltas). Neilgai trukus buvo pradėtos vaizduoti ir ištisos figūrinės kompozicijos. Jos buvo labai nedidelio formato ir lengvai tilpdavo varpo frizo viduje, kaip matoma XIII a. I p. datuojamame varpe iš Alberstedto bažnyčios (Vokietija, Saksonija-Anhaltas). XIII a. laikotarpiu šie atvaizdai labai padidėja ir dažniausiai yra jau ant varpo liemens. Naudojant molio raižymo techniką buvo kuriami visafigūriai šventųjų asmenų atvaizdai ir net ištisos jų grupės, taip pat ir smulkesni elementai – herbai, simboliai, įvairūs ikonografinę prasmę turintys piešiniai (pvz., nukirsta šv. Jono Krikštytojo galva dubenyje). O figūriniai reljefai, gaminami naudojant aplikacijos techniką, vystėsi kiek kitaip. Jie atsirado vėliau už molyje išraižytus analogus. Seniausi mums žinomi pavyzdžiai siekia XIII a. antrąją pusę. Pirmieji šia technika nulieti reljefai dažniausiai vaizduodavo Kalvarijos sceną – su Nukryžiuotu Jėzumi centre ir Švenčiausiąja Mergele ir šv. Jonu kryžiaus šonuose. Iki XIV a. pab. tokios rūšies figūriniai reljefai buvo sutinkami ne itin dažnai. Jie būdavo visai nedideli, tad lengvai tilpdavo varpo frize, įrašo juostos viduje. Čia jie galėjo žymėti teksto pradžią, tarnauti kaip divizoriai ar turėti grynai puošybos paskirtį. Kartais frize išdėstyti reljefai net pakeisdavo pačią inskripciją [232]. Aplikacijos technika pagaminti figūriniai reljefai dažniausiai turėdavo stačiakampės plaketės, medaliono, rečiau keturlapės rozetės ar kitus pavidalus. Jau XIII a. pab. jie buvo dedami ne tik pačiame frize, bet ir jo apačioje, tačiau vis dar varpo liemens viršutinėje dalyje. Aplikuotų reljefų skaičius ant varpų būdavo įvairus. Kai būdavo daromas ne vienas, bet du reljefai, dažniausiai jie būdavo išdėstomi vienoje ašyje, priešingose varpo pusėse. Šis komponavimo būdas žinomas nuo itin senų laikų, kaip rodo ant Canino varpo išdėstyti kryželiai. Daug rečiau tokie reljefai išdėstomi vienas šalia kito. Didesnius varpus gana dažnai puošdavo keturi reljefai, kurie beveik visada būdavo išdėstomi lygiais atstumais vienas nuo kito [233]. XIV a. dažniausiai būdavo nuliejami vienodos

---

[230] Neri, op. cit., p. 17.

[231] DI 37: Rems–Murr–Kreis (1994), Nr. 76†, Schorndorf, ev. Stadtkirche. In: *Deutsche Inschriften Online.* Internete: http://www.inschriften.net/rems–murr–kreis/inschrift/nr/di037–0076.html[žiūrėta 2014 02 13].

[232] Varpų frizai, neturintys inskripcijų, tačiau dekoruoti reljefais, nulieti ant kelių XV a. vid. datuojamų varpų, priklausančių evangelikų bažnyčioms Bćlcaciu (Bolkįcs) ir Aţel (Ecel) *vietovėse Transilvanijoje, žr., Benkő, op. cit., p. 239, 240, 255.*

[233] Bene seniausias toks pavyzdys yra XIII a. 3 ketv. datuojamas varpas iš Liederstädto evangelikų bažnyčios (Kverfurtas, Vokietija, Saksonija-Anhaltas). Šio varpo frizinėje juostoje, inskripcijos tarpuose, yra išdėstytos keturios vienodos plaketės su Kalvarijos scena. Žr. DI 64: Querfurt (2006), Nr. 6, Liederstädt (Gem. Vitzenburg), ev. Kirche. In: *Deutsche Inschriften Online.* Internete: http://www.inschriften.net/zeige/suchergebnis/treffer/nr/di064–0006.html#content[žiūrėta 2013 11 03].

formos ir dydžio keturių evangelistų simboliai arba jų atvaizdai, tačiau vėliau juos pakeitė kiti religiniai siužetai, kurių reljefai ne visada jau būdavo vienodo formato ir svarbos.

Varpų inskripcijos ir frizai. Ant varpų užrašytos inskripcijų kompozicijos yra vienas seniausių ir dažniausiai sutinkamų varpų puošybos elementų, tik daug vėliau instrumentai buvo padėti puošti ornamentais ir figūriniais atvaizdais. Senųjų varpų inskripcijos dažniausiai buvo užrašomos ant varpo pečių [6, 10 il.], rečiau ant graižo (kaip minėtas Canino varpo įrašas) ar liemens apačioje, pagal viršutinę graižo briauną. Ant varpų užrašytos inskripcijos gali turėti aprėminimus arba būti išdėstytos laisvai. Manytina, kad pastaroji įrašų forma yra pati seniausia ir siekia pirmojo tūkstantmečio paskutiniuosius šimtmečius. Greičiausiai dar XI a. atsirado pirmosios inskripcijų (įrašų) juostos, vėliau išsirutuliojusios į svarbiausią instrumento puošybos elementą – varpo frizą[234]. *Inskripcijos juosta* – tai iš kraštų įrėminta banderolė, dažniausiai juosianti varpo korpuso viršutiniąją dalį. Labai greitai ši juosta tapo standartine europietiško varpo puošybos dalimi, būtina ir privaloma iki pat XX a. ketvirtojo dešimtmečio, kai dėl modernizmo įtakos vis dažniau jos buvo atsisakoma. Tenka pažymėti, kad šis elementas išliko populiarus ir mūsų dienomis.

Ant seniausių varpų sutinkamos inskripcijų juostos dar neturi didesnės reikšmės bendrai varpo išvaizdai, nes jos išpjaustytos varpo paviršiuje ir pastebimos tik iš nedidelio atstumo. Įrėmintų įrašams skirtų juostų atsiradimas buvo nulemtas siaurų praktinių tikslų – abipus teksto užbrėžiamos horizontalios linijos leisdavo „neišbanguoti“ įrašo ir užrašyti vienodas literas tvarkinga eile. Šios sunkiai pastebimos ir daugiau pagalbinę reikšmę turėjusios horizontalios įgilintos linijos greičiausiai dar X a. buvo pradėtos keisti iškilaus reljefo rumbeliais. Seniausia mums žinoma iškiliu reljefu įrėminta inskripcija, datuojama 1038 m., yra ant mūsų ne kartą minėto varpo *Lullusglocke*, čia įrašą iš abiejų pusių supa stambūs rumbai. Tačiau ši kompozicija dar nelaikytina varpo frizu, nes ji padaryta viršugalvio pakraštyje, o inskripcija yra skaitoma apžvelgiant varpą iš viršaus. Toks įrašo rašymo pobūdis rodo, kad jis nebuvo skirtas skaityti paprastiems žmonėms, o greičiau buvo aukštesnėms jėgoms skirtas gerų darbų priminimas[235].

Pirmosios mums žinomos inskripcijų juostos, kurias jau buvo galima apžvelgti iš priekio, paprastai buvo komponuojamos ties varpo suapvalinto viršugalvio apačia (jei instrumentas būdavo vientisų ir aptakių formų) arba ant plačių ir suapvalintų varpo pečių. Gana greitai inskripcijos juosta užima savo tradicinę vietą kiek žemiau pečių linijos, varpo liemens viršuje, kuris dar vadinamas varpo kaklu[236]. Tokia aukštesniu reljefu išskirta inskripcijos juosta turi ne tik informacinę paskirtį, bet tampa ir svarbiu varpo puošybos elementu, kurį jau galima vadinti frizu. Seniausias datą turintis frizinės juostos pavyzdys yra ant Iggensbacho (Vokietija) parapinėje bažnyčioje saugomo 1144 m. varpo [10 il.]. Šiame varpe frizas apjuosia suapvalinto viršugalvio apatinę dalį, o įrašas ir jo aprėminimas modeliuotas naudojant vaškines strypjuostes. Tai, kad jau XII a. paprasta inskripcijos juosta buvo tapusi būtinu varpo puošybos elementu – frizu, liudija šio amžiaus antrąja puse datuojami varpai, ant kurių nulietos įrašų neturinčios, tačiau rumbeliais ar juostelėmis išskirtos banderolės. Tai rodo, kad frizas, atsiradęs kaip įrėminta inskripcijos juosta, tapo formaliąja varpo puošybos dalimi, kurioje tekstas jau nebebuvo būtinas.

Jau seniausio tipo neįrėmintos inskripcijos retsykiais būdavo išdėstomos ne vienoje, o keliose eilutėse, tad nenuostabu, kad nuo XIII a. varpų frizai gali turėti ne tik vieną, bet ir dvi, tris ar

[234] Kitų kraštų kampanologai šį varpo puošybos elementą vadina *banderole* ar *inskripcine banderole*, angl. *Incription band*, o frizu vadina ornamentinę juostą.

[235] Inskripcijos varpo viršugalvyje ne taip retai sutinkamos ant viduramžių varpų, o Rusijoje net ir XVI a.

[236] Šio termino vartojimas atskirose Europos kalbose skiriasi. Vokiečiai ir lenkai *kaklu* vadina varpo korpuso viršutiniąją dalį ties pečiais, o rusai *kakliuku* (*шейка*) vadina viršugalvio plokštės pakraštį.

net daugiau inskripcijų juostų. Kartais įrašo dalis ar simbolis būna iškelti į neįrėmintą erdvę už frizo ribų, tiek jo viršuje, tiek ir apačioje. Už frizo apvado į viršų iškeltas vienišas simbolis ar dekoracinis elementas paprastai žymėdavo inskripcijos pradžią. Seniausi frizą formuojantys aprėminimai – dažniausiai paprasti viengubi rumbeliai, jau XII a. pradedami keisti puošnesniais sudvigubintais, kaip matoma XII a. vid. datuojamame Reinsdorfo (Vokietija, Anhaltas) bažnyčios varpe, šio varpo inskripcijos juosta įdomi dar tuo, kad čia jau panaudoti žodžius skiriantys elementai divizoriai, ir jie yra net trijų rūšių – kryželis, rozetė ir žmogaus galvutė. Inskripcijų divizoriai ir inicialiniai ženklai buvo pirmieji ant varpų nulieti ornamentai, jie galėdavo turėti kryželių, rozečių, abstrakčių ornamentų pavidalus, panašią funkciją turėjo ir rečiau sutinkami nedideli antropomorfiniai ir zoomorfiniai puošybos elementai. Tokie tekstą skaidantys elementai ne tik nurodydavo įrašo pradžią (dažniausiai tai būdavo kryželis), palengvindavo teksto skaitymą, bet turėjo ir dekoracinę paskirtį, paįvairindami įrašus ir suteikdami jiems žaismingumo. Divizorių naudojimas tekstuose pasiekė savo viršūnę vėlyvosios gotikos ir ankstyvojo renesanso laikais, vėliau jų naudojimas pradėjo menkėti. XVII a. pr. divizoriai išnyksta, kiek ilgėliau išliko retsykiais sutinkami inicialiniai ženklai, XVIII ir XIX a. dažniausiai turėję delno su ištiestu rodomuoju pirštu pavidalą.

Varpus juosiančių frizų ornamentinė puošyba yra palyginti naujas reiškinys. Kaip minėjome, svarbiausi puošybos elementai beveik iki XV a. pr. koncentravosi frizo viduje ar buvo išdėstomi ant varpo liemens. O pats frizas išliko tik rumbeliais ar juostelėmis įrėminta įrašo juosta su viengubais arba dvigubais apvadais, turinčiais rumbelių, juostelių ar virvelių pavidalus. Nėra aišku, kada varpų frizai buvo pradėti puošti ornamentinėmis traukomis. Galima spėti, kad šis puošybos būdas pirmiausia atsirado dar XIV a. Europos Pietuose (Italijoje?) ar Vakaruose (Prancūzijoje?). Pirmasis mums žinomas ornamentais papuoštas varpo frizas buvo nulietas ant 1404 m. datuoto varpo, priklausančio Unter-Schönmattenwageno katalikų bažnyčiai [237] (Vokietija, Hesenas). Šio varpo inskripcijos juostą rėmina du virvelių pavidalo apvadėliai, o jų išorėje yra po siaurą pakraštėlį, dekoruotą kreneliažiniu ornamentu, kurio raportą sudaro pasikartojantis, heraldinę leliją primenantis žiedas. Iki XV a. pab. ornamentiniai varpų frizai sutinkami dar nedažnai, labiausiai paplitęs gotikos epochos ornamentinis motyvas buvo įvairių formų arkatūrinės traukos, dažniausiai iš apačios remiančios inskripcijos juostą. Manoma, kad meniškiausias ir labiausiai išvystytas vėlyvosios gotikos ornamentinis frizas buvo nulietas 1497 m. ant Erfurto katedros varpo *Gloriossa*, kurį pagamino bene garsiausias to laiko Europos varpų liejikas *Geertas van Wou*. Šį varpą juosiantis frizas sudarytas net iš penkių dalių – centre inskripcijos juosta, abipus jos dvi banderolės, dekoruotos rozetėmis, ir dvi skirtingos ornamentinės traukos ties frizo kraštais. Greičiausiai šis frizas pasitarnavo pavyzdžiu plačioms varpo liemenį juosiančioms ornamentinėms-inskripcijų kompozicijoms, kurios retsykiais buvo naudojamos varpų puošyboje XVI–XVII a.

Jau vėlyvojoje gotikoje pasirodo pirmieji trijų dalių frizai, tačiau dar ilgą laiką abi ornamentinės traukos tebuvo inskripcijos juostos išplėtoto aprėminimo dalis. Tik brandžiajame renesanse, greičiausiai XVI a. II p., Vakarų Europoje varpo frizas buvo pradėtas traktuoti kaip architektūrinio antablemento atitikmuo. Vienas iš ankstyviausių pavyzdžių yra Freibergo katedros 1570 m. varpas, kurio frizas jau turi tris ryškiai išskirtas ir skirtingas dalis, galinčias atitikti architektūrinio antablemento karnizą, frizą ir architravą[238] [73 il]. Tokia varpo frizo struktūra ypač išpopuliarėjo baroko epochos Vidurio Europos varpuose, taip pat ir Lietuvos.

[237] Žr. DI 38: Bergstraße (1994), Nr. 41, Unter–Schönmattenwag, Katholische Kirche. In: *Deutche Inschriften Online*. Internete: http://www.inschriften.net/landkreis–bergstrasse/inschrift/nr/di038–0041.html#content [žiūrėta 2015 05 15].

[238] Iš architektūros perimtų komponavimo priemonių taikymas pastebimas jau vėlyvosios gotikos varpuose – kai

Ornamentiniai frizai jau nuo vėlyvosios gotikos laikų pasižymėjo formų įvairove, turėjusia ir regioninių skirtumų. Specifinė ornamentinio frizo atmaina paplito XVII a. Skandinavijoje – čia iš tradicinės inskripcijos juostos liko vienas rumbelis, abipus kurio išdėstomos į skirtingas puses orientuotos ornamentinės traukos. Pagaliau tenka pastebėti, kad XV a. I p. dar tik nedidelė dalis varpų buvo puošiama ornamentuotais frizais, tačiau tokių instrumentų nuolat daugėjo, kol maždaug nuo XVII a. vidurio frizai tapo visuotinai naudojamu varpų puošimo elementu, nepraradusiu savo svarbos iki pat XX a. pr., kai modernizmas pradėjo keisti šimtmečiais susiklosčiusią varpų puošybos tradiciją.

Įrašai ir ornamentai gali būti išdėstyti ne tik varpo korpuso viršų juosiančiame frize, bet ir kitose instrumento vietose. Minėtame Canino varpe inskripcija yra ant varpo graižo, jo išorinėje pusėje. Ant graižo nulietą inskripciją turi ir Orte dieceziniame sakralinio meno muziejuje (Italija, Lacijus) saugomas XII a. datuojamas varpas, tačiau ant jo yra ir kita inskripcija įprastinėje vietoje – viršugalvio apatinėje dalyje. Italijoje ant XIII–XVII a. varpų gana dažnai sutinkamos įrėmintos inskripcijų juostos varpo liemens apačioje, ties graižo viršutiniu pakraščiu. Tačiau tai specifinis bruožas, būdingas Italijos varpų liejimo mokyklai. Į šiaurę nuo Alpių jau nuo XII a. pastebimos kitokios varpų liejimo ir puošybos tendencijos, čia inskripcijų juostų liemens apačioje beveik nepasitaiko, tačiau nuo XV a. minėtos juostos būna daromos ant varpo graižo. Iš pradžių jos darytos gana retai ir buvo greičiau atskirų meistrų individualaus braižo dalis, o ne bendra tendencija. Tik vėliau, XVI a. ir ypač XVII a., ant graižo nulietos inskripcijų juostos sutinkamos gerokai dažniau, nepaisant to, varpo frizas liemens viršutinėje dalyje ir toliau išliko svarbiausiu varpo puošybos elementu.

Puošybos komponavimas ant varpo liemens. Tiek atskiri įrašai, tiek ir ištisos inskripcijų kompozicijos buvo liejamos taip pat ir ant varpo liemens. Gotikos epochoje šie įrašai turėdavo arba atsitiktinį pobūdį [239] arba būdavo susieti su greta esančiais šventųjų atvaizdais. Kartais keturiose varpo pusėse galima rasti nulietus evangelistų vardus – taip buvo sustiprinama varpo kaip liturginio instrumento antgamtinė galia skleisti Evangelijos žinią. Renesansiniuose varpuose ant varpo liemens jau liejamos ištisos savarankiškų inskripcijų grupės, kurios turi ne tik informacinę, bet ir puošybos paskirtį. Neretai tokios įrašų grupės aprėminamos kartušais ar vainikais, kas laikytina manierizmui būdingu bruožu. Baroko epochoje tokie tekstai dėstomi laisvai varpo liemens plokštumoje, paklūstant tik vidinei inskripcijos kompozicijai, kuri baroke dažniausiai turėjo simetrijos ašį ir nevienodą eilučių ilgį. Kartais tokios inskripcijų kompozicijos būdavo puošiamos papildomais dekoraciniais elementais – herbais, emblemomis ar ornamentais. Jau gotikiniuose varpuose retsykiais galima rasti nulietus varpų gamintojų asmeninius, vadinamuosius naminius ženklus (įkartas [240], inicialus, įkartų ir inicialų derinius ar net religinius paveikslėlius su gamintojo signatūra [241]). Renesanso periodu atsiranda firminės varpų gamintojų emblemos, kurias dažniausiai sudarydavo vaizdinių ir tekstinių elementų derinys.

---

inskripcijos juosta buvo traktuojama kaip architektūrinis frizas ir „paremiama“ iš apačios ornamentine arkatūra ar akanto lapų „konsolėmis“, kai kuriuose XVI a. pr. varpuose (tarp jų ir ne kartą minėtame Krokuvos Žygimanto varpe) tokia kompozicija viršuje buvo užbaigiama kitu architektūriniu elementu – kreneliažu.

[239] Atsitiktinį pobūdį turi jau mūsų minėta raštininko signatūra, nulieta ties varpo liemens viduriu ant Lvovo šv. Juro unitų katedros 1341 m. varpo. Kartu tai nuoroda, liudijanti, kad minėtas raštininkas visiškai nežinojo to meto varpų puošybos principų.

[240] Įkartomis vadinami ženklai, sudaryti iš įvairiais kampais laužytų, dažniausiai tiesių linijų atkarpų.

[241] Seniausias toks ženklas žinomas iš Roxheimo (Vokietija) liuteronų bažnyčioje saugomo 1341 m. nuliedinto varpo. Jo frizinėje juostoje yra nedidelis paveikslėlis, abipus kurio yra meistro signatūra – „MAGISTER / SIFRIDE“, žr. DI 34: Bad Kreuznach (1993), Nr. 32 Roxheim, Evang. Pfarrkirche. In: *Deutche Inschriften Online*. Internete: http://www.inschriften.net/landkreis–bad–kreuznach/inschrift/nr/di034–0032.html#content [žiūrėta 2013 09 15].

Pagal ant varpų liemens išdėstytus įrašus ir reljefus, taip pat atsižvelgiant į jų hierarchinę svarbą, galima išskirti skirtingus varpų puošybos komponavimo tipus. Dažniausiai sutinkami yra vienpusiai, dvipusiai (ašinės kompozicijos) ar keturių dalių (kryžminės kompozicijos) varpai. Daug rečiau varpų dekoraciniai elementai išdėstomi tolygiai visame varpo liemens plote, tokia varpų puošybos kompozicija gali būti įvardinta kaip ištisinė arba sferinė kompozicija (žinomiausias šios rūšies pavyzdys yra 1583 m. Kaune nulietas Maladavo cerkvės varpas). Tarp provincijoje nulietų varpų retsykiais pasitaiko ir padrikos kompozicijos varpų, kurių puošyba išdėstyta chaotiškai ar neturi aiškios sistemos. Varpo pusė, kurioje yra įrašas, reljefas ar iš šių elementų sudaryta kompozicija, gali būti vadinama varpo fasadine puse arba tiesiog varpo fasadu. Jei šie varpo puošybos elementai išdėstomi ne vienoje, bet dviejose priešingose varpo pusėse, mažiau svarbi varpo pusė (su trumpesniu ar mažiau reikšmingu įrašu ar reljefu) vadintina galiniu fasadu ar paprasčiau – varpo atkala. Jei įrašai ar reljefai būna išdėstyti keturiose varpo pusėse, toks išdėstymas vadinamas *kryžmine (keturių dalių) kompozicija*. Šiuo atveju varpo fasadu laikoma instrumento dalis su ikonografiškai reikšmingesniu atvaizdu, o šalimais jo esančios dalys vadinamos kraštais / pusėmis. Tokia kompozicinė schema siejasi su varpų pašventinimo ritualu, kurio metu vyskupas krizma skirtingose varpo liemens pusėse nubrėžia septynis kryželius[242]. Taigi varpo skambesys turėjo skleisti šį palaiminimą į visas pasaulio šalis[243]. Panašią paskirtį viduramžiais turėjo ir ant varpų pavaizduoti į keturias pasaulio šalis atgręžti šventųjų asmenų atvaizdai. Kryžminė kompozicija retsykiais sutinkama baroko epochos Lietuvos varpuose, tačiau tokių instrumentų išliko itin nedaug. Vėliausiai minėtą komponavimo schemą mūsų krašte panaudojo Vilniaus meistras J. S. Wähneris jau XIX a. [244]

Inskripcijų tipai

Ant varpų esantys įrašai mums svarbūs ne tik kaip reikšmingas varpo dekoracinis elementas, turintis savitą grafinę išraišką, reljefą ir įvairius komponavimo būdus, ypač svarbus yra ir jų turinys, galintis būti ne tik paprasta meistro signatūra, bet ir unikalus istorinis šaltinis, memorialinis paminklas ar net literatūros kūrinys, o visais atvejais – tai savo epochos dokumentas ir neatsiejama varpo dalis. Varpas atsirado ir susiformavo kaip liturginis instrumentas, ir jo sakralinė paskirtis, panašiai kaip ir kitų liturginių indų, atsispindėjo pagal specifinę jo puošybą. Kaip ir kielikai, monstrancijos ar relikvijoriai, varpai buvo dekoruojami religiniais simboliais ir šventųjų atvaizdais. Tačiau varpai nuo kitų Bažnyčioje vartojamų reikmenų skiriasi tuo, kad ant jų užrašytos inskripcijos nebėra atsitiktinis ar antraeilis elementas, o yra tapusios integralia instrumento dalimi. Tai gali būti susiję su pačia varpo, kaip garsą skleidžiančio instrumento, prigimtimi. Ne tik viduramžiais, bet ir vėlesniais laikais buvo tikima, kad varpo skambesys turi antgamtinių galių (pvz., gali nuramdyti audras, nutolinti nelaimes, užkirsti kelią epidemijoms ir pan.), tad ir ant jo užrašyti religinio turinio tekstai turėjo ne tik sustiprinti varpo mistines galias, bet ir sklisti kaip malda kartu su varpo garsu.

Manoma, kad paprotys užrašyti įvairius tekstus ant varpų atsirado jau IX a., bet neatmestina tikimybė, kad jis siekia dar ankstesnius laikus[245]. Jau ant aukščiau minėto Canino varpo,

---

[242] X. Z. Ch. op. cit., p. 493, 494.

[243] DI 64: Querfurt (2006), Nr. 3, Nemsdorf (Gem. Nemsdorf–Göhrendorf), ev. Kirche (St. Georg). In: *Deutsche Inschriften Online*, Internete: http://www.inschriften.net/zeige/suchergebnis/treffer/nr/di064–0003.html#content[žiūrėta 2013 12 09].

[244] Toks pavyzdys gali būti 1804 m. nuliedintas varpas, skirtas Vilniaus bernardinų bažnyčiai. Ant jo visose keturiose liemens pusėse buvo po šventąjį asmenį vaizduojantį reljefą: Dievo Motina su Vaikeliu, šv. Kazimieras, šv. Pranciškus, šv. Stanislovas. Žr. Brensztejn, 1924, op. cit., p. 97, 98.

[245] *Benedictine Monks of Buckfast Abbey. Church Bells*. San Francisco: Ignatius Press, 2014. In: *CatholicCulture.org*. Internete: http://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=3665 [žiūrėta –

laikomo seniausiu išlikusiu varpu Europoje, buvo įrašas. Įrašas išlikęs ne visas, tačiau iš jo fragmentų galima aiškiai suprasti tai esant dedikaciją [246] [5 il.]. Įrašo pabaigoje minimas Vivencijus, paprastai laikomas vienuolyno abatu, o jo iniciatyva buvo nuliedintas varpas, nors galimos ir kitokios šio vardo interpretacijos. Seniausias datą turintis įrašas yra ant varpo, vadinamo *Lullusglocke*. Instrumentas buvo pagamintas 1038 m. ir skirtas Bad Hersfeldo benediktinų abatijai (Vokietija, Heseno žemė). Inskripcija yra ant varpo viršugalvio, jo pakraštyje, ir nors iš pirmo žvilgsnio primena jau pagamintame varpe išgraviruotą įrašą, ji buvo padaryta dar ant varpo modelio (falšgloko). Šiame įraše jau galima rasti visus pagrindinius elementus, kurie buvo kartojami varpų inskripcijose beveik visą antrąjį tūkstantmetį [247]: dedikaciją, užsakovo vardą, meistro signatūrą ir tikslią varpo formos pagaminimo datą (antrųjų metų[248] devintą mėnesį, ryte, Šv. Jono Krikštytojo dieną). Jau pats visų šių teksto elementų buvimas ir jų vėlesnis naudojimas beveik iki mūsų dienų rodo, kad apie 1000-uosius metus jau buvo susiklostęs varpo inskripcijos „žanras“, išlaikantis pagrindines savo dalis iki pat XX a. Pagal įrašų turinį išsiskiria kelios dažniausiai ant varpų pasitaikančios grupės: 1. religiniai tekstai, 2. varpo metrikų įrašai, 3. istoriniai tekstai. Jų vieta ant varpo nėra griežtai nustatyta – įrašas gali būti nulietas frize, banderolėje ant graižo ar liemens apačioje, ant varpo liemens. Frize esantis įrašas kaip visuma apibendrintai gali būti vadinamas legenda.

Didžiausia, sudėtingiausia ir seniausia įrašų grupė yra religinio turinio. Į ją patenka skirtingų literatūrinių formų įrašai: dedikacijos, laudacijos, invokacijos, citatos (Šv. Rašto, psalmių, himnų), šventųjų asmenų vardai. Šis skirstymas nėra griežtas, nes kartais laudacijos ar invokacijos gali būti Šv. Rašto ar kitų kūrinių citatos. Jau pati pirmoji mums žinoma varpo inskripcija daugiausia sudaryta iš ***dedikacijos*** – įrašo, kuris nurodo, kam varpas yra skirtas. Ant senųjų bažnyčių varpų esančios dedikacijos beveik visada skirtos šventiesiems asmenims, ir tik XIX a. atsiranda šios rūšies įrašų, susijusių su pasaulietiniu gyvenimu ir dažniausiai turinčių patriotinį atspalvį. Tarp religinių dedikacijų paminėsime kelias: „AD MAIOREM DEI GLORIAM“ (didesnei Dievo garbei)[249], „IN HONOREM SANCTÆ TRINITATIS“ (Švč. Trejybės šlovei)[250]. Dedikacijoje neretai būna nurodytas ir varpo vardas, kuris ne visada sutampa su joje minimais šventaisiais asmenimis, kaip tai matoma įraše, nulietame ant 1838 m. Leckavos bažnyčios varpo: „ANT GARBIES DIEWUY AUGSZCZIAUSIUY ANT PASZLOWINIMA MOTINOS SZWENCZIAUSES IR SWENTA LAURINA TO WARPA PATRONA“.

Nemažą grupę religinių įrašų sudaro ***laudacijos*** – pagiriamieji kreipiniai (nuo lotynų kalbos žodžio *laudātio* – (pa)gyrimas, pagiriamasis žodis): „GLORIA IN EXCELSIS DEO“ (garbė

2014 01 08].

[246] „[...] D(omi)NI N(ostri) [...] CRIS(ti) ET S(an)C(t)I[...](mihaeli)S [?] ARHANGELI [...] VIVENTIV(s)“ (Viešpačiui mūsų Kristui ir šventam Mykolui arkangelui [...] Vivencijus.). Tekstas rekonstruotas pagal įrašo iliustraciją, žr. Rossi, Giovanni Battista. Campana con epigrafe dedicatoria del secolo in circa ottavo o nono trovata presso Canino. In: *Bullettino di Archeologia Cristiana.* T. IV. Roma: Tipografia della Reale Accademia dei Lincei, 1887, tav. III–IV.

[247] „DEO, MARENDA, D MEGINHARIO FVDIT (ME), (CO)NDIDIT TRINITATI VERAE I(VS)SV GWENON HOC VAS ABBATI NONENSE SECVNDI ANNI IS BAPT(IS)T(A)E MANE.“ (Dievui, Marijai, Tikrajai Trejybei, sukūrė [mane] p[ono] Meginherio (=Meginharijaus) nurodymu, šį indą nuliejo Gwenonas, antrųjų metų devintame [mėnesyje], [Šv. Jono] Krikštytojo [dienos] ryte). žr. Lullusglocke. In: *Sensagent*. Internete: http://dictionary.sensagent.com/Lullusglocke/de–de/ [žiūrėta 2014 01 08].

[248] Turimi omenyje abato Meginherio antrieji valdymo metai [užimant abato pareigas], t.y. 1038 m.

[249] Šią dedikaciją (kuri tuo pat metu buvo ir jėzuitų ordino devizas) turi 1760 m. Klykuolių, 1761 m. Liškiavos, 1859 m. Alionių bažnyčių varpai.

[250] Ši dedikacija buvo nulieta ant 1635 m. Traupio, 1713 m. Šačių, 1714 m. Kaltinėnų, bažnyčių varpų.

Dievui aukštybėse!) [251], „IESU TIBI SIT GLORIA“ (Jėzau, Tau tebūnie garbė!)[252]. Itin dažnai ant varpų sutinkama laudacija „SOLI DEO GLORIA“ (vienam Dievui garbė!)[253]. Šios laudacijos tekstas yra Šv. Rašto citata (1 Tim1:17; Jud25), ją ypač buvo pamėgę varpų liejikai protestantai, ir tai puikiai suprantama, nes *Soli Deo gloria* yra vienas iš penkių protestantizmo kertinių teiginių (vadinamųjų *solų*, iš lotyniško žodžio *solus* – „vienintelis“). Atsižvelgiant į šį teiginį, protestantų bažnyčiose garbinamas vienintelis Dievas ir atsisakoma Švč. M. Marijos ir kitų šventųjų asmenų kulto. Verta pastebėti, kad tokią laudaciją galima rasti ir ant kelių Vilniuje dirbusio varpų liejiko Antano Apanavičiaus varpų[254], o tai netiesiogiai galėtų liudyti jo konfesinę priklausomybę, nors neatmestina tikimybė, kad XVIII a. II p. Lietuvoje į šį faktą mažai kas kreipė dėmesį, mat absoliuti dauguma varpų, turinčių minėtą laudaciją, nors ir buvo nulieta protestantų meistrų, tačiau buvo skirta katalikų bažnyčioms.

Dar viena įrašų grupė yra ***invokacijos*** – kreipimaisi, dažniausiai į Dievą ar jo šventuosius, rečiau – į tikinčiuosius: „VENI DOMINE IESV ET NOLI TARDARE“ (ateik, Viešpatie Jėzau, ir nevėluok) [255], „ŠV. ANTANAI LIEPK DIEVĄ GARBINT SIELAS GELBĖTI TĖVYNĘ LIETUVĄ MYLĖTI“ [256], „SENI IR JAUNI GARBINKET WARDA WIESZPATES“ [257]. Viduramžiais ypač dažnai ant varpų liedintas taikos maldavimas – *o rex hic veni nobis cum pace* (o, Karaliau, ateik pas mus su taika) [258]. Ant varpų dažnai nuliejamos Šv. Rašto, psalmių ar himnų citatos. Jose minimas garsas ir balsas, perkeltine prasme taikomas varpui. Viena iš populiariausių Šventojo Rašto citatų, pamėgtų liedinti ant varpų, randama net trijose Naujojo Testamento evangelijų knygose: „VOX CLAMANTIS IN DESERTO“ (balsas, šaukiantis tyruose Jn 1:23; Lk 3:4; Mt 3:3) [259], tarp psalmių citatų populiarumu išsiskiria dvi – „IN OMNEM TERRAM EXIVIT SONUS EORUM“ (Per visą žemę sklinda jų garsas, psalmė 19:4) [260] ir „LAUDATE DOMINUM IN CIMBALIS BENESONANTIBUS“ (garbinkite Viešpatį skambiais cimbolais, psalmė 150:1,5) [261]. Lietuvoje seniausioji bažnytinio himno citata yra nulieta ant XVI a. pirmosios pusės Šiaulėnų bažnyčios varpo: *ave regina celorum mater regis angelorum o maria flos virginum* (Sveika, dangaus Karaliene, angelų Karaliaus Motina, o, Marija, mergelių žiede).

Tikriausiai jau XII a. ant varpų turėjo atsirasti šventųjų asmenų vardai[262]. Pradžioje jie buvo užrašomi ant varpo pečių, vėliau frize, retsykiais – ant varpo liemens ir turėjo ne tik religinę,

---

[251] Ši laudacija yra pirmosios to paties pavadinimo bažnytinio himno eilutės, ji nulieta ant 1626 m. Batakių, 1683 m. Nemirų, 1695 m. Sintautų ir dar daugiau kaip dešimties Lietuvos bažnyčių varpų (čia ir kitose darbo vietose naudoti Lietuvos varpų informacinė bazės duomenys. Žr. Žalėnas, Gintautas. *Lietuvos varpų informacinė bazė*. Elektroninės laikmenos. Kaunas, 2000–2015. Autoriaus nuosavybė.)

[252] Ši laudacija yra bažnytinio himno *Adeste Fideles* citata, ją turi 1779 m. Karvio bažnyčios varpas.

[253] Šią laudaciją turi 1712 m. Linkuvos, 1725 m. Vadaktėlių, 1734 m. Liolių ir dar daugiau kaip 20 įvairių Lietuvos bažnyčių varpų.

[254] Šią laudaciją turi 1778 m. Karvio, 1779 m. Turgelių ir 1783 m. Tabariškių bažnyčių varpai liedinti Vilniuje Antano Apanavičiaus.

[255] Pašilės bažnyčios (Kelmės r.) 1620 m. varpas.

[256] Joniškio bažnyčios (Molėtų r.) 1938 m. varpas.

[257] Kavarsko bažnyčios 1889 m. varpas.

[258] Semeliškių bažnyčios 1442 m. varpas.

[259] Šią citatą turi 1646 m. Plungės, 1719 m. Kulių, 1774 m. Adutiškio ir dar keletas Lietuvos bažnyčių varpų.

[260] Šią psalmės citatą buvo itin pamėgęs Vilniuje XVIII a. II p. dirbęs varpų liejikas Antanas Apanavičius, nuliejęs ją ant 1762 m. Rietavo, 1764 m. Varanavo (dabar Baltarusija), 1769 m. Paberžės (Kėdainių r.), 1770 m. Upninkų ir Svisločiaus, 1772 m. Palūšės, 1776 m. Pavoverės, 1779 m. Balninkų (dabar Sangrūdos), 1779 Vilniaus Dominikonų, 1780 m. Smalvų bažnyčių varpų.

[261] 1618 m. Kauno šv. Mykolo, 1671 m. Inturkės, 1703 m. Čekiškės ir keleto kitų Lietuvos bažnyčių varpų.

[262] Bene seniausi žinomi ant varpo (ties jo pečiais) nulieti keturių evangelistų vardai yra ant apytiksliai XII ar XIII a. pirmąja puse datuotino varpo iš Waldböckelheimo katalikų bažnyčios (Vokietija, Reino kraštas-Pfalcas), žr., DI 34: Bad Kreuznach (1993), *Nr. 16* Waldböckelheim, Kath. Pfarrkirche St. Bartholomäus. In: *Deutche Inschriften Online*.

puošybos, bet ir mistinę reikšmę, suteikdami varpui tų šventųjų asmenų globą ir galią. Itin paplitęs buvo Jėzaus vardo užrašymas, įgaudavęs įvairius pavidalus. Seniausi šio vardo užrašymai turėjo grafinę graikiškos kristogramos formą (raidžių „X“ ir „P“ ligatūra). Vėlyvaisiais viduramžiais ir XVI a. ant varpų dažnai buvo nuliejamas Jėzaus vardas su titulu, kuris, anot evangelijos, buvo prikaltas prie kryžiaus, ant kurio mirė Jėzus, – *Ihesus Nasarenus Rex Iudeorum* (Jėzus Nazarietis, žydų karalius, Jn. 19:19), neretai pakeičiamas abreviatūra „INRI“, nors neretas ir paprastesnis užrašymas *Ihesus Nasarenus*. Ar tiesiog *Ihesus*. Lietuvoje yra žinomas šio tipo įrašas vokiečių žemaičių kalba ant XVI a. pirmajame trečdalyje pagaminto varpo Kelmės bažnyčioje (* ihesus * van * nasarenus * en * kanick * der [joden]“). Palyginti dažnai ant varpų sutinkami ir keturių evangelistų vardai, rečiau – trijų išminčių Kasparo, Melchioro ir Baltazaro vardai. XIV a. pradėti rašyti vardai po ant varpų liemens nulietų šventųjų asmenų atvaizdais. Jei gotikos ir renesanso periodais pavieniai šventųjų asmenų vardai dažniausiai buvo liejami varpų frizuose, tai baroko, o ypač klasicizmo epochoje jie dažniau būdavo nuliejami ant varpo liemens, neretai didesniu šriftu ir beveik visada reikšdavo varpo vardą.

Šiuo metu neturime patikimų duomenų, kurie nurodytų, kada iš aukščiau minėtų religinio turinio inskripcijų išsirutuliojo vadinamasis ***varpo devizas*** – neilgas religinio turinio įrašas, dažniausiai daromas varpo frize ir savo pobūdžiu primenantis heraldikoje naudojamą analogą. XIII–XV a. trumpi religiniai įrašai beveik visada buvo nuliejami frize, o didelę jų dalį sudarė vos keli populiariausi standartai, tokie kaip minėtas *rex gloriae Christe, veni cum pace* ar vokiškai kalbančiuose kraštuose *Hilf Gott, Maria berot* (Dieve gelbėk, Marija patark). XVI a. dėl reformacijos ir kontrreformacijos bangų įtakos šie religiniai įrašai tapo daug įvairesni ir greičiausiai tik šiame amžiuje susiformavo devizai kaip specifinė, tik varpams pritaikyta religinių įrašų forma. Jų turinys be išimčių būna tik religinio turinio – paprastai invokacijos, laudacijos, citatos ir dažnai dedikacijos (bet ne visais). Devizuose nebūna nuorodų į varpo užsakovus ar gamintojus, jo atsiradimo istoriją ar konkrečias aplinkybes. Ilgesni religinio turinio įrašai, paprastai nuliejami keliose frizo inskripcijų juostose ar ant varpo liemens, nelaikytini devizais. Šie, dažnai nulieti kartu su varpo metrikiniais įrašais – pagaminimo data, meistro signatūra ir pagaminimo vietos nuoroda, sudaro **standartinį varpo inskripcijų komplektą**. Ant Karaliaučiuje XVII–XVIII a. nulietų varpų dažnai būna pilni inskripcijų komplektai, tačiau jie dėl didelio teksto dydžio paprastai būna nuliedinti dviejose skirtingose varpo vietose – frize būdavo nuliejamas devizas, o ant graižo varpo – metrika. Ant XVII–XVIII a. Lietuvoje nulietų varpų varpo metrikos duomenys dažniausiai nebūna pilni – frize dažniausiai užrašomas tik varpo devizas ir nuliejimo data. Analizuojant atskirų meistrų kūrybinį palikimą, pastebimas gana kuklus ir dažnai pasikartojantis devizų skaičius. Tai verčia daryti išvadą, kad devizus, kaip standartinį varpo elementą, dažniausiai parinkdavo juos gaminantys meistrai, rečiau jų užsakovai, todėl specifiniai pasikartojantys varpų devizai gali pasitarnauti nustatant signatūrų neturinčių varpų gamintojus.

Atskirą ir labai svarbią įrašų grupę sudaro varpo *metrikos įrašai* – nuliejimo data, meistro signatūra ir pagaminimo vieta. Labai retai, ir tai tik ant Rusijoje XIX a.–XX a. pr. nulietų varpų, dar būna išgraviruotas jau nuliedinto varpo svoris, taip pat gali būti priskiriamas prie metrikos įrašų. Seniausiai buvo pradėtos liedinti varpų gamintojų *signatūros*, kuriose nurodomas varpą nuliejusio meistro vardas, dažnai turintis lotynišką prierašą *me fecit* (mane pagamino) ar *me fudit* (mane nuliejo). Ant XIV–XVI a. varpų šalia gamintojo vardo neretai būna prierašas *magister* [darbo vadovas, meistras] arba nurodyta jo profesija: *kvpfersmit* (varkalis), *rothgisser* (vario liejikas), *bixen* ar *pixenmeister* (patrankininkas), *konwisarz* (alavininkas) ir t. t. Nuo XVI a. vid. šalia varpo

Internete: http://www.inschriften.net/landkreis–bad–kreuznach/inschrift/nr/di034–0016.html[žiūrėta 2014 02 19].

pagaminimo datos gali būti ne visa signatūra, o tik meistro inicialai. Seniausia varpų liejiko signatūra Lietuvoje nulieta ant vadinamojo Šedbaro varpo (1420 m.).

Varpų pagaminimo datos (nuo Kristaus gimimo) pradėtos lieti ant varpų XII a. (jau minėtas 1144 m. Iggensbacho bažnyčios varpas). Pradedant nuo vėlyvųjų viduramžių iki pat XIX a. imtinai varpų datos dažnai buvo rašomos kartu su lotyniškais prierašais, dažniausias *anno Domini* (Viešpaties metai), jo abreviatūra – *A. D.*, rečiau sutinkamas vienas žodis *anno* ir jo trumpinimai *AO* ar tik siglas *A*. Retsykiais sutinkami kiti lotyniški prierašai: *anno incarnationis* (įsikūnijimo metai) ar *anno salutis* (atpirkimo metai). Data su tokiu prierašu yra ant 1626 m. nulieto Batakių bažnyčios varpo – „A. O. SALVTIS / m. DC. XXVI“ (1626 Atpirkimo metai). Dar originalesnis prierašas yra ant 1673 m. nulieto Vilniaus katedros laikrodžio varpo: „ANNO A PARTV / VIRG[INIS]“ (metai nuo Mergelės gimdymo). Atskiri meistrai turėjo specifinius datų rašymo įgūdžius, pvz., Antanas Apanavičius visada rašydavo varpo nuliejimo datą lotynų kalba su žodžiu *Anno* (metai), tačiau dažniausiai praleisdavo tiems laikams įprastą žodelį *Domini* (Viešpaties).

Ant varpų būna užrašyti ne tik varpo pagaminimo laiką nurodantys metai, retsykiais gali būti nurodyti taip pat ir mėnuo bei diena, kaip tai matoma ant 1639 m. J. Breutelto nulieto Krekenavos bažnyčios varpo: „ANNO DNI M D [C] XXXIX DIE 12 MENSIS OCTOBRIS ... HÆC CAMPANA ... EST REFVSA“ (1639 Viešpaties metais spalio 12 dieną ... šis varpas ... yra perlietas). Tikslus varpo pagaminimo datos rašymas retsykiais sutinkamas jau vėlyvųjų viduramžių pabaigoje. Tarp žinomiausių pavyzdžių paminėtina garsioji Torūnės *Tuba Dei*, didžiausias viduramžių varpas Prūsijoje ir šiandieninėje Lenkijoje [263]. Vargu ar tokią datą dažnai galima sieti su varpo nuliejimu, kaip nurodyta ant paminėto Krekenavos varpo. Taip manyti verčia varpų gaminimo technologija: užbaigus varpo modelio gaminimą (su užrašytu ant jo tekstu) ir padarius jo formas, šios turėjo būti džiovinamos, atsižvelgiant į dydį, nuo kelių savaičių iki kelių mėnesių. Džiovinimas buvo svarbus technologinis procesas, nes neišdžiūvusios formos neretai tapdavo liejinio sugadinimo priežastimi. Tad gaminant varpo modelį ne visada būdavo žinoma konkreti liejimo diena, nors šią datą meistrai galėdavo ir visai lengvai apskaičiuoti, prie formos pagaminimo dienos pridėdami džiovinimo laiką. Vis dėlto daug didesnė tikimybė, kad mėnesio diena greičiau nurodo varpo modelio užbaigimo, o ne instrumento nuliejimo datą. Tai patikrinti gana sunku. Istoriniai dokumentai retai paliudija tikslias varpų nuliejimo datas. Vienas iš nedaugelio tokių pavyzdžių yra Bergamo (Italija) *Torre civica* (miesto bokšto) didysis varpas, kuris buvo nulietas 1656 m. kovo 23 d., tačiau ant jo yra užrašyta 1655 m. data [264], kuri vienareikšmiškai žymi varpo formos pagaminimą ir nurodo, kad ji buvo džiovinama ne mažiau kaip tris mėnesius. Dar vienas liudijimas susijęs su lietuvio meistro Jono Tomaševičiaus Lenkijoje 1698 m. nulietu varpu, skirtu Žemutinio Kazimiežo bažnyčiai. Ant instrumento yra įrašas – „ANNO DOMINI 1698 DIE 17 IVILII [...] HANC FORMAM [...] SUMPSI“ (Viešpaties metais 1698 liepos 17 dieną ši forma [...] pradėta). Kaip aiškėja iš K. Parfianowicziaus tyrinėjimo, J. Tomaševičius buvo pakviestas į Kazimiežą nuliedinti varpo ir kaip krikšto liudininkas buvo paminėtas tų metų birželio 28 dieną ir dar kartą rugpjūčio 4 d. [265] Galima manyti, kad

[263] Ant varpo esančiame įraše nurodyta, kad jis nulietas 1500 m. rugsėjo 22 d. Žr. Jaworski, Tomasz; Nasieniewski, Marek; Przegiętka, Krzysztof. Dzwony Starego i Nowego Miasta Torunia – stan obecny. In: Tajemnice, op. cit., p. 174.

[264] Žr. Zambotto, Flavio; Bernazzani, Chiara. Bergamo. Torre Civica. 2012. In: *Campanologia.org. Sito ufficiale dell'associazione italiana di campanologia*. Internete: http://www.campanologia.org/scheda_campana/bergamo–torre–civica.

[265] Parfianowicz, Kazimierz. Dzwon z 1698 roku w farze w Kazimierzu Dolnym. Domaszewicz i Ruszkowski. Referat wygłoszony w oddziale Lubelskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki 21 czerwca 1971 roku. In: *Parafia Kazimierz Dolny. Dzwon z 1698 roku*. 28.01.2011. Internete: http://farakaz.webd.pl/index.php?option=com_content&task=blogsection&id=5&Itemid=30&limit=7&limitstart=98.

instrumentas buvo nulietas rugpjūčio pabaigoje arba rugsėjo mėnesį. Taigi ant varpų esančių datų, kuriose nurodyti mėnuo ir diena, dažniausia nereikia laikyti instrumento nuliedinimo laiku.

Neatmestina galimybė, kad tam tikrais atvejais varpui nulieti buvo parenkama kokia nors simbolinę prasmę turinti diena (pvz., skirta fundatoriaus dangiškojo globėjo paminėjimui), taip pagerbiant konkretų asmenį ar įvykį. Tokią galimybę netiesiogiai patvirtina itin retai sutinkamos varpų inskripcijos, kuriose varpo pagaminimas susiejamas su svarbiu įvykiu [266] ar nuliejimo data sugretinama su seniau įvykusiu atsitikimu[267], akivaizdu, kad tokio pobūdžio sutapatinimai turėjo būti daromi užsakovų pageidavimu.

Datos ant varpų būdavo užrašomos daugiausiai romėniškais skaičiais, Europoje arabiški skaičiai ant varpų atsirado XV a. antrojoje pusėje, tačiau tuomet naudoti itin retai. Šie skaičiai paplito jau XVI a., nors romėniškais skaičiais parašytų datų vis dar galima rasti ir ant XVIII a. varpų, retsykiais ši datų rašymo forma naudojama ir dabar. Ant senųjų, ortodoksų cerkvėms skirtų varpų datos buvo rašomos skaičiuojant nuo „pasaulio sutvėrimo“. Ši data gaunama pridėjus 5508 metus prie datos, nurodančios metus, praėjusius po Kristaus gimimo. Nėra žinomas tikslus laikas, kada LDK metai buvo pradėti skaičiuoti nuo Kristaus gimimo, galbūt tai įvyko dar apie XVI a. vidurį. Rusijoje metų skaičiavimas nuo „pasaulio sutvėrimo“ išliko iki XVIII a. pradžios. Datos ant ortodoksų cerkvių varpų iki pat XIX a. buvo rašomos kirilikos raidyno raidėmis, reiškiančiomis skaičius. Retsykiais kirilikos raidėmis buvo užrašomos ir visos datos su nurodytais mėnesiais ir dienomis [268].

Lietuvoje susidurta su sąmoningu varpo datos klastojimo atveju, kai ant varpo buvo nulieta vadinamoji *kontrafakcinė data*. Tokios datos buvo dažnai sutinkamos lietuvių spaudos lotyniškais rašmenimis draudimo metu, kai ant naujų leidinių buvo atspausdinamos senesnės spausdinimo datos ir kai dar negaliojo minėtas draudimas. Raseinių rajono Paliepių bažnyčioje yra saugomas Varšuvoje, A. Zwolińskio dirbtuvėje, liedintas varpas su 1852 m. data. Tais metais A. Zwolińskis tebuvo 6 metų amžiaus ir akivaizdžiai dar negalėjo verstis varpų liejimu. Pirmieji varpai su šio meistro signatūromis pasirodė tik apie 1860 m. Tad minėta varpo data turėtų būti siejama su to meto politine situacija, susiklosčiusia po pralaimėto 1863 m. sukilimo, greičiausiai norint išvengti nesusipratimų su rusiška, antikatalikiškai nusiteikusia krašto administracija.

Vėliausiai, tik nuo XVI a., ant varpų pradėtas nurodyti varpo ***pagaminimo vietos vardas***. Ne visos metrikų įrašo dalys būna nulietos ant varpų – dažniausiai būna nuliejama varpo pagaminimo data. Sutrumpintas metrikos variantas yra jau nuo XVI a. pr. šalia pagaminimo datos užrašomi varpą pagaminusio meistro inicialai, neretai sutinkami ir ant XVII ar XVIII a. instrumentų.

---

[266] Klasikinis pavyzdys, kai varpo nuliejimo diena buvo derinama prie konkretaus įvykio, gali būti ant Vilniaus katedros laikrodžio varpo, nuliedinto J. Delamarso 1673 m., esanti inskripcija, kuri skelbia: ANNO ... 1673 DIE PROCVRATVRA TEMPORE / FELICISSIMI INGRESSVS ILLVSTRISSIMI / D[OMI]NI NICOLAI PAC EPISCOPI VILNEN[SIS] [1673 metais ..., *parūpintoje dienoje*, laike laimingiausiojo ingreso šviesiausiojo pono Mikalojaus Paco, Vilniaus vyskupo], o pats ingresas į Vilniaus katedrą įvyko tik po 9 metų – 1682 m. gegužės pabaigoje, žr. Kurczewski, Jan. *Kościół Zamkowy czyli Katedra Wileńska*. Cz. I. Wilno: Nakład i druk Józefa Zawadzkiego, 1908, s. 165.

[267] Toks pavyzdys gali būti ant 1740 m. Rietavo bažnyčios varpo esanti inskripcija – ANNO 1739 DIE 12 IVLY CLAMANS DIFFIDI / ANNO 1740DIE 10 IVLY GAVDENS / RENASCOR... – 1739 metais liepos 12 dieną verkiau suskilęs, 1740 metais liepos 10 dieną džiaugiausi atgimęs. Antroji data pabrėžė, kad varpas „atgimė” nepraėjus metams po jo suskilimo.

[268] Ukrainoje, Podolės kaime *Privorottja*, buvo varpas su įrašu ir data kirilica: „ѰИ року Божія м. февруарія дня К" (1718 Viešpaties metai, sausio m. 20 dieną) data– žr. Жарких, Микола Іванович. *Храми Поділля – Кам'янець–Подільський район*. Internete: http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/28kamjanec.html [žiūrėta 2013 09 12].

Ant varpų neretai nuliejami įvairaus turinio *istoriniai tekstai*. Didžiausia jų dalis yra memorialinio pobūdžio, tarp tokių svarbiausiais laikytini *donaciniai įrašai* (aukojimo, dovanojimo, paskyrimo), juose paprastai išvardijami varpo fundatoriai, paminimi maldos namai, kuriems instrumentas skirtas. Šio tipo įrašų yra išlikę nemažai, vienas jų nulietas ant 1786 m. Lukšių bažnyčios varpo – „CURAE / REVERENDI DŃI SIMONIS KIRYTOWSKI PRO / ECCLESIA LUKSZENSI“ (rūpesčiu garbingojo pono Simono Kiritovskio Lukšių bažnyčiai). Gana retais atvejais donaciniame įraše gali būti nurodyta varpo kaina ar intencija, kuria varpas buvo nuliedintas. Kita memorialinių įrašų dalis yra gana įvairaus turinio: juose gali būti nurodytas asmuo, kurio lėšomis buvo nulietas varpas, vyskupas, turėjęs konsekruoti instrumentą (paprastai išvardijant visus titulus ir nuopelnus), nusakomas įvykis, kuriam atminti pagamintas varpas, ar tiesiog išvardijami bažnytinės ir pasaulietinės valdžios atstovai, kuriems einant pareigas varpas buvo pagamintas. Toks pavyzdys gali būti Sintautų bažnyčios įrašas ant 1712 m. varpo: „GEORG WILHELM VON PERBANDT HAVPTMANN / IOHANN DONALITIVS PASTOR WILLVNIENSIS / ERNST SCHLESWICH KIRCHEN VORSTEHER“ (Georgas Wilhelmas von Perbandtas viršininkas, Johannas Donelaitis, Viliūnų pastorius, Ernstas Schleswichas bažnyčios prižiūrėtojas). Retai sutinkama istorinių įrašų grupė yra pasakojimai apie varpo atsiradimo istoriją. Tarp tokių paminėtinas eiliuotas įrašas ant Vilniaus katedros 1704 m. nulieto varpo: „WYSZNIK, KMITA YMOKOS, /DZWONY ZOSOBNA ZWANI / ODPOZARV STRASZLIWEGO WIEDNO IETSESMY ZLANI“ (Višnikas, Kmita ir Mokas, varpai atskirais vardais, po baisaus gaisro į vieną esame sulieti). Istorinių įrašų grupė neturi tipizuotos formos, ir paprastai jos tekstas rašomas varpo užsakovo geidaujama forma.

Be paminėtų, ant varpų gali būti įvairių kitų įrašų, atsiradusių užsakovų pageidavimu, – nuo ilgų pasakojimų (kaip ant 1583 m. Kaune liedinto Maladavo cerkvės varpo) iki eiliuotų kūrinių. Tarp tokių atskirai paminėtinas XVIII–XX a. ant varpų dažnai nuliejamas trumpas eilėraštis, nusakantis bažnyčios varpo paskirtį. Yra žinoma daug šio eilėraščio lotyniškų variantų, vienas tokių nulietas ant 1896 m. Kauno katedros varpo: VIVOS VOCO / FESTA DECORO / FULGURA FRANGO / MORTUOS PLANGO (gyvus sušaukiu, šventes papuošiu, žaibus sudaužau, mirusius apraudu). Geriausias lietuviškas šio eilėraščio variantas yra nulietas ant 1906 m. Pasvalio bažnyčios varpo: „DIEVĄ GARBINTI / MARIJĄ SZLOVINTI / BALSU EIDAMAS / VISUS KVIESDAMAS / DIEVO NAMUOSE / MELSTES VARGUOSE / JESZKOT RAMYBĖS / DANGAUS LINKSMYBĖS / RAUDĄ RAUDOJU / DUSZES UZSTOJU / ANT AMZINO ATILSIO JAS PALAIDOJU“.

Kai kurie varpo istorijai svarbūs įrašai atsirado praėjus daugeliui metų po instrumento nuliejimo. Beveik visada jie užrašyti nepatvariais dažais (paprastai aliejiniais), juos galime pamatyti tiek varpo išorinėje pusėje, tiek ir jo taurės viduje. Dažniausiai tai itin trumpi įrašai, skaičiai ar abreviatūros, tarp jų pasitaiko inventoriaus numerių, apsaugos įrašų ar paprasčiausių grafičių. Lietuvoje dauguma šios rūšies įrašų, vadinamųjų ***evakuacinių įrašų,*** atsirado Pirmojo pasaulinio karo metais išvežus daugumą Lietuvos varpų į Rusiją ir vėliau dalį jų grąžinus. Evakuaciniai įrašai paprastai būna dviejų rūšių: vieni, rečiau sutinkami, įrašai nusako pirminę varpo saugojimo vietovę. Šiuose įrašuose paprastai galima rasti žodžius *Костелъ, Виленской губ., Гродненской губ., Ковенской губ., уѣзда*; kiti, dažniausiai pasitaikantys, nurodo varpų saugyklą ir jos eilės numerį. Saugyklos pavadinimas visada užrašomas kaip abreviatūra: *П.К. ВЪ М., П. К. въ М*. arba *П. К. в М.*, o šalia būna nurodytas varpo eilės numeris skaičiais. Dar viena grupė – įrašai aliejiniais dažais, tai vadinamieji revindikaciniai įrašai, juose būna nurodytas eilės numeris ir grąžinimo šalis: *В ЛИТВУ* arba jos santrumpa – *В Л.*

II. VARPAI NUO GOTIKOS IKI MANIERIZMO

Tarp Rytų ir Vakarų: ankstyvieji varpai LDK žemėse

Varpų atsiradimas Lietuvoje iki šiol yra mažai tyrinėtas. Apie tai tėra rašę tik keli autoriai, tarp kurių mums svarbesni M. Brenšteino[269] ir G. M. Martinaitienės[270] darbai pradėjo Lietuvos varpų istoriją nuo XIV a. Aptariant šį periodą susiduriame ne tik su beveik visišku rašytinių šaltinių nebuvimu, neturime taip pat ir išlikusių ankstyvųjų varpų. Metodologinių problemų kelia net ir temos formulavimas. Rizika suklupti čia egzistuoja bandant apsibrėžti ką reikia laikyti *Lietuva*. Klaidinga būtų šiam kraštovardžiui suteikti šiuolaikinę prasmę ir neįvertinti, kad jis nusako istorinį-politinį-geografinį darinį, kuris amžių tėkmėje keitė savo pavidalus ir ribas smarkiai nesutampančias su dabartinėmis Lietuvos valstybės sienomis. Stengiantis išvengti tolimų ir sudėtingų ekskursų į vis dar mokslo nepakankamai pažintas sritis, kalbėsime apie Lietuvą kaip apie Mindaugo sukurtą valstybę, o ne kaip gentinę žemę siaurąja prasme. Tokį pasirinkimą diktuoja tai, kad mokslininkai nesutaria dėl šios žemės lokalizavimo[271], net gali būti abejojama ar tokia Lietuvos žemė siaurąja prasme iš viso egzistavo (turima omenyje XI–XIII a. pr.). Klausimo sudėtingumą parodo ir tas faktas, kad varpai Lietuvos valstybės žemėse atsirado anksčiau nei pati valstybė, kurios valdomenė dar ilgokai išpažino senąjį pagonišką tikėjimą. Tai buvo nulemta tos aplinkybės, kad greičiausiai dar prieš valstybės susidarymą, pagonys lietuviai kunigaikščiai jau valdė kai kurias vadinamąsias Juodosios Rusios žemes, kuriose apie du šimtus metų egzistavo Bizantijos apeigų krikščionių maldos namai, o juose buvo naudojami seniausi mums žinomi varpai. Plečiantis Lietuvos valstybei į buvusios Rusios žemes, stačiatikių cerkvių skaičius nuolat didėjo. Tad senosios Rusios šiaurės vakarų teritorijų varpų istorija volens nolens tapo Lietuvos varpų istorijos embrioniniu periodu.

Kijevo Rusios ankstyvieji varpai. Seniausias varpų paminėjimas Kijevo Rusioje susijęs su 1066–1067 m. įvykiais, kai Naugardo Sofijos soboro varpai, kaip karo žygio trofėjai, buvo perkelti į Polocką (vėliau atitekusį Lietuvai). Šiam žygiui vadovavęs Polocko kunigaikštis Vseslavas Burtininkas neilgai trukus po aprašytų įvykių pakliuvo į Kijevo kunigaikščio nelaisvę, o kiek vėliau jau pats, nors ir neilgam laikui, tapo didžiuoju Kijevo kunigaikščiu. Sakmėje apie Igorio žygį rašoma, kad *тому в Полотске позвониша за утренюю рано у святыя Софеи в колоколы, а он [Всеслав] в Кыеве звон слыша* (jam ryte Polocke rytinėms pamaldoms paskambino šventos Sofijos varpai, o jis [Vseslavas] skambesį Kijeve girdėjo)[272]. Tai gali būti ne tiek aliuzija į Vseslavo antgamtinius gebėjimus[273], kiek poetinė nuoroda, kad jo laikais Kijeve varpai dar neskambėjo[274]. Tad ko gero Naugardo Sofijos soboro varpai, jei ir nebuvo patys pirmieji varpai Naugarde, tai suvaidino bene svarbiausią vaidmenį varpų plitimui visoje Rusioje. Šią išvadą verčia daryti keletas faktorių. Kaip minėjome, krikščionybė į Rusią atėjo iš Bizantijos, kurioje varpai nebuvo vartojami. Tad pirmieji

---

269 Brensztejn, 1924, op. cit., s.10.

270 Martinaitienė, 2007, op. cit., p. 1–15.

271 Baranauskas, Tomas. Kur buvo Lietuvos žemė? In: *Lituanistica*. 2002. Nr. 2 (50), p. 3-18.

272 *Слово о полку Игореве, – Игоря сына Святьславля, внука Ольгова*. Internete: http://slovoopolku.ru/1800_36 [žiūrėta 2012 09 03].

273 Gretimais esančiame tekste nurodytų Vseslavo gebėjimų „vilku šuoliuoti“ „vilku kelią perbėgti“, nereiktų suprasti paraidžiui, kaip veikimą tapus (pasivertus) vilku, tai greičiau tik poetinės metaforos nurodančios jo greitumą ir veržlumą. Sakmė visų pirma yra poetinis tekstas ir panašių poetinių metaforų jame yra itin daug.

274 Pastaruoju metu vyksta diskusija apie *Sakmės apie Igorio žygį* autentiškumą. Edward L. Keenan iškėlė hipotezę, kad šis kūrinys parašytas XVIII a. pab. čekų slavisto kun. jėzuito *Josef Dobrovský, žr.* Кінан, Едвард. Чи міг Ярослав Галицький 1185 року стріляти в султанів? In: *Ізборник*. Internete: http://litopys.org.ua/keenan/keen.htm [žiūrėta 2013 04 05].

varpai neatsirado Kijeve kartu su Rusios krikštu[275], o buvo pradėti naudoti vėlesniame laikotarpyje, gal būt kai susiformavo ir sustiprėjo vietinės dvasininkijos sluoksnis, o kartu su krikštu į Rusią atvykusių graikų šventikų įtaka sumenko. Dėl geografinių priežasčių Kijevo ryšiai su Konstantinopoliu buvo daug stipresni nei su Vakarų Europa. Artimiausi centrai kuriuose buvo vartojami ir gaminami varpai buvo kur kas nutolę. Tuo tarpu Naugardas – svarbiausias Šiaurės Rusios miestas, patogiais vandens keliais palaikė artimus santykius su Baltijos jūros pakrančių miestais. Naugardo Šv. Sofijos soboras buvo pagrindinė miesto šventovė, kurios statyba buvo užbaigta apie 1050 m.[276], šiai progai varpai ir turėjo būti įgyti. Jų skaičius nėra žinomas, bet galima spėti, kad tai buvo komplektas sudarytas iš trijų ar net didesnio skaičiaus varpų. Tad Naugarde varpai turėjo atsirasti dar prieš Rytų – Vakarų bažnyčių skilimą (schizmą) įvykusią 1054 m. Galutinį skilimą tarp abiejų Bažnyčių lėmė konfrontacija, kurios epicentras buvo pačiame Konstantinopolyje[277]. Šių įvykių aidai smarkiau ir greičiau galėjo paveikti Kijevą, tačiau jie buvo mažiau paveikūs gerus santykius su Vakarais palaikiusiame ir geografiškai nuo šių įvykių nutolusiame Naugarde. Į Kijevą varpai pateko ne iš Vakarų Europos, o iš Naugardo, gal būt per Polocką (neatmestina galimybė, kad Vseslavas atsigabeno iš Polocko kelis Naugarde paimtus varpus į Kijevą, ką gal būt suponuotų cituotos sakmės eilutės?).

Neturime duomenų kas ir kada pagamino Naugardo Sofijos soboro varpus. Galima tik daryti prielaidą, kad jie pateko iš kurio nors Baltijos jūros pietinės pakrantės miesto dabartinėje Vokietijoje, nors nėra atmestina ir skandinaviška kilmės versija. Teigti, kad vietiniai Naugardo meistrai pagamino minėtus varpus būtų per daug drąsu. Varpų gaminimo technologija reikalauja specifinių įgūdžių – tiek parenkant reikiamą metalo lydinį, tiek apskaičiuojant instrumento formą, medžiagos kiekį, sudėtingas ir pats gamybos procesas. Tad toks ankstyvas, juolab savaiminis vietinių meistrų atsiradimas Naugarde nėra įtikimas. Tik daug vėliau, jau maždaug nuo XV a. pab. ar XVI a. pradžios Naugardo-Pskovo žemėse egzistavo savarankiška varpų liejimo mokykla, tačiau ji XVII a. buvo užgožta ir susiliejo su Maskvos varpų liejimo mokykla, šiandien vadinama rusiškosios vardu. Ji susiformavo XVI–XVII a. Maskvos valdovui priklausiusioje Kremliaus patrankų liejykloje ir jos atsiradimui didelę įtaką turėjo ten dirbę vokiečių meistrai. Tad jei kur kas vėliau nebuvo apsieita be užsieniečių meistrų, tai ankstyvuoju periodu ši tikimybė daug didesnė. Iš A. Bondarenko knygoje pateiktų faktų matosi, kad vienintelė savitumo apraiška skirianti Kijevo Rusios varpus nuo Europos vakaruose gamintų analogų buvo ne lotynų, bet bažnytinės slavų kalbos vartojimas[278]. Ant senosios Rusios žemėse išlikusių varpų fragmentų nėra ornamentų nei būdingų Vakarinėje Europos dalyje vyravusiems romanikos ar gotikos stiliams, nei specifinių, priklausiusių Bizantijos kultūrinei erdvei. Nerastos taip pat ir ant varpų nuliedintos ikonos, kurių apstu ant vėlesnių amžių rusiškų varpų. Iš Vakarų Europos varpų gaminimo tradicijos buvo pasisavintos savo laikmečiui būdingos varpų formos ir proporcijos bei varpo korpuso viršutinės dalies puošimas rumbeliais įrėminta frizine juosta su įrašu. Savaime suprantama, kad Kijevo Rusia importavo greičiausiai ne tiek Vakarų Europoje pagamintus

[275] Ukrainiečių kampanologas B. Kindratiukas nurodo, kad kunigaikščio Vladimiro krikšto metu, iš Bizantijos į Rusią buvo atvežta daug įvairių reikmenų, tačiau varpai tarp jų nėra minimi. Žr. Кіндратюк, Богдан. Дзвонарське мистецтво середньовічної України. In: *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині:* Збірник наукових праць. Випуск 13. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2009 с. 231.

[276] Раппопорт, *Павел Александрович.Зодчество Древней Руси*. Ленинград: Издательство "Наука", Ленинградское отделение, 1986, с.30.

[277] The Eastern Schism. In: *Catholic Encyclopedia*. *New Advent*. Internete: http://www.newadvent.org/cathen/13535a.htm [žiūrėta 2012 03 01].

[278] A. Bondarenko monografijoje skirtoje XI-XVII a. rusiškiems varpams net trijuose skyriuose aptarė ankstyvuosius varpus. Autorė išvardinusi kelias dešimtis archeologų surastų senųjų instrumentų ir jų liekamų, nustatė daugelį atitikimų vienalaikėms europietiškoms varpų formomis, tačiau neišskyrė seniesiems rusiškiems varpams būdingų bruožų ir apsiribojo teiginiu, kad „tėvyninė varpų gamyba vystėsi bendraeuropietiškų tendencijų vagoje". Žr. Бондаренко, 2012, op. cit. p. 201.

varpus (Bizantijoje varpų tuo metu dar nebuvo), kiek kvietė meistrus sugebėjusius juos pagaminti. Tai liudytų slaviški įrašai ant varpų, kuriuos vargu ar kas tuo metu būtų nuliejęs Vakarų Europoje.

Varpai pradėję plisti Rusioje XI a. II p. šiame krašte greitai prigijo ir išplito. Jais buvo aprūpintos ir stačiatikių cerkvės pastatytos naujai įkurtuose kolonizaciniuose centruose. Rusios žemių valdovai tokius įtvirtintus forpostus statė svarbiuose strateginiuose taškuose, kurie leido kontroliuoti tuo metu egzistavusius prekybinius kelius. Vienas iš svarbesnių tokių kolonizacinių centrų baltų žemėse leidęs kontroliuoti prekybą Nemuno upe buvo Gardinas, įkurtas greičiausiai dar kaip vikingų prekybos ir poilsio atsparos punktas. Seniausias šio miesto paminėjimas siekia 1127 m. XII a. šiame mieste buvo pastatytos kelios mūrinės cerkvės. Mūsų temai itin svarbi Gardino pilies kieme stovėjusi cerkvė, pagal savo stratigrafiją vadinama Žemutine. P. Rappoportas jos statybos pradžią nukelia į XII a. aštuntą dešimtmetį[279], V. Levandauskas į XII a. vidurį, bet kuriuo atveju ši cerkvė sudegė 1183 m [280]. Šis gaisras mums yra itin svarbus. 1932-1934 m. archeologas Włodzimierzas Hołubowiczius kasinėdamas Gardino pilies teritorijoje buvusią, vadinamąją *Žemutinę cerkvę*, rado susilydžiusį bronzos luitą sveriantį apie 20 kg, bei šalimais tokio pat metalo varpo nuolaužą su įrašu kirilika – „[Ρ]ΛБȣ“[281] [15 il.]. Tai greičiausiai invokacinio įrašo fragmentas, kuris turėjo juosti varpo korpuso viršutinę dalį ties varpo pečiais. Neabejotinai tai seniausias varpo fragmentas akivaizdžiai rodantis, kad XIII a. II ketv. susikūrusioje Lietuvos valstybėje jau egzistavo ir buvo vartojami varpai.

Rusėniška LDK varpų liejimo tradicija. Apie vietinę, stačiatikišką varpų liejimo tradiciją klestėjusią LDK žemėse gotikos bei renesanso epochose, šiame pažinimo lygmenyje mažai ką galime pasakyti. Beveik visiškai neturime istorinių duomenų apie jų gamintojus, o ir išliko šį periodą reprezentuojančių instrumentų vos keli. Modeliuojant to meto situaciją akivaizdu, kad po Lietuvos katalikiško krikšto, naujai steigiamos bažnyčios turėjo būti aprūpintos liturginiais reikmenimis, tarp jų ir varpais. Tuo metu visoje didžiulėje LDK teritorijoje turėjo būti nemažai stačiatikių cerkvių, joms varpai greičiausiai jau senokai buvo liejami vietinių meistrų, tad tikėtina, kad dalis jų galėjo būti skirta ir katalikų bažnyčioms. Neatmestina galimybė, kad varpus liejo ne tik vietinės kilmės rusėnai, bet ir iš tuo metu turkų siaubiamų Balkanų – Bulgarijos, Serbijos, Graikijos pabėgę varpus mokantys gaminti meistrai. Tiksliau apibūdinti šią vietinių, stačiatikių cerkvėms skirtų varpų specifiką, jų puošimo būdus ir išvaizdą yra nepaprastai sunku. Atsakymo neduoda ir Rusijos tyrinėtojų darbai[282]. Nes visoje didžiulėje tuometinės LDK teritorijoje, įskaitant dar ir Lenkijai priklausančią Raudonąją Rusią (Haličą), teišliko tik du XIV–XV a. nulieti varpai – tarp kurių yra didelis chronologinis skirtumas ir jie buvo pagaminti visai nepanašiomis kultūrinėmis ir politinėmis aplinkybėmis. Tai Lvovo Šv. Juro unitų katedros varpas nulietas 1341 m. ir 1422 m. vadinamasis Šedbaro varpas.

Lvove saugomas varpas pagal tradiciją yra siejamas su Gedimino sūnumi Liubartu, kuris stačiatikiško krikšto metu gavo krikščionišką Dimitrijaus vardą. Varpo nuliejimo data šios versijos nepaneigia. Nes miesto istorijoje 1340-ieji metai buvo periodas kai po paskutinio Haličo kunigaikščio mirties, Lvovas kelis kartus keitė savo priklausomybę, tai patekdamas į Lenkijos rankas, tai valdytas Gedimino sūnaus Liubarto-Dimitrijaus. Jei iš tiesų varpo inskripcijoje minimas varpo fundatorius kunigaikštis Dimitrijus buvo Gedimino sūnus (kas panašu į tiesą), tai būtų pirmas neabejotinai su Lietuva susijęs varpas ir akivaizdus Lvovo priklausymo Lietuvai liudininkas.

---

279 Раппопорт, op. cit. p. 128.
280 Levandauskas, Vytautas. *Lietuvos mūro istorija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2012, p.37.
281 Калечыц, Іна. *Эпіграфіка Беларусі X-XIV стст*. Мінск: Беларуская навука, 2011, с. 73, 74, фота 16, рыс. 49.
282 Бондаренко, 2012, op. cit.

Instrumentas išilginto tarpinio tipo, savo siluetu primena apverstą vazoną, turi aukštą nuožulnų viršugalvį – visiškai atitinka to meto Europoje paplitusias varpų formas. Varpo aukštis pagal liestinę 60 cm, apatinis skersmuo 71 cm, viršutinis 39 cm, o svoris 415 kg[283] [16 il.]. Graižas kaip ir daugelio kitų senųjų instrumentų primena prie varpo pridėtą suapvalintą apvadą. Nuo liemens jis atskirtas rumbeliu. Iš suporintų rumbelių liemens viršuje sukomponuota tradicinė inskripcijos juosta užpildyta ilgu kirilišku įrašu. Antra įrašo eilutė išdėstyta kiek žemiau inskripcijos juostos. Įrašai reljefiškai iškilūs – išraižyti moliniame išorinės varpo formos viduje. Tai, kad asmuo rašęs įrašą stengėsi išraižyti tiksliai raides, kad jos nuliejus varpą būtų teisingai skaitomos rodo jo įgudimą. Tuo tarpu inskripcijos inicialinis ženklas – kryželis su tradiciniu ne visai tiksliai ir atvirkščiai išraižytu bizantišku devizu „**ИС Х**[**С**?] / **НІ КѦ**“ (Jėzus Kristus nugali), atvirkščiai išraižyta ir unikali signatūra nulieta netradicinėje instrumento vietoje – liemenyje su įrašu: „**А**[>]**ПИСАЛЪ**[>]**СКОРА**[>]**ѦКОВЪ**“ (o rašė Skora Jakovas). Šis įrašas yra sukėlęs daug diskusijų – ar tai meistro ar raštininko signatūra. Atsižvelgiant į tai, kad Lvove jau ankstyvuoju periodu buvo nemaža vokiečių (daugiausiai amatininkų) kolonija[284], linkstame manyti, kad tai vis dėlto raštininko, o ne varpą nuliejusio meistro parašas. Tai visai suprantama, nes meistras galėjo nemokėti rašyti kirilikos raidėmis. Kaip bebūtų – taisyklingai parašyti įrašą (apverstomis raidėmis, kad nulietas jis būtų skaitomas normaliai) ir dar sunkiomis darbui sąlygomis, galėjo tik patyręs specialistas, greičiausiai iš to galėjęs valgyti duoną. Ant Liubarto varpo, kaip ir ant daugumos senųjų varpų, nėra jokių ornamentų ir papuošimų, išskyrus įrašo pradžią ženklinantį kryželį.

Šedbaro (Nevodnicos) varpas yra ne tik gerokai jaunesnis, bet ir mažesnis už Lvovo Šv. Juro varpą. Jo bendras aukštis – 42 cm, skersmuo 40,5 cm[285] [17 il.]. Varpas išilginto tarpinio tipo, graikštesnis už aukščiau aprašytąjį instrumentą. Viršugalvis suapvalintu viršumi, su stačiu pakraštėliu (vadinamu *kakliuku*). Žemiau suapvalinti aukštoki varpo pečiai. Instrumento graižas tokių pačių suapvalintų formų kaip ir Lvovo varpe, primena išsikišusį cokolį, nuo liemens atskirtas rumbeliu, tačiau korpuso viršų juosia jau kitokia inskripcijos juosta – ji dviejų dalių, aprėminta trimis raiškių kontūrų rumbeliais. Ilgas įrašas kirilikos raidėmis neteikia vienareikšmiško atsakymo, kokia technika jis buvo pagamintas, panašu, kad jis taip pat išskaptuotas gaubto viduje, tačiau padarytas taip tiksliai ir profesionaliai, kad tai nustatyti net nėra lengva. Įrašas kirilikos raidėmis byloja, kad instrumentas pagamintas užsakymu Šedbaro Valimantaičio. O varpą pagamino „meistras Ustiakas“. Šiuo atveju akivaizdžiai turime stačiatikio, rusėnų kultūros varpų gamintojo dirbinį kuris greičiausiai buvo skirtas katalikų bažnyčiai. Taip verstų spėti ir fundatoriaus lietuviškas vardas bei pavardė ir tai, kad varpas pateko 1867 m. iš katalikų bažnyčios. Tiesą sakant Nevodnicos katalikų bažnyčia yra gerokai jaunesnė už varpą, nes pastatyta buvo tik 1596 m. [286]. Šedbaro Valimantavičiaus, Vytauto laikų didiko tėviškė buvo Deltuva, kurioje jis 1444 m. pastatė katalikų bažnyčią. Tad tikėtina, kad varpas buvo skirtas 1420 m. jau stovėjusiai bažnyčiai, lenkų tyrinėtojų nuomone – Ukmergės[287]. Nesiimsime spėlioti galimų instrumento kelionių, bet visai tikėtina, kad kažkurio karo metu jis buvo paimtas kaip trofėjus ir vėliau parduotas – tai primena maskvėnų ekspedicijos kelią iš etninės Lietuvos centrinių žemių į Gardiną, o vėliau į Palenkę per XVII a. vidurio karus. Instrumento didžiausia vertė yra ta, kad parodo, kad Lietuvoje XIV–XV a. turėjo egzistuoti vietinė, su stačiatikių cerkve susijusi varpų liejimo mokykla ir šiems instrumentams buvo būdingi ilgi fundaciniai įrašai rusėnų kalba, kirilikos raidėmis, o iš papuošimų buvo pripažįstami tik teksto divizoriai ir inicialiniai kryžiai, net horizontalūs dalinimai

---

283 Szydłowski, op. cit., p. 89.
284 Badecki, Karol. Średniowieczne ludwisarstwo lwowskie. In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 27, s. 2.
285 Hankus, Anžejus; Sobolevskis, Gžegožas. Seniausias Palenkės varpas. In: *Eskizai*. Deltuvos kultūros almanachas. 2009, nr. 19, p. 108.
286 Kułak, Ryżewski, 2012, op. cit., p.196.
287 Hankus, Sobolevskis, op, cit., p. 108.

rumbeliais taikomi itin taupiai. Tai, kad Šedbaro varpas nebuvo atsitiktinis dirbinys, o rėmėsi į vietinę stačiatikišką tradiciją rodo dabar Žitomiro (dabar Ukraina) kraštotyros muziejuje saugomas panašaus silueto instrumentas, nors jis gerokai vėlesnis (1604 m.), tačiau jo siluete ir sandaroje galima atpažinti ne tik Nevodnicos varpo formų tolesnę evoliuciją (varpo pečiai mažesni ir nuožulnūs, keturių lankų karūna), bet ir itin didelį rusėniškiems varpams būdingą konservatyvumą ir senovinių formų išsaugojimą, kas laikytina bendru Bizantijos apeigų krikščionims bruožu. Antras svarbus pastebėjimas, kurį mums leidžia padaryti Šedbaro varpas, yra tai, kad po Lietuvos krikšto naujai įsteigtoms katalikų bažnyčioms varpus galėjo lieti meistrai rusėnai. Analogišku reiškiniu buvo katalikų bažnyčioms skirti bizantiniai dailės kūriniai (Vilniaus katedros kriptos Nukryžiuotojo freska ar Liublino pilies koplyčios tapyba), kas rodo, kad to meto katalikiška visuomenės dalis akceptavo bizantiškas dailės formas ir noriai naudojosi stačiatikių meistrų paslaugomis.

Dar vienas rusėnišką varpų liejimo tradiciją rodantis instrumentas nors jau priklauso renesanso epochos pabaigai, tačiau gerai dera prie aukščiau apibūdintų pavyzdžių. Tai visai neseniai surastas ir dar netyrinėtas instrumentas. Šiuo metu jis yra atsidūręs Lučiojaus kaimo katalikų bažnyčioje (dabar Baltarusija, Vitebsko sr., Pastovių r.). Varpas neabejotinai nulietas LDK žemėse, 1594 m., meistro, kuris tęsė vietinę stačiatikišką varpų liejimo tradiciją [18 il.]. Varpo proporcijos gotikinės, turi aukštokus suapvalintus pečius. Korpuso viršuje yra tradicinis frizas, kurį sudaro dvi įrašo juostos atskirtos storais suporintais rumbais.Frizas kaip įprasta rusėniškos tradicijos varpams – neornamentuotas. Inskripcijos raidės buvo išpjautos iš vaško ir aplikuotos betarpiškai ant falšgloko paviršiaus. Įrašas archajine kirilika: „┼ ТОТ ЗВОНЪ НАДАНЪ НА ХВАЛѴ БГѴ КУ ЦЄРЬКВИ СВЄТОГО СПАСА НАКЛАДОМЪ ЕГО / МИЛОСТИ КНАЗѦ ѲЕОДоРА ИВАНОВИЧА МАСАЛСКОГО : М : Є : К : М : РоКѴ : А : Ф : ЧД:“. Įrašas nurodo, kad varpas buvo funduotas kunigaikščio Teodoro (Fiodoro) Masalskio, nuo 1580 m. Gardino pavieto mokesčių rinkėjo, nuo 1582 m. karališkojo maršalkos[288] Išganytojo cerkvei. Jos lokalizacija nėra tiksliai žinoma, Teodoro Masalskio valdose buvo Alekšičių cerkvė (dabar Baltarusija, Gardino sr., Didžiosios Berestavicos r.), minima šio asmens testamente[289]. Šios cerkvės senasis titulas nėra žinomas. Su T. Masalskio vardu susijęs vienuolyno Odrinkų kaime (dabar Lenkija, Palenkės vaivadija, Hainuvkos pavietas) įsteigimas. Šis vienuolynas buvo pavadintas Viešpaties Dievo ir mūsų Išganytojo Jėzaus Kristaus dangun Žengimo vardu bei turėjo to paties titulo cerkvę, kuri po vienuolyno uždarymo 1824 m. sudegė[290]. Tikėtina, kad varpas buvo skirtas būtent šio vienuolyno cerkvei. Varpo liemenyje nuliedintas jungtinis herbas, viršuje Masalskių herbas – „M“ raidė su kryželiu jos viduryje, žemiau trys į apačią mažėjantys strypai, tokie patys kokie matomi herbe „Įrantos“ (*Korczak*), tačiau greičiausiai tai dalis herbo *Roch III* kurį sudaro tokie patys trys strypai su lelijos žiedu jų viršuje. Šis herbas priklausė Teodoro Masalskio žmonai Bogdanai Lukomskai. Heraldinis skydas viršuje išlankstytas bangomis, iškarpytais šonais, apačioje užbaigtas smaigu, būdingas renesanso dailei. Jo šonuose yra fundatoriaus siglai: „**Ѳ**[ЕОДОР] **К**[НѦЗЬ]/ **М**[АСАЛСКИ] **ІВ**[АНОВИЧЬ]“. Varpo puošyba labai santūri, ją sudaro tik horizontalūs rumbai, ne tik rėminantys korpuso viršuje esantį frizą, bet ir skiriantys varpo graižą nuo liemens. Iš charakteringų bruožų paminėtina šešių išlenktų lankų karūna iškelta ant plokščio viršugalvio disko, nuolaidūs, neprofiliuoti suapvalinti pečiai ir suapvalintas neprofiliuotas graižas. Varpas savo konstrukciniais elementais itin skiriasi nuo tuo metu Vilniuje dirbusio M. Hofmano mums žinomų varpų. Instrumento puošybos asketiškumas, griežta monumentali struktūra, stambūs

[288] Jurzak, Ryszard. *Polski serwis genealogiczny*. *Genealogia dynastyczna*. *Fedor Masalski*. Internete http://genealogia.grocholski.pl/gd/osoba.php?id=065352 [žiūrėta 2013 05 09].
[289] Mironowicz, Antoni. *Monaster Wniebowstąpienia Pańskiego w Puszczy Błudowskiej*. Supraśl: Monaster Zwiastowania NMP w Supraślu, 2008, s. 19.
[290] Ibidem, p. 16, 37, 38.

rumbai, bei iš vienodo pločio storokų atkarpų sudarytas herbas (tiek heraldinis simbolis tiek ir skydas) primena karo pabūklų puošybą, tačiau toks puošybinių priemonių santūrumas iš tikro yra būdingas vietinei rusėniškai varpų liejimo mokyklai. Lučiojaus instrumentas reprezentuoja vėlesnį rusėniškų varpų raidos etapą. Šiam periodui priklauso ir dar keletas nedekoruotų instrumentų – vienas jų saugomas Vilniaus arkikatedros varpinėje ir turintis falšgloke įrėžtą inskripciją su 1598 m. data, kitas neseniai publikuotas P. Šverebo saugomas Dauginių bažnyčioje (Mažeikių r.)[291]

Seniausių Lietuvos varpų gamintojai. Naujausių tyrinėjimų šviesoje šiandien tampa vis aiškiau, kad ankstyvaisiais viduramžiais atsiradę varpai buvo vakarų vienuolynų kultūros produktas. Žlugus Vakarų Romos imperijai, vienuolynai buvo būtent ta vieta kuri išsaugojo ir perdavė ateinančioms kartoms šios didžiosios antikinės civilizacijos reliktus, ne tik dvasinius, bet ir materialius, apimančius ir dalį senųjų technologijų[292], tarp jų metalų apdirbimo. Tad neabejotina, kad ne tik pirmieji varpai buvo pagaminti vienuolynų aplinkoje, bet būtent čia ilgą laiką šis amatas vystėsi ir technologiškai tobulėjo. Nežinome, kada iš vienuolynų aplinkoje dirbusių meistrų išsiskyrė vadinamieji *keliaujantys meistrai*. Greičiausiai tai buvo ilgas procesas. Jis galėjo būti susijęs su vienuolių – įgudusių varpų gamintojų kelionėmis iš vieno vienuolyno į kitą, su pagalbinių darbuotojų pramokimu amato paslapčių, išaugusiu varpų poreikiu vietose, kurios buvo toli nuo pagrindinių gamybos centrų. Benediktinų vienuolio Presbiterio Teofiliaus (*Theophilus Presbyter*) XII a. pradžioje parašytas traktatas *De diversis artibus* kuriame aprašomos įvairios technologijos, tarp jų varpų liejimo[293], akivaizdžiai rodo, kad tuo metu vienuolynai dar vis liedino varpus. Tačiau, gal būt dar pirmojo tūkstantmečio pabaigoje atsiradę keliaujantys varpų liejikai, o vėliau miestuose pastoviai įsikūrę amatininkai bei jų profesinės sąjungos (brolijos, cechai), palaipsniui išstūmė vienuolynus iš varpų gaminimo rinkos.

Apie viduramžiais LDK teritorijoje veikusius vienuolynus, kurie būtų gaminę varpus duomenų neturime. Iki reformacijos pradžios katalikų vienuolynų Lietuvoje buvo įsteigta nedaug, o ir dauguma jų priklausė naujiesiems, vadinamiesiems elgetaujantiems ordinams – pranciškonams, dominikonams, karmelitams, kurie vargiai galėjo puoselėti ankstyvaisiais viduramžiais vienuolynuose klestėjusias amatų tradicijas. Apie LDK stačiatikių vienuolynuose praktikuotus amatus iki šiol tyrinėjimų nėra, neturima ir duomenų, kad juose būtų liejami varpai, bet tai šios galimybės ir nepaneigia. Tikėtina, kad pirmieji varpai Lietuvos žemėse turėjo atsirasti keliais skirtingais keliais – kaip importas (vidinis – iš stačiatikiškų žemių bei išorinis – iš Vakarų Europos šalių) arba pagaminti keliaujančių meistrų varpų paskirties vietose. Pastarieji meistrai neišnyko, kai XV a. pab. ar XVI a. pr. atsirado stacionariai veikiančios dirbtuvės gaminusios varpus ir tokių amatininkų buvo galima sutikti net iki pat XIX a[294]. Apie tokius meistrus duomenys yra itin skurdūs – jie nemokėjo mokesčių, nepriklausė feodalams, negyveno pastoviai miestuose, tad jų vardai į rašytinius šaltinius pakliūdavo itin retai, kaip atsitiktiniai paminėjimai. Istorikas romantikas Teodoras Narbutas nurodė, kad pirmąjį varpą Vilniuje nuliejo vokiečių kilmės meistras K. S. Skobeltas 1377 m. Tariamai šis varpas buvo užsakytas Jogailos ir jo motinos kunigaikštienės Julijonos ir skirtas Šv. Paraskevos cerkvei Vilniuje

---

[291] Šverebas, 2014, p. 214.

[292] Apie senųjų technologijų kontinuumą nuo vėlyvosios antikos laikų iki Karolingų eros rašė E. Giannichedda žr. Giannichedda, Enrico. Metal production in Late Antiquity: from Continuity of. Knowledge to Changes in Consumption. In: *Technology in Transition A.D. 300–650* / Ed. L. Lavan, E. Zanini, A. Sarantis. Leiden: Brill, 2007, p. 198.

[293] Theophilus, op cit. p. 354–373; *Teofila kapłana i zakonnika o Sztukach rozmaitych ksiąg troje*. / przełożył T. Żebrawski. Kraków: w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1880, s. 165–174.

[294] Prancūzijoje keliaujančių varpų liejikų profesija išnyko tik XIX a. aštuntame dešimtmetyje. Žr. *Ancienne Fonderies de cloches de Robecourt*. Internete: http://cloches.free.fr/page2.htm [žiūrėta 2013 01 08].

[295], tačiau remiantis naujausiais tyrinėjimais tai tik graži iš įvairių nepagrįstų prielaidų T. Narbuto sukurta legenda[296], nors akivaizdu, kad dar prieš Lietuvos krikštą Vilniuje jau stovėjo ne viena stačiatikių cerkvė ir jose turėjo skambėti varpai. Keliaujančiu meistru galėjo būti ir Šedbaro varpą nuliejęs Ustiakas. Jei apie vidinį importą beveik visai neturime duomenų, tai importą iš kaimyninės Prūsijos žemių rodo keli mūsų dienas pasiekę varpai. Greičiausiai Baltijos jūra Lietuvą pasiekdavo instrumentai ir iš Šiaurės Vokietijos. Apie gotikos laikų varpų importą iš Livonijos, visų pirma Rygos duomenų neturime, tačiau atsižvelgiant į stiprius šio miesto prekybinius ryšius su Lietuva, tokia galimybė visai reali. Stambesniems valdovo ar didikų užsakymams galėjo būti kviečiami varpų liejikai ir iš Krokuvos ar kitų Lenkijos žemių.

Seniausi vakarietiški varpai Lietuvoje. Seniausias vakarietiškai varpų liejimo tradicijai priklausantis varpas Lietuvoje šiuo metu saugomas Semeliškių bažnyčioje. Šis instrumentas nėra didelis ir sveria 123 kg, tačiau ypatingas tuo, kad jame galime įžvelgti daug bruožų kurių nebeturi mums įprasti dabartiniai varpai. Semeliškių instrumentas siluetu bei proporcijomis primena mūsų aptartą 1341 m. Lvovo Šv. Juro katedros varpą ir yra vadinamojo išilginto pereinamojo tipo apjungiančio cukraus galvos ir gotikinės formos varpams būdingus bruožus.

Semeliškių instrumento korpuso aukštis 53 cm, apatinis skersmuo 55 cm, viršutinės dalies skersmuo 30,5 cm. [19 il.]. Prisiminus, kad Semeliškių varpas nulietas 1442 metais[297], o ne XIV a., galime daryti išvadą, kad varpą nuliejęs meistras nebuvo paveiktas tuo metu vyravusių tendencijų, o naudojosi senais išbandytais metodais, kas gali liudyti, kad jis greičiausiai varpą gamino būdamas jau nebe jaunas žmogus ir dirbo toliau nuo svarbių amatininkystės centrų. Tad tikėtina, kad varpas yra vietinės varpų liejybos pavyzdys, o ne atvežtas iš Prūsijos ar Rygos. Varpo papuošimai itin kuklūs – varpo korpuso viršuje nulieta dviem virvės pavidalo rumbeliais įrėminta inskripcijos juosta. Jos viduje kampuotais gotikiniais minuskulais užrašyta lotyniška invokacija bei pagaminimo data: „✝ o rex hic veni nobis cum pace anno dni m cccc xxx xii“ (o mano [?] karaliau, ateik pas mus su taika, 1442 Vieš[paties] metais). Inskripcijos pradžioje yra įprastas, kryželio pavidalo inicialinis ženklas, divizorių tarp žodžių nėra. Įrašas pagamintas jį išpjaustant vašku padengtoje juostoje, gal būt tiesiog falšgloko paviršiuje, tai rodo ne visur tiksliai išpjautos raidžių dalys su pjovimo pėdsakais. Ant instrumento užrašytas tekstas – taikos meldimas – aiškiai nurodo varpo paskirtį – jis turėjo skambinti „Viešpaties Angelo“ maldai. Vakarų Europoje iki mūsų dienų išliko daugybė viduramžiais lietų varpų ant kurių nulieta tokia pati invokacija. Visi šie įrašai daugiau ar mažiau skiriasi. Paprastai praleidžiami ar įterpiami atskiri žodžiai, tačiau visada išlieka prašymas – *veni cum pace* (ateik su taika)[298]. Semeliškių bažnyčios varpo tekstas nėra išimtis, jis išsiskiria tik tuo, kad jame yra kituose panašiuose tekstuose nesutinkamas žodelis – *hic*, kurį galima versti ir kaip „mano“, ir kaip „šis“, ir kaip „čia“. Numanoma, kad dalies teksto atsisakyti privertė tai, kad įrašui skirta juosta buvo pertrumpa. Virvelėmis įrėminta inskripcijos juosta su didelėmis, kampuotomis raidėmis atrodė kaip puošnus apvadas, kitų papuošimų ant varpo nėra.

Kiti du gotikos bruožų turintys instrumentai, sukurti jau XVI a. I p., rodo šio stiliaus finalinę fazę. Pirmasis jų nulietas apie 1530 m. šiandien saugomas Kelmės katalikų parapijos bažnyčioje[20 il.]. Instrumentas vidutinio dydžio: korpuso aukštis 52,5 cm, apatinis skersmuo 72,5 cm. Varpo korpuso viršų juosia tradicinis frizas. Jį sudaro plati inskripcijos juosta įrėminta dviem

[295] Narbutt, op. cit., p. 99–100.
[296] Šio darbo autorius yra parašęs šiai temai skirtą, tačiau dar nespausdintą tyrinėjimą.
[297] Istorijos ir kultūros paminklų sąraše bei Kultūros paminklų enciklopedijoje nurodyta klaidinga 1430 m. data. Žr. Lietuvos ... sąrašas, 1973, op. cit., p. 536; Kultūros ... enciklopedija, t. II, 1998, p. 46.
[298] Pirmoji invokacijos dalis – tai kiek perdirbta garsaus lotyniško himno „Te Deum laudamus“ (Tave, Dieve, garbinam) eilutė – *Tu rex glóriæ, Christe* (Kristau, Tu garbės karalius).

poromis stambokų rumbų, tarp jų esantys platoki tarpai sudaro dvi lygias banderoles, flankuojančias centrinę inskripcijos juostą. Apačioje yra siaura ornamentinė trauka sudaryta iš vėlyvajai gotikai būdingo arkatūros motyvo. Smulkių arkučių vidų užpildo trilapiai, o jų pėdos papuoštos stambokais triskilčiais stilizuotais akanto lapais. Inskripcijos juostoje gotikiniu minuskulu nulietas vadinamasis *Jėzaus titulas*, išverstas į vokiečių žemaičių kalbą – „* ihesus * van * nasarenus * en * kanick * der“(* ihesus * van * nasarenus * en * kanick *der [juden] – Jėzus Nazarietis karalius [žydų]), akivaizdu, kad paskutiniajam žodžiui nulieti neužteko vietos ir buvo parašytas tik jo artikelis. Žvaigždučių vietoje yra divizoriai – nedidelės apskritos panteros su rozetėmis, puoštos perliukų vėrinio motyvais. Inskripcijos šriftas itin elegantiškų, net rafinuotų formų, raidės „a“, „e“, „r“ turi nutįsusias „uodegėles“ užbaigtas keliais stilizuotais lapeliais – šiselementas pasiskolintas iš kaligrafinio minuskulo retokai sutinkamas varpų inskripcijose. Akivaizdu, kad formuojant raides buvo naudoti specialūs šablonai leidę suformuoti ne tik minėtas „uodegytes“, bet ir suformavę aukštesnio reljefo pakraštėlius matomus kai kuriose vietose ties raidžių išoriniu kontūru.

Varpe esantis įrašas nurodo jo gamintoją – Prūsijoje (Karaliaučiuje ar Gdanske) gyvenusį meistrą, kurio vardas nėra žinomas, tačiau ant savo varpų jis visada, kaip varpo devizą, nuliedavo Jėzaus titulą vokiečių žemaičių kalba ir naudojo namų ženklą ⌈ ⌋. Šiam varpų liejikui, kuriam būtų galima suteikti sąlyginį vardą „en kanick“, lenkų kampanologas K. M. Kowalskis priskyrė 9 varpus pagamintus tarp 1515–1549 m.[299]. Artimiausias analogas – 1531 m. nulietas Gdansko Šv. Juozapo bažnyčios varpas turintis tą pačią arkatūrinę ornamentinę trauką kaip ir Kelmės varpas[300]. Abu varpai turi vienodos grafinės išraiškos minuskulinius įrašus, jų frizų sandara taip pat visiškai vienoda. Labai panašų frizą su ta pačia smulkia arkatūrine trauka turi ir nedatuotas varpas iš Rumios (lenk. *Rumia*, vok. *Rahmel*) bažnyčios[301]

Šiaulėnų bažnyčioje (Radviliškio r.) saugomas varpas taip pat nulietas Prūsijoje, XVI a. I p. [21 il.]. Galima spėti, kad varpas buvo skirtas šiai bažnyčiai ir visada buvo joje saugomas. Tai greičiausiai pats puošniausias Baltijos šalyse šiuo metu išlikęs XVI a. varpas, savo puošyba beveik prilygstąs neišlikusiam, tačiau iš ikonografinių šaltinių žinomam 1555 m. varpui iš Kuršo *Bornsmünde* dvaro (latv. *Bornsmindes muiža*), netoli nuo Bauskės, dabartinėje Latvijoje[302].

Šiaulėnų varpas yra ir vienas iš didesnių mūsų dienas pasiekusių senųjų varpų – jo korpuso aukštis 72,5 cm, skersmuo 94,5 cm, liedintas iš bronzos, cizeliuotas. Karūna šešių ąsų. Jos dekoruotos dar gotikai būdingu supintos virvės motyvu. Varpą būtų galima laikyti gotikiniu jei ne liemens viršutinę dalį juosiantis frizas. Jis neįprastai platus, dviejų dalių, viršuje inskripcijos juosta, apačioje plati ornamento trauka. Inskripcijos juostos aprėminimas primena Kelmės varpą – dvi poros rumbelių, išdėstytų atokiau vienas nuo kito. sudaro dvi lygias banderoles, siauresnes už centrinę inskripcijos juostą. Ornamentas necizeliuotas, prastai nulietas, kontrastuoja su pedantiškai išlygintu varpo paviršiumi. Ornamentas pagal savo pobūdį gotikinis [22 il.], jį sudaro karūnėlės motyvas su besikaitaliojančiomis didesnio ir mažesnio formato heraldinėmis lelijomis ant iškeltomis ant smaigų. Kas antrą didesnio formato lelijos žiedą keičia puokštės sudarytos iš pipirų ankštis primenančių siaurų išlankstytų lapelių bei mažyčių trijų skilčių akanto lapelių. Puokštės kompozicija griežtai simetriška, jos viršuje yra apskritas prapjautas granato vaisius su smulkiomis sėklomis. Puokštės apačioje, ant karūnėlės dantuko viršaus uždėtas platus žiedas su strėlės antgaliu jo viršuje. Įrašo juostoje nulietas Švč. M. Marijai skirtas himnas parašytas gotiškiniu minuskulu – „ ✝ ● ave ● regina ● celorum

[299] Kowalski, *Inskrypcje*, 2006, op. cit., p. 290, 291, 354– 367.
[300] Ibidem, il. nr. 104.
[301] Ibidem, il. nr. 73.
[302] Campe, op. cit., p. 83, 84.

● mater ● regis ǂ angelorum[303] ● o ● maria ● flos ● virginum ǂ velut[304] ● rosa ● ad ● f“. (*ave regina celorum mater regis angelorum o maria flos virginum velut rosa ad f*[*ilium*?][305] – sveika dangaus karaliene, angelų karaliaus Motina, o Marija žiede mergelių, kaip rožė s[ūnui?]). Inskripcijos žodžiai atskirti divizoriais. Pastarieji kelių skirtingų tipų: vieni disko pavidalo pateros, su perliukų apvadais, jų viduje kelių tipų rozetės, vyrų veidai, o vienoje graikiškas kryželis; antro tipo divizoriai žengiančių žmogeliukų pavidalo, jie laiko pakeltoje rankoje kryželį. Būtent šie divizoriai, turintys renesansui būdingą išraišką, leidžia varpą datuoti XVI a. I p. Diskinių rozečių forma primena senovės Romos laikų pateras, o žmogučiai, nors ir laiko kryželius pakeltose rankose, bet primena antikinius puttus. Būtent šių figūrėlių modeliavimas yra jau visiškai renesansinis ir nieko bendro neturi su gotikine daile. Ypač įdomios ir retai kitur sutinkamos yra šių žmogučių šukuosenos, sudarytos iš nedidelių rutulinių garbanėlių [23 il.]. Varpas akivaizdžiai pagamintas ne Lietuvoje, o yra importinis, atvežtas greičiausiai iš Karaliaučiaus. Taip mus verčia neatsitiktiniai panašumai siejantys šį instrumentą su šiame mieste apie 1500 metus nulietu varpu, kuris iki Antrojo pasaulinio karo priklausė Šulių (vok. Schulen, lenk, Sulowo) bažnyčiai Rytų Prūsijoje(dabar Lenkija, Varmijos-Mozūrų vaivadija) [306]. Ant abiejų varpų nulieta ne tik ta pati himno citata, tokie pat žodžių divizoriai turintys paterų su rozetėmis pavidalą. Šriftai turi vienodą grafinę išraišką ir modeliuoti naudojant tuos pačius šablonus. Abiejų varpų viršugalviai identiškų suapvalintai aptakių formų, o karūnų ąsos supintos. Nors Šulių varpas daug paprasčiau dekoruotas – karūnos ąsų pynimas primityvesnis, nėra ornamento juostos, figūrinių divizorių, galime manyti, kad Šulių ir Šiaulėnų varpai buvo pagaminti to paties meistro. Atkreiptinas dėmesys, kad karūnos ąsųpuošimas suvytos virvės motyvu buvo dažnai sutinkamas brandžiosios gotikos laikų varpuose, o XV a. pab. ar XVI a. pr. jau laikytinas regionine ypatybe ar individualiai stilistikai būdingu bruožu.

Renesanso epochos varpų paveldas

Renesansinių varpų specifika ir išlikimas. XV a. pirmojoje pusėje Italijoje užgimęs renesanso stilius, jau amžiaus viduryje perkopė per Alpių kalnus ir iš lėto pradėjo plisti į Europos šiaurę. Lietuvoje šio stiliaus pradžia galėtų būti nukelta po 1518 m., kai įvyko Žygimanto Senojo ir Bonos Sforcos vestuvės[307], o jo išplitimas susietas su šios, iš Italijos kilusios karalienės (ir jos aplinkos žmonių), įvairialype veikla. Savaime suprantama, jau ir anksčiau iš užsienio į Lietuvą turėjo patekti madingi, naujajame stiliuje pagaminti įvairūs dirbiniai ar dailės kūriniai, tačiau konkrečių duomenų mes neturime. Dėl įvairių istorinių priežasčių, materialusis, apžvelgiamame lauke esantis XVI a. paveldas (jei neskaičiuosime šio amžiaus pirmųjų dešimtmečių bei pabaigos) Lietuvoje yra stebėtinai menkas. Būtent šis laikotarpis susijęs su renesanso stiliaus atsiradimu ir jo paplitimu [308]. Tad

[303] T.b. “angelorum“.
[304] T.b. “velut“.
[305] Šio himno yra keli variantai. Artimiausiu Šiaulėnų varpui laikytinas šis variantas: „Ave Regina Caelorum, Mater Regis Angelorum, o Maria flos Virginum velut rosa velut lilium, funde preces ad Filium pro salute fidelium“. Internete: http://www.cassiciaco.it/ITA/001ago/Agostiniani/devozioni/ordine_graz.htm [žiūrėta 2006 04 21].
[306] Varpas šiuo metu saugomas Troisdorfo miesto Šv. Jurgio katalikų bažnyčioje Vokietijoje, Šiaurės Reino-Vestfalijos federalinėje žemėje. Žr. Tureczek, op. cit., p. 192, 193.
[307] R. B. Vitkauskienė, kaip renesanso stiliaus pirmąją apraišką, nurodo 1495 m. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Vilniuje pradėtas kaldinti monetas. Autorė teigia, kad jos yra renesansinio šrifto ir ornamentikos. Deja, analizuoti šių monetų ornamentiką nėra galimybių, nes jos neturi jokių kuriam nors stiliui priskirtinų ornamentinių elementų. O grįžimas nuo laužytų brandžiosios ir vėlyvosios gotikos raidžių formų prie suapvalintų gotikinių majuskulų, tėra tik dar tolimas ateinančio renesanso aidas. Žr. Vitkauskienė, Rūta, Birutė. *Renesanso keliai į Lietuvą*. In: *Lietuvos dailės istorija* / Mokslinė redaktorė Rasa Janonytė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002, p.98; Рябцевич, В. Н. *Нумизматика Беларуси*. Минск: Полымя, 1995, с. 358, 408, таблица № 25, ил. 1–3.
[308] Žymi Lenkijos renesanso architektūros ir dailės tyrinėtoja H. Kozakiewiczowa, renesansą suskirtė į ankstyvąjį (1500–1545), brandųjį (1545–1575), vėlyvąjį bei manierizmą (1575–1640). Žr. Kozakiewiczowa, Helena. *Renesans i manieryzm w Polsce*. Warszawa: Oficyna wydawnicza „Auriga“, 1978. Vokiečių architektūros tyrinėtojas G. J.

ankstyvojo ir brandžiojo renesanso fazės Lietuvoje nėra tinkamai paliudytos išlikusiais materialiais ar pakankamai ištirtais bei į mokslinę apyvartą įvestais reprezentaciniais paveldo objektais. Tai net leido kai kuriems mokslininkams iškelti klausimą ar renesansas iš viso buvo Lietuvoje ir keisti jį itin plačiai suvokta manierizmo sąvoka[309]. Pastaruoju terminu paprastai vadinamas vėlyvasis renesanso etapas įgijęs daugelį antikinei tradicijai svetimų elementų. Manierizmas ne tik buvo pradėtas laikyti savarankišku stiliumi, bet ir itin išplėtus šios sąvokos taikymą, buvo stengtasi eliminuoti ištisą renesanso epochą iš kultūrinio Lietuvos atminties žemėlapio. Prieš šią nuomonę argumentuotai pasisakė žymus architektūros istorikas V. Levandauskas[310].

Išlikusių XVI a. bažnyčių varpų mes turime itin nedaug – dabartinės Lietuvos Respublikos teritorijoje tėra išlikę tik trys neabejotinai šiame amžiuje nulieti varpai. Vienas jų, nulietas 1557 m. buvo naudotas nežinomoje Žemaitijos bažnyčioje, šiuo metu priklauso privačiai kolekcijai, antrasis varpas pagamintas 1573 m. saugomas Plokščių bažnyčioje, trečiasis 1578 m. instrumentas naudojamas Mitkaičių bažnyčioje Žemaitijoje[311]. Keli šio laikotarpio varpai išlikę ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos pietinėse žemėse, dabartinėje Ukrainoje ir Baltarusijoje. Pridėti galima dar kelis varpus, kurie nors ir neturi ant jų nulietų pagaminimo datų, su didesnėmis ar mažesnėmis išlygomis gali būti datuojami XVI a. Kitp amžiaus pradžioje pagamintų varpų išlikę kiek daugiau, dar didesnis instrumentų skaičius datuojamas XVII a. II ketv. XVI a. atsiradusi „tuštuma“ nėra atsitiktinis ar subjektyviai parinktais faktais pagrįstas reiškinys. Tai įtakojo ne tik aukščiau minėtos vėlesnių laikų istorinės aplinkybės – XVII a. vidurio karas su maskvėnais ir švedais, Šiaurės karas XVIII a. pr., na ir visų laikų didžiausia nelaimė – totalinė ir priverstinė varpų evakuacija Pirmojo pasaulinio karo metu. Tai, kad išliko itin mažai XVI a. varpų lėmė istorinės priežastys, visų pirma – XVI a. II ketv. prasidėjusi reformacija. Kaip nurodė V. Kamuntavičienė – „dėl protestantiškos reformos poveikio nustojo veikti apie du trečdaliai Kauno regiono katalikų bažnyčių“[312], kurios pradėtos atnaujinti tik XVI a. pab. Dar platesnį vaizdą pateikė I. Lukšaitė, nurodydama, kad 1595 m. Vilniaus vyskupijoje iš 259 bažnyčių neveikė net 140, tai yra 54 procentai[313]. Ne ką geresnė padėtis buvo ir Žemaičių vyskupijoje (tai vaizdingai aprašė M. Valančius Žemaičių vyskupystėje[314]). Minėtu periodu, nepaisant to metu augančio šalies ekonominio potencialo, arba nebuvo statomi dideli ir reikšmingi katalikų maldos namai, arba svarbiausi realizuoti to meto projektai (kaip renesansinė Vilniaus katedros rekonstrukcija vykusi po 1530 m. gaisro arba 1584–1587 m. pastatyta Gardino parapinė bažnyčia) mūsų dienų nepasiekė. XVI a. įsikūrė itin daug protestantų bažnyčių[315], į kurias pateko nemažai seniau katalikų bažnyčioms priklausiusių varpų. Tačiau dauguma šių bažnyčių, prasidėjus intensyviai kontrreformacijai, jau kitame šimtmetyje išnyko. O brangų turtą sudarantys varpai tik retais atvejais buvo susigrąžinti katalikų. Greičiausiai katalikų bažnyčiai buvo skirtas iki

Reimann Vokietijos renesansą skirstė į ankstyvąjį (1500–1540), brandųjį (1540–1580) ir vėlyvąjį (1580–1620). Žr. *Renaissance* / Einführung Georg J. Reimann. Leipzig: VEB E. A. Seemann Verlag, 1966.

309 Radikaliai ir principingai renesanso egzistavimą Lietuvoje bandė paneigti dailės istorikas V. Drėma, pirmasis iškėlęs šią idėją. Žr. Drėma, Vladas. *Dingęs Vilnius*. Vilnius: Vaga, 1991, p. 392, 393; Drėma, Vladas. Ad fontes, cives! In: *Krantai*, 1989, balandis, p. 23–25.

310 Levandauskas, Vytautas. Renesansas ar manierizmas?. In: *Kultūros barai*,1992, Nr. 9–10, p. 103–106. Plačiau apie diskusiją: Poškus, Vidas. Palemono atvaizdas : lietuvių kilmės iš romėnų teorija ir LDK renesanso problema. In: *Senoji Lietuvos literatūra*. Knyga 22. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 186, 187.

311 Šverebas, 2014, p. 383. Autorius šį varpą klaidingai sudatavo 1678 m.

312 Kamuntavičienė, Vaida. Kauno dekanato bažnyčių raida XV–XVII a. In: *Lituanistika*. 2006. T. 68. Nr.4, p. 12.

313 Lukšaitė, Ingė. *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmasis dešimtmetis*. Vilnius: Baltos lankos, 1999, p.274.

314 *Valančius*, Motiejus. *Raštai*. T. II: *Žemaičių vyskupystė* / Parengė V. Merkys [serija: Lituanistikos biblioteka. T.12]. Vilnius: Vaga, 1972, p.85, 86.

315 M. Valančius nurodo, kad vien Žemaičių vyskupijos ribose XVI a. buvo perimta iš katalikų ar naujai įsteigta daug protestantų bažnyčių: 10 liuteronų ir net 41 ev. reformatų. Valančius, op. cit., p. 85.

mūsų dienų išlikęs XVI a. I trečdaliu datuojamas Kelmės bažnyčios varpas, vėliau perimtas reformatų ir galop vėl grąžintas katalikams. Apie kitą katalikų bažnyčiai priklausiusį varpą, perimtą reformatų ir vėl susigrąžintą katalikų, išliko liudijimas iš Šiluvos. 1622 m. katalikams teismo keliu susigrąžinus čionykštės bažnyčios turtą – buvo grąžintas ir varpas su ant jo nulietu Mergelei Marijai skirto himno fragmentu: „O florens Rosa, Mater Dei speciosa“[316], kas akivaizdžiai nurodo katalikišką instrumento prigimtį.

Dar viena objektyvia priežastimi, kuri sunaikino nemažai senųjų varpų, buvo gaisrai. Dauguma renesanso lakmečio bažnyčių buvo medinės ir dažnai degdavo. L. Jovaiša nurodo, kad 1600 m. visoje Žemaičių vyskupystėje tebuvo tik dvi mūrinės bažnyčios – Zapyškyje ir Linkuvoje[317]. Tad neretai įvykdavę medinių bažnyčių gaisrai turėjo sunaikinti ir nemažą dalį senųjų Lietuvos varpų.

Renesansinių varpų liejikai ir jų kūriniai. Kaip jau minėta, apie Lietuvos varpų gamintojus vėlyvaisiais viduramžiais mes beveik nieko negalime pasakyti ir iš dalies tenka sutikti su mintimi, kad varpai buvo atvežami iš kaimyninių šalių – Baltijos jūros pietinio regiono (visų pirma Prūsijos), Nyderlandų, gal būt net Krokuvos, o taip pat liejami keliaujančių ar pakviestų meistrų. Naujųjų laikų pradžioje situacija radikaliai pradėjo keistis. Tai lėmė tuo metu šalyje vykusi sparti civilizacinė raida, tarp kurios įvairių aspektų ypač pabrėžtina pažanga ekonomikos srityje. Būtent tik tuo metu (XV a. pab.–XVI a. I p.) į Lietuvą buvo perkeltas vėlyvaisiais viduramžiais susiformavusios gamybos tradicijos ir būdai. Visų pirma tai sakytina, apie svarbiausią Lietuvos miestą ir didžiausią amatų centrą – Vilnių, kuriame dar XV a. pab. amatininkų koncentracija ir jų tarpusavio susiklausymas[318] pasiekė tokį lygį, kad 1495 m. prasidėjo pirmųjų amatininkų cechų įteisinimas[319]. Tenka pastebėti, kad cechų kūrimasis nebuvo miesto magistrato ar to meto valdovų subjektyvių sprendimų rezultatas, o buvo pačių amatininkų iniciatyva atsiradęs reiškinys, kuriuo buvo bandoma apginti savo grupinius interesus ir reguliuoti profesinę veiklą. Kaip mūsų temai itin svarbius civilizacinės raidos aspektus reikia paminėti metalinių buitinių indų bei paraku užtaisomų šaunamųjų ginklų išplitimą. Šių gaminių pareikalavimas, tiek Lietuvoje, tiek ir kitur Europoje, iššaukė metalo liejikų profesijų išsiskyrimą. Kadangi lietuvių istorinėje literatūroje šios profesijos vis dar nėra nuodugniau apibūdintos, o jų įvardinimai reikalauja tikslinimo, turime trumpai jas apibūdinti.

Vario liejikai*.** Metalo liejimo meistrams viduramžių Vakarų Europoje vis labiau užsiimant specializuotais darbais, palaipsniui išsiskyrė dvi grupės, kurios ne vėliau kaip XIII a. jau buvo išsikristalizavusios į atskiras specialybes. Viena dalis meistrų specializavosi gaminant „didžiųjų formų“ dirbinius, dažniausiai bažnyčių varpus, krikštyklas, antkapinius paminklus. Ši specialybė vokiškai vadinama *Rotgiesser (Rothgiesser). T*erminas susideda iš dviejų žodžių *Rot* (raudonas) ir *gießen* (lieti). Šį terminą dar viduramžiais perėmė lenkai transformavę *Rotgiesserį ludwisarz**[320]. Autentiškas vokiškas pavadinimas kilo dėl liejimui naudojamo vario – raudono atspalvio metalo kuris yra pagrindinė į visus šios specialybės meistrų gaminamus liejinius įeinanti medžiaga ir taip pabrėžiamas skirtumas nuo liejikų naudojančių baltos ar pilkos spalvos alavą bei šviną[321]. Dėl to

---

316 Katela, Paulius. *Šiluvos Marijos šventovės istorija*. Kretinga: pranciškonų spaustuvė, 1937, p. 22–23.

317 Jovaiša, Liudas. Žemaičių vyskupijos parapinių bažnyčių pastatai XVII a. I pusėje. In: *Menotyra*. 2006. T. 44. Nr. 3. p.2.

318 Žodis *susiklausymas* vartojamas sugebėjimo suderinti tarpusavio interesus, *saviorganizavimo prasme.*

319 1495 m. buvo patvirtinti pirmieji Vilniaus cechai – auksakalių ir siuvėjų, žr. Jurginis, Juozas; Merkys, Vytautas; Tautavičius, Adolfas. *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*. Vilnius: Mintis, 1968, p. 92.

320 Ludwisarz. In: *Etymologia.org. Słownik etymologiczny*.2010. 02. 20.Internete**:**www.etymologia.org/wiki/Słownik+etymologiczny/ludwisarz

321 Gerokai vėliau vokiečių kalboje atsirado ir kitas „spalvotas“ pavadinimas *Gelbgiesser* (pažodžiui gelb – „geltonas“ ir *gießen* „lieti“). Taip buvo vadinami dirbinių iš žalvario liejikai.

lotynų kalboje, šalia vokiško žodžio *Rotgiesser* vertinio *ruffifusor*, buvo dar naudojamas ir kitas sinonimas *cuprifusor* (vario liejikas)[322]. Žodis *ludwisarz* į lietuvių kalbą iki šiol paprastai verčiamas bendruoju žodžiu *liejikas* neskiriant kas ir iš ko yra liejama[323]. Numanoma, kad atsižvelgiant į kontekstą šis žodis, kaip ir vokiškas *Rotgiesser* turėtų būti verčiamas – *vario liejikas.*

Indų liejikai ir metalo liejikų cechai. Kitos, iš bendro liejikų amato išsirutuliojusios profesijos atstovai gamino daug mažesnius ir daugiausiai buitinės paskirties gaminius. Toks meistras lotyniškai buvo vadinamas *cantrifusor, cantrifex,* vokiškai – *Kannengießer*. Šis terminas dar viduramžiais perėjo į lenkų kalbą ir yra rašomas kaip *konwisarz*. Terminas *cantrifussor* lotyniškai aiškinamas kaip *Artifex, qui Cantharos ex stanno aut alio metallo fundit*[324] – amatininkas kuris didelius geriamuosius indus[325] iš alavo ar kito metalo lieja (paryškinta G.Ž.). Vokiškas terminas *Kannengießer* susideda iš dviejų žodžių *Kanne* (tam tikras indas[326]) ir *gießen* (lieti). Šis amatas Lietuvoje taip pat buvo plačiai žinomas, o meistras lietuviškai galėjo būti vadinamas vokišku skoliniu – *kangiseris* ar *kongiseris*[327]. Minėtais dešimtmečiais šios specialybės atstovai lietuviškai pradėti vadinti *alavo liejikais*[328]. Tačiau šis darinys nėra visiškai tikslus ir istoriškai pagrįstas. *Alavininkais* (*cinininkais*) tiksliau vadintini keliaujantys meistrai, kurie dėl alavo ir švino lydymosi žemos temperatūros, galėdavo atlikti darbus užsakovo namuose: peralavuoti varinius puodus, perlieti sudilusias lėkštes ar šaukštus. Kangiseriai (lietuviškai gal būt tikslingiau juos vadinti *indų liejikais* ar *indaliejais*?) liejo daugiausiai nedidelius buitinės paskirties daiktus, tarp kurių dominavo įvairūs stalo indai (tai nurodo ir pati termino etimologija), nors pasitaikydavo ir stambesnių objektų, pvz., alaviniai karstai ar net žmogaus ūgio bažnytinės žvakidės. Nors dirbiniai iš alavo, švino ar jų lydinių buvo svarbiausia šio amato meistrų veiklos sritis, bet jie taip pat gamino ir nedidelius objektus iš spalvotų metalų (vario lydinių), o neretai liedavo ir varpus[329]. Būtent tokios indų liejiko dirbtuvės vaizdas matomas garsiojo Behemo kodekso (sukurto XVI a. pr. Krokuvoje) iliustracijoje. Kaip rašė M. Brenšteinas „indų liejikai nuo neatmenamų laikų šalia alavinių ir varinių indų gamybos noriai užsiimdavo ir varpų liejimu[330]“. Lenkų tyrinėtojas K. Arłamowskis rašydamas apie Peremyšlio miesto amatininkus nurodė, kad mirus indų liejikui Walentui (mirties data nenurodyta), jo dirbtuvėje liko 4 pardavimui skirti varpai, kurių kaina buvo 50, 35, 30 ir 15 auksinų [331]. XVI a. vidurio lenkiškame žodyne randame tokį žodžio *kangiseris* paaiškinimą – *Konwiſars ten ktory zwony/ Ruſznice/ álbo*

---

322 Stromer, Wolfgang von. Nuremberg in the International Economics of the Middle Ages. In: *Business History Review*. Volume: XLIV. Nr. 2, 1970: Summer, p. 211; Badecki, op. cit., In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 32, s. 2.

323 Lenkišku žodžiu *ludwisarz* bent jau nuo XVII a. buvo įvardijami visi liejikai, išskyrus liejantys savo dirbinius iš alavo ir švino.

324 Carpentier. Petrus. *Glossarium novum ad scriptores medii ævi*, cum Latinos tum Gallicos, *seu suplementum ad auctiorem glossarii Cangiani editionem*. T. I. Parisii: Le Breton [et al.], 1766, p. 774.

325 Originale panaudotas žodis *cantharus* – „kantaras“, – didelis antikinės kilmės geriamasis indas su dviem rankenomis (graikiškai – *κάνθαρος*).

326 *Kanne* – vokiškai vadinamas indas skysčiams saugoti, dažnai su dangteliu, panašios į ąsotį ar kiek didesnės talpos. Lietuviškai, priklausomai nuo indo formos, gali būti vadinamas *ąsočiu* arba tos pačios kilmės germanizmais *kana, kanė, kaniukė* (dabar keičiamais naujos kartos svetimybe *bidonėliu*).

327 Pastarąją formą išsaugojo pavardė *Kongiseris.* Gyvojoje kalboje galėjo būti naudojamos ir kitos, labiau aplietuvintos šio skolinio formos, pvz., *kanyzeris*, tokį pavadinimą turi kaimas Skuodo rajone ar *knyzelis* (yra tokia pavardė).

328 Indriulaitytė, Rita. Vilniaus alavo liejikų cechas XVI-XIX a. Istorija ir veikla. In: *Menotyra*, 1996, nr. 2. Vilnius: Academia, 1996, p. 14–25.

329 Rojek, Czesław. Rys historiczny rozwoju odlewnictwa w kraju i na ziemi Kieleckiej. In: *Odlewnie radomskie*. Radom: wydawnictwo okolicznościowe odlewni Radomskich, 1974, s. 6.

330 Brensztejn, op. cit., p. 15.

331 Arłamowski, Kazimierz. *Dzieje przemyskich cechów rzemieślni czych w dawnej Polsce*, Przemyśl: Drukarnia Jana Łazora, 1931, s. 219.

dziáłá leye[332] („kangiseris“ tas kuris varpus, šautuvus ar patrankas lieja). Tai, kad indų liejikai gamindavo varpus rodo ir Konstantinas Sirvydas 1642 m. išleistame žodyne Dictionarium trium linguarum, lenkišką žodį *Konwiſarz* išversdamas kaip „łeieias warpu, źibintuwiu, bludu iź cinos, etc.“[333].

Indų liejikų visada buvo gerokai daugiau nei vario. Tai lėmė didelio formato dirbinių iš bronzos ribota paklausa. Tuo tarpu alaviniai šaukštai, lėkštės ar stalo indai buvo tam tikro socialinio statuso ir materialinės sėkmės rodikliai ir iš jų gamybos galėjo pragyventi gerokai daugiau žmonių. Gal dėl to tiek Lietuvoje, tiek kaimyninėse šalyse – Lenkijoje, Prūsijoje ar Rygoje, nesusikūrė atskiri vario liejikų cechai, o šios specialybės amatininkai jungėsi su jiems giminiškais indų liejikais bei dar kitų specialybių amatininkais į bendrus cechus. Ten kur būdavo vario liejikų daugiau, susiformuodavo atskiras vario liejikų skyrius, kuris turėdavo savo atskirą vyresnįjį. Tokie jungtiniai indų ir vario liejikų cechai egzistavo Elbinge (cechas minimas jau 1385 m.[334]), Gdansko Senamiestyje (*Altstadt Danzig*, seniausi žinomi įstatai 1405 m.[335]), Krokuvoje (seniausi žinomi įstatai 1412 m., cechas veikė jau XIV a. pab. [336]). Krokuvos indų ir vario liejikų cecho įstatuose, naujai patvirtintuose 1512 m., indų liejikams buvo suteikta teisė (remiantis jau egzistavusiu precedentu) gaminti ir didesnius bronzinius gaminius, tarp jų varpus[337]. Šio cecho emblemoje, datuojamoje 1838 m., pačiame centre pavaizduoti varpas aiškiai rodo, kad daugiau kaip per 300 metų gaminamų dirbinių pobūdis nepasikeitė[338]. Krokuvos pavyzdys yra labai svarbus, nes Vilniaus amatininkai dažnai sekdavo šio miesto amatų brolijų tradicijomis ir pavyzdžiais[339].

Vilniuje vario liejikai taip pat neturėjo savo atskiro cecho ir bent jau pradžioje glaudėsi prie indų liejikų. 1595 m., Vilniaus indų liejikų cecho įstatus (*Gewercks Artikeln, Artykuły Cechowe*), tarp kitų meistrų, pasirašė ir žinomas varpų gamintojas Martynas Hofmanas[340]. Šį meistrą valdovas 1599 ir 1611 m. dokumentuose vadina *Gochman – konwisar* [Hofmanas indų liejikas] ir jam suteikia sklypą *dla lania dzial i dzwonow* [lieti patrankas ir varpus][341]. Galima suprasti, kad terminas *konwisar* buvo panaudotas kaip bendrinis žodis reiškiantis *liejiką*, bet gal būt meistras taip pats save vadino, kadangi priklausė indų liejikų organizacijai. Taip pat ir Krokuvoje XV–XVI a. atskirti indų liejiką nuo vario buvo gana keblu. K. Sękowskis, išnagrinėjęs seniausius Krokuvos indų liejikų cecho įstatus, teigė, kad tuo metu indų liejikas ir vario liejikas nereiškė atskirų specialybių, bet specializaciją vienos

---

[332] Mączyński, J. (Ioannes Macziński). *Lexicon Latino Polonicum ex optimis Latinae linguae Scriptoribus concinnantum* [...]. Regiomonti Borussiae [Karaliaučius]: Typographus Ioannes Daubmannus, 1564, p. 5.

[333] *Thesaurus Latino-Lituanicus. Jungtinis lotynų-lietuvių kalbų žodynas nuo XVII iki XXI amžia*us. Vilniaus universitetas, 2010–2013. Internete: http://www.thesaurus.flf.vu.lt/?antraste=stannum&searchWhere=header&submit=Ie%C5%A1koti

[334] Niemciewicz-Ledwoń, Barbara. *Złotnictwo i Konwisarstwo Elbląskie od XVII do XIX wieku*. Katalog wystawy. Elbląg: Muzeum w Elblągu, 1988, s. 9.

[335] Semrau, Arthur. Die Grapengieser und Rotgiesser in Preussen. In: *Mitteilungen des Coppernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*. Heft 26. Thorn: Kommossionsverlag von Walter Lambeck, 1918, S. 37.

[336] Sękowski, Kazimierz. Statuty krakowskiego cechu konwisarzy i ludwisarzy z roku 1412 i 1512 jako źródło do historii techniki. In: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. Rok XXIX. Nr 2. Warszawa, 1984, s. 401.

[337] Ibidem, p. 424, 425.

[338] Chmiel, Adam. *Godła rzemeślnicze i przemysłowe krakowskie od połowy XIV w. aż do XX w*. Kraków: nakładem i drukiem M. Muzeum Przemysłowego im. A. Baranieckiego, 1922, s. 8.

[339] Jurginis, op. cit., p. 92.

[340] Doubek, Franz, A. Beiträge zur Geschite des Deutschtums in Wilna. I.Das Zunftbuch der Wilnaer Zinngießer. In: *Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen* / Herausgegeben von A. Latterman. Heft 17. Posen: Verlag der Historischen Gesellschaft für Posen, 1929, S. 146.

[341] Vitkauskienė, Birutė, Rūta. Vilniaus pabūklų liejyklos teritorija (Puškarnia) XVI–XVIII a. šaltiniuose. Istoriniai tyrimai. In: *Miestų praeitis*. Nr. 2 / Sudarytojas G. Vaitkevičius. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2010. Internete: http://www.istorija.lt/html/mts/mp2/scr/07.htm

specialybės ribose[342]. Išlikusioje Vilniaus indų liejikų cecho 1742 m. knygoje[343] išvardinti visi šiam cechui nuo jo egzistavimo pradžios priklausę meistrai. Sąrašas pradedamas 1545 m. Greičiausiai tais metais buvo įkurtas ne cechas, o meistrus vienijusi brolija, turėjusi ne tik profesinį, bet ir religinį pobūdį[344]. Jau pati pirma pavardė – **Jakub Puczkarz**[345] rodo, kad čia surašyti meistrai turėjo liedinti gerokai didesnius dirbinius nei stalo indai ar šaukštai. Neabejotina, kad šiame sąraše kartu su indų liejikais yra išvardinti ir seniausi Vilniaus varpų liejikai. Šią mintį patvirtina ne tik mūsų paminėtas Martynas Hofmanas, bet ir prie 1566 m. datos įrašyta Stepono Bornikelio (Steffan Bornikel) pavardė[346]. Ši data žymi meistro įstojimą į broliją (cechą?) ir greičiausiai aktyvios veiklos Vilniuje pradžią. S. Bornikelis garsėjo ne liedintais alaviniais indais, bet patrankų vamzdžiais, o taip pat neabejotinai liedino ir varpus. M. G. Martinaitienė pateikia itin vertingą Teodoro Narbuto žinią, kad 1850 m. iš Šalčininkų bažnyčios į Eišiškių bažnyčią buvo atvežtas vartojimui netinkamas varpas su įrašu: „Stefen Bornikel hat mich gegossen“ ir 1586 m. data[347]. Tad, mums visai pakanka duomenų teigti, kad bent iki XVII a. pradžios Vilniaus indų liejikų brolijai (cechui?), panašiai kaip ir Krokuvoje, neabejotinai priklausė ir vario liejikai. S. Bornikelis šiuo metu yra seniausias mums žinomas neabejotinai Lietuvoje varpus liejęs ir čia pastoviai gyvenęs meistras.

Nuo 1611 m., kai Žygimantas Vaza patvirtino Vilniaus indų liejikų cecho privilegiją ir taip oficialiai užbaigė jo įteisinimą, iki pat cecho veiklos pabaigos XIX a., nepavyko rasti jokių užuominų apie šios „kontubernijos“ narių nulietus varpus ar kitus iš bronzos pagamintus kūrinius. Tai galėtų reikšti, kad Vilniaus indų liejikų cechas, tapo vien tik alavo meistrų profesine organizacija ir jai nebepriklausė vario liejikai, o Vilniaus indų liejikai, skirtingai nuo kolegų Krokuvoje ar Gdanske, nebeužsiėmė varpų liejimu[348]. Tokiai situacijai, bent jau XVII a. II ketv. galėjo turėti įtakos tai, kad mieste dirbę vario liejikai nebuvo savarankiški meistrai – miesto piliečiai, o priklausė karališkajai patrankų liejyklai, kuri galėjo atlikti visus svarbesnius užsakymus. Vėlesniais laikais vario liejikų Vilniuje būdavo itin nedaug – vienas, retais atvejais du: kartais iš viso nebuvo besiverčiančių šiuo amatu, – tad nebuvo ir didesnio poreikio jungtis į cechą ir mokant papildomus mokesčius užsitikrinti gamybos monopolį Vilniaus miesto ribose, tai yra aplinkoje kurioje nebuvo su kuo konkuruoti. Pagrindiniai varpų užsakovai buvo provincijos religinės institucijos, kurios laisvai galėjo pasirinkti savo užsakymų vykdytojus. Klausimas kodėl Vilniaus indų liejikai nesiimdavo liedinti varpus net tais periodais kai Vilniuje nebuvo nei vieno vario liejiko išlieka neatsakytas. Galima tik spėti, kad tam turėjo įtakos Karaliaučiaus artumas ir prekybiniai ryšiai su juo, kas sudarė didelę konkurenciją ir negausiems vietiniams meistrams.

Patrankininkai kuriantys varpus.Trečioji liejikų profesija verčia grįžti prie mūsų jau paminėto Jokūbo Pučkoriaus (Jakub Puczkarz). Iš tikro jis vadintinas ne pavarde, bet amatą nusakančia pravarde[349]. Greičiausiai dar XIV a. pab., iš vario liejikų išsiskyrė savo specifiką turinti amatininkų liejikų grupė – *pūčkoriai* – patrankininkai. Šios meistrų grupės atsiradimą įtakojo XIV a.

---

342 Sękowski, op. cit., p. 402.

343 *Gewercks - Buch derer Zinngiesser in Wilda darinen enthalten die Nahmen derer Meister*. 1742. – MABRS, F. 25 – 251.

344 Duomenų apie tokių amatininkų brolijų veiklos pobūdį yra paskelbęs J. Jurginis žr. Jurginis, op. cit., p. 89, 90.

345 Doubek, op. cit., p. 146.

346 Ibidem, p. 125.

347 Martinaitienė, 2010, op. cit., p. 308, 26 išnaša.

348 Tenka paprieštarauti M. Brenšteinui, kuris teigė, kad „iki XVIII a. pabaigos turime šimtus pavyzdžių, kai vienas asmuo turėjo indų liejiko, patrankininko ir vario liejiko gebėjimus ... ne kitaip buvo ir Lietuvoje“. Žr. Brensztejn, op. cit., p. 16.

349 1569 m. dokumentuose minimas jau Jonas Puškorius gyvenęs Vilniaus Puškarnios priemiestyje galėjo būti tiek Jokūbo giminaičiu, tiek ir nieko bendro su pastaruoju neturinčiu asmeniu, gavusiu pravardę nuo savo specialybės. Žr. Vitkauskienė, 2010, op. cit.

Europoje išplitęs paraku užtaisomas šaunamasis ginklas. Meistrai liejantys šaunamuosius parakinius ginklus lotyniškai buvo vadinami ***pixidarius***, – *šis lotyniškas žodis atsiradęs iš graikiško žodžio pixis* (*πυξίς*), kas reiškia apskirtą nedidelę dėžutę [350]. Vokiškai tokie meistrai buvo vadinami *Büchsenmacher*, *Büchsengießer* (*Büchse* – pirminė reikšmė „dėžutė“, vėliau atsirado išvestinė reikšmė – šautuvas; *macher* – gamintojas; *gießer* – liejikas). Greičiausiai vokiečių įtakoje lenkų kalbos žodis *puszka* (dėžutė, skrynelė) XV–XVII a. buvo įgijęs ir patrankos reikšmę[351] (vėliau nunykusią, bet išsaugotą rusų ir baltarusių kalbose) bei atsirado vediniai *puszkarz,* kuriuo buvo įvardijamas tiek patrankas gaminantis meistras, tiek ir artileristas, *puszkarnia* – patrankų liejykla, remonto dirbtuvė. Pastarieji lenkiški žodžiai buvo perimti ir lietuvių. K. Sirvydas patranką vadino *puczka*[352], Lietuvių kalbos žodyne *pūškà*, *pučkà* – šautuvas, patranka; *pūčkõrius* – artileristas, ginkladirbys[353] ir t.t.

Kaip matoma iš lietuvių kalbos pavyzdžio žodis *pučkorius* talpina dvi prasmes ir tai atspindi XV a. situaciją, kai patrankas liejantis meistras kartu buvo ir artileristas. Jau kiek vėlesniais laikais, meistras pagaminęs naują ginklą pats jį turėdavo ir išbandyti „kaip paprotys reikalauja, prieš atiduodant patranką, pirma tris kartus turi [iš jos] iššauti[354]“. Tokie patrankininkai – *pūčkoriai* dažnai būdavo samdomi arba valdovo, arba miesto (dažniausiai dirbdavo miestui priklausančioje liejykloje). Savivaldą turintys miestai privalėjo rūpintis savo apsauga ir gynyba, o miestiečiai privalėjo juos ginti. Todėl fortifikacinių sistemų įrengimas, miestų arsenalai bei jų aprūpinimas patrankomis buvo miesto pareiga. Didesni miestai dažnai turėdavo savo nuosavas liejyklas, kurios gamindavo gynybai reikalingas patrankas. Iš kaimyninių miestų tokias liejyklas turėjo – Lvovas (įkurta 1468 m.[355]), Ryga (nuo XVI a. 3 ketvirčio, nors pirmą kartą paminėta 1588 m.[356]), net ir nedideli miestai kaip Torūnė (minima nuo XVII a I p.[357]) bei Elbingas, jau nekalbant apie Gdanską,[358]. Jose gamyba nebūdavo itin intensyvi, kaip rodo Lvovo pavyzdys (XV a. pab.) tik pavojaus metu buvo per metus nuliejamos kelios patrankos[359], todėl miesto pixidariui tekdavo prižiūrėti ir taisyti jau turimus šaunamuosius ginklus, apmokyti miestiečius šaudymo meno, o kartais net prižiūrėti miesto fortifikacijas[360] ar rūpintis miesto laikrodžiu[361]. Tokios liejyklos, kaip rodo mūsų šalyje gausiai išlikę Rygos miesto liejikų gaminiai, dažnai liedavo varpus ir ne tik savo reikmėms, bet ir eksportui.

Vilniaus miestui patrankininko prireikė tik XVI a. pradžioje, kai buvo pasistatytos gynybinės miesto sienos. Tada taip pat turėjo atsirasti meistras *magister pixidum* kuris rūpinosi miesto artilerija, ją prižiūrėjo ir gal būt nuliedavo naujus pabūklus. Istorinių duomenų apie atskirą Vilniaus miesto liejyklą kol kas neturime. Gal būt miestui gaminti patrankas, jas prižiūrėti ir panašius darbus atlikti galėjo ne iš svetur pakviestas meistras (kuriam reikėjo įrengti liejyklą), bet pasamdytas vietinis, Vilniuje dirbęs liejikas turėjęs tam tinkamą liejyklą bei išmanymą. Lvove net keletas vietinių indų

---

350 *Enzyklo*. *Online Enzyklopädie*. MMXII. Internete: http://www.enzyklo.de/Begriff/pyxis [žiūrėta 2012 11 29]

351 *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. XXXIV / Redaktor naczelny M. R. Mayenowa. Warszawa: Wydawnictwo Instytut Badań Literackich PAN, 2010, s. 498. Verta pastebėjimo, kad žodyne nenurodyta žodžio reikšmė reiškianti šautuvą.

352 Žr. *Thesaurus Latino-Lituanicus.*

353 Žr. *Lietuvių kalbos žodynas.*

354 Rojek, op. cit., p. 5.

355 Badecki, op. cit. In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 31, s. 2.

356 Campe, op. cit., p. 16. Autorius spėja, kad liejykla jau veikė XVI a. antrajame dešimtmetyje, kadangi tuo metu miesto „Büchsenhause" buvo saugomi patrankoms liedinti tinkami metalai.

357 Semrau, op. cit., p. 43.

358 Nowak, Tadeusz. Wpływ rozwoju nauki i techniki na wojskowość polską XVI – XVII w.In: *Kwartalnik Historii Nauki i Techni*ki. Rok XXVI. Nr 1. Warszawa, 1981, s. 46.

359 Badecki, op. cit. In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 32, s. 2.

360 Pvz., Lvovo *pixidarius* Hannes Bochsenmeister XV a. aštuntajame dešimtmetyje organizavo miesto gynybinių griovių gilinimą ir pylimų stiprinimą [Badecki, op. cit. In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 32, s. 2].

361 Badecki, op. cit. In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 29, s. 2.

liejikų turėjo šias pareigas, kaip kad Lorencz Kannengysser, t. y. Laurynas indų liejikas, tapęs miesto *pixidarijum*[362]. Minėtasis Vilniaus meistras Jokūbas, kaip galime spręsti iš jo pravardės ir tai, kad jis buvo įrašytas į liejikų brolijos (cecho?) knygą[363], turėjo būti ir indų liejiku ir verstis patrankų liejimu, tad nebuvo paprastas artileristas. Jau tai, kad jis įrašytas pirmuoju rodo tam tikrą jo išskirtinumą. Iš įvairių istorinių dokumentų matosi, kad *pūčkoriaus* profesija XV–XVI a. turėjo būti laikoma išskirtine, o jos atstovai pasižymėti „renesansiniu visapusiškumu“ ir gebėjimais atlikti išskirtinius darbus. Taip statant Krokuvos Vavelio katedros Žygimantų koplyčią 1527 m. su karališkuoju *pixidarijumi* Servacijumi buvo sudaryta sutartis dėl koplyčios grotų nuliejimo[364]. 1491 m. beveik 90-ties metų amžiaus Lvovo *pixidarius* Walenty paruošė varpo formą iš kurios indų liejikas Maciejus nuliejo daugiau kaip 500 kg svėrusį Lvovo rotušės laikrodžio varpą[365]. Šiame kontekste paminėtinas ir garsusis Krokuvos *Büchsengießer*is Hansas Behamas, 1520 m. nuliejęs įspūdingo dydžio varpą Krokuvos Vavelio katedrai, pavadintą *Žygimantu* jį užsakiusio valdovo karaliaus Žygimanto Senojo garbei[366].

Mažai abejotina, kad ir Vilniuje gyvenęs meistras Jokūbas Pučkorius liedino varpus**,** tačiau konkrečių tai patvirtinančių duomenų mes neturime (kaip, beje ir apie jo liedintus pabūklus). Greičiausiai ne valdovo, bet nuosavoje liejykloje (apie priklausomybę miestui duomenų nėra) turėjo dirbti ir minėtas **S. Bornikelis**[367], nuliejęs ne vieną patranką iškiliausiems to meto Lietuvos didikams. Žinoma, kad jis 1576–77 metais gamino falkonetus Mikalojui Radvilai Našlaitėliui. Apie tai rodo M. G. Matinaitienės bei gudų istoriko Mikolos Volkovo darbuose paskelbta medžiaga. Kaip teigia M. Volkovas, remdamasis Nesvyžiaus pilies 1657—1658 m. inventoriais, šioje pilyje tuo metu dar buvo aštuonios Bornikelio liedintos patrankos (falkonetai), – šešios pagamintos 1576 m. ir dvi 1577 m.[368]. M. Martinaitienė 1657 m. inventoriuje surado tik vieną 1577 m. patranką *lania Borniklowego*. Greičiausiai dalis pastarųjų pabūklų, kartu su kitomis Nesvyžiaus pilies patrankomis, 1706 m. buvo švedų paskandinta Lachvos upėje, o 1717 m. ištraukta. Išlikusiame šių patrankų inventoriuje nurodyta, kad ant keturių iš jų buvo užsakovą nusakantys įrašai: „Nikolay Christoforus Radziwiłł Dei gratia Dux in Olyka et Nieswiz Comes in Szidlowiec ac Mirh etc. Ano 1576“ bei meistro signatūra: „Steffan Bornikel gos mich“[369]. Dar vienas šaltinis nurodo, kad dvi skirtingo dydžio S. Bornikelio (dokumente pavardė rašoma kaip *Stefan Berniekiel*) nuliedintos patrankos buvo pagrobtos 1707 m. maskvėnų generolo Volchonskio iš Radviloms priklausiusios Slucko tvirtovės[370]. Gal būt, viena iš šių patrankų, paminėta Slucko pilies 1669 m. inventoriuje, turėjo nulietą Mikalojaus Radvilo Juodojo (mirė

---

362 Ibidem, In: *Gazeta lwowska*. 1921, nr. 30, s. 2.

363 Indų liejikų cecho istorija nėra iki galo aiški. 1595 m. buvo parašyti cecho įstatai, kuriuose nustatyta siaurai specializuota cecho veiklos kryptis. 1611 m. Žygimanto III Vaza patvirtino šio pobūdžio cecho veiklą. Tačiau minėtoje cecho knygoje, jos įvadinėje dalyje, kuri kaip nurodyta perrašyta iš senesnės knygos, meistrai pradedami vardinti nuo 1545 m. Ši data gal būt žymi liejikų religinės brolijos įsteigimą dar nesuskaidytą į siauresnes profesijas.

364 Popiel, Paweł. Czynności artystyczne na dworze Zygmunda I. Wedle zapisów Seweryna Bonera. In: *Sprawozdania komisyi do badania Historyi sztuki w Polsce*. T. I. Kraków: Nakładem Akademii umiejętności, 1879, s. 65.

365 Jaworski, Franciszek. *Lwów stary i wczorajszy*. Lwów: nakładem Towarzystwa wydawniczego; Warszawa: E. Wende i Sp., 1911, s. 182; Badecki, op. cit. In*: Gazeta lwowska*. 1921, nr. 30, s. 2; 33, s. 2; nr. 34, s.2.

366 Varpo svoris be liežuvio yra 11 tonų 863 kg. Žr. Kachel, Katarzyna. Dzwon Zygmunta chudnie latem, tyje na zimę. 2006-12-29. In: *Wiadomości24.pl*. Internete:
http://www.wiadomosci24.pl/artykul/dzwon_zygmunta_chudnie_latem_tyje_na_zime_15249.html

367 Valdovo liejykloje dirbantys meistrai priklausė valdovo, o ne miesto administracijai (nebuvo miesto piliečiai), tad negalėjo ir priklausyti miestiečių indų liejikų brolijai (cechui?).

368 Волкаў, с. 46.

369 Martinaitienė, op. cit., p. 308.

370 Ibidem.

1565 m.) herbą![371]. S. Bornikelis nebuvo Radvilų klientas ir neturėjo savo liejyklos Nesvyžiuje kaip teigė G. M. Martinaitienė[372], jis liedino patrankas ir kitiems Lietuvos didikams, pvz., Jonui Jeronimui Chodkevičiui 1571 m. pagamino dvi patrankas kurios buvo saugomos Liachavičių pilyje[373], o 1583 m. nuliejo mažiausiai dvi patrankas Lietuvos didžiajam iždininkui Jonui Glebavičiui[374]. 1589 m. šis meistras vėl liejo patrankas Radviloms, apie tai rodo dviejų tais metais nulietų patrankų piešiniai išlikę Stokholmo *Kungliga Arméмuseum*[375]. Kaip matosi iš aukščiau pateiktos medžiagos, patrankų liejimas sudarė reikšmingą S. Bornikelio veiklos sritį, tačiau tai jam netrukdė dalyvauti Vilniaus indų liejikų cecho įteisinimo procese ir kartu su kitais šešiais meistrais 1595 m. pasirašyti jo statutą[376].

Dar vienas Vilniaus patrankininkas užsiėmęs įvairialype veikla buvo **Martynas Kohutas** (Marcin Kohut). Jis minimas 1593 m. Lietuvos Metrikos dokumentuose, kaip *slosarz y ceygwart Zamku naszego Wileńskiego* (mūsų Vilniaus pilies šaltkalvis ir cekvartas – t.y. arsenalo prižiūrėtojas), tame pačiame dokumente jis pavadinamas ir *pūčkoriumi* (*puszkarz*)[377]. Iš kitų dokumentų darosi aišku, kad jis ne tik prižiūrėjo Vilniaus pilies užraktus, remontavo arsenale saugomas patrankas ar šarvus, bet taip pat užsiėmė ir privačia praktika liedamas patrankas ir varpus. Po M. Kohuto mirties 1598 m. pab., jo turėtas sklypas *pri zamku naszom wilienskom na Puszkarni* (prie mūsų Vilniaus pilies, Puškarnioje), kuriame *pered tym dela i* dzwony *liwano*[378] (prieš tai patrankos ir varpai buvo liejami) buvo perduotas Martynui Hofmanui. Šie dokumentai mums atskleidžia svarbų faktą, kad valdovo tarnyboje esantys meistrai tuo pačiu metu užsiimdavo ir privačia gamybine veikla, o taip pat dar kartą patvirtina, kad patrankų liejikai gamindavo varpus, apie ką mums iškalbiai rodo ant 1518 m. varpo iš Dőberno bažnyčios (Prūsija) nulietas gamintojo ženklas, vaizduojantis patį meistrą rankoje laikantį patrankos vamzdį.

***Vilniaus karališkoji liejykla*.** Be aukščiau aptartų miestams priklausiusių liejyklų, egzistavo ir karališkosios liejyklos. Jos mūsų temai yra ne kiek mažiau svarbios, nors ir užsiėmė daugiausiai šaunamųjų ginklų liejimu, o varpai tebuvo parergonas ir galimybė liejikams gauti papildomas pajamas. Seniausia valdovui priklausiusi liejykla buvusioje Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje veikė Krokuvoje jau nuo XIV a. pab.[379]. Ji greičiausiai buvo įkurta Jogailos, nes būtent tik šio valdovo valdymo metais Lenkijoje pradėjo aktyviai vystytis artilerija.[380] Vilniaus karališkoji

---

371 Волкаў, Мікола. Артылерыя Нясвіжскага замка ў канцы XVI — пачатку XVIII ст ст. In: *Arche. Вайсковая гісторыя Вялікага Княства Літоўскага*. 2012. № 6, с. 46. Ši informacija kelia tam tikrų abejonių. Mikalojus Radvila Juodasis greičiausiai jau buvo miręs kai pradėjo dirbti S. Bornikelis. Kita vertus, Mikalojus Radvila Našlaitėlis tėvo mirties metu buvo dar jaunas ir neužilgo išvažiavo į užsienį mokytis. Tad patranką su jo tėvo herbu galėjo užsakyti Našlaitėlio regentas (Jurgis Iliničius?).

372 Martinaitienė, op. cit., p. 308.

373 Волкаў, op. cit., p. 46.

374 Viena iš šių patrankų pateko į maskvėnų, kita į švedų rankas, žr. *Дополненія къ актамъ историческимъ, собранные и изданные археографическою коммиссіею*. Т. 5: [1665–1669] / Под. ред. Я. Бередникова и М. Коркунова. С.-Петербургъ: Типографія Эдуарда Праца, 1853, с. 298;Nowak, Tadeusz Marian. Rysunki dział zdobytych przez Szwedów w Polsce w XVII i na początku XVIII w. In: *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. T. 20. Warszawa: Wydawnictwo "Czasopisma Wojskowe", 1976, s. 308, 309. T. M. Nowakas, paskelbęs ant švedų pagrobtos patrankos buvusį įrašą, nenurodė jos gamintojo. Kad juo buvo S. Bornikelis galime spręsti iš porinio, tais pačiais metais nulieto pabūklo aprašyto Smolensko ginklų inventoriuje.

375 Nowak, op., cit. p. 308, 309.

376 Doubek, op. cit., p. 146.

377 Vitkauskienė, 2010, op. cit.

378 Ibidem.

379 1394 m. Jogaila į Lvovą atvežė pirmąsias patrankas, greičiausiai nulietas Krokuvos liejykloje žr. Badecki, op. cit. In*: Gazeta lwowska*. 1921, nr. 29, s. 2.

380 Федорук, Андрей. *Артиллерия при Грюнвальде*. 2010 07. 12. Internete: http://promreview.net/moskva/i-gromit-bombardami?page=0,0

liejykla buvo įkurta kur kas vėliau – XVI a. vid.[381] (Varšuvos karališkoji patrankų liejykla dar vėlesnė, įkurta 1634 m. [382]). Iš naujausių tyrinėjimų yra žinoma, kad karališkoji liejykla Vilniuje pradėta statyti 1547 m. kovo 14 d. ir ši statyba truko iki rugsėjo 6 d.[383] Pirmoji užuomina apie jos veiklą siekia jau 1548 m., kai valdovas įsakė nulieti „keturis falkonetus „pagal vilnietiškų pavyzdį“ [384]. Jei M. Brenšteinas tik suabejojo[385] ar Žygimantas Augustas buvo Vilniaus liejyklos įsteigėjas, tai B. R. Vitkauskienė jau teigia, kad šis valdovas tik rekonstravo esančią liejyklą, nors šalimais pateiktoje medžiagoje aiškiai nurodoma, kad, prieš statant liejyklą, 1546 m. buvo nukeltas totoriaus Uraso gyvenamasis namas, nugriautos senos arklidės[386]. Taigi statoma buvo naujoje vietoje. Autorė argumentuoja, kad teritorija, kur buvo steigiama karališka liejykla, jau 1546 m. vadinosi *Puškarnia*, taigi ten turėjo būti senesnė liejykla. Tačiau reikia atkreipti dėmesį į tai, kad šiame rajone galėjo veikti ir privati liejykla, gal būt to paties mūsų jau minėto *pučkoriaus* Jokūbo.

M. Brenšteinas savo darbe pamini keletą Krokuvos, Prūsijos ir net Strasburgo ar Niurnbergo į Vilniaus karališkąją liejyklą dirbti atsiųstų meistrų[387]. Ypač tamprūs ryšiai buvo tarp Krokuvos ir Vilniaus liejyklų, iš kur buvo nuolat siunčiami meistrai ir kiti specialistai. Tarp šių meistrų atskirai būtina paminėti du kartus iš Krokuvos į Vilnių (1553 03 11 bei 1557 m. balandyje) atsiųstą skulptorių (gal cizeliuotoją?) Erazmą Kunczą [Kuntze][388], kuris turėjo „valyti“ ir „apdirbti“ jau nulietus gaminius[389]. Greičiausiai šis patyręs metalo raižytojas ir apdirbėjas galėjo būti ir liejamų puošybinių elementų formų autoriumi. Tokie ornamentų ir reljefų modeliai tarnaudavo gana ilgą laiką ir buvo naudojami ne tik liejant patrankas, bet ir varpus. Kaip matosi iš dokumentų, šis skulptorius 1553 m. buvo pasiųstas talkinti tuomet Vilniaus liejykloje dirbusiam **Simonui Hauwitzui**[390]. Šis iš Moravijos kilęs meistras (prie pavardės nurodydavo – *Prunensis* ar *Brunensis*, t. y. Iš Brno miesto) 1553 m. dirbo Vilniuje, tačiau jau 1556 m. buvo grįžęs į Krokuvą, nes tais metais nuliejo Pogvizdovo [*Pogwizdów*], o 1557 m. Siemiechovo [*Siemiechów*] bažnyčių varpus. Dar keli nedatuoti šio meistro varpai prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo saugomi Stary Žyviece [*Stary Żywie*c, dabar neegzistuojanti

---

381 Vitkauskienė, 2010, op. cit.

382 Kluczwajd, Katarzyna. Dzwony w Ratuszu Staromiejskim. In: *Tajemnice starych dzwonów Torunia i Chełmna w 500-tną rocznicę ulania wielkiego Tuba Deispisane*. Toruń: Wydawnictwo TNOiK, 2001. Internete: http://www.fizyka.umk.pl/~przeciu/ksiazka.htm

383 Vitkauskienė, 2010, op. cit.

384 Górski, Konstanty. *Historya artyleryi Polskiej*. Warszawa: druk A. T. Jezerskiego, 1902, s. 61.

385 Čia greičiausiai bus „kalčiausias“ Łukaszas Górnickis, XVI a. lenkų rašytojas, kuris savo veikale *Dzieje w Koronie Polskiej* aprašo 1540 m. iškilmes Vilniuje, kurių metu *...po górach nad Wilnem strzelby rozmaite, rac puszczania, i insze puszkarskich przypraw ognie były zapalone* (kalnuose virš Vilniaus šaudymai įvairūs, [vieni] raketas leidžiant, o kiti patrankinės medžiagos ugnis uždegant [vyko]“ žr. Górnicki, Łukasz. *Dzieła wszystkie*. T. III: *Pisma oryginalne*. Warszawa: Nakład i druk S. Lewentala, 1886, s. 151. M. Balinskis Vilniaus miesto istorijoje pacitavęs šį pasažą nuo savęs pridėjo, kad „prie pilies buvo įrengta *Puškarnia* t. y. tuometinės artilerijos prietaisų ir amunicijos dirbtuvė. Iš ten buvo leidžiamos tos dirbtinės ugnys“ žr. Baliński, Michał. *Historya miasta Wilna*. T. II. Wilno: drukiem Antoniego Marcinowskiego, 1836, s. 79; Šią istoriją vainikavo J. Jurginis prirašęs, kad „visa tai atlikę patrankų liejyklos žmonės“ žr. Jurginis, op. cit., p. 97.

386 Vitkauskienė, 2010, op. cit.

387 Brensztejn, op. cit., p. 18–23.

388 *Źródła do historii sztuki i cywilizacji e Polsce* / Wydał A. Chmiel. T. I: *Rachunki dworu królewskiego 1544 – 1567*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1911, s. 4, 37, 38; Brensztejn, op. cit., p. 21; *Lietuvos dailininkų žodynas*. T. I: *XVI – XVIII a.* / Sudarytoja ir atsakomoji redaktorė A. Paliušytė. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2005, p. 162, 163.

389 Lietuvos dailininkų žodyne (p. 163) yra gana keistas aprašymas: „pasiųstas į Vilniaus Valdovų rūmus drožinėti liejimo formų“. Tuo tarpu originale rašoma: „pro mundantis et sculpendis tormentis bellicis per Simonem Hauwicz fusis et fundendis“ „dėl valymo ir apdirbimo karo pabūklų liejamų ir formuojamų Simono Hauwitzo“, taigi išeitų, kad E. Kunczas turėjo cizeliuoti jau nulietus patrankų vamzdžius žr. Źródła, op. cit., p. 37, 38.

390 Pavardė turi daug variantų – *Hauwicz*, *Haubic*, *Hawicz*, *Hauwitz* žr. *Оружейные клейма*. Internete: http://gunproofmarks.ru/index.php?marks&poland&gunmakers&h [žiūrėta 2012 12 13].

Žyvieco miesto dalis] ir Harbutovičiuose [*Harbutowice*] [391] (visos išvardintos vietovės Mažojoje Lenkijoje). Tai, kad šis meistras liedino varpus Lietuvoje yra tikėtina, tačiau konkrečių duomenų neišliko. Simono Hauwitzo oeuvre šiuo metu sudaro tik dvi patrankos. Pirmoji vardu *Kwiczoł* nuliedinta 1541 m. (290 cm ilgio, 96 kalibro), dabar saugoma Vavelio pilies rinkiniuose[392], antroji Peterburgo Kariniame – istoriniame artilerijos muziejuje. Ji nulieta taip pačiais 1541 m.[393]. Dar vieną galimai varpus liedinusį meistrą nurodo M. Brenšteinas, – tai **Szymonas Buchwiczius** [**Bochwicz**]. Teigiama, remiantis netiesioginiais liudijimais, kad jis nenustatytu dirbo Vilniaus patrankų liejykloje[394], o 1565 m. nuliejo Krokuvos Mergelės Marijos bažnyčios laikrodžio varpą[395]. Jei Žygimanto Augusto laikais veikusios Vilniaus patrankų liejyklos veikla yra palyginti neblogai žinoma, tai apie vėlesnį jos veiklos periodą duomenų itin nedaug. M. Brenšteinas nurodė, kad 1610 m. joje dirbo *Jonas Rolandas*[396], tačiau šį jo teiginį, vėliau pakartotą G. M. Martinaitienės[397], reikia laikyti nesusipratimu. Galima net būtų manyti, kad minėta liejykla neveikė ilgoką laiką, o paskutinysis jos darbo etapas prasidėjo tik XVII a. II ketv. ir turėtų būti siejamas su geriausiu Lietuvos varpų ir patrankų liejiku laikytinu Jonu Breuteltu, tačiau apie tai plačiau kalbėsime kitame skyriuje.

Tenka pastebėti, kad dar neseniai, nebuvo žinoma nei viena Vilniaus patrankų liejykloje nuliedinta patranka. 1969 m. Gdansko įlankoje iš švedų karo laivo *Solena* (*Solen*) nuskendusio 1627 m. lapkričio mėnesį mūšio metu, buvo iškelta keletas patrankų vamzdžių, kurie dabar saugomi Gdansko centriniame jūrų muziejuje (*Centralne Muzeum Morskie w Gdańsku*). Tarp iškeltųjų patrankų, greta švediškų, buvo dvi rusiškos ir dvi lietuviškos, paimtos kaip karo trofėjai. Viena jų, su Radvilų ereliu ir Trimitų herbu, greičiausiai priklausė Kristupui Radvilai Perkūnui. Kita patranka papuošta dviem herbais – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos ir dinastiniu Žygimanto Augusto herbu – Gediminaičių stulpais. Abu herbai vainikuoti bendra didžiojo kunigaikščio karūna kurios viršuje išlankstyta banderolė su įrašu „SIGISMV[NDVS] * AVGVST9 * REX * POLO[NIAE] * MAG[NUS] * DVX * LITH[VANIAE] * ME * FE[CIT] * 1560. Herbų apačioje stačiakampėje lentelėje (tabula ansata) meistro signatūra: „HANS * SE/BER * GV/S * MICH.“[398]. Kaip rodo ant patrankos vamzdžio nulieti heraldiniai simboliai [24 il.], o visų pirma Lenkijos herbo nebuvimas, – patranka turėjo priklausyti Žygimantui Augustui, kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos valdovui (Lietuva, Jogailaičių dinastijos monarchų buvo suprantam kaip jų tėvonija, todėl šalia valstybės herbo yra ir dinastinis valdovo herbas). Analogiškas herbų derinys sutinkamas ir ant to meto lietuviškų monetų (pvz., ant 1566 m. keturių grašių[399]). Tad mažai abejotina, kad patranka ne tik buvo skirta Lietuvos kariuomenei, bet ir liedinta Lietuvoje, būtent vienintelėje čia veikusioje karališkojoje Vilniaus liejykloje[400]. Antras radinys buvo padarytas 1985–1993 m. prie *Texel* salos priklausančios

---

391 Szydłowski, op. cit., p. 31, 71.

392 Kwiczoł. In: *Art, arms, antik.* Internete: http://www.artarmsantik.com/pliki/temat.php?nazwa=KWICZO%A3 [žiūrėta 2012 08 24].

393 Военно-исторический музей артиллерии, площадка с орудиями. In: *Livejournal*. Internete: http://aeromamont.livejournal.com/13292.html?thread=109548 [žiūrėta 2012 12 03].

394 Brensztejn, op. cit., p. 22, 23.

395 [Rastawiecki, Edward] E. R. Wiadomość o odlewnictwie w dawnej Polsce i dochowujących się jego tworach. In: Przeździecki, Aleksander: Rastawiecki, Edward. *Wzory sztuki średniowiecznej i z epoki Odrodzenia po koniec wieku XVII w dawnej Polsce*. Serya 3 zesz 11-12. Warszawa: Druk. J. Ungra, 1862, [s.p.]; Kołaczkowski, op. cit., p. 406.

396 Brensztejn, op. cit., p. 28.

397 Martinaitienė, op. cit., 2014, p. 31.

398 Врублевская, Е. Стволы орудий с корабля «Солен» в коллекции Гданьского центрального морского музея. In: *Изучение памятников морской археологии.* Выпуск. 5 / Редактор и составитель П. Е. Сорокин. Институт истории материальной культуры Российской академии наук. Санкт-Петербург*:*Учеб.-метод. центр, СЗИ Наследия, 2004. Internete: http://spbae.ru/vrublevskaja_2004.htm

399 XV a. monetos. In: *Lietuvos nacionalinis muziejus*. 2004–2013. Internete: http://lnm.lt/virtualios-parodos/raitelio-simbolis-ldk-monetose/499.html?task=view pav. Nr. 15 [žiūrėta 2013 01 09].

400 Atsargiai apie tai užsiminė ir E. *Wróblewska žr.* Врублевская, op. cit.

Frizų salų grupei, Vatų jūroje (*Waddenzee*), kai buvo ištirta laivo kiužena (vadinama *Burgzand Noord II*) kurioje buvo rasta analogiška patranka su tokiu pačiu įrašu ir data[401]. Abi šios naujai surastos patrankos nurodo mums dar vieną iki šiol nežinotą Vilniaus liejyklos meistrą – **Hansą Seberį**, kuris greičiausiai perėmė liejyklą po Simono Hauwitzo grįžimo į Krokuvą. Čia taip pat, bene pirmą kartą Lietuvos dailės istorijoje susiduriame su profesionalaus skulptoriaus dalyvavimu kuriant taikomosios dailės dirbinį. Galima spėti, kad abiejose patrankose panaudotos skulptoriaus Erazmo Kunczo (?) pagamintos puošybinių elementų bei herbų formos. Taip verstų manyti, profesionalus vyties herbo meninis sprendimas. Jis pasižymi apibendrintomis ekspresyviomis formomis; tiek žirgo, tiek ir raitelio figūros gerai įkomponuotos heraldiniame skyde, jų proporcijos tikslios. Tam tikri panašumai rodytų, kad autorius turėjo būti kilimu iš Krokuvos ar bent žinoti Jogailos antkapį Vavelio katedroje. Ant patrankos pavaizduoto vyties herbo ir analogiško herbo Jogailos antkapyje [25 il.] žirgų priekinės kojos ištiestos į priekį (taip vaizduojama itin retai), o ne sulenktos; panaši ir riterio šarvuotė be renesansinių elementų, nėra ir plačios iškarpytos gūnios, sutinkamos beveik visuose Žygimanto Augusto laikų vyties herbuose.

***Nesvyžiaus liejykla*.** Lietuvoje, gana anksti pradėjo kurtis privačios didikams priklausiusios liejyklos. Iš visų kaimyninių kraštų tai tebuvo tik Lietuvai ir Lenkijai būdingas reiškinys. Nei Rusijoje, nei Prūsijoje, nei Livonijos žemėse apie privačias didikams priklausiusias pabūklų liejyklas duomenų neturime. Tai apsprendė to meto valstybės piliečių (savaime suprantama bajorų) teisės ir pareigos. Kaip rašė M. G. Martinaitienė: „Abiejų Tautų Respublikoje kiekvienas bajoras, juo labiau didikas, turėjo teisę, ne vienas ir pareigą, laikyti kariuomenę, statyti tvirtovę“[402] ir savaime suprantama, kad pasirūpinti ginklais ir kita amunicija buvo jo pareiga. Įvairiuose lenkų leidiniuose neretai minimos didikų liejyklos veikusios tuometinės Lenkijos karalystės teritorijoje – Liubomirskių Visniče, Andrzejaus Potockio Pševorske, Podhorcuose, Sambože ir Stanislavove, Rzewuskio – Rozdole, Sieniawskių – Lvove. Tačiau beveik visos šios liejyklos, kiek pavyko apie jas surinkti duomenų, buvo įkurtos ne anksčiau kaip XVII a. Skaitant įvairių šiuolaikinių autorių tekstus, susidaro įspūdis, kad apie šias liejyklas rašoma taip lyg tai būtų nuolat veikiančios ir savo produkciją platinančios, pelno siekiančios kapitalistinio pobūdžio pramonės įmonės[403]. Tačiau didikams priklausiusios liejyklos beveik iki pat XVIII a. retai kada veikė kiek ilgesnį laiką. Jos paprastai buvo kuriamos tik tam tikram tikslui pasiekti, dažniausiai nulieti konkrečiai tvirtovei ar jų grupei patrankas. Ypač tai pasakytina, kai reikėdavo liedinti itin didelius, tvirtovėms ginti, o ne karo žygiams pritaikytus pabūklus. Tokia praktika susiklostė pagal varpų liejimo tradiciją egzistavusią nuo pačių seniausių laikų beveik iki pat XX a., kai varpai buvo liejami varpų paskirties vietose iš kitur atvykusių meistrų[404]. Tam tikslui būdavo pasikviečiamas meistras kuris įrengdavo liejyklą, nuliedavo jam užsakytus gaminius ir keliaudavo dirbti kitur. Likę liejyklų pastatai dažniausiai būdavo naudojami kitoms reikmėms, o reikalui esant galėjo būti vėl naudojami pagal savo pirminę paskirtį. Mikalojaus

---

401 Ibidem.

402 Martinaitienė, op. cit., p. 301.

403 Tokiu pavyzdžiu gali būti ir G. M. Martinaitienės parašymas „Sunku tiksliai nustatyti, kiek laiko po Našlaitėlio mirties dar veikė Nesvyžiaus liejykla“ (žr. ibidem, p. 315). Iš tokio parašymo susidaro įspūdis, lyg liejykla būtų nuolat veikianti ir prekes pardavimui gaminanti įmonė. Feodalams priklausiusios panašaus pobūdžio dirbtuvės dažnai buvo skirtos patenkinti natūrinius, konkrečiu laikotarpiu iškylančius poreikius, pvz., plytinės ar kalkinės buvo statomos prieš pradedant didesnes statybas, o joms pasibaigus nustodavo veikti, neretai iki kito iškilusio poreikio.

404 Vėlyviausią tokio pobūdžio informaciją galima rasti XIX a. pab. Minsko liejiko Antonio Brengoszo reklaminiuose skelbimuose, kuriuose rašoma, kad „didelio svorio suduže varpai gali būti perlieti vietoje prie bažnyčios“ žr. Шатько, op. cit., p.195. Iškalbingu ir paskutiniu mums žinomu pavyzdžiu buvo Liublino katedros varpo *Jonas* (trečio pagal dydį varpo visoje Lenkijoje) perliejimas 1896 m. Iš Varšuvos atvykę A. Zwolińskio liejyklos meistrai tiesiog katedros aikštėje pastatė krosnį kur perliejo varpą, beje toje pačioje vietoje kur 1873 m. tie patys meistrai perliejo kitą Liublino katedros mažesnįjį varpą *Rapolas*. Didžiojo varpo perliejimas kainavo tiems laikams itin didelę pinigų sumą 3800 rublių. Žr. Zalewski, op. cit., p. 181. 259.

Radvilo Našlaitėlio Nesvyžiuje įkurta liejykla, tarp kitų „proginių“ liejyklų, užima ypatingą vietą – ji viena iš pirmųjų tokio pobūdžio privačių liejyklų, veikė bene ilgiausiai ir be abejo, yra pati garsiausia.

Menotyrininkė M. G. Martinaitienė pirmoji lietuvių spaudoje paskelbusi straipsnį apie šią liejyklą, teigia, kad liejykla Nesvyžiuje „galėjo būti įrengta ir pradėti veiklą dar XVI a. vid.“[405], o „aktyviai veikti“ XVI a. aštuntajame dešimtmetyje, joje besidarbuojant jau ne kartą mūsų minėtam Steponui Bornikeliui [406]. Deja, ši prielaida paremta tik tuo faktu, kad šio meistro liedintos patrankos buvo saugomos Nesvyžiaus arsenale; tam prieštarauja ir visu dešimtmečiu vėlesnis pačios Nesvyžiaus rezidencijos kūrimosi laikas. Neseniai pasirodžiusi išsami gudų istoriko M. Volkovo publikacija[407] gerokai praplėtė žinias apie Nesvyžiaus liejyklą kurias paskelbė M. G. Martinaitienė bei kurios buvo publikuotos dar XX a. pradžioje lenkų spaudoje[408]. Svarbiausia mums yra žinoti šios liejyklos veiklos pradžią, nes tai siejasi su dviejų unikalių varpų autorystės klausimu. Jei M. G. Martinaitienė liejyklos darbo pradžią nukelia į 1599 metus, tai naujausiais Volkovo duomenimis liejykla veikė jau nuo 1596 m[409]. Tenka pabrėžti, kad visi turimi duomenys apie liejyklos veiklą yra netiesioginiai. Iš Mikalojaus Kristupo Radvilo Našlaitėlio (1549–1616) laikų tėra išlikusi tik viena nedatuota sąmata už dešimties patrankų nuliejimą, Tačiau joje nenurodytas liejiko vardas, o ir tekste nėra paminėta vieta kurioje liejykla buvo įsikūrusi[410]. Pagrindinis šaltinis apie šios liejyklos veiklą yra Nesvyžiaus arsenalo inventoriai ir iki mūsų dienų išlikusios patrankos. Šiandien, tik viena jų, nulieta 1602 m., išsaugojo patrankas liedinusio meistro signatūrą[411], iš kurios sužinome meistro pavardę **Herman Moltzfelt** [412]. Remiantis išlikusiais ir inventoriuose minimais datuotais dirbiniais, liejyklos veikla pradedama atsekti 1596 m., o paskutinis jai priskirtinas gaminys pagamintas 1603 m., kitais ir vėlesniais metais žinių apie liejyklą jau nėra. Taigi liejykla veikė aštuonerius metus, tarp 1596 ir 1603 m. imtinai. Iš 1658 m. pilies inventoriaus žinoma, kad liejyklos pastatas vis dar stovėjo Nesvyžiaus pilies kieme ir greičiausiai buvo dar kartą panaudotas kaip liejykla tarp 1655-1657 m. kai iš senos susprogusios patrankos buvo nulietos net keturios naujos[413]. Atsižvelgiant į tai, kad Nesvyžiaus pilies liejykloje pagamintos patrankos nėra šio darbo tema, tik paminėsime, kad iki 1600 m. buvo nulietos dvi, bene didžiausios visoje Lietuvos istorijoje patrankos – *Šv. Mikalojus*, svėręs 6 948 Gdansko svarų (3 015 kg) ir *Šv. Kristupas* – svėręs 6 960 Gdansko svarų (3 021 kg)[414]. H. Moltzfelto liedintos patrankos išsiskiria itin aukšta menine verte ir priskirtinos prie geriausių savo laikmečio analogiškų dirbinių visoje Europoje. Tenka atkreipti dėmesį, kad liejikui H. Moltzfeltui negali būti priskirta išimtinė šių gaminių autorystė, – sukurti patrankų menines formas bei sumodeliuoti konkrečius puošybinius

[405] Martinaitienė, op. cit., p. 306, 316. Argumentu apie Nesvyžiaus liejyklos veiklą XVI a. viduryje (!) autorei pasitarnavo vėlyvi istoriniai duomenys apie Nesvyžiaus arsenalui priklausiusias garsaus Lvovo liejiko Lenharto Herlio (dirbusio XVI a. II ketv.) patrankas, kurių buvo priskaičiuota net 21 (p. 306, 316). Tačiau šie pabūklai buvo įgyti tik 1753 m., kai karaliui Augustui III leidus, Lvovo miesto taryba už 65456 auksinus ir 26 grašius pardavė 37 armotas ir vieną mortyrą Lietuvos didžiajam etmonui Mykolui Kazimierui Radvilai Žuvelei, kuris šį arsenalą parsivežė į Nesvyžių žr. Art., S. Nowe historyczne nabytki miasta Lwowa. In: *Gazeta Lwowska*. 1914 08 28, s 5.

[406] Martinaitienė, op. cit., p. 308.

[407] Волкаў, op. cit., p. 48-60.

[408] *Sprawozdania Komisyi do Badania Historii Sztuki w Polsce*. T. VII. Z. III. Kraków, 1903, s. CXCVI- CCXXI

[409] Волкаў, op. cit., p.60.

[410] Ibidem, p. 48-49.

[411] Patranka vardu *Meliuzina* saugoma Stokholme *Kungliga Armémuseum*, jos kopija yra Kaune Vytauto Didžiojo karo muziejuje.

[412] Ši signatūra jau nuo XIX a. pabaigos pasižymi „ypatinga savybe“ – jos nei vienas autorius nesugeba nurašyti be klaidų: grafas Starzyńskis: „Moliz f. l. t. zw. Nieswich“, Stokhomo katalogas (autorius nenurodytas): „Herman Molzfelt i Nieswich“; Ehrenthalis: „Hermann Molzer zu Neswisch“, žr. Sprawozdania, op. cit., p. CCXIII; M. Volkovas: „HERMAN MOLTZFELT ZV NIESWISCH“ žr. Волкаў, op. cit., p. 53; M. Martinaitienė: „HERMAN MOLTZFELDT ZV NISWISCH“ žr. Martinaitienė, op. cit., p. 313.

[413] Волкаў, op. cit., p. 63.

[414] Ibidem, p. 50.

elementus, greičiausiai turėjo M. K. Radvilos Našlaitėlio dvare dirbęs skulptorius Filipas, cizeliavimo darbus atliko auksakalys Steponas (išliko liudijimas, kad jis ant mūsų paminėtų didžiųjų patrankų išgraviravo rimuotus tekstus)[415], o temų parinkimas[416] ir „literatūrinė dalis“ – tai yra epigrafai ir kiti įrašai, buvo parinkti ar sugalvoti paties M. K. Radvilos Našlaitėlio[417].

Su Nesvyžiaus liejykla jau M. Brenšteinas susiejo du varpus iki 1906 m. gaisro kabojusius Nesvyžiaus pilies bokšte ir juos priskyrė H. Moltzfeltui[418]. Atsargiai šią nuomonę parėmė ir M. G. Martinaitienė[419]. Abu šie varpai, vadinami *cimbolais*, buvo skirti bokšte įrengtam laikrodžiui. Didesnysis varpas buvo skirtas mušti valandas, o mažasis ketvirčius. Varpai neturėjo tradicinio liežuvio, o buvo skambinama kaip įprasta laikrodžių varpams – mušant plaktuku į varpo graižo storumą jo išorinėje pusėje. Didžiojo varpo aukštis 58 cm, apatinis skersmuo 90 cm, mažojo varpo aukštis 50 cm, skersmuo 70 cm, abu varpai nuliedinti iš bronzos. Varpai, kaip ir kiti laikrodžiams skirti „cimbolai“, pasižymėjo suspaustomis proporcijomis (jų apatinis skersmuo buvo gerokai didesnis už aukštį), o savo bendromis formomis priminė apverstą gėlių vazoną. Ant valandinio varpo buvo kartušas su įrašu: „NICOLAUS · CHRISTOPHORVS · RADZIVIL. · D. · G. · OLICAE · AC · IN · NIESWISCH · DVX · ANNO · DOMINI · MDXCVIII.“. Abu varpus puošė heraldiniai skydai su Radvilų ereliu ant kurio krūtinės buvo keturių dalių skydas su Našlaitėlio tėvų ir senelių herbais, o taip pat apskriti lauro lapų vainikai su Šventojo Kapo riterio ženklu [420] – Jeruzalės kryžiumi (lygiašakis kryžius su keturiais tokiais pat mažesniais kryželiais pažastyse). Tenka pastebėti, kad analogiški motyvai puošia ir išlikusias Nesvyžiaus liejykloje H. Moltzfelto pagamintas patrankas.

Šių abiejų varpų unikalumą sudarė neįprasta jų puošyba: varpų liemenys buvo išmarginti kiaurapjūviu. 1906 m. gaisro metu abu varpai nukrito ir buvo smarkiai sužaloti, vėlesnis jų likimas nežinomas. Gaisro metu labiau nukentėjo valandinis varpas. Šiandien apie jį galime spręsti tik iš vienintelės nuotraukos paskelbtos M. Brenšteino knygoje [26 il.]. Varpas fotografuotas jau po sužalojimo. Nuotraukoje matosi, kad varpo viršutinė dalis buvo jau nuskilusi ir fotografuojant uždėta ant apatinės, todėl dabar sunku pasakyti koks buvo varpą puošusio ažūro piešinys. Galima manyti, kad greičiausiai buvo keturios eilutės smulkių kiaurapjūvinių elementų –sudarytos iš smulkių vienodų trikampių angelių. Kraštinių juostų smailieji trikampių galai buvo nukreipti į varpo išorę, o vidinių juostų trikampių eilės smailiaisiais galais pasuktos viena į kitą. Tarp trikampių angelių matosi dar mažesni negilūs trikampiai įsieniai. Pastarųjų smailieji galai išdėstyti priešingomis kryptimis nei trikampių angelių. Toks taisyklingas iš geometrinių elementų sudarytas piešinys M. Brenšteino pavadintas *gotikiniu ornamentu*[421], Martinaitienė antrina šiai nuomonei rašydama, kad „ornamentai ... labiau primena geometrines gotikos figūras“[422]. Galima būtų teigti, kad ant šio varpo panaudoti itin paprasti geometriniai motyvai ir jų nesudėtingas išdėstymas nėra būdingi kuriam nors konkrečiam

---

415 Ibidem.

416 Kiekviena patranka buvo „individualizuota“ ir turėjo savo vardą: *Kirkė*, *Chimera*, *Vynuogienojas*, *Pelėda*, *Meliuzina* ir t. t. Nuo vardo priklausydavo pabūklo puošybos pobūdis ir inskripcijų turinys.

417 M. K. Radvila Našlaitėlis turėjo neabejotinų literatūrinių gabumų. Tai gerai galima matyti iš jo kelionės į Šventąją žemę aprašymo parašyto lotynų kalba, o neseniai išleisto ir lietuviškai (Radvila Našlaitėlis, Mikalojus, Kristupas. *Kelionė į Jeruzalę*. Vilnius: Mintis, 1990). Nesvyžiaus pilyje, ties įėjimais į visas svarbesnes patalpas buvo patalpintos lotyniškos epigramos (nemaža dalis jų dabar atidengta), jas taip pat parinko, o dalį ir sugalvojo pats pilies statytojas. Tad mažai tikėtina, kad patrankų epigramų autorystė galėtų būti priskirta kam kitam.

418 Brensztejn, op. cit., p. 32.

419 Martinaitienė, op. cit., p. 315.

420 Šis titulas M. K. Radvilai suteiktas Jeruzalėje jo garsiosios kelionės į Šventąją žemę metu.

421 Brensztejn, op. cit., p. 30, 31.

422 Martinaitienė, op. cit., p. 315.

istoriniam stiliui. Kalbant apie jų „gotiškumą“, daugiau akcentuojamas jų svetimumas manieristinei ar barokinei ornamentikai, tačiau juos vadinti gotiškais taip pat nėra tvirtesnio pagrindo.

Daug sudėtingesnis yra ketvirtinį varpą puošęs ornamentas [27 il.]. Jo liemenį skaido vertikalios išpjovos su į vidų įgaubtais pusapskričiais galais. Tarp jų išdėstytos vadinamosios *giljošinės pynės* su ažūrinėmis apskritomis akutėmis. Pastarąjį motyvą M. Brenšteinas pavadino „plecionka romańska“ (romaninė pynė)[423], jam atitaria ir M. G. Martinaitienė rašydama, kad ornamentas primena „romaninės dailės pyneles“[424]. Tačiau ant Nesvyžiaus varpo esantis motyvas sutinkamas ir renesanso dailėje, kaip tai matoma ant Pjačencos muziejuje saugomų keramikinių XV a. II pusės plytelių ar Gerlico rotušės portalo archivoltoje (1537 m.), o vėliau, jau Liudviko XVI stiliuje, šis ornamentinis motyvas itin išpopuliarėjo. Atkreiptinas dėmesys, kad ketvirtinis varpas turi kelis tolimus analogus. Pirmasis, tai Rusijoje, Kolomensko muziejuje – rezervate dabar saugomas varpas [28 il.]. Jis buvo nulietas Maskvos Šv. Aleksiejaus moterų vienuolynui 1648 m. maskvėnų caro Aleksejaus Michailovičiaus pavedimu. Varpą sveriantį 60 pūdų (982 kg.) Maskvoje nuliejo nežinomas, iš Vakarų Europos kilęs meistras[425], greičiausiai besidarbavęs Maskvos patrankų liejykloje (*Пушечный двор*). Maskvoje nuliedintas varpas gana eklektiškas, puoštas gotikinės kilmės *lapų karūnėlės* juostomis bei Nyderlandiško tipo manieristiniu augaliniu užraitų motyvu su liūto maskaronu. Prorėžos savo forma primena vadinamąjį *ankštinį ornamentą* (*baccellature*) populiarų itališkajame manierizme. Vargu ar Nesvyžiaus varpas pasitarnavo inspiracijos šaltiniu šio varpo meistrui, analogų abiem šiems varpams reiktų ieškoti to meto Vakarų Europoje. Ten ažūriniai varpai, nors ir labai reti, vis dėlto buvo gaminami, tai rodo Mantujos *Palazzo Ducale* saugomas 1593 m. pagamintas varpas [29 il.]. Tačiau Mantujos varpas vargu ar galėjo pasitarnauti H. Moltzfeltui sektinu pavyzdžiu, – jis savo pagaminimo laikui yra per daug archajiškas: varpo liemenį skaidančios prorėžos užbaigtos gotikinėmis trilapėmis arkomis, o varpo liemens viršutinę dalį juosianti itin plati trijų dalių įrašo juosta neturi jokių ornamentinių papuošimų, kas taip pat daugiau būdinga gotikiniams varpams.

Dar vienas H. Moltzfeltui priskiriamas varpas priklausė Myriaus piliai, kurią M. K. Radvila Našlaitėlis paveldėjo iš savo įtėvio Jurgio Iliničiaus. Apie šį varpą turime nuorodą iš XIX a. pirmosios pusės. F. M. Sobieszczańskis, pirmasis Lenkijos dailės istorijos autorius, kaip matosi iš aprašymo tikslumo, greičiausiai pats asmeniškai buvo apžiūrėjęs varpą. Jo lankymosi metu varpas buvo jau nuimtas ir saugomas pilies sandėlyje. Autorius su nuostaba pastebėjo, kad varpas yra *cały dziwnym sposobem w przezrocze wyrobiony, mimo to jednak czystego i dźwięcznego głosu*[426] (visas nuostabiu būdu kiaurapjūviu papuoštas, tačiau nepaisant to gryno ir skambaus balso). Tai buvo taip pat laikrodžio varpas, greičiausiai ketvirtinis (apie tai leidžia spręsti nedideli varpo matmenys, – jo aukštis buvo 38 cm, viršutinis skersmuo 30 cm, o apatinis 52,5 cm bei fundacinių įrašų nebuvimas (Nesvyžiaus laikrodžio varpų komplekte tik didesnysis varpas turėjo fundacinį įrašą). Ant šio varpo taip pat kaip ir ant Nesvyžiaus laikrodžių varpų, vienoje jo liemens pusėje buvo heraldinis skydas su Radvilų ereliu, kaip rašė F. M. Sobieszczańskis: „skydas atgimimo stiliuje išpjaustytas, apačioje nusmailintas“, kitoje pusėje buvo trys ažūriniai kryžiai[427].

Iš aukščiau pateiktos medžiagos matoma, kad H. Moltzfeltas buvo pagaminęs du laikrodžių varpų komplektus. Šie laikrodžių varpai greičiausiai visi buvo dekoruoti kiaurapjūviu (apie Myriaus pilies valandinį varpą mes nieko nežinome, tačiau numanoma, kad jis neturėjo labai skirtis

423 Brensztejn, op. cit., p. 31.
424 Martinaitienė, op. cit., p. 315.
425 Коновалов, op. cit.
426 Matmenys šaltinyje pateikti varšuviniais coliais, žr. Sobieszczański, op. cit., p. 282.
427 Ibidem.

nuo kitų aukščiau aprašytų varpų). Tačiau kiaurapjūvis raštas ant kiekvieno varpo buvo skirtingas, kas rodo meistro pagaminusio šiuos varpus inovatyvumą. Antra vertus – visus varpus puošė greičiausiai vienodi manierizmo stiliui būdingi heraldiniai skydai imituojantys iš skardos iškirptas formas su karpytais ir susuktais pakraščiais (rolverkais), o Radvilų erelių krūtinės buvo papuoštos keturių dalių skydais su Našlaitėlio ir jo prosenių herbais. Toks skydas nulietas ant vienos iš išlikusių patrankų ir jis padeda susidaryti tikslesnį vaizdą apie buvusį varpų puošybos pobūdį. Varpus turėjo puošti taip pat ir asmeninis Mikalojaus Kristupo pasididžiavimas – Švento Kapo riterio ženklas. Myriaus pilies ketvirtinio varpo aprašyme jis nebuvo paminėtas, tačiau neabejotina, kad jis turėjo ir čia būti pavaizduotas. Laikrodžių varpai tikriausiai nebuvo vieninteliai H. Moltzfelto pagaminti varpai. Apie kitus varpus duomenų mes šiandien neturime, tačiau atidžiau pažvelgus į M. K. Radvilos Našlaitėlio kaip mecenato veiklą, galima gana drąsiai teigti, kad jis turėjo nuliedinti ir daugumą šio iškilaus Lietuvos didiko gausiai funduotų bažnyčių varpų, kurie buvo prarasti XVII a. vid. per karą su maskvėnų valstybe ar XVIII a. pradžioje švedų invazijos metu. M. K. Radvilai Našlaitėliui priskiriama ne mažiau kaip 14 sakralinių pastatų fundacijų. Ne mūsų darbo užduotis jas visas išvardinti ir nustatyti statymo laiką ar tikruosius fundatorius, paminėsime tik kelis objektus, kuriuose neabejotinai turėjo būti H. Moltzfelto liedinti varpai, nes šių pastatų užbaigimas ar statymas sutapo su jo darbo Nesvyžiuje laiku. Tarp tokių objektų pirmuoju paminėtina Nesvyžiaus benediktinių vienuolyno bažnyčia pašventinta 1597 m.[428]. Kitais metais (1598 m.) buvo pašventinta Nesvyžiaus Šv. Rapolo koplyčią[429] bei užbaigta bernardinų vienuolyno Šv. Jurgio bažnyčia[430]. Galima net manyti, kad H. Moltzfeltas apie 1598 metus nuliedino nemažai varpų, tiek skirtų naujai pastatytoms bažnyčioms, tiek bokštų laikrodžiams. Baigdamas savo veiklą Nesvyžiuje, meistras greičiausiai turėjo nuliedinti, ir dar nebaigtos statyti Myriaus Šv. Mikalojaus bažnyčios varpus (bažnyčia statyta 1599–1605 m.[431]). Be abejo, svarbiausiu šios rūšies užsakymu turėjo būti Nesvyžiaus Švč. Sakramento (jėzuitų) bažnyčios varpai, kuriuos reikėjo nulieti ruošiantis bažnyčios konsekracijai (ji įvyko 1601 m. spalio 7)[432]. Dar viena netiesioginę nuorodą, kad šis meistras galėjo užsiimti bažnyčių varpų liejimu yra jau minėtame M. Volkovo darbe, kuriame pastebėta, kad 1602–1603 m. Nesvyžiaus arsenalui buvo nuliedintos tik dvi patrankos[433]. Akivaizdu, kad liejykla nestovėjo be darbo, tuo metu galėjo būti liejami pabūklai reikalingi tiek paties Nesvyžiaus miesto gynybai, tiek M. K. Radvilos Našlaitėlio valdomai Myriaus piliai, tačiau egzistuoja nemaža tikimybė, kad prieš baigiant darbą Nesvyžiuje buvo nulieti varpai ir Našlaitėlio funduotoms bažnyčioms bei cerkvėms.

***Miestų varpų liejyklų archeologiniai liudijimai*.** Iš renesanso epochos išliko labai nedaug varpų liejimo medžiaginių parodymų. Vienas toks buvo rastas Vilniuje 1986–1987 m. tiriant Šv. Kotrynos bažnyčios vidų. Tuo metu po pirmosios 1618–1622 m. statytos bažnyčios pamatais buvo surastos senesnių gamybinių pastatų liekanos, bei dvi metalo lydymo krosnys. Viena jų skirta spalvotiems metalams, kita geležies. Šalimais rasta daug keramikinių tiglių liekanų, kurie rodo, kad šioje vietoje vyko intensyvi ūkinė veikla. Medinio pastato viduje aptikta spalvoto metalo lydimo krosnis, tiksliau jos apatinė dalis pilna degėsių ir suskilusių nuo karščio plytų, buvo 130 x 160 cm dydžio. Kiek žemiau pakuros buvo iškilotas 120 x 150 cm akmenų grindinys, kurio šiaurinėje pusėje rasta 170 x 180 cm dydžio ir apie 150 gylio duobė. Ji buvo užversta įvairiomis šiukšlėmis, tarp kurių viršutiniuose sluoksniuose buvo daug spalvotų metalų tiglių šukių. Už dviejų metrų rasta antra krosnis

[428] Габрусь, Тамара. *Мураваныя харалы: сакральная архітэктура беларускага барока*. Мінск: *Ураджай, 2001, с. 74.*
[429] Ibidem, p. *64*.
[430] Ibidem, p. 76.
[431] Ibidem, p. 77.
[432] Ibidem, p. 55.
[433] Волкаў, op. cit., p. 60.

naudota geležies lydymui. Po minėtu akmenų grindiniu rasta 1579 m. moneta[434] padėjo apibrėžti radinio chronologines ribas. Manoma, kad spalvoto metalo lydimo krosnis pastatyta kiek anksčiau už geležies. Kai kurie duomenys rodė, kad tai nebuvo vienintelės krosnys šioje vietoje. Deja, tyrimus atlikęs archeologas nesugebėjo tinkamai interpretuoti kai kurių radinių. Ypač mums įdomi gali būti jau minėta duobė. Metalurgijoje tokia duobė vadinama *liejimo duobe* – jos forma bei matmenys rodo, kad šioje, šalia krosnies buvusioje duobėje, turėjo būti liejami nemaži kompaktiški objektai, tačiau akivaizdžiai ne patrankų vamzdžiai (duobės forma nebuvo pailga, bet artima kvadratui). Tad tenka konstatuoti, kad po Šv. Kotrynos bažnyčia surasta vienintelė kol kas Vilniuje žinoma liejykla, kurioje sprendžiant iš atkastos duobės dydžio, buvo liejami ir gana didelių matmenų varpai. Neatmestina galimybė, kad tai nebuvo vienkartinis liejimas, nes kitaip būtų likę nebereikalingi *bobos* (varpo vidinės formos) likučiai (nors tiksliai nežinome, gal jie ir buvo rasti tik tinkamai neidentifikuoti). Kam priklausė liejykla istorinių duomenų nėra, tačiau aišku, kad ji turėjo veikti XVI a. pab. Pagal radinių pobūdį galima pasakyti, kad tai nebuvo patrankų liejykla, o tarp radinių neužfiksuoti alavo ar švino žaliavos pėdsakai aiškiai rodo, kad liejykla buvo naudota ne indų liejiko, bet kažkurio iš Vilniuje tuo metu dirbusių vario liejikų. Tai rodo ir surastos smulkios gamybinės liekanos, tarp kurių trys lieti žalvariniai žiedai bei papuošalų fragmentai. Priskirti šią dirbtuvę S. Bornikeliui neleidžia radinių pobūdis (žinome, kad jis liejo patrankas), o mūsų turimais duomenimis M. Hofmano liejykla nuo 1599 m. buvo įsikūrusi Puškarnioje, nors paneigta negali būti ir tikimybė, kad čia jis darbavosi nuo persikėlimo iš Kauno iki 1599 m.

Panašaus laiko ir pobūdžio radinys buvo aptiktas Kaune Rotušės aikštėje. Metalo lydimo krosnis stovėjo buvusių XVI a. pab.–XVII a. pr. statytų miesto svirnų kieme[435], visai greta miesto rotušės. Išliko lydymo krosnies požeminė dalis (vadinamasis *padas*), kurią sudaro iš plytų sumūryta pelenų šachta su ventiliacijos bei išvalymo angomis. Neišliko metalo lydymo kamera ir gaminių liejimo duobė. Virš apvalios šachtos stovėjo degimo kamera, kurioje degė malkos, o pelenai subyrėdavo į šachtą. Kaitra patekdavo į lydymo kamerą, kurio būdavo sukraunama išlydymui skirta žaliava[436]. Norimo atlieti gaminio forma būdavo talpinama už krosnies iškastoje liejimo duobėje. Metalo lydymo krosnies liekanos šiuo metu yra konservuotos ir eksponuojamos "Lietuvos Telekomo" Ryšių muziejaus vidiniame kiemelyje. Pagal archeologinius radinius ir kultūrinių sluoksnių stratigrafiją šią lydymo krosnį archeologai datuoja XVI a. pab.–XVII a. pr. Joje rastų vario lydinio nuolajų cheminės sudėties ir mikrostruktūrinių tyrinėjimų rezultatai parodė, kad krosnyje buvo lydoma alavo bronza tinkama liedinti artilerijos pabūklams ir varpams. Teigiama, kad Rotušės aikštėje stovėjusi krosnis statyta ruošiantis ją naudoti ilgesnį laiką. Klausimas kada veikė ši liejykla ir kas joje dirbo nėra atsakytas. Žinome, kad Kaune XVI a. pab. dirbo garsus savo laikmečio varpų liejikas Martynas Hofmanas, tačiau labai abejotina, kad jis galėjo būti įsirengęs savo dirbtuvę pagrindinėje miesto aikštėje, visai šalia rotušės, miestui priklausiusiose pastatuose. Liejyklos lokalizavimas miestui priklausiusių pastatų kieme, nurodo, kad joje liedinti miesto reikmėms skirti gaminiai. Galimos tik dvi liejyklos atsiradimo šioje vietoje paaiškinimo galimybės. Pirmoji ir labiausiai tikėtina, kad liejykla buvo įrengta konkrečiam tikslui – nuliedinti rotušės laikrodžio varpams ar miesto varpui [437]

[434] Daminaitis, Vidas. XVI a. metalo liejyklos Vilniuje. In: *Kultūros barai*. 1988, nr. 4, p. 49, 50
[435] Žalnierius, op. cit., p. 232.
[436] Ibidem.
[437] Kauno rotušės bokšte, be dviejų laikrodžio varpų, galėjo būti ir atskiras, vadinamasis *miesto varpas*, kuriuo būdavo skambinama miestui svarbiais atvejais. Apie tokio varpo buvimą yra tik netiesioginis liudijimas – 1595 m. Kauno miesto inventoriuje yra nurodyta, kad lynininkai turi kasmet duoti miestui po virvę miesto varpui. Turint omenyje, kad laikrodžio varpais buvo skambinama mušant su laikrodžio mechanizmu susietu plaktuku į graižo išorę, lynas buvo reikalingas varpui kuriuo buvo skambinama judinant patį varpą ar jo liežuvį. Tad greičiausiai rotušėje buvo dar ir atskiras *miesto varpas*. (žr. Kiaupa, Zigmantas. *Kauno istorija*. T. I: *Kauno istorija nuo seniausių laikų iki 1655 metų*. Vilnius: Versus aureus, 2010, p. 303).

(neatmestina galimybė, kad tuo metu galėjo būti nulieti ir kurių greta esančių bažnyčių varpai). Tuo paaiškintinas liejyklos artumas šalia pagrindinio miesto pastato ir tokia nesaugi jos lokalizacija. Kita, nors ir mažiau įtikima galimybė, kad tai miesto patrankų liejyklos liekanos[438]. Kaip žinome, Kauno gynybinės sienos buvo pradėtos statyti tik pačioje XVII a. pradžioje (apie 1610–1624 m.). Miestui pastačius sienas, reikėjo pasirūpinti ir patrankomis. Tad visai negalima atmesti galimybės, kad šioje vietoje buvo liejami Kaunui skirti pabūklai (kad ir simbolinis jų skaičius[439]). Tenka pastebėti, kad ši liejykla bet kuriuo atveju tegalėjo turėti tik laikiną („proginį“) pobūdį. Ilgesnį laiką, pačiame miesto centre, šalia rotušės įsikūrusi liejykla negalėjo veikti vien dėl netinkamos jos lokalizacijos ir nesaugumo [440] (ypač miesto svirnų pašonėje).

Martynas Hofmanas (Mertin Hoffman, Marczin Hofman, Martin Hochman, Marcin Ochman, Gochman) laikytinas pirmuoju Kaune dirbusiu varpų liejiku. Šio meistro ankstyviausią paminėjimą randame jau ne kartą minėtoje Vilniaus indų liejikų cecho knygoje su 1578 m. data[441]. Tais metais šis meistras įstojo į Vilniaus indų liejikų broliją (cechą?). Šiandien sunku nustatyti ar jis buvo tuo metu Vilniaus gyventojas ar gyveno Kaune. Yra žinoma, kad cechų nariais neretai būdavo ir provincijoje dirbę meistrai kurie įsirašydavo į didesniuose centruose veikusius cechus. Tačiau kaip minėjome, nėra visiškai aišku ar toks cechas egzistavo iki 1611 m. Žygimanto Vazos privilegijos suteikimo. Galbūt šis meistras tuo metu gyveno Vilniuje ir tik vėliau išsikraustė į Kauną? Apie Hofmano kilmę yra sunku ką pasakyti. Šią pavardę XV a. galima rasti Brabante, kur 1451 m. yra minimas „Merten Hofman“ bei kiti šią pavardę turintys asmenys gyvenę *Eersel* vietovėje[442] (dabar Olandija); vienas iš pirklių prekiavusių tarp Amsterdamo ir Gdansko, taip pat buvo Mertinas Hofmanas, minimą 1608, 1618 m.[443]. Žinoma, kad viena Hofmanų giminės atšaka pastoviai gyveno Kaune XVII a. pirmojoje pusėje, o jos atstovai ne kartą užėmė renkamas burmistro pareigas: 1610 m. H. Hofmanas (liuteronas)[444], o 1640 m. Andrius Hofmanas[445]. Galima spėti, kad bent dalis šios giminės narių vertėsi prekyba, nes 1619 m. buvo sudarytas pirklio Petro Hofmano turto inventoriaus[446] (greičiausiai jau po jo mirties). Apie Martyno Hofmano gyvenimą ir veiklą Kaune publikuotų duomenų nepavyko rasti. Apie tai rodo tik jo nulieti varpai, vieninteliame išlikusiame parašyta: „ZWON IEST VLAN SLAWNIM MIESCIE KOWNIE“ (varpas nulietas garsiame Kauno mieste). Ant neišlikusio 1587 m. Šiaulėnų bažnyčios varpo, šalia meistro pavardės, buvo nurodyta – *civis caunensis* (Kauno pilietis), bet jau 1597 m. Ažudievio bažnyčios instrumente M. Hofmanas nurodo esąs *civis vilnensis* (Vilniaus pilietis). Tiksli meistro persikėlimo į Vilnių data nėra žinoma. Greičiausiai jau 1595 m. M. Hofmanas gyveno Vilniuje, nes tais metais, kartu su kitais meistrais pasirašė Vilniaus indų liejikų cecho įstatus.1599 m., po Martyno Kohuto mirties atsilaisvinusį sklypą

---

438 Šiuo atveju tenka paprieštarauti klaidingai Z. Kiaupos nuomonei - „abejotina, kad miestas būtų ėmęsis valstybei tinkamo patrankų liejimo darbo“ (Kiaupa, op. cit., p. 269). Atvirkščiai, miestų savivaldybės privalėjo pasirūpinti savo miestų apsauga ir gynyba, o miestiečiai juos ginti. Apie tai kaip miestai liejo patrankas rašoma ir šiame darbe.

439 Kauno miesto gynybinės sienos nebuvo pritaikytos gynybai nuo šaunamojo ginklo. Tačiau nereikia pamiršti patrankų reprezentacinės ar simbolinės prasmės, ypač sutinkant garbingus svečius.

440 Krokuvoje tokia liejykla buvo įkurta teritorijoje apribotoje miesto sienų ir antro gynybinių įtvirtinimų žiedo. Lvove miesto patrankų liejykla buvo įrengta miesto pakraštyje, netoli arsenalo, kuris yra miesto gynybinių įtvirtinimų dalis. Vilniuje, kaip jau rašėme, patrankų liejyklos buvo už miesto bei pilies sienų, Puškarnios priemiestyje.

441 Doubek, op. cit., p. 125.

442 Rekeningen van de. Kwartierschout van Kempenland. In: *Schoutsrek* 105 [13016] doc [e-book]. Internete: http://ebookbrowse.com/schoutsrek-105-13016-doc-d94088115

443 *Bronnen voor de Geschiedenis van de Niederlandse Oostzeehandel in de zeventiende eeuw*. Deel IV: *Amsterdamse bevrachtingscontracten wisselprotesten en bodemerijen van der notarissen Jan Fransen Bruyningh, Jacob Meerhout e. A. 1601-1608* / Uitgegeven door P. H. Winkelman. Gravenhage: verkrijgbaar bij Martinus Nijhoff, 1983, s. 579, 726.

444 Kiaupa, op. cit., p. 332.

445 Ibidem, p. 283.

446 Ibidem, p. 350.

Puškarnioje, kuriame *pered tym dela i dzwony liwano*[447]. Vilniaus pilininkas Petras Nonhartas suteikė„konvisoriui“Martynui Hofmanui iki gyvos galvos. Meistras gavo teisę pasistatyti dvi krosnis patrankoms bei varpams lieti.Čia verta prisiminti, kad po Šv. Kotrynos bažnyčia taip pat buvo rastos dvi metalo lydymo krosnys. Ši M. Hofmanui duota privilegija sudegė 1611 m. liepos mėnesį gaisro metu, tad 1611 m. rugpjūtį liejikas kreipėsi dėl jos atnaujinimo[448]. Vėlesnių duomenų apie liejiką M. Hofmaną neturime.

Nežinia ar Martynas Hofmanas buvo vienintelis liejikas savo giminėje. 1914 m. iš Rosės bažnyčios **(**Valkavisko r., Gardino sr., dabartinė Baltarusija) į Rusiją buvo išvežtas varpas su **Ambraziejaus Hofmano** signatūra. Ant varpo buvo įrašas: „1597 / Ambrosius Hofman“bei Vilniaus kašteliono Jeronimo Chodkevičiaus (1560–1617) inicialai abipus herbo *Kościesza*. Varpas buvo nedidelis – 75 kg svorio[449]. Šiandien negalime teigti, kad varpo signatūra nurašyta be klaidų ar, kad nebuvo tokio meistro, galima tik spėti, kad jei toks meistras realiai egzistavo, tai greičiausiai jis galėjo būti Martyno Hofmano giminaitis.

Iš Martyno Hofmano *oeuvre*, kaip minėjome, šiuo metu išliko tik seniausias jo žinomas varpas nulietas 1583 m. [30 il.]. Jis iki šiol yra saugomas savo paskirties vietoje Maladavo cerkvėje (Ivanavo r., Gardino sr., dabartinė Baltarusija). **Varpas laikytinas vertingiausiu mūsų dienas pasiekusiu varpu iš visų pagamintų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje**, todėl sustosime ties juo kiek detaliau. Kaip galima suprasti iš ant varpo išgraviruoto įrašo: jis buvo nulietas Boriso Matvejevičiaus Vainos-Hričinos, Mstislavlio kašteliono, Oršos (?), Perelamo, Jurbarko (?) seniūno, Pinsko pakamarės bei jo žmonos Bogdanos Melanijos, dukters Jonušo Liubelskio, tam tikslui užrašytomis lėšomis. Jų valią įvykdė Simonas (Semionas) Vaina Pajūrio, Gargždų, ir Palangos seniūnas, Užvenčio tijūnas. Varpas Antrojo pasaulinio karo metais buvo paslėptas jį užkasant kapinėse. Antrojo pasaulinio karo metais nukabinant varpą jis buvo neatsargiai numestas iš varpinės ir įskilo jo graižas, dar kartą varpas nukrito ant žemės 1997 m. birželio mėnesį uragano metu, kai buvo sugriauta cerkvės varpinė. 1977 m. varpas buvo perduotas Senosios baltarusių kultūros muziejui (muziejaus inventorinis numeris *KП-589).* XX a. dešimto dešimtmečio pradžioje buvo grąžintas Maladavo cerkvei.

Varpas vidutinio dydžio – jo korpuso aukštis 59 cm, karūnos aukštis 18 cm, skersmuo 71,5 cm. Varpas liedintas iš bronzos, cizeliuotas ir beveik ištisai padengtas graviruotais įrašais. Varpo liemens viršų juosia dviejų dalių frizas. Jo viršuje yra dviem rumbeliais įrėminta lygi įrašo juosta su joje išgraviruotu religinio tūrinio tekstu. Apatinė frizo dalis ornamentinė, jos apačia atskirta stamboku rumbu dekoruotu virvelės motyvu. Juostos viduje yra išlietas ankstyvojo renesanso stilistiką primenantis raitytinis augalinis motyvas. Jo ašį sudaro horizontaliai komponuota banguoto kontūro šaka su išlenktais ūseliais abiejose jos pusėse. Šaka panašiai kaip virvė susukta aplink savo ašį. Ūseliai rėmina artimus apskritimui laukelius su juose pavaizduotomis zoomorfinėmis bei fantastinėmis būtybėmis. Pasikartoja šeši skirtingi atvaizdai. Pirmajame pavaizduota į kairę pusę profiliu pasisukusi meliuzina – pusiau moteris, pusiau žuvis. Ant jos galvos yra tiurbaną primenantis galvos apdangalas. Nugaros pusėje yra stambi užsilenkusi kasa. Kitame laukelyje pavaizduotas taip pat į kairę pusę šuoliuojantis gyvūnas. Trečiajame laukelyje pavaizduotas keturkojis gyvūnas su ragais (ožys?) pasisukęs korpusu į kairę pusę. Ketvirtajame laukelyje yra į dešinę pusę atgręžtas keturkojis gyvūnas, galintis būti liūtu, ekspresyviame judesyje, gal būt su žmogaus galva (?) (sfinksas ?). Penktajame laukelyje taip pat į dešinę pusę pasisukęs keturkojis gyvūnas ant kurio nugaros užšokęs jį nužudyti

[447] Kuriame *prieš tai patrankos ir varpai buvo liejami*. Žr. Vitkauskienė, 2010, op. cit.
[448] Ibidem.
[449] Piramidowicz, Dorota. Kościół parafialny p. w. Trójcy Świętej w Rosi. In: KKWN, t. I, op. cit., p. 111.

norintis plėšrūnas (?). Paskutiniajame laukelyje yra keturkojis gyvūnas su didele galva (lokys ?) pasisukęs į dešinę pusę. Reljefai smulkūs, nulieti bendromis formomis, necizeliuoti, praradę ne tik detales, bet ir svarbesnius elementus, dėl to sunkiai atpažįstami. Bloga ornamentinės juostos liejimo kokybė nepriklausė nuo varpą pagaminusio meistro gebėjimų. Ši juosta nukopijuota nuo senesnio nebeegzistuojančio varpo, todėl kopijavimo metu prarado didžiąją dalį savo buvusio ryškumo.

Varpas, nuo kurio buvo nukopijuota ornamentinė juosta, į Lietuvą galėjo patekti tiktai 1581-1582 m., Stepono Batoro karo žygio į Pskovą metu ir buvo atgabentas kaip karo trofėjus. Jis pasitarnavo ne tik kaip modelis, bet greičiausiai ir kaip medžiaga, liejant mūsų aprašomąjį varpą. Šis faktas dar labiau padidina Maladavo varpo istorinę vertę, nes iš šio karo žygio metu paimtų trofėjų, šiuo metu yra žinomas tik dar vienas varpas patekęs į atkampią Lenkijos bažnyčią [450]. Susieti Maladavo varpą su Pskove gamintais varpais leidžia šiuo metu Rusijoje, Suzdalėje, Vladimiro-Suzdalės muziejuje draustinyje eksponuojamas sudaužytas varpas su identiška ornamentine juosta, tik daug raiškiau nulieta. Šis varpas pagamintas XVI a penkiasdešimtaisiais metais garsaus Pskovo varpų liejiko Prokofijaus Grigorjevo (*Прокофей Григорьев*). Šis meistras laikytinas ir Maladavo varpo protoplasto autoriumi. O. Azarova nurodo, kad šis meistras savarankiškai pradėjo dirbti 40-ųjų metų pradžioje [451]. Dar vienas išlikęs Prokofijaus Grigorjevo 1554 m. Pskove nulietas varpas dabar saugomas Jaroslavlyje, Kristaus Atsimainymo vienuolyno didžiojoje varpinėje. Tačiau ant jo nėra mūsų aptariamo tipo ornamentinės juostos. Kaip vieną neįprastą šio meistro dirbinių bruožą nurodyčiau ant kelių varpų pasikartojantį įrašą: „Слава вседержителю Богу единому“ (Garbė vienam Dievui visagaliui), toks įrašas buvo nuliedintas ant vieno iš Gdovo vienuolyno varpo pagaminto 1551 m. [452] bei ant vadinamojo *Dörarpsklochano* varpo, švedų trofėjaus iš Rusijos (liejimo data neaiški)[453]. Tokio pobūdžio invokacijos neteko sutikti ant kitų rusiškų varpų ir ji neabejotinai susišaukia (ar yra modifikuotas vertinys) su lotyniška – *Soli Deo Gloria*, viena iš penkių vadinamųjų *solų* išreiškiančių esmines reformacijos dogmas. Gal būt, tai rodo kažkiek gilesnius Prokofijaus Grigorjevo kontaktus su kaimynystėje esančiomis ir tuo metu jau į protestantizmą perėjusiomis šalimis. Renesansinės Vakarų dailės atgarsius galime pastebėti ir varpų dekoravimui naudotoje ornamento juostoje, kuri pakartota ir ant Maladavo varpo. Žvėrimis ir fantastinėmis būtybėmis užpildytos ornamentų juostos XVI a. II ketv. – vid. buvo dažnai naudojamos puošiant Pskove ir Naugarde pagamintus varpus. Tokio pobūdžio ornamentai žinomi nuo itin senų laikų, ypač jie buvo paplitę bizantinėje dailėje ir net tapę vienu iš jos atpažįstamų bruožų. Per bizantinę dailę jie pateko ir į romaninio stiliaus kūrinius. Figūriniai elementai tokiuose ornamentuose dažniausiai komponuojami į vadinamosios *giljošinės py*nės vidinius laukelius, o ant Pskove ir Naugarde liedintų varpų – į susuktos virvės kilpas. Ant Maladavo varpo nulietas ornamentas savo pobūdžiu panašus į renesansinį groteską – jungiantį augalinius ir figūrinius motyvus. Ornamentą į visumą apjungia jos ašimi laikytinas banguotos „šakos“ su užraitais jos šonuose motyvas, kuris yra būdingas tiek bizantinei, tiek renesansinei dailei. Jei stipriai stilizuotas piešinys labiau primena bizantinę dailę, o ne kur kas labiau

---

[450] Varpas nulietas 1544 m. Timofejaus (Timochos) Andrejevo, Pskovitino sūnaus (*Тимох Андреев, сын Псковитин*) dirbusio Pskove, dabar saugomas Lenkijoje Łęki Górne vietovėje (Pakarpatės vaivadija, Dembicos pavietas, Pilzno gmina). Varpas buvo išvežtas iš Šv. Jurgio cerkvės Ostrove (dabar rajono centras Pskovo srityje, Rusija). Varpas publikuotas Szydłowskio, tačiau jo kilmė ir atsiradimo Lenkijoje aplinkybės nenurodytos (žr. Szydłowski, op. cit., p. 95, il. s. 93).

[451] Азарова, Ольга. Псковские литейщики XVI века. In: *Русская православная церковь. Общество церковныч звонарей*. Internete: http://www.zvon.ru/article3.view2.page4.part13.html

[452] Будько, Владимир, Иванович. *Север Гдовщины.* Псков: Псковское возрождение, 2005. Internete: http://slanist.ru/publ/v_i_budko_sever_gdovshhiny/istorija_raznykh_vremen/otchie_kolokola/85-1-0-66

[453] Арне, Турен. Русские колокола в шведских церквах. In: *Новгородский исторический сборник*. Выпуск 7 (17). Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский институт истории РАН,1999, с. 296.

realistiškus renesansinius pavyzdžius, tai „šakos“ skaidymas į žiedais atskirtus segmentus ir liaunų ūselių atsišakojimai jau visai renesansiniai. Tarp rusų liaudies dailei būdingos sfinkso traktuotės, bizantinės-romaninės kilmės zoomorfinių motyvų yra ir iš vakarų dailės atėjęs meliuzinos atvaizdas. Tad galima sakyti, kad šiame frize susiliejo tiek renesansiniai elementai tiek ir bizantiniai bei vietiniai rusiški. Tai, kad toks lydinys ne tik nebuvo svetimas, bet ir atitiko to meto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos piliečių skonį, kalba pats už save faktas, kad ornamentas buvo pakartotas naujame varpe.

Maladavo varpas unikalus ne tik Lietuvoje, bet ir kaimynėse šalyse – nėra kito tokio varpo kuris būtų taip gausiai dekoruotas graviruotais įrašais, kurie turi ne tik informacinę, literatūrinę ar istorinę vertę, bet yra ir varpo puošybos dalis. Tekstais puošiamas varpo graižas, frizo įrašo juosta bei beveik ištisai padengtas varpo liemuo. Naudotas antikvos šriftas, kapitalinės raidės (toliau tekste – kapitalis). Varpo liemenyje įrašai sugrupuoti į blokus, primenančius knygos puslapius, Įrašų eilutės įrėmintos lygiagrečiomis linijomis, tiek apačioje, tiek ir viršuje. Teksto itin svarbi reikšmė taikomosios dailės kūrinyje yra viena iš renesanso epochos ypatybių, apie tai šiek tiek buvome jau užsiminę, kai kalbėjome apie Nesvyžiuje liedintas patrankas, kurios taip pat papuoštos ne tik meniškais reljefais, bet ir epigramomis bei kitomis inskripcijomis. Savotiška įrašų tąsa, tik jau simbolių kalba, yra liemens apačioje, po pagrindiniu tekstu išgraviruotas Vainų šeimos jungtinis herbas. Krenta į akis, kad herbo skydas yra dar santūrių renesansinių formų, jame nėra „karpytos skardos“ elementų, rolverkų ar apkaustų motyvų būdingų manieristinei dailei. Skirtumas tampa itin ryškus, palyginus renesansinį herbą su tokiu pačiu, tačiau jau manieristiniu herbu. Jis išsiuvinėtas ant XVII a. pradžioje pasiūtos dalmatikos, kurią Vilniaus katedrai padovanojo vyskupas Benediktas Vaina. Tad apibendrinant galima pastebėti, kad tiek Maladavo varpo puošybos visuma, tiek ir detalės, turi dar visiškai renesansinį pobūdį, kas leidžia laikyti šį varpą vienu iš svarbiausių mūsų dienas pasiekusių Lietuvos renesanso dailės kūrinių.

Apie kitų Martyno Hofmano nulietų varpų išvaizdą šiandien mažai ką galime pasakyti. Žinoma, kad 1587 m. jis nuliedino varpą Šaukėnų bažnyčiai. M. Brenšteinas teigia, kad šis varpas buvo dar gražesnis, su puošniu renesansiniu ornamentu bei Šemetų *Gulbės* ir Sapiegų *Lapino* herbais. Ant varpo buvusioje signatūroje meistras nepamiršo pažymėti, kad jis yra *civis caunensis*, t. y. Kauno pilietis. Šis varpas 1908 m. buvo perlietas vietinio klebono [454]. Dar vienas Hofmano varpas liedintas 1597 m. jau kaip *civis vilnensis* (Vilniaus pilietis) buvo Ažudievio bažnyčioje[455] (dabar Baltarusija, Vitebsko sr., Pastovių r., Jūravo apylinkė). Paskutinis mums žinomas M. Hofmano varpas buvo skirtas Kėdainių evangelikų – reformatų bažnyčiai. Varpas buvo nulietas 1608 m. Jurgio Radvilos, Biržų ir Dubingių kunigaikščio, Mozyriaus seniūno užsakymu. Varpas buvo didžiausias iš trijų Kėdainių surinkimo (bažnyčios) varpų, XVIII a. pab. buvo įskilęs. Jis 1794 m. birželio 13 d. buvo paaukotas (Jono Dijakevičiaus, Žemaičių srities superintendento bei Mykolo Galos, Kėdainių pamokslininko ir Kėdainių mokyklų rektoriaus) „išsivaduojančios Tėvynės naudai“. Ant varpo, kaip ir daugumoje M. Hofmano nulietų varpų buvo fundatoriaus herbas bei gamintojo firminis ženklas: *korona a po bokach oney osoby skrzydlaste ze lwawi w kturey ten napis* „MERTEN HOFMAN ME FECIT“[456] [karūna, jos šonuose sparnuoti asmenys (greičiausiai genijų personifikacijos – G. Ž.) su liūtais, o jos viduryje įrašas „Martynas Hofmanas mane padarė“]. Varpo korpuso viršuje frizinėje juostoje (*napis w około w*

[454] Brensztejn, op. cit., p. 41.

[455] Jarocki Stanisław. Kościół w Zadziewiu. In: *Kwartalnik litewski:* wydawnictwo poświęcone zabytkom przeszłości, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu Litwy, Białorusi i Inflant. Petersburg: Drukarnia „Warszawska“. R. 1, T. 1 (marzec 1910), s. 156.

[456] Kėdainių evangelikų reformatų bažnyčios dviejų varpų įrašai [lenkų k.]. XVIII a. (?). Rankr. 1 lapas. – MAB RS, f. 93-585.

gurze) buvo įrašas: „GEORGIUS RADZIWIL DUX IN DUBINCI ET BIRZE CAPITANEUS MOZIRENSIS ME FIERI FECIT IN WILNE *[taip]* ANNO Domini 1608 MENSE Augusti.“ (Jurgis Radvila, Biržų ir Dubingių kunigaikštis, Mozyrio seniūnas mane pavedė pagaminti Vilniuje 1608 Viešpaties metais, rugpjūčio mėnesį).

XVI a. nežinomų gamintojų Lietuvos varpai. Jei Šiaulėnų bažnyčios varpas yra vienintelis visose LDK žemėse išlikęs instrumentas, kuriame akivaizdus perėjimas iš gotikos į renesansą, tai „klasikinių“ šio stiliaus varpų žinome taip pat itin nedaug, – tik penkis. Du iš jų susiję su iki 1569 m. Liublino unijos Lietuvai priklausiusiu Voluinės regionu. Pirmojo, nulieto 1548 m., likimas šiuo metu nėra žinomas. Jis Pirmojo pasaulinio karo metais buvo išvežtas iš ***Jarėviščės*** kaimo cerkvės (ukr. *Яревище*, lenk. *Jarewiszcze*; *Stara Vyživka r.*), po karo buvo perduotas Latvijai ir prieš Antrąjį pasaulinį karą buvo saugomas Rygos liuteronų arkivyskupijos kurijoje. Varpo fotonuotrauka [31 il.] bei ant jo buvusi inskripcija buvo publikuoti P. Campės[457]. Varpas buvo nulietas iš bronzos, jo korpuso aukštis 54 cm, skersmuo 71 cm. Kiek galima spręsti iš nuotraukoje matomo vaizdo, varpo proporcijos buvo artimos gotikinėms, o pats instrumentas, kaip ir dauguma XVI a. varpų neturi ornamentinės puošybos, tik jo korpuso viršuje suporintais rumbeliais išskirta įrašo juosta su dar iš gotikos laikų paveldėta, itin populiaria, tačiau nestandartiškai modifikuota inskripcija: „O REX § OMNI § GLORIOSE § VENISTI § IN § PACE § QVIA § EST § DEVS § PACX“ (O Karaliau, su visu didingumu atėjai su taika, kadangi Dievas yra taika). Kiek galima spręsti iš publikuoto inskripcijos fragmento, buvo panaudotas renesansinis kapitalis su humanistiniais elementais. Į tai aiškiai nurodo „A“ raidės rašymas su skersiniu raidės viršuje. Tačiau „E“ raidės forma jau įprasta renesansiniame kapitalyje – ji stačiakampių formų ir kiek susiaurintų proporcijų. Varpo liemenyje nulieta pagaminimo data. Atkreiptinas dėmesys į specifinę XVI a. I p. – vid. būdingą skaičiaus „5“ rašymo formą, kuriai suteiktas užlenkto pjautuvo pavidalas. Varpo inskripcija rodytų, kad varpas turėjo būti skirtas katalikų bažnyčiai, todėl neatmestina galimybė, kad jis pateko į cerkvę, gal būt iš ne itin tolimos Ratno bažnyčios (įsteigtos XVI a. pr.) bažnytinės unijos laikais (?).

Kitas ankstyvojo renesanso varpas yraišlikęsiki mūsų dienų. Jis saugomas **Zimno** stačiatikių vienuolyne[458], visai netoli Voluinės Vladimiro, svarbaus LDK centro Voluinės regione, pasienyje su Lenkija. Varpas nulietas iš bronzos 1566 m. kunigaikščio Aleksandro Čartoryskio užsakymu. Jo skersmuo 102 cm, o svoris apie 720 kg[459]. Varpas praradęs karūną, vietoje jos primontuoti du geležiniai lankai. Varpas tulpės žiedo formos [32 il.], jo liemens viršuje yra dviejų dalių frizas. Jo viršuje dviem stambiais rumbais įrėminta įrašo juosta su tekstu kirilika, ustavo šriftu. Inskripcijos pradžia pažymėta medalionu su Apokalipsės avinėliu. Kaip divizoriai tekste naudojami lygiašakiai kryželiai. Apatinė frizo dalis ornamentinė. Raportą sudaro ovalo pavidalu išlenktas lankas su apačioje, vidaus pusėje, užriestais ir žiedu sukabintais galais. Lanko vidus užpildytas žmogaus maskaronais. Ornamentas renesansinis, to paties stiliaus yra ir ant liemens nulietas Prisikėlusio iš mirusiųjų Kristaus reljefas. Jėzus vaizduojamas stovintis visu ūgiu arkados centre, kairėje rankoje laiko kryžių su dviem skersiniais. Jo nuogas kūnas pridengtas tik perizonijum (ties klubais), o ties kaklu susegtas apsiaustas kuris krenta žemyn nugaros pusėje, kūno proporcijos perteiktos anatomiškai tiksliai. Fone matosi karsto fragmentas ir keli miegantys kareiviai. Arkadą sudaro segmentinė arka paremta ant dviejų korintinio orderio kolonų [33 il.]. Arkados motyvas buvo labai mėgiamas renesanso epochoje, užtenka prisiminti vien Ostrogo biblijos (1581 m.) ar Daukšos postilės titulinius

---

457 Campe, op. cit., p. 80, 82.

458 Рожко, Володимир. *Давні церковні дзвони Божих храмів історичної Волині*. Internete: http://ukraine.kingdom.kiev.ua/region/02/zymne.php [žiūrėta 2012 12 22].

459 *Зимне*. Internete: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=47&Itemid=2 [žiūrėta 2013 01 19].

puslapius (1599 m.). Mūsų geografiniame areale šį motyvą bene pats pirmasis panaudojo Hansas Behamas ant Krokuvos Vavelio katedrai skirto, 1520 metais nuliedinto varpo *Žygimantas*, – jo liemenyje nulietos dvi arkados su šventųjų asmenų reljefiniais atvaizdais patalpintais jų viduje. Kitoje Zimno varpo liemens pusėje yra Dievo Motinos su Vaikeliu reljefas [34 il.], tačiau jis ne renesansinis, bet gotikinis. Marija vaizduojama su vaikeliu Jėzumi ant rankų, stovinti visu ūgiu ant pusmėnulio, kuriam suteikti antropomorfiniai veido bruožai. Šventųjų asmenų galvas gaubia apskritos aureolės, o Marijos figūrą gaubia trumpų ir storų spindulių glorija. Marijos galvą vainikuoja atvira karališkoji karūna. Nors reljefas sužalotas – ties viduriu išdaužtas nemažas fragmentas, iš aštrių apsiausto klosčių modeliavimo galima spręsti, kad jis buvo sukurtas dar vėlyvosios gotikos laikais, gal būt pačioje XVI a. pradžioje. Labai panašus Dievo Motinos reljefas yra ir ant Čenstakavo Jasnos Guros paulinų vienuolyno varpo, nulieto 1544 m. karaliaus Žygimanto Senojo lėšomis. Neatmestina galimybė, kad gaminant abu reljefus buvo pabaudota ta pati matrica, o abu varpai pagaminti to paties meistro, gal būt dirbusio Gdanske ar Krokuvoje. Šią mintį stiprina ir abiejų instrumentų sandaros panašumai – lėkštai nuožulnūs, neprofiliuoti viršugalvio pakraščiai bei panašaus silueto graižo profiliai.

Greičiausiai su Gdansku sietinas šiandien privačiai kolekcijai priklausantis varpas nulietas 1557 m. ir naudotas nežinomoje Žemaitijos bažnyčioje. Instrumentas nedidelis, jo korpuso aukštis 30 cm, o apatinis skersmuo 32.5 cm. Į akis krenta neįprasta varpo forma primenanti siauraliemenę grūstuvę – instrumento korpuso centrinė dalis cilindro pavidalo, apačioje užbaigta stambiu suapvalintu graižu, kuris dviem rumbeliais atskirtas nuo liemens [35 il.]. Korpuso viršuje sudvigubintais rumbeliais išskirta inskripcijos juosta su invokacija ir pagaminimo data: „*rozetė* O * GODT * KVM * MIT *GNADEN * ANNO * 15*57“ (O Dieve, ateik su malonėmis, 1557 metais[460]). Inskripcija – **vienintelis Lietuvoje žinomas ankstyvojo humanistinio kapitalio pavyzdys** [37 il.]. išsiskiriantis specifinėmis, neklasikinėmis, iš gotikinio majuskulo pasiskolintomis raidžių „A“, „D“, „G“ formomis, įgaubtais skersiniais raidėse „H“ ir „N“ bei stiebeliu raidėje „I“, itin siaura „E“ ir apverstą „W“ primenančia „M“ raide [38 il.]. Varpo liemenyje nulietas visiškai renesansinių formų ir turinio *meistro ženklas* – vaizduojantis moterį su apnuoginta krūtine ir seną vyrą – greičiausiai tai Senojo Testamento personažas Lotas su viena iš savo dukterų [36 il.]. Figūrinę kompoziciją rėmina surištos palmių šakos. Viršuje šešiakampė žvaigždė ir gamintojo inicialai „H B“, gal būt priklausantys Gdansko meistrui Hansui Barnesdorpui (*Hans Barnesdorp* / *Borndorp*). Šio meistro nėra žinomas nei vienas išlikęs varpas, tad palyginti su kitais dirbiniais aprašomojo varpo nėra galimybės.

Baigiant renesansinių varpų apžvalgą ir pasiremiant kitų kraštų (visų pirma Lenkijos, Livonijos ir Prūsijos) analogais, tenka pastebėti, kad dauguma varpų buvo gerokai paprastesni, nei aprašyti aukščiau. Dažnai varpą puošdavo tik rumbeliais įrėminta įrašo juosta liemens viršuje, kaip tai matoma 1573 m. nulietame **Plokščių** bažnyčios varpe (Šakių r.) [39 il.]. Šis varpas išsiskiria savo forma, kiek primenančią apverstą kibirą ir turi nedidelį išplatėjusį graižą. Varpo korpuso aukštis 58 cm, skersmuo 64 cm, liedintas iš bronzos ir cizeliuotas. Karūna sudaryta iš šešių lankų. Liemens viršuje yra dviem rumbeliais išskirta įrašo juosta su įrašu: „1573 / *rozetė* ANNO *rozetė* GOT[>]IST[>]MEIN[>]ZIEL *rozetė* ZOIM[>]ICH *rozetė* MICH *rozetė* HALTEN[>]WIL[>]HERMAN *rozetė* STVFER” (Dievas yra mano tikslas [kurį] aš liudiju. Mane turėti nori Hermanas Štuferis[461]). Įrašas nulietas, renesansinio kapitalio šrifto, kitų papuošimų, herbų ar įrašų ant varpo nėra. Šio varpo ne tik pagaminimo vieta nėra žinoma, bet tiksliau neaišku ir kada jis

[460] Įrašas gali būti protestantų teologijos įtakoje modifikuotas itin populiarios viduramžių invokacijos *O rex glorie veni cum pace* laisvas vertimas, pakeičiant lotynišką išsireiškimą „su taika“ (*cum pace*) – „su malonėmis“ (*mit Gnaden*).

[461] Sakralinės dailės kataloge, pateiktas varpo teksto vertimas nėra tikslus žr. Stankevičienė, Regimanta. Plokščių bažnyčia. Varpas. In: LSDK. T. I. Kn. VI. D. II, op. cit., p. 235 - 237, il. nr. 173–175.

atsirado Plokščių bažnyčioje. Neatmestina galimybė, kad jis buvo atvežtas tik po Antrojo pasaulinio karo iš buvusios Rytų Prūsijos. Tačiau tarp šio krašto bažnyčių varpų aprašymų jis nėra minimas. Nėra aišku ir kas toks Hermanas Štuferis – varpo fundatorius ar liejikas. Ši pavardė kol kas nėra žinoma tiek Lietuvos, tiek ir Prūsijos kontekste.

Labai panašus, tik tik šiek tiek sudėtingiau dekoruotas yra **Mitkaičių** (Telšių r.) bažnyčios varpas nulietas 1578 m. [40 il.]. Instrumentas nedidelis, jo korpuso aukštis 31 cm, apatinis skersmuo 35,5 cm. Varpo korpuso viršų juosia dviejų dalių įrašo juosta įrėminta suporintais rumbeliais. Inskripcija nulieta, renesansinio kapitalio šrifto: **„ **** DISE * GLOCKE * HABEN * DIE * GRESISC / HE N * BAVREN * SELBST * BEƵALT * AO * 78 *[462]". (šį varpą nusipirko Griežės valstiečiai [15]78 metais[463]). Žodžiai, kaip būdinga ankstyvųjų renesansinių varpų inskripcijoms, atskirti divizoriais, kuriems suteiktas žvaigždučių pavidalas. Kaip nurodo įrašas – varpas priklausė Griežės bažnyčiai. Yra žinomos dvi Griežės išsidėsčiusios netoli viena nuo kitos, tačiau atskirtos valstybine siena, viena jų yra dabartinėje Latvijoje (seniau Kurše), kita Žemaitijoje. Kaip galima suprasti iš įrašo, varpas buvo skirtas naujai pastatytai Kuršo Griežės liuteronų bažnyčiai, nes bažnyčia Lietuvos Griežėje (reformatų) buvo pastatyta vėliau, jau XVII a. Kada ir kokiu būdu varpas pateko į Mitkaičius nėra žinoma, XX a. pr. šio varpo Kuršo Griežės bažnyčioje jau nebuvo[464].

Renesanso epochos varpų bruožai

Renesanso epochoje pagaminti varpai gali būti suskirstyti į kelias grupes. Išskirti galima protorenesansinius varpus, kuriuose įrašai rašomi gotikiniu minuskulu, vyrauja gotikos periodui būdingi ornamentai ar jų elementai, tačiau ant jų jau pasitaiko tam tikri renesanso stiliui būdingi motyvai: divizoriai, plaketės, herbai ir pan. Lietuvoje tokį varpą išlikusį turime tik vieną Šiaulėnų bažnyčioje.

Renesansiniai varpai nuo gotikinių visų pirma skiriasi inskripcijų rašymo forma. Gotikinių varpų įrašai rašomi – gotikiniu minuskulu[465], renesansiniai – ankstyvuoju humanistiniu ar renesansiniu kapitaliu[466]. **Perėjimas nuo gotikinio minuskulo prie minėtų kapitalio šriftų laikytinas svarbiausiu renesansinių varpų bruožu**. Lenkijoje renesansinis kapitalis sutinkamas jau ant 1520 m. nulieto Krokuvos Vavelio katedros *Žygimanto* varpo. XVI a. II ketv. kapitalis tampa vis populiaresnis, o ties amžiaus viduriu beveik visai išstumia gotikines įrašų formas. Ankstyviausiu mums žinomu kapitalio panaudojimo atveju LDK reiktų laikyti Suražo bažnyčios (dabar Lenkija, Balstogės pavietas) 1542 m. varpo inskripciją. Deja, šis įrašas mums žinomas tik iš istorinių dokumentų[467], todėl negalime pasakyti ar tai buvo ankstyvasis humanistinis ar renesansinis kapitalis. Šis varpas buvo užsakytas Vilniaus katedros arkidiakono ir Suražo klebono Juozapo Jasinskio. Atsižvelgus į fundatoriaus pareigas, yra didelė galimybė, kad šis varpas buvo nuliedintas Vilniuje, gal būt kaip parergonas, kažkurio iš Vilniaus katedros varpo perliejimo proga.

462 KPCA, f. 16, ap. 2, sg. v. 26 (frizo įrašų piešinys).
463 P. Šverebo Telšių vyskupijos varpų kataloge pateiktas klaidingas varpo datavimas (1678 m.) bei netikslus varpo inskripcijos vertimas. Žr. Šverebas, 2014, p. 383.
464 Campe, op. cit., p.117, 120.
465 Nereiktų maišyti *gotikinio minuskulo* su jau naujiesiems laikams būdinga gotikinių (postgotikinių, neogotikinių) formų *fraktūra*.
466 XVI a. antrajame ketvirtyje kaimyniniuose kraštuose vis labiau pradeda plisti renesansinis kapitalio šriftas.
467 Kułak, Ryżewski, op. cit., p. 201, 203.

Renesansiniai varpai pagal savo savybes gali būti skirstomi į ankstyvuosius renesansinius ir brandžiojo renesanso varpus.

Ankstyvųjų renesansinių varpų inskripcijos paprastai rašomos iš XV a. paveldėtu ankstyvuoju humanistiniu kapitaliu ar turi daug šiam šriftui būdingų elementų. Lietuvoje tėra vienintelis 1557 m. monogramisto „H. B.“ nuliedintas varpas, kurio inskripcija yra grynų ankstyvojo humanistinio kapitalio formų. Ryškūs šio šrifto elementai ir 1548 m. nulietame Jarėviščės varpe, čia žodžiai tarpusavyje atskirti dar gotikinių formų divizoriais. Brandžiojo renesanso Lietuvos varpų inskripcijose humanistinio kapitalio elementų sutinkame labai nedaug. Dėl mums nežinomų priežasčių, šio šrifto elementų vėl pagausėja jau XVII a. I p. kai kurių meistrų nulietuose manieristiniuose varpuose.

Renesansinis kapitalis pirmą kartą panaudotas 1573 m. Plokščių bei 1578 m. Mitkaičių bažnyčių varpuose. Šių varpų inskripcijose atskiri žodžiai (Mitkaičiai) ar jų grupės (Plokščiai) vis dar, kaip ir viduramžiais, tarpusavyje atskiriami divizoriais, tačiau pastarųjų formos jau daugiau būdingos naujiesiems laikams – keturlapės rozetės (Plokščiai) ar žvaigždutės (Mitkaičiai). Abiejų varpų inskripcijose ankstyvojo humanistinio kapitalio elementų labai nedaug. Jų beveik nėra ir itin ilgoje 1583 m. Maladavo varpo inskripcijoje, tačiau meistro paraše, rašant vardą, kaip autoriaus braižo elementas buvo panaudota humanistinė „Ƶ“ su skersiniu raidės viduryje. Toks specifinis panaudojimas indikuoja ateities tendenciją, kai barokiniuose varpuose retai pasitaikantys atskiri humanistiniai šriftų elementai jau laikytini ne epochos, o meistro saviraiškos bruožu, jo autoriniu stiliumi.

Dauguma Lietuvos renesansinių varpų itin paprasti ir neturi jokių ornamentinių dekoracijų[468], o jų kukli puošyba apsiriboja tik rumbeliais išskirtomis įrašų juostomis su inskripcijomis ar net be jų[469]. Tik retsykiais pasitaiko pavieniai puošybiniai elementai (herbai, meistrų ženklai) ar plaketės, kurie dažniausiai turi savo epochai būdingus stilinius bruožus (tokius itin asketiškai dekoruotus varpus vėl pradėta gaminti XX a.). Ornamentinės puošybos atsisakymas, galėjo būti susijęs su XVI a. paplitusiu protestantizmu ir šiame kontekste paplitusiu kuklumo bei paprastumo siekimu. Antra vertus, šią tendenciją galima bandyti paaiškinti ir ribotais varpus liedinusių meistrų gebėjimais, tiek techniniais, tiek ir meniniais. Atkreiptinas dėmesys, kad Lietuvos renesansiniai varpai dažnai buvo puošiami ne tik reljefais, bet ir ant varpo falšgloko išgraviruotais elementais – fundatorių herbais bei inskripcijomis. Geriausias šio puošybos tipo pavyzdys – 1583 m. Maladavo cerkvės varpas. Šis puošybos būdas XVII a. II p. ar XVIII a. taikomas jau itin retai. Tai ne tiek patvirtina, aukščiau išreikštą mintį apie ribotus gamintojų sugebėjimus, kiek verčia atkreipti dėmesį į lokalinį, Lietuvai būdingą varpų puošybos pobūdį.

Dėl turimos medžiagos fragmentiškumo jau nėra įmanoma padaryti teisingas išvadas apie renesansinių Lietuvos varpų dekoravimo principus ir ornamentikos raidą. Tačiau, kaip matėme iš pateiktos medžiagos, varpai dar XVI a. devintajame dešimtmetyje buvo puošiami renesansiniais motyvais (Maladavo varpas), o manierizmas palaipsniui pradeda plisti tik pačioje XVI a. pab. (Nesvyžiaus ketvirtinis laikrodžio varpas), kas rodo vietinių varpų liejikų konservatyvumą. Antra vertus, jau minėtas Suražo bažnyčios varpas, svėręs 150 pūdų[470] (beveik dvi su puse tonos) ir išlikęs

[468] Iš šios grupės reiktų išskirti itin mažus varpus, kurie dėl savo mažareikšmiškumo retai kada buvo puošiami ir vėlesniais laikais.

[469] Toks nedatuotas, įrašų ir ornamentų neturintis varpas išsiskiriantis senoviška situlos forma ir visiškai plokščiu viršugalviu iki 2002 metų priklausė Vilniaus katedros karilionui. Instrumentas galėjo būti pagamintas XVI a. II p. ar XVII a. I p. Pirminė jo paskirties vieta buvo Vilniaus Šv. Jurgio bažnyčia. Dabartinė instrumento saugojimo vieta nežinoma.

[470] Ryżewski, op. cit., p. 201.

sveikas daugiau kaip 300 metų, rodo, kad šiame regione varpus liejo taip pat ir puikūs meistrai, kaip Martynas Hofmanas ar Hermanas Moltzfeltas, tik deja, jų kūriniai didžiuma atvejų neišliko.

XVII a. I p.: manierizmo periodo varpai

XVII a. pradžia ir vidurys: politinė situacija ir varpų likimai. XVII a. pirmoji pusė ir vidurys Abiejų Tautų Respublikai nebuvo ramus laikas – vyko permainingi ir beveik nuolatiniai karai su Švedija, Maskvėnija, Turkija bei kazokais pareikalavę didelių resursų ir bloginę šalies ekonominę padėtį. Lietuvos vidaus politikoje palyginus su XVI a. pab. įvyko reikšmingų pasikeitimų – krašto viduje nugalėjo kontrreformacija ir išplito bažnytinė unija, kas pavertė Lietuvą katalikybės tvirtove Europos šiaurės rytuose. Šalyje per šį laikotarpį iš esmės buvo atkurtas reformacijos metais sunykęs katalikų bažnyčių tinklas, vyko jo plėtimas, suintensyvėjo ir vienuolynų steigimas. Visa tai rodo krašto ekonomikos stiprėjimą ir vakarietiškos kultūros įsitvirtinimą, jai laimint konkurencinę kovą su bizantiškai rusiška kultūra. Iš pradžių Vilniuje, o po to ir provincijoje, skirtingai nuo kaimyninių protestantiškų kraštų, pradėjo plisti baroko stilius, kuris dar kurį laiką koegzistavo su Šiaurės Europos manierizmu ir neogotikinėmis dailės tendencijomis.

Sėkmingas XVII a. pradžios karas tarp ATR ir Maskvėnijos užpildė kraštą įvairiais parsivežtais trofėjais, tarp kurių labiausiai vertinamos buvo ikonos bei varpai. Panašiai kaip ir Stepono Batoro karų su Maskvėnija metu, į Lietuvą kaip karo grobis pateko nemažai varpų. Yra žinomos kelios tokios karališkos dovanos – Vilniaus katedrai Žygimantas Vaza dovanojo „nemažą maskvietišką varpą“ paimtą po Smolensko užėmimo[471]. Kitas didelis „maskvietiškas“ varpas atiteko tuo metu dar statomai jėzuitų Šv. Kazimiero bažnyčiai[472]. Tokių trofėjų būta ir daugiau ir jie pasiekdavo net palyginti atkampias vietoves, kaip Trakelius (dabar Baltarusija, Varanavo r.), kurių bažnyčioje dar 1679 m. minimas nedidelis maskvėniškas varpas[473]. Apie 1619 m. pab. Vilniuje liedinant Tytuvėnų vienuolynui skirtą varpą, kaip medžiaga buvo panaudotas nedidelis, kelių akmenų svorio maskvėniškas varpas, kurį padovanojo „senas karys“ (*veteranus miles*) Grigalius Stankevičius[474]. Kitą nedidelį „maskvėnišką varpelį“ Tytuvėnų vienuolynui padovanojo Mykolas Birgėla[475]. Jau XVII a. II p., 1664 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos etmono Mykolo Paco iš ortodoksų Svensko vienuolyno (dabar Rusija, netoli Briansko miesto) buvo pargabentas sveriantis varpas[476], kuris 1670 m. atiteko Pažaislio kamaldulių vienuolynui[477]. Bene paskutinysis trofėjinis instrumentas išlikęs kaip manoma, greičiausiai iki pat Antrojo pasaulinio karo, buvo saugomas Zietelos bažnyčioje (dabar Baltarusija, Gardino sr.). Jis 1653 m. bažnyčios inventoriuje pavardintas kaip „didelis varpas, maskvėniško darbo su rusiškais užrašais“[478].

---

471 Homolicki, op. cit., p. 105.
472 Brensztejn, op. cit., s. 42, 112.
473 Mączewska, Katarzyna; Pyzel, Konrad. Kościół parafialny p. w. Nawiedzenia Najśw. Marii Panny w Trokielach. In: KKWW. T. IV, 2011, s. 195.
474 Brensztejn, op. cit. p. 42, 43, 112.
475 Ibidem, p. 113.
476 M. Brenšteinas nurodė, kad varpas buvo funduotas Maskvėnijos caro Ivano Rūsčiojo, svėrė 12 pūdų, tai yra 196,5 kg ir kainavo 3000 auksinų. Akivaizdu, kad M. Brenšteinas nurodė gerokai per mažą varpo svorį. Brensztejn, op. cit., p. 113.
477 Kairiūkštytė–Jacinienė, Halina. *Pažaislis, baroko vienuolynas Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 32-33.
478 Mąnczewska, Katarzyna. Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najśw. Marii Panny w Zdzięciole. In: KKWN. T. IV, 2014, s. 155, 176.

Maskvėnai taip pat vertino varpus ir tai ryškiai parodė šio amžiaus viduryje įvykęs vienas didžiausių istorinių sukrėtimų per visą šalies egzistavimo laiką. Karas su Maskvėnijos valstybe bei Švedija, šešerius metus trukusi didžiosios šalies dalies bei pačios sostinės – Vilniaus okupacija, yra tarsi cezūra dalijanti šalies kultūrinę ir ekonominę raidą į du etapus. Karo sukelti nuostoliai išsiskyrė ne tik žuvusiųjų skaičiumi, patirtais nuniokojimais, bet ir plėšimais. Tenka pastebėti, kad tuo metu švedų užimta vakarinė Lietuvos dalis nukentėjo kiek mažiau nei maskvėnų okupuoti centriniai šalies regionai. Per šešerius metus trukusį maskvėnų šeimininkavimo laiką buvo išvežti ar sunaikinti beveik visi jiems patekę bažnyčių varpai[479], todėl Lietuvoje instrumentai pagaminti iki 1655 metų yra didelė retenybė ir dauguma jų išliko ne istoriniame valstybės centre, bet Žemaitijoje ir kituose periferiniuose šalies regionuose. Nuostolių mastą rodo ir tas faktas, kad dar XIX a. pab. Rusijoje buvo išlikęs ne vienas toks trofėjinis varpas paimtas karo žygio į Lietuvą metu. Taip Modlino cerkvėje (dabar Tverės sritis, Udomlės rajonas) buvo du varpai, pagal vietinę legendą atvežti iš Vilniaus asmeniniu caro leidimu. Ant vieno varpo buvo lotyniškas psalmės tekstas ir varpo metrika. Išlikęs teksto nuorašas, padarytas su klaidomis ir greičiausiai nepilnas: „Gloria in Exelsis Deo Ft [t. b. „Et“ – G.Ž.] in terra Pax laudamus te. Fusa Vilae [t. b. „Vilnae“ – G.Ž.] anno Dni 1654“ [480] (Garbė Dievui aukštybėse ir žemėje taika, giriame Tave. Nulietas Vilniuje, 1654 Viešpaties metais), deja, meistro pavardė nenurašyta.

Trofėjiniai varpai galėjo būti paimti ne tik svetimose šalyse, bet tam tikromis aplinkybėmis ir nuosavoje. Vieną tokį instrumentą patekusį į Radvilų valdas per XVII a. vidurio karus aprašė Eustachijus Tiškevičius. Varpas jo lankymosi metu priklausė Biržų kalvinistų bažnyčiai. Ant instrumento buvo 1508 m. data ir inskripcija kirilikos raidėmis, kurioje buvo nurodyta pirminė instrumento paskirties vieta – Mogiliavo [dabar Baltarusija] Viešpaties Žengimo į dangų ir Dievo Motinos Globos (Pokrovo) cerkvė. Šis varpas galėjo į Biržus patekti, kai 1655 m. LDK didysis etmonas Jonušas Radvila kartu su pusbroliu ir tuometiniu Biržų savininku Boguslavu Radvila buvo apsupę Mogiliavo pilį, kurios priešpilyje ir stovėjo įraše minėta cerkvė[481].

Karo trofėjumi greičiausiai buvo ir Kėdainių Šv. Jurgio bažnyčioje saugomas varpas. Instrumento atsiradimo Kėdainiuose istorija iki šiol nebuvo aptarta, o ir pats varpas literatūroje tėra paminėtas tik kartą ir tai vienu sakiniu[482]. Kaip nurodo ant instrumento esantis įrašas, jis buvo nulietas 1632 m. ir buvo skirtas Mozyrio [dabar Baltarusija, Gomelio sr.] Skaisčiausios Dievo Motinos (Prečistenskos) cerkvei. Visai tikėtina, kad minėta cerkvė buvo sunaikinta 1648 m., kai į sukilusių kazokų rankas patekusį Mozyrių užėmė bei nusiaubė jau minėto Jonušo Radvilos vadovaujama kariuomenė[483] Prisiminus, kad Kėdainiai buvo J. Radvilos centrinė valda ir kad būtent čia jis ir yra palaidotas, varpo, kaip minėtos karinės ekspedicijos metu paimto trofėjaus, patekimo kelias į Kėdainius nekelia didelių abejonių[484]. Tad instrumentas yra ne tik reikšmingas XVII a. vidurio karų liudininkas ir bet ir vienintelis mums žinomas Lietuvoje išlikęs varpas – trofėjus. Tenka tik pastebėti, kad Jonušo Radvilos gyvenime buvo ir daugiau su varpais susijusių istorijų, labiausiai pagarsėjusi įvyko 1651 m., kai kovodamas su sukilusiais kazokais etmonas užėmė Kijevą ir kaip karo trofėjus

---

[479] Vienintele žinoma išimtis buvo Vilniaus katedros varpai. Pastarieji, greičiausiai dėl savo dydžio, nebuvo išgabenti į Maskvą, bet sunaikinti vietoje (apie tai toliau tekste).

[480] Коркунов, Владимир. Краеведческие очерки Владимира Коркунова. Зарубежные (полонные) колокола. 2004. In: *Тверские колокола*. Internete: http://nasledie.dubna.ru/article.asp?id=99&idcategory=99&idparent=2

[481] Tyszkiewicz, Eustachy. *Birże: rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacyi*. St. Petersburg, czcionkami A. H. Kirkora, 1869, s. 147, 148.

[482] Brensztejn, op. cit., p. 135.

[483] Мозырь: история. Мозырь в составе ВКЛ и Речи Поспалитой. Часть 1. In: *My Mozyr*. Internete: http://mymozyr.info/1152271166-mozyr-istoriya-mozyr-v-sostave-vkl-i-rechi.html [žiūrėta 2014 06 12].

[484] Abejotina ar Jonušas Radvila, būdamas nuosekliu kalvinistu, galėjo dovanoti varpą katalikų bažnyčiai. Greičiausiai instrumentas į katalikų bažnyčią pateko mums nežinomų aplinkybių dėka.

nukabino miesto cerkvių varpus[485] ir Dniepro upe išplukdė į Lietuvą. Deja, tolimesnis šių varpų likimas nėra žinomas.

XVII a. I trečdalio varpai Lietuvoje: informacinės lakūnos. Apie XVII a. pirmojoje pusėje Lietuvoje dirbusius varpų liejikus žinoma itin mažai. Deja, mes neturime nei vieno išlikusio varpo, kuris turėtų Lietuvoje dirbusio meistro signatūrą ir būtų pagamintas šio amžiaus pirmajame trečdalyje; turimi istoriniai šaltiniai mums taip pat neteikia naujų pavardžių. Žinoma tik, kad tuo metu dar dirbo XVI a. pab. savo veiklą pradėję varpų liejikai, visų pirma aukščiau minėtas Martynas Hofmanas, paskutinį kartą minimas 1611 m. XVII a. pirmaisiais metais Nesvyžiuje savo paskutinius varpus nuliejo Hermanas Moltzfeltas**.** Iš viso šio netrumpo laikotarpio išliko vos keli varpai kurie, su nemažomis išlygomis, gali būti laikytini pagamintais Lietuvoje: 1611 m. varpas Žagarės bažnyčioje, 1614 m. varpas Rietavo bažnyčioje bei 1619 m. varpas iš Telšių katedros bei nedatuotas varpelis iš Gegužinės bažnyčios. Kriterijus lemiantis tokį priskirimą vargu ar gali būti moksliškai pagrįstas – tai meistro signatūros nebuvimas. Tuo pat metu pagamintus importinius varpus galime atpažinti pagal meistrų signatūras. Lietuvoje žinome Rygos meistro Hanso Meyerio 1605 m. nulietą varpą, kuris buvo skirtas nežinomai Vitebsko cerkvei, o vėliau atiteko Vilniaus Šv. Mykolo bažnyčiai[486] bei keletą Rytų Prūsijoje nulietų varpų: Markuso Ulmano iš Karaliaučiaus 1608 m. varpą saugomą Šventosios katalikų koplyčioje, 1620 metų Pašilės bažnyčios varpą su ilgu lietuvišku įrašu, nulietą meistro Johanno Gorgės (*Ians Gorge*)[487], Nicolauso Schmidicheno 1626 m. nulietą varpą Batakių bažnyčioje bei kiek vėlesnius šio meistro varpus Sakalynės koplyčioje (1637 m.) bei Panevėžiuko (1639 m.) bažnyčioje; dar vieno Karaliaučiaus liejiko Michelio Dornmano varpas datuojamas XVII a. I puse išliko Palangos bažnyčioje. Tačiau, net ir po „tvano“ išliko didesnis skaičius ne vietinių, bet importinių varpų, kas galėtų rodyti tendenciją, kad tuo istoriniu laikotarpiu dominavo įvežtiniai, o ne Lietuvoje pagaminti varpai, tačiau dėl itin nedidelio turimų objektų skaičiaus tai negali būti moksliškai pagrįstu argumentu.

Vilniaus katedros varpai. Galima susidaryti nuomonę, kad XVII a. I trečdalyje Lietuvoje nebuvo ryškesnių, savo darbais išgarsėjusių vietinių varpų liejikų. Iš pirmo žvilgsnio šiam teiginiui pritartų ir neaukštą profesinį lygį galėtų iliustruoti M. Homolickio paskelbta Vilniaus katedros varpų istorinė apybraiža. Joje pateikta daug faktų apie katedros varpų perliejimus ir pažeidimus XVI a. pab.–XVII a. I p. Dokumentuose minimi trys katedros varpai *Karališkasis, Vyskupinis ir Kapitulinis*[488]. Pirmasis jų, dar vadintas *Didžiuoju* arba *Žygimantu*[489], gal būt buvo didžiausias varpas Lietuvos istorijoje: jam įskilus, pirmą kartą buvo perlietas dar XVI a. pab. – 1595 m., šiam darbui nepavykus, pakartotinai – 1597 m.[490]. Vos trylikai metų praėjus, Karališkąjį varpą, kaip ir kitus katedros varpus, reikėjo perlieti iš naujo, nes 1610 m. sudegė katedros varpinė su

---

[485] Сукач, Сергей.Старинные колокола Украины в исследовательской работе В.Модзалевского. Сумы. 2011. In: *Сайт о колоколах и колокольчиках, о мире звучащей бронзы*. Internete: http://kolokol.at.ua/publ/starinnye_kolokola_regiony_kolokolnogo_litja_upomjanutye_v_rabote_v_l_modzalevkogo/1-1-0-7

[486] Varpas sovietiniais metais pradingo iš Vilniaus restauracinių dirbtuvių, kuriose buvo saugomas ir jo likimas nežinomas.

[487] Varpas greičiausiai buvo skirtas Klaipėdos lietuvių bažnyčiai ir atgabentas į Pašilę po Antrojo pasaulinio karo.

[488] Tai nėra tikrieji varpų vardai, bet pravardės nusakančios jų fundatorius; varpai dar buvo vadinami pagal jų paskirtį (pvz. *Sekmadieninis varpas*), pagal dydį (*Didysis varpas*). Žinomas vienintelio varpo vardas – *Žygimantas*, juo buvo vadinamas didysis varpas, kitų instrumentų vardai nėra žinomi.

[489] *Campana Regia, campana Maxima, nola Sigismundi*. Žr. Homolicki, op. cit., p. 102.

[490] M. Brenšteinas, matyt pats neskaitė kapitulos aktų knygų ir teigė, kad tais metais buvo meistrui sumokėta už perliejimo metu pridėtą medžiagą (Brensztejn, op. cit., p. 40,41), tačiau Homolickio cituotame fragmente aiškiai parašyta: „in prima fusione majoris campanae“ (pirmojo varpo perliejimo metu). Jei buvo pirmas perliejimas, tai turėjo būti ir antras. Žr. Homolicki, op. cit., p. 104.

joje buvusiais varpais. Trečiasis pagal dydį – Kapitulinis varpas, perlietas po varpinės gaisro, dėl prasto skambėjimo, dar kartą buvo liedinamas 1612 m. Po dvidešimt dviejų metų (1634 m.) buvo perlietas kažkuris iš paminėtų varpų, o 1635 m. vėl reikėjo „taisyti“ katedros varpus[491]. 1649 m. reikėjo perlieti antrą pagal dydį katedros *Vyskupinį* varpą[492]. M. Brenšteinas gana kategoriškai išsakė savo nuomonę nurodydamas, kad katedros varpų dažnas perliejimas rodo, kad tuo metu Vilniuje nebuvo patyrusio varpų liejiko [493]. Tačiau autorius pats sau prieštarauja teigdamas, kad karališkojoje patrankų liejykloje dirbo „eilė patyrusių patrankininkų“, tačiau jie „buvo taip smarkiai užimti [...], kad varpų liejimu verstis negalėjo[494]“. Šis, gana naivus pasažas, kaip pamatysime vėliau, visiškai nebuvo panašus į tiesą. Jei XVII a. pradžioje Vilniaus patrankų liejykla iš viso veikė, tai tik tam tikrais laiko tarpais, kai būdavo reikalinga jos produkcija, o ne nuolatos, kaip daugelis šiuolaikinių gamyklų. Kita vertus, patrankų liejiko amato išmanymas negarantavo nulietų varpų kokybės. Tam buvo dvi priežastys: patrankų ir varpų metalų sudėtis buvo skirtinga, o įdėjus per daug alavo į metalą, varpų medžiaga tapdavo per kieta ir lengvai skildavo; apskaičiuoti tinkamas varpų sienelių proporcijas taip pat nebuvo lengva užduotis. Be to, Vilniaus katedros varpų perliejimas turėjo būti itin komplikuota užduotis, nes jie išsiskyrė įspūdingais dydžiais. Viename iš XVI a. pab.–XVII a. pr. Vilniaus miesto aprašymų nurodyta, kad Vilniaus katedra, panašiai kaip ir Krokuvos, turi vieną didžiulį varpą, „tokį didelį, kad jo skambinimui judinant reikia daugiau kaip dvidešimties stiprių žmonių“[495] Numanoma, kad liudijimas nėra tikslus. Greičiausiai vadinamajam *plenumui*, kai skamba visi turimi bažnyčios varpai, galėjo prireikti panašaus skaičiaus žmonių, tačiau vienam varpui išjudinti, tai aiškiai perdėtas skaičius: skambinimui didžiausiu viduramžiu varpu Vidurio Europoje – Torūnės *Tuba Dei* (varpas sveria kiek daugiau kaip 7 tonas be pakabos) reikalingi 4–6 žmonės [496], o Vavelio *Žygimantui* (sveria apie 10 000 kg be pakabos) – nuo 8 iki 12 žmonių. Mažai tikėtina, kad Vilniaus katedros didysis varpas galėjo būti gerokai sunkesnis už Vavelio katedros varpą, tačiau savo dydžiu jis negalėjo būti ir daug mažesnis. Taip manyti verčia tarpusavyje persipynusi abiejų varpų atsiradimo istorija. Krokuvos Vavelio katedros varpas *Žygimantas* [41 il.], vienas iš žymiausių Vidurio Europos varpų, buvo nulietas 1520 m. iš Niurnbergo kilusio meistro Hanso Behamo. Šio instrumento fundatoriumi, kaip ir Vilniaus karališkojo varpo, buvo Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis, kurio dangiškojo globėjo Šv. Žygimanto (Zigmanto) vardas buvo suteiktas abiem instrumentams. Žygimantas Senasis valdydamas dvi atskiras valstybes, jų sostinėse turėjo jam priklausiusias karališkąsias rezidencijas su prie jų prišlietomis katedromis. Valdovas buvo abiejų katedros bažnyčių faktinis koliatorius, o šios greta rūmų esančios bažnyčios, tarnavo ir kaip privatūs valdovo maldos namai bei šeimos narių palaidojimo vietos. Iš J. Kurczewskio paskelbtos Vilniaus katedros monografijos išryškėja Vilniaus ir Krokuvos katedrų paralelė: Vilniaus katedros vidaus gyvenimas buvo organizuojamas pagal Krokuvos katedros statutus ir pavyzdį – *ad instar Cracoviensis*[497], o iš kapitulos aktų matyti, kaip buvo siekiama pakartoti Krokuvos katedroje turimus elementus (pradedant antifonarijais ir baigiant togomis). Todėl valdovas fundavęs Lenkijos sostinės katedrai įspūdingą varpą, pariteto principu turėjo ir savo tėvonija laikomos Lietuvos sostinės katedrai įtaisyti panašų

[491] Įskilusį varpą tuo metu „sutaisyti“ buvo įmanoma tik vienu būdu – jį perliejant.
[492] Ibidem, p. 104-106; Kurczewski, Jan. *Kościół Zamkowy czyli Katedra Wileńska*. Cz. III: *Streszczenie aktów kapituły wileńskiej.* Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego, 1916, s. 124, 126, 130, 138, 145.
[493] Brensztejn, op. cit., s. 41.
[494] Ibidem.
[495] Homolicki, op. cit., p. 101.
[496] Šis varpas įsiūbuojamas ne virvėmis, kaip įprasta, tačiau naudojant medinius “sparnus“- pedalus pritvirtintus iš abiejų pusių prie varpo pakabos, ant kurių atsistoję vyrai išjudina varpą kojų raumenų dėka. Tai teko matyti per 2013 metų sekmines.
[497] Kurczewski,1908, op. cit., p. 182.

instrumentą[498]. Visa tai verčia manyti, kad didysis Vilniaus katedros varpas turėjo būti daugmaž panašaus dydžio, kaip krokuviškis analogas ar galimai ne itin daug mažesnis. Tad laikant, kad didžiausias skirtumas tarp abiejų varpų galėjo būti ne didesnis kaip ⅓ – Vilniaus Karališkojo varpo masė turėjo svyruoti tarp 7 ir 10 tonų[499]. Likę katedros varpai, nors turėjo būti gerokai mažesni, tačiau atsižvelgus į tai, kad jų skambinimui reikėjo mažiausiai kelių žmonių, galėjo sverti po kelias tonas ar net daugiau. Tokio dydžio varpų liejimui ar perliejimui buvo reikalingi išskirtiniai profesionalai, kokių vėlyvaisiais viduramžiais ar naujųjų amžių pradžioje Europoje buvo nedaug, o ir vėlesni Vilniaus varpų liejikai itin didelių varpų jau nebeliejo[500]. Tad jei Vilniuje dirbę meistrai ėmėsi tokio masto užduoties, tai jau kalba apie išskirtinius jų gebėjimus ir drąsą, nors egzistuoja nemaža tikimybė, kad didelių varpų perliejimui galėjo būti kviečiami meistrai iš stambių to meto varpų liejimo centrų – gal būt Rygos, Karaliaučiaus, Gdansko ar dar tolimesnių vietų. Tai, kad Vilniaus katedros didieji varpai nebuvo atsitiktinis atvejis ir net tolimose provincijos bažnyčiose pasitaikydavo įspūdingo dydžio varpų, rodo Suražo (dabar Lenkija, Balstogės pavietas, Palenkės vaivadija) bažnyčios varpas. Jis buvo nulietas 1542 m. Vilniaus katedros archidiakono Juozapo Jasinskio, buvusio taip pat ir Suražo klebonu, lėšomis[501]. Varpas svėrė 150 pūdų, taigi nepilnas dvi su puse tonas. Nors nežinome šio varpo nuliejimo vietos, galime spėti, kad jis buvo nulietas kaip parergonas[502] kurio nors Vilniaus katedros varpo perliejimo metu.

Senųjų Vilniaus katedros varpų likimas yra detaliai aptartas Homolickio, Kurczewskio, Brenšteino, todėl nematydami prasmės kartoti žinomą informaciją, norime atkreipti dėmesį į vieną aspektą: po Vilniaus išvadavimo iš maskvėnų 1661 m., buvo rastos apdegintos katedros varpų skeveldros. Žinant, kaip skrupulingai maskvėnai plėšė ir grobė turtą užgrobtame krašte yra keista kodėl katedros varpai nebuvo išvežti į Rusiją, juo labiau, kad M. Homolickis nustebęs rašė: „kad pati katedros bažnyčia nei pilis, kaip žinome, šturmo metu nebuvo sudeginta“[503]. Šiuo atveju galime tik pastebėti, kad nežinome ar minėtos skeveldros buvo visų katedros varpų ar tik didžiojo varpo nuolaužos. Gal būt mažesnieji varpai galėjo būti išgabenti į Maskvą, tačiau didįjį varpą, nesant tarp

[498] Numanoma, kad Vilniaus katedros varpas *Žygimantas* buvo nulietas tarp 1522–1524 m. Tokio dydžio varpo nuliejimas galėjo užimti ne mažiau kaip metus, o instrumentas turėjo būti liejamas artimoje savo paskirčiai vietoje, greičiausiai tarp varpinės bokšto ir pietinio katedros įėjimo įrengtoje liejykloje. Spėjama varpo nuliejimo data yra artima, tačiau kiek vėlesnė už Krokuvos analogo. Didelė tikimybė, kad Vilniuje varpą nuliejo tas pats Hansas Behamas, kuris pagamino ir Krokuvos varpą. Taip galima manyti, nes abu instrumentai atsirado, kaip dvi to paties projekto dalys, jų užsakovas buvo tas pats žmogus ir paprasčiausiai vargu ar kuris kitas meistras būtų galėjęs nuliedinti tokio didžio varpą. Varpo nuliejimo datą nustatyti padeda istoriniai šaltiniai, kurie nurodo, kad tarp 1522–1524 m. vyko katedros varpinės rekonstrukcija, kuriai vadovavo iš Italijos atvykęs architektas Annusas (Homolicki, op. cit., p. 102). Literatūroje, kartais nurodoma, kad varpinė nukentėjo 1530 m. katedros gaisro metu (Kurczewski, 1908, op. cit., p. 290). Tačiau apie varpinės pažeidimus minėto gaisro metu duomenų nėra (Homolicki, op. cit., p. 102). Šiame kontekste paminėtina Homolickio, Kurczewskio ir kitų autorių minima medinė varpinė pastatyta šalia katedros pietinio įėjimo. Ji buvo nugriauta Žygimanto Augusto po 1561 m. Šis funkcionalus, bet mažai estetiškas statinys, valdovo rezidencijos ir katedros kaimynystėje, nepatiko karaliui ir jis išsinuomavęs varpinės sklypą, šioje vietoje pastatė gyvenamąjį namą, o varpus perkėlė į katedros senąją varpinę. Medinės varpinės buvimas tokioje vietoje būtų sunkiai paaiškinamas, tačiau atsižvelgus į katedros Karališkojo varpo dydį ir jo svorį, tampa akivaizdu, kad nuliejus didįjį varpą buvo pabijota jį įkelti į varpinės bokštą, tad jam specialiai ir turėjo būti pastatyta medinė varpinė.

[499] Trečiasis mums žinomas Žygimanto Senojo funduotas varpas skirtas Čenstakavo paulinų vienuolynui. Instrumentas buvo nulietas 1544 m. ir sveria 5 tonas.

[500] Didžiausias garsiausio XVII a. antrosios pusės Vilniaus liejiko J. Delamarso varpas skirtas Vilniaus katedrai ir nulietas iš senojo Žygimanto likučių svėrė 2 245 kg (jei skaičiuosime lietuviškais svarais) žr. Brensztejn, op. cit., p. 60.

[501] Kułak, Ryżewski, 2012, p. 201, 203.

[502] Praktiniais sumetimais, vienu metu paprastai buvo liejamas ne vienas, bet dažnai keli varpai, taip sutaupant krosniai reikalingą kurą bei darbo laiką. Todėl meistrai liedami pagrindiniu užsakymu laikytinus varpus, stengdavosi nulieti ir keletą kitų, kitiems užsakovams, kas buvo įprasta to meto praktika.

[503] Homolicki, op. cit., p. 107.

Vilniaus ir Maskvos vandens kelių, išgabenti buvo neįmanoma, todėl greičiausiai jis paprasčiausiai buvo vandališkai sunaikintas, o jo nuolaužų apdegimą galima paaiškinti nepavykusiu bandymu šias nuolaužas sulydyti (?).

Žagarės ir kiti XVII a. pirmojo trečdalio lietuviški varpai. Iš keturių vietiniams gamintojams hipotetiškai priskiriamų XVII a. I trečdalyje pagamintų varpų atidesnio dėmesio nusipelno vienintelis Naujosios Žagarės bažnyčioje saugomas varpas. Kaip nurodo ant varpo išraižytas įrašas, jį nupirko tuometinis Žagarės klebonas Albertas Čežnievskis (Czerzniewski), panaudojęs nežinomų geradarių paaukotas lėšas. Instrumento korpuso viršutinę dalį juosia trijų dalių frizas [42 il.], jo viršutinėje dalyje yra dvi rumbeliais įrėmintos įrašų juostos su nulietais bažnytinio himno žodžiais ir varpo pagaminimo data: „*DA[>]PACEM DOMINE IN[>]DIEBVS NOSTRIS QVIA NON EST[>]ALIVS QVI[>]PVGNET PRO / * NOBIS NISI[>]TVES DEVS NOSTER * ANNO * DOMINI * 1611 *“(Viešpatie, suteik taiką mūsų laikams, kadangi nėra kito, kuris kovotų už mus, išskyrus Tave, mūsų Dieve. 1611 Viešpaties metais). Teksto užrašymui naudotas renesansinis kapitalis savo grafine išraiška artimas antikiniams pavyzdžiams, jam būdingi specifiniai bruožai – asimetriškas „M“ raidės vidinis laužymas, S-formos raidės „R“ kojelė bei kvadratinė „E“ raidė su trumpesniu liežuvėliu. Žemiau eina ornamento juosta – jos raportą sudaro plačių stilizuotų akanto lapų seka, jų galai nukreipti žemyn, ornamento raporto viršų rėmina banguotas, arkatūrą primenantis viršutinis kontūras. Jis sudarytas iš nedidelių, pusiau perskeltų, lapų kotelių atkarpų (auselių), kurios simetriškai išlenktos ir susuktos ties galais. Kotelių jungtys papuoštos nedideliais nukarusiais lapeliais, o akanto lapų apatinės dalys sujungtos išlenktais kaspinais. **Tai pirmas mums žinomas akanto lapų panaudojimas Lietuvos varpų puošyboje**. Akanto lapų sekos ornamentas pradėtas naudoti jau XVI a. I p., vienas iš senesnių mums žinomų šio ornamento taikymo pavyzdžių yra 1570 m. Wolfo Hilgerio (Hilligerio) nulietas Freibergo (Vokietija, Saksonija) Šv. Petro bažnyčios varpas [43 il.]. Šio varpo frizą puošianti ornamentinė juosta dekoruota panašiai komponuotais akanto lapais, o jų lapų koteliai analogiškai perskelti ir banguoti, kas rodo galimai egzistavus bendrą abiems ornamentams prototipą. Panašaus tipo, iš atkarpų sudėliotu arkatūriniu ornamentu, papuoštas nedidelis varpelis, nulietas gal būt XVII a. pr., yra saugomas Gegužinės bažnyčioje [504]. Jo korpuso viršų juosia dviejų dalių frizas, kurio viršuje yra rumbeliais įrėminta tuščia įrašo juosta, o jos apačioje arkatūrinis frizas sudarytas iš ragus primenančių simetriškų išlenktų juostų (?) atkarpų užriestais galais, jų apačioje – trikampiai, gyvulio kaukolę primenantys elementai su kabošonu vietoje burnos ir dviem simetriškais užraitais vietoje akių. Atkarpų jungtys puoštos trilapiais.

Atkreiptinas dėmesys į ant Žagarės varpo esančių datų nesutapimą: instrumento frizinėje juostoje nulieta 1611 m. data, tačiau liemenyje išgraviruotas tekstas nurodo 1614 metus, ten pat išraižytas ir varpo donatoriaus herbas. Graviravimo darbai greičiausiai buvo atlikti jau nuliejus varpą. Tai netiesiogiai liudytų įrašo grafika su ankstyvojo humanistinio kapitalio elementais: „D“ raidės forma, primenanti apverstą „G“, „**Ƶ**“ su viduriu skersiniu, „M“ su aukštai pakelta laužta vidurine dalimi ir nuožulniais šoniniais stiebeliais. Specifinis ir „A“ raidės rašymas su aukštai pakeltu skersiniu. Taigi atrodytų, kad įrašą išgraviravo vyresnio amžiaus meistras naudojantis archajiškesnius šrifto elementus nei tas kuris nuliejo varpą. Geriau įsižiūrėjus galima pastebėti, kad inskripcija padaryta plokščiu raižikliu ir atlikimo pobūdžiu primena jau anksčiau aptartą Maladavo cerkvės varpą. Nors abiejų instrumentų sukūrimo laiką skiria 31 metai, šriftai turi paradoksalių skirtumų – Maladavo varpo inskripcijos raidžių formos daug artimesnės klasikiniam kapitaliui nei Žagarės varpe, jame matomi gausūs senoviški, dar iš XV a. paveldėti elementai. Tačiau dalis šiame varpe įrėžtų raidžių turi nevykusiai stilizuotus serifus, kas rodo bandymą neatsilikti nuo savo laikmečio tendencijų.

[504] Žalėnas, 2008, op. cit., p. 13.

Šiandien nelengva nustatyti kur minėtasis varpas buvo nulietas. Tikėtina varpo pagaminimo vieta galėtų būti netoli nuo Žagarės esantis Rygos miestas, kuris tuo metu priklausė jungtinei Lietuvos–Lenkijos valstybei. Tačiau Žagarės varpo „anatomija“ dar kartą verčia mus sugrįžti prie mūsų ne kartą minėto Martyno Hofmano 1583 m. Kaune nuliedinto Maladavo cerkvės varpo: panašūs abiejų instrumentų dydžiai ir proporcijos (Maladavo varpas vos keliais centimetrais didesnis). Panašiai išlenktos karūnų ąsos su nusklembtais kampais. Panašiai modeliuoti abiejų varpų viršugalvių pakraščiai. Panašus ir liemens viršų juosiančių frizų komponavimas – jie vienodu atstumu atitraukti nuo varpo pečių linijos, sutampa abiejų varpų įrašų juostų bendras plotis ir jos yra patalpintos ornamentinių juostų viršuje. Panašios taip pat šių varpų graižų proporcijos bei jų apatinių šlaitų nuožulniai. Tad visai neatmestina galimybė, kad Žagarės varpas galėjo būti pagamintas Vilniuje, to paties Martyno Hofmano, kuris 1611 m. dar vis tęsė savo veiklą[505], o pats instrumentas buvo ne užsakytas, bet vadinamasis gatavas dirbinys, skirtas pardavimui neturint konkretaus užsakovo. Tai liudytų po trijų metų nuo instrumento pagaminimo padarytas donacinis įrašas. Greičiausiai varpo liemenyje inskripciją išgraviravęs meistras turėjo būti kitas, nei tas kuris nuliejo instrumentą.

Tiek Žagarės varpą puošiantis frizas, tiek varpo liemenyje išgraviruotas herbas turi renesanso stiliaus bruožų ir šis instrumentas yra vienas iš nedaugelio šio stiliaus varpų, kurie išliko dabartinės Lietuvos teritorijoje. Varpo dekoravimas graviruotais įrašais ir herbu primena Jakobo Kenigo 1631 m. nulietą Stakliškių bažnyčios varpą[506]. Manytumėme, kad tendencija varpų puošybą papildyti ant varpo modelio išgraviruotais įrašais ir herbais, yra specifinė lietuviška renesansinių varpų puošybos savybė[507]. Šią nuomonę stiprina tai, kad ant baroko stiliaus bruožų turinčių varpųįrašai bei herbai jau nebuvo graviruojami, bet išliejami.

Kiti du šiame laikotarpyje nulieti varpai neturi jokios ornamentinės puošybos. 1619 m. liedintas Telšių bažnyčios varpas [44 il.] dekoruotas tik horizontaliais skaidymo elementais: rumbeliais, reljefiniais profiliais, jo liemenyje nulietas stačiakampis rėmelis su ilga inskripcija, kuriai trūksta tiek šrifto elegancijos, tiek atidumo gaminant raides, tiek ir tikslumo jas išdėstant, kas liudytų ne itin didelius meistro gebėjimus, kas būdinga provincijoje dirbusiems amatininkams. Panaudotas renesansinis kapitalis, tačiau jau be humanistinių elementų[508]. Teksto rašyba bei skaidymas rodo, kad varpą nuliejo lenkų kalbą blogai mokantis vokietis: tai rodo ne tik klaidinantys tarpai žodžių viduryje, kaip frazėje – „OST ARANIE“ (turėtų būti „O STARANIE“), bet ir žodžiai „ROCKV“, „WIELMOSNIE[GO]“, „KOSTCZOLA“ (vietoje „ROKV“, „WIELMOZNIE[GO]“, „KOSCIOLA“), kita vertus, tai rodytų, kad meistras turėjo šios kalbos pagrindus ir jam padiktuotą tekstą greičiausiai pats užrašė, panaudodamas jam pažįstamus vokiečių rašybos principus. Visa tai gana patikimai leistų teigti, kad varpas buvo pagamintas Lietuvoje, čia ilgesnį laiką dirbusio meistro. Kita itin svarbi šio varpo savybė yra ta, kad ant jo liemens esanti inskripcija sukomponuota iš aukštesnio reljefo raidžių, o ne išgraviruota falšgloke, kaip buvo būdinga Lietuvos renesansiniams varpams. Dar vienas svarbus bruožas – tai, kad tekstas jau nėra laisvai išdėstytas varpo paviršiuje, bet

---

505 Tais metais buvo atnaujinta sudegusi Lietuvos valdovo privilegija Martynui Ochmanui. Mažai abejotina, kad tai tas pats Martynas Hofmanas, kuris kartais dar save vadino *Mertenu*. Toks pavardės adaptavimas prie vietiniams gyventojams įprasto tarimo [lietuvių kalboje tuo metu skirtingai nuo lenkų ar gudų kalbų nebuvo priebalsių „h“ ir „f“], XVI-XVII a. Vilniuje buvo dažnai sutinkamas. Abiejų asmenų tapatumą patvirtina privilegijos tekste, prie pavardės esantis prierašas, kuriame nurodyta specialybė: *konwisarz, dla lania dzial i dzwonow* (žr. Vitkauskienė, 2010, op. cit.). Žodžiu *konwisarz* vėlesnių laikų lenkų kalboje paprastai vadinamas alavo liejikas, alavininkas. Tačiau šiame kontekste jis naudojamas XVI a. būdinga reikšme, kaip *liejikas liejantis patrankas ir varpus* (*Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. X / Redaktor naczelny M. R. Mayenowa. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976, s. 592).

506 Žalėnas, 2008, op. cit., p. 12, 13.

507 Graviruoti įrašus ant varpų mėgo ir dabartinės Rusijos teritorijoje dirbę to laikmečio varpų liejikai.

508 Išimtis tėra tik „A“ raidės su V-formos skersiniu kelis kartus panaudotos tekste.

turi stačiakampį aprėminimą. Šis brandžiajam renesansui būdingas kompozicinis elementas ne kartą bus panaudotas ir ant dar vėlesnių, jau XVII a. 2–3 ketvirtyje nulietų varpų.

Rietavo bažnyčioje saugomas 1614 m. varpas taip pat neturi ornamentinės puošybos, jo korpuso viršutinę dalį juosia frizinė juosta sudaryta iš trijų rumbelių, viršutinėje dalyje yra inskripcija sudaryta iš devizo, paimto iš Šv. Petro pirmojo laiško ir datos: „VERBVM DOMINI MANET IN AETERNVM ANNO M DC XIIII“ (Viešpaties žodis išlieka per amžius, 1614 metais)[509]

Manierizmo periodo „mažieji“ varpų liejikai. Jei apie XVII a. pirmajame trečdalyje Lietuvoje dirbusius varpų liejikus informacijos beveik neturime, tai apie šio amžiaus vidurio varpų gamintojus žinome nepalyginti daugiau, Apie du iš jų Jakobą Kenigą ir Hendriką Betkerį mums praneša ne istoriniai šaltiniai – pastarųjų veiklą rodo tik mūsų dienas pasiekę šių meistrų nuliedinti varpai. Jei J. Kenigas literatūroje jau buvo paminėtas, nors ir vienu sakiniu [510], tai H. Betkerio vardas pirmą kartą buvo paskelbtas tik Istorijos ir kultūros paminklų sąraše ir tai klaidinga forma, kaip Henrikas Bedekeris[511]. Nėra žinomi jokie šių meistrų biografiniai faktai, nežinomos ir vietos kur jie dirbo. O ir signatūras turinčių varpų išliko nedaug – tik po du.

Henrikas Betkeris (Betker / Bedker[512])**.** Vieninteliai du šio meistro mums žinomi varpai šiandien saugomi Skirsnemunės ir Josvainių bažnyčiose. Pirmasis varpas nulietas 1632 m. [45 il.]. Instrumentas nėra didelis: jo aukštis 60 cm, apatinis skersmuo 83,5 cm. Varpo korpuso viršuje yra dviejų dalių frizas sudarytas iš įrašo ir ornamento juostų. Įrašą rėmina ornamentiniai rumbeliai – viršutinis lauro lapų pynės pavidalo, apatinis dekoruotas kaspino atkarpų motyvu su mažomis rozetėmis tarpuose. Įrašo juostoje nulieta meistro signatūra – „HENDRICH BEDKER”; ornamento juostą sudaro tiesių ir plokščių pavienių akanto lapų seka, jų galai orientuoti į apačią. Toks akanto lapų motyvas būdingas vėlyvajam renesansui, ant varpų sutinkamas iki pat XVII a. pab. Tenka pastebėti, kad ant varpo nulietų ornamentų kokybė žema, ornamentinių rumbelių piešinys užtrintas, o dalis akanto lapų suformuota iš kelių negrabiai sujungtų elementų. Varpo liemenyje nulieta ilga inskripcija, tačiau ji, skirtingai nuo aukščiau aptartų varpų, jau nėra išgraviruota, bet sudaryta iš reljefinių raidžių. Inskripcija, panašiai kaip ir aukščiau minėtų renesansinių varpų liemenyse užrašyti tekstai, neturi aprėminimo. Ji užrašyta renesansinio kapitalio šriftu su humanistiniais elementais: „Ƶ“ raidė rašoma su skersiniu viduryje, o „A“ su horizontaliu stogeliu raidės viršuje. Žodžiai neatskirti – išdėstyti vieningu srautu. Dalis žodžių perkelta į kitą eilutę tinkamai to nepažymėjus, net paliekant eilutėje vieną raidę, kaip žodyje „I / ES“ (t. b. IEST). Tekste apstu klaidų (*DWON*, vietoje *DZWON*; *ODWIONY* vietoje *ODNOWIONY*; *IIPCA*, vietoje *LIPCA* ir t. t.), kas rodo, kad meistras visiškai nesuprato lenkų kalbos. Priešingoje inskripcijai varpo liemens pusėje (galiniame varpo fasade) nulietas reljefinis herbo skydas su lapais ir riterio šalmu jo viršuje. Instrumento fundatoriaus Andriejaus Ozemblovskio herbo *Radwan* heraldinė figūra bei abipus kartušo esantys siglai išgraviruoti.

Josvainių bažnyčioje saugomas varpas [46 il.] nulietas 1634 m. turi panašų frizą, tik jo viršutinę įrašo juostą rėminantys ornamentiniai rumbeliai daug tiksliau nulieti. Frize patalpintas devizas – psalmės citata ir meistro signatūra parašyta kiek kitokia forma: „HINRICH BETKER“. Ornamentinė juosta taip pat tiksliau nulieta ir sudaryta iš dviejų dydžių akanto lapų – didesnių ir mažesnių išdėstytų pakaitomis (jiems panaudota ta pati forma). Varpo liemenyje nulieta ilga lotyniška

509 Šverebas, Povilas. [Rietavo] *Bažnyčios varpai*. In: PDSAD, p. 253, 257.
510 Brensztejn, op. cit, 135.
511 Lietuvos ... sąrašas, 1973, op. cit., p. 490.
512 Šiame darbe vartojame labiau paplitusią šiuolaikinėje vokiečių kalboje *Betkerio* pavardės formą.

inskripcija (dedikacija ir donacinis įrašas), skirtingai nuo lenkiško Skirsnemunės varpo įrašo, nulieta daug tvarkingiau – čia padarytos tik dvi klaidos, dauguma žodžių atskirta į eilutės vidurį pakeltais taškais; žodžius stengtasi nulieti toje pačioje eilutėje, o vieninteliame dviejose eilutėse išdėstytame žodyje brūkšneliu pažymėta perkėlimo vieta (LEC – / TISSIMÆ), kas rodo meistrą jei ne mokėjus, tai supratus lotynų kalbą. Įrašas padarytas renesansinio kapitalio šriftu ir vieninteliu humanistinio šrifto elementu tėra „A“ raidė su skersiniu stogeliu jos viršuje. Specifiniu meistro rašybos elementu reiktų laikyti dalyje „I“ raidžių, ties stiebelio viduriu simetriškai išdėstytus du taškus.

Josvainių varpe, sulyginus jį su keliais metais senesniu Skirsnemunės varpu, matomi svarbūs pokyčiai įvykę tiek varpų puošyboje, tiek ir dekoravimo technikoje. Josvainių varpas yra seniausias mums žinomas Lietuvoje pagamintas instrumentas, kuriame inskripcijų raidės jau buvo klijuojamos ne tiesiai ant varpo modelio, kaip matėme senesniuose varpuose, bet naudojant vadinamąsias pagalvėles – stačiakampius lapelius, kurie su ant jų nulietomis raidėmis buvo klijuojami ant instrumento formos. Taip pagamintas įrašas tapo daug tvarkingesnis, o eilutės tiesios. Skirtumas akivaizdus, palyginus Skirsnemunės ir Josvainių varpų inskripcijas. Pirmoji buvo pagaminta klijuojant raides tiesiai ant modelio paviršiaus, tuo tarpu Josvainių – jau naudojant „pagalvėles“ [46, 47 il.].

Viena iš puošyboje įvykusių permainų yra ornamentinio rėmelio panaudojimas aprėminant varpo liemenyje užrašytą inskripciją. Rėmelis sudarytas iš tokių pat rumbelių, kurie rėmina ir varpo frizo įrašo juostą. Dar vienas naujas elementas – tai varpo retrofasade nulietas jungtinis Aleksandro Masalskio ir jo žmonos Apolonijos Jasinskaitės šeimyninis herbas. Tai renesansiškai paprasta, manieristinių elementų neturinti, simetriška kompozicija apjungianti du keturių laukų herbus papuoštus akanto lapais ir įkomponuotus ovaliomis lauro lapų girliandomis [47 il.]. Dar vienas svarbus elementas kurį pirmą kartą pastebime Lietuvoje nulietuose varpuose – tai antropomorfiniais veidais papuoštos karūnos ąsos. H. Betkeris varpų puošyboje pirmasis pradėjo taikyti nemažai Lietuvai naujų elementų: herbai jau nebėra graviruojami, bet modeliuojami reljefu, pasitelkiant profesionalių skulptorių pagamintas formas; jis pirmasis varpų pradėjo naudoti ornamentinius rumbelius bei antropomorfines karūnos ąsas. Kaip galima spręsti iš H. Betkerio nulietų įrašų, meistras 1632 m. turėjo būti neseniai atvykęs į Lietuvą iš vokiškai kalbančio arealo ir dar nepramokęs lenkų kalbos.

Jakobas Kenigas (Jacob Kenig). Šio varpų liejiko asmenybė kelia nemažai klausimų. Meistras turintis tą patį vardą ir pavardę – „Jacob König“, tarp 1612-1648 m. dirbo Vokietijoje, – Leipcige. Žinomiausias jo išlikęs kūrinys, tai Vitenbergo parapinės bažnyčios Didysis varpas, kurio skersmuo 2 metrai, o svoris 5 650 kg [513]. Dabartinėse Lietuvos ribose yra išlikę du varpai turintys Jakobo Kenigo signatūras ir datuoti 1631 bei 1632 m. Būtent tais metais J. Königo nulietų varpų Vokietijoje nežinome, tad teoriškai egzistuoja galimybė, kad šis meistras kuriam laikui buvo persikėlęs į Lietuvą. Deja, šiuo metu nedisponuojame jokiais faktais leidžiančiais patvirtinti tokią galimybę, o išlikusių varpų gana vidutiniška kokybė verčia abejoti šios hipotezės teisingumu. Antra ir labiau reali galimybė, kad šis meistras galėjo būti Lvovo miesto liejiko (nuo 1579 m.) Danieliaus Kenigo[514] sūnus (?).

---

[513] *Glocken in Deutschland. Die größten Glocken der Bundesrepublik Deutschland*. Stand: Juli 2014. Internete: http://www.glocken.impactev.de/glocken-in-deutschland.pdf

[514] Nurodomi pavardės variantai *Kenig*, *Kinig*, *Król*, žr. - Różycki, Edward. Jeszcze o Iwanie Fedorowie (Fedorowiczu). In:*Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича* / Відп. редактор Микола Крикун, заступник відп. редактора Остап Середа. [serija - Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник Наукових праць. Випуск 15]. Львів: НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, 2006-2007, c. 193, 194.

Pirmasis mums žinomas Jakobo Kenigo nulietas varpas buvo nulietas 1631 m. yra saugomas Stakliškių bažnyčioje. Instrumentas nėra didelis, jo korpuso aukštis tik 24 cm, skersmuo 32,5 cm. Frizinėje juostoje yra įrašas – „IACOB ⁞ KENIG ⁞ ANO ⁞ CHRISTI ⁞ 1631 ⁞" tarp žodžių ir skaičių yra divizoriai – trumpo ties viduriu išgaubto statmens pavidalo.Tai vienas iš nedaugelio senosios epigrafikos paminklų Lietuvoje, kuriame dominuoja ankstyvasis humanistinis kapitalis ir paskutinis labai pavėluotas šio šrifto panaudojimo atvejis. Būtent tik čia randame ankstyvajai šio šrifto fazei būdingą „I" raidės stiebelį su gumburu viduryje. Šiam šriftui taip pat būdinga "H" raidė su įgaubtu skersiniu, „A" su skersiniu stogeliu jos viršuje. Tačiau raidžių „E", „N", „O" rašyba jau standartinė, būdinga renesansiniam kapitaliui. Itin archajiški šrifto elementai gali būti nuoroda, kad meistras mokėsi varpų liejimo amato konservatyvioje ir provincialioje aplinkoje, kas galėtų būti papildoma nuoroda į Lvovo miestą. Šis varpas tarp Lietuvos epigrafikos paminklų išskiria ir itin retai sutinkama datos užrašymo formule su žodžiais – „ANO CHRISTI". Tokie datas palydintis prierašai yra žinoma tik dar ant dviejų Lietuvos varpų, kurių vienas buvo saugomas – Žaludko bažnyčioje (dabar Baltarusija, Ščiutino r., Gardino sr.) ir turėjo pilnai nurodytą datą – „Anno Christi d. 19 aprilis 1631" (1631 Kristaus metais, balandžio 19 d.) [515]. Atsižvelgus į datų sutapimą ir itin retą jų užrašymo formulę, galima manyti, kad abu varpai galėjo būti nulieti to paties meistro. Tai netiesiogiai patvirtina ir ant Stakliškių varpo liemens išgraviruoti įrašai. Jie, kaip ir daugelis aukščiau aptartų, buvo padaryti ant falšgloko, dar prieš nuliejant instrumentą. Sudėtingos formos skydelyje patalpintas donatoriaus herbas "Prūsas 3" bei siglai „S M / P S", iš kurių paskutinieji du gali būti skaitomi, kaip *Parochus Stokliscensis – Stakliškių klebonas*, bei pakartota data – „ANNO 1631 APVILIS", paskutinysis žodis greičiausiai klaidingai parašytas ir turėjo būti „APRILIS" – *balandis*, taigi varpą J. Kenigas greičiausiai nuliejo to paties liejimo metu, kaip ir paminėtą Žaludko instrumentą[516]. Tai leistų teigti, kad J. Kenigas 1631 m. turėjo darbuotis Lietuvoje (gal būt Vilniuje, ne itin nutolusiame tiek nuo Stakliškių, tiek ir Žaludko). Stakliškių varpo firizinė juosta dviejų dalių – jos viršuje dviem rumbeliais išskirta įrašo juosta, o apačioje akanto lapelių ornamentinė juosta. Lapeliai išdėstyti vienas šalia kito, viršuje sujungti, o jų galai nukreipti į apačią [48 il.]. Šis ornamento tipas ant varpų sutinkamas iki pat XIX a. vidurio ir tai pirmas mums žinomas šio pobūdžio motyvo panaudojimo atvejis ant Lietuvoje nulietų varpų.

Antrasis J. Kenigo varpas, nuliedintas 1632 m. yra saugomas Kėdainių Šv. Jurgio bažnyčioje. Apie šio instrumento istoriją buvo rašyta skyriaus pradžioje. Varpas vidutinio dydžio – jo korpuso aukštis 50,8 cm, apatinis skersmuo 66,5 cm, instrumento siluetas artimas gotikinių formų varpams [49 il.]. Korpuso viršų juosia frizas sudarytas iš ornamentinės juostos bei viršuje išdėstytos dviejų eilučių inskripcijos. Apatinė teksto eilutė įrėminta rumbeliais, o viršutinė patalpinta jos viršuje. Ornamentinė juosta originalios kompozicijos – ją sudaro ažūrinis plonų apkaustų motyvas: raporto centre dvi simetriškai išlenktos S-formos riestės voliutiškai užlenktais galais sudarančios širdišką kartušą su sparnuota angeliuko galvute jo viduryje bei varpelio žiedu motyvo apačioje. Šoninis ornamento elementas primena heraldinę leliją su dviem simetriškais į šonus išsikišusiais ūseliais [50 il.]. Manieristinio apkaustų ornamento pobūdis būdingas šio motyvo finalinei fazei, jau primenančia baroko epochai būdingus ažūrinius nėrinius. Varpo liemenyje nulieta stačiakampė plaketė vaizduojanti Dievo Motiną bei vaikelius Jėzų ir Šv. Joną Krikštytoją [51 il.]. Mergelė Marija vaizduojama sėdinti su Jėzumi ant kelių. Hiperbolizuotai išdidintoje dešinėje rankoje Marija laiko stambių proporcijų krucifiksą. Pirmajame plane klupi maždaug trijų – penkerių metukų Jonas

[515] Varpas svėrė 20 pūdų 20 svarų – t. y. apie 307 kg skaičiuojant lietuviškais svarais, žr. Kolendo- Korczakowa, Katarzyna. Kościół parafialny w Szydłowiczch. In: KKWN. T. II, 2006, s. 256.

[516] Meistrai taupydami kuro ir metalų sąnaudas, paprastai vieno liejimo metu nuliedavo nuo kelių iki keliolikos varpų, o tokios liejimo „sesijos" nebūdavo dažnos.

Krikštytojas, kuris teikia Jėzui ir Marijai vaisius. Plaketės prototipas nėra žinomas, tačiau galima manyti, kad jos kompozicijai pavyzdžiu pasitarnavo modifikuotas renesansinis tapybos kūrinys.

Frize esanti inskripcija lenkų kalba nulieta itin skubotai – žodžiai neatskirti tarpeliais, jau pirmajame žodyje įvelta klaida – „PAVO [>]BOGV“vietoje „PANV BOGV“; raidės aplikuotos iš karto ant falšgloko, kai kurios iki pabaigos neišpjaustytos. Raidės renesansinio kapitalio šrifto, be serifų. Apversta „N“ raidė bei „Ƶ“ raidė su skersiniu – būdingi humanistiniam šriftui, kaip ir aukštai pakelta „M“ raidės vidurinioji dalis. Panaudota šrifto forma rodo, kad meistras labai greitai atsisakė archajiškų humanistinio kapitalio elementų, kurie dominuoja tik metais senesniame Stakliškių varpe.

Su Kėdainių varpu nemažai bendrų bruožų turi nežinomo gamintojo 1636 m. nulietas varpas šiuo metu saugomas Smolensko (Rusija) Dievo Motinos Užmigimo (Uspenijos) sobore. Šis varpas mums žinomas ne iš tiesioginės autopsijos, bet tik iš viešojoje erdvėje paskelbtų nuotraukų. Kaip nurodo ant varpo esanti lenkiška inskripcija, varpas buvo skirtas Viešpaties Atsimainymo cerkvei, o jo fundatoriumi buvo Holovčino (dabar Baltarusija, Mogiliavo sr.) miestietis Ivanas Semionovičius Vodovozovičius. Varpo istorija nėra tiksliai žinoma – S. Pisarevas manė, kad varpas priklausė Smolensko Spaso vienuolynui[517]. Numanoma, kad varpas greičiausiai galėjo patekti į Smolenską kaip maskvėnų trofėjus paimtas 1654 m. užėmus Mogiliavą, kuriame taip pat buvo Viešpaties Atsimainymo cerkvė ir kuris daug arčiau Holovčino nei Smolenskas.

Šis varpas [52 il.] didesnis už aukščiau paminėtus – jo liemens apačioje vėliau išraižytas įrašas archajine kirilika nurodo svorį „**ВѢСѴ 37 п 30 ф**“ t. y. nepilnus 620 kg. Varpo korpuso viršų juosiantis frizas panašios kompozicijos kaip ir Kėdainių varpo – dvi inskripcijų juostos įrėmintos rumbeliais, jų apačioje ornamento juosta sudaryta iš plačių akanto lapų, savo faktūra primenančių kriauklę bei smulkių lapelių ir vaisių (?) pynių tarp jų [53 il.]. Nors frizas savo pobūdžiu gali būti laikomas artimu baroko stiliui, jo renesansinę kilmę išduoda specifinės „auselės“ – užraitai lapelių viršutiniuose pakraščiuose, matomi ant mūsų jau paminėtų instrumentų – 1570 m. varpo iš Freibergo [43 il.] bei 1611 m. Žagarės varpo [42 il.]. Smolensko varpo proporcijos artimos išilgintai gotikinei formai ir primena Kėdainių instrumentą, abiejų varpų „anatomija“ taip pat panaši: stambios suapvalintu kampu užlenktos ąsos su platesnėmis cokolinėmis dalimis jų apačioje, viršugalvių pakraščiai platūs ir lygūs, su nedideliu nuolydžiu. Dar didesnių panašumų, leidžiančių kelti hipotezę apie galimą J. Kenigo autorystę, turi inskripcija. Jos tekstas, kaip ir aukščiau aptartuose šio meistro varpuose, buvo renkamas tiesiai ant falšgloko paviršiaus nenaudojant „pagalvėlių“, be to tarp žodžių nedaromi tarpai, panaši ir didžioji dalis šrifto elementų, sutampa „H“, „K“ ir kitų raidžių rašymas. Kėdainių varpą primena ir teksto perkėlimas į kitą eilutę žodžio viduryje. Tačiau Smolensko varpo inskripcijoje jau nebėra humanistinio kapitalio elementų, bendras jos vaizdas tvarkingesnis, o raidės pagamintos gerokai rūpestingiau, nei tai matoma Kėdainių instrumente.

Nors aukščiau nurodyti argumentai priskirti Smolensko varpą J. Kenigui gali pasirodyti nepakankami, tačiau tokia tikimybė nėra itin maža. Šio meistro atsiradimą Vilniuje gal būt reiktų susieti su karališkąja patrankų liejykla, kuri Abiejų Tautų Respublikos karui su Maskvėnija – 1631–1633 m. nuliejo nemažai patrankų vamzdžių. Tad turime pagrindo manyti, kad smarkiai padidėjus Vilniaus patrankų liejyklos darbų apimčiai, J. Kenigas buvo pasikviestas kaip pagalbininkas ten jau dirbusiam karališkajam liejikui J. Breuteltui. Neatmestina galimybė, kad į Vilnių J. Kenigas atvyko, gal būt iš Lvovo – miesto Vidurio Europos kultūrinio arealo rytiniame pakraštyje, turėjusiame senas, tačiau provincialiomis tapusias varpų gamybos tradicijas. Tai netiesiogiai liudytų mūsų aptarta ir

[517] Писаревъ, Семен. *Памятная книга г. Смоленска*. Историко современный очеркъ, указатель и путеводитель. Смоленскъ: Изданіе книжнаго магазина С. А. Клестова, 1898, с. 128.

anachronizmu laikytina Stakliškių varpo inskripcija, tačiau jau po metų nulietame varpe pastebimi ryškūs pokyčiai, kuriuos rodo daug grynesnių formų kapitalio šriftas panaudotas Kėdainių varpo inskripcijoje. Galima spėti, kad J. Kenigas Vilniuje dirbo tik trumpą laiką ir dėl nežinomų priežasčių jį pakeitė kitas liejikas (greičiausiai H. Betkeris?). Numanoma, kad J. Kenigas greičiausiai išvyko į LDK Rytines žemes (Mozyrį, Mogiliavą ar Smolenską?), kur buvo nulieti ir šiuo metu Kėdainiuose saugomas Mozyrio cerkvės varpas, ir aukščiau aprašytas Smolensko instrumentas.

Kasparas Wecheris (Casper Wecher), kartu su Gabrieliumi Dorofiejevičiumi buvo paskutinieji mums žinomi varpų liejikai besidarbavę XVII a. vid. Jei šio, Polocke gyvenusio meistro varpai neišliko[518], tai K. Wecheriui priskiriamas vienas, tačiau itin reikšmingas instrumentas. Kaip galima suprasti iš pavardės, šis varpų liejikas turėjo būti vokiečių kilmės. Duomenų apie jo gyvenimą išliko labai nedaug. M. Brenšteinas meistrą apibūdino vos vienu sakiniu, įvardijęs jį, kaip „Caspar Wecher (Waehner?)“[519]. G. M. Martinaitienė, J. Breuteltui skirtoje monografijoje, rašydama apie Vilniaus patrankų liejyklą, teigia – „manoma, kad vienu metu su J. Breiteliu [suprask, *Breuteltu* – G. Ž.] Vilniuje dirbo ir liejikas Kasperas Vechneris (Wecheris)“[520]. Tačiau greičiausiai tai tik spėjimas, kurio neparemia istoriniai dokumentai ar liudijimai.

K. Wecheris pirmą kartą minimas Vilniaus liuteronų bažnyčios dokumentuose, kaip meistras, kuris 1649 m. perliejo sudužusį senąjį šios bažnyčios varpą, paskirtą Kėdainių konfratrams[521]. Ant šio varpo buvo įrašas: „Tuba Christi sum, vocans gregem Domini [...] Casper Wecher hanc Campanam fecit d. 20 Octob. 1649.”(Kristaus trimitas esu, šaukiantis Viešpaties kaimenę [...] Kasparas Wecheris šį varpą pagamino 1649 spalio 20 d.). Šis varpas dar kartą buvo perlietas Ulricho Baderio 1687 (1697?) m., o SSSR okupavus Lietuvą, pagrobtas sovietinių desantininkų ir išvežtas į Chabarovską Rusijos Tolimuosiuose Rytuose, kur ir dabar yra. Kitas Kasparo Wecherto liedintas varpas išliko iki mūsų dienų ir saugomas Veisiejų bažnyčioje. Tai vienintelis šiam meistrui priskiriamas kūrinys. Varpas nulietas 1650 m. ir paženklintas inicialais „K. W.“.

Veisiejų varpas [54 il.] labai skiriasi nuo kitų mums žinomų varpų, ypač savo itin neįprastai išplėtota puošyba, kuri nebūdinga ne tik Lietuvai, bet ir visam platesniam regionui apimančiam Livoniją, Prūsiją bei Lenkiją. Tai vienas iš pačių puošniausių Lietuvoje nulietų varpų. Kiek daugiau kaip 2/3 varpo liemens skaido net septynios horizontalios juostos – keturios iš jų su inskripcijomis, trys ornamentinės [55 il.]. Tokios išplėtotos kompozicijos atsiradimas gali būti susijęs su ilgos inskripcijos patalpinimu nedideliame varpo paviršiuje (instrumento aukštis 50 cm, apatinis skersmuo 59 cm, svoris 116 kg). Kita vertus, pavyzdžiu galėjo pasitarnauti itin platūs varpų frizai, kurie pirmą kartą pasirodė viduramžių pabaigoje ant Vakarų Europoje, visų pirma Nyderlanduose nulietų instrumentų. Galima spėti, kad platieji frizai atsirado, kaip momento padiktuotas sprendimas, kai liedinant didelius varpus, tradiciniai frizai, dėl per smulkių turimų matricų, tapdavo perdaug smulkūs ir nepastebimi. Tokiuose frizuose tradicinės trys pagrindinės dalys būdavo papildomas tuščiomis juostomis bei ornamentų traukomis. Ankstyvasis, tokio frizo pavyzdys yra ant garsiojo *Gloriosos* varpo iš Erfurto katedros. Instrumentas pagamintas 1497 m. Nyderlandų liejiko Geerto van Wou (1440-1527) [57 il.]. Šio varpo frizas susideda iš penkių pagrindinių juostų, tarp kurių išdėstytos siauresnės tuščios juostelės. Tačiau atsižvelgiant į įspūdingą varpo dydį (aukštis – 262 cm, svoris 13

[518] Apie pastarąjį meistrą šiek tiek duomenų paskelbė M. Brenšteinas, žr. Brensztejn, op. cit., s. 65, 72, 74
[519] Ibidem, s. 48.
[520] Martinaitienė, 2014, op. cit., p. 31.
[521] [A. F. Adamowicz] A. F. A. *Kościół Augsburski w Wilnie: kronika zebrana na obchód trzechwiekowego istnienia kościoła w roku 1855 w ś. Jana Chrzciciela*. Wilno: Drukiem Józefa Zawadskiego. 1855, s. 30.

tonų), šis frizas užima šiek tiek mažiau kaip 25 % varpo liemens aukščio. Kai kuriuose XVI a. pradžios Vokietijoje liedintuose varpuose išplėtoti frizai užimdavo jau nuo 1/3 iki pusės varpo liemens aukščio. XVII a. šio tipo frizai neretai buvo naudojami Nyderlandų varpų puošyboje laikytini neogotikinių tendencijų atgarsiu. Kiek kitokį pobūdį turi šio amžiaus pirmojoje pusėje sporadiškai Pomeranijoje bei Brandenburgo žemėse sutinkami platieji frizai, kurie dažniausiai būdavo išplečiami ne papildomais ornamentais, bet trimis ar keturiomis viena virš kitos išdėstytomis inskripcijų juostomis. Šių tendencijų atgarsius galima įžiūrėti 1663 m. Karaliaučiuje, meistro Hanso von Ohrumo nuliedintame varpe skirtame Tryškių bažnyčiai. Šis instrumentas turi frizą, sudarytą iš dviejų įrašų juostų, dviejų ornamentinių traukų (viena jų dviguba) bei papildomo įrašo frizo apačioje[522].

Varpų dekoravimas itin plačiais frizais, į Rusiją atneštas vokiečių ir olandų meistrų, atitiko rusų skonio supratimą ir puošnumo siekimą ir nuo XVII a. vidurio tapo būdinguoju Rusijos varpų puošybos bruožu. Tokie frizai Rusijoje neretai būdavo išskaidomi į varpo liemenį juosiančias ornamentų juostas, kurios galėdavo būti išdėstytos tiek viršutinėje liemens dalyje, tiek ir visame jo paviršiuje.

Veisiejų varpą juosiančios juostos išdėstytos nuosekliai ir yra panašaus pločio. Korpuso viršus apjuostas ornamento trauka, žemiau trys inskripcijų juostos, po to eina dar viena ornamento trauka, akanto lapelių seka ir kompoziciją užbaigia įrašo juosta. Viršutinė trauka savo stilistika primena renesansiniais elementais papildytus vėlyvosios gotikos ornamentus, dekoruota tęstiniu karūnėlės motyvu. Smaigai papuošti trijų tipų gėlių žiedais, išdėstytais pakaitomis, dveji iš jų stambesni – vieni jų prancūzų heraldinių lelijų pavidalo, kiti paprasti stilizuoti lelijų žiedai, šiuos du žiedų tipus atskiria smulkūs tulpes primenantys lelijų pumpurai (?). Dvi viršutinės inskripcijų juostos įrėmintos lauro lapų pynėmis. Trečiosios įrašo juostos apačioje yra renesansinio ornamento trauka, jos raportą sudaro manieristinė sparnuota angelo galvutė ir abipus simetriškai išdėstyti šakelių užraitai su lapeliais. Žemiau esantys akanto lapeliai labai trumpi, akivaizdu, kad jų seka suformuota naudojant akanto lapo matricos apatinius fragmentus. Žemutinė įrašo juosta neįrėminta.

Varpo liemenį puošia Dievo Motiną vaizduojantis reljefas [55 il.], vienas gražiausių, kuriuos galima rasti ant Lietuvoje nulietų varpų. Išilginta figūra, nedidele galva dar primena manieristinę dailę, tačiau triumfališka poza jau gali signalizuoti barokinės dailės įtaką. Marija vaizduojama frontaliai, stovinti ant mėnulio pjautuvo, su atviro tipo karūna ant galvos ir skeptru dešinėje rankoje, kairėje laiko vaikelį Jėzų su valdžios rutuliu rankoje. Jos figūrą gaubia trumpi banguoti ir tiesūs spinduliai. Šis Marijos, vaizduojamos, kaip Dievo Motina, atvaizdas puikiai perteikia nugalėjusios kontrreformacijos triumfą, jungdamas savyje Marijos Dangaus Karalienės, Nekaltai Pradėtosios Mergelės bei Apokalipsės Moters ikonografinius tipus, Lietuvoje neretai sutinkamas XVII–XVIII a. pr. varpų.

Įrašai ant Veisiejų varpo kapitalio šrifto, suformuoti naudojant pagalvėles. Vienintelis archajiškas elementas, tai „Ƶ“ raidė su viduriu skersiniu, tačiau šis pavidalas sutinkamas ir XVIII a. Iš specifinių bruožų yra „G“ raidė, kuriai panaudota „C“ forma papildyta nedideliu statmenėliu jos apačioje, o taip pat „I“ raidė, kuri buvo liejama taupant laiką ir naudojant „H“ formą, kurią supjausčius buvo gaunamos iš karto dvi „I“ raidės.

Veisiejų varpas nelaikytinas barokiniu, jame nėra šiam stiliui būdingų elementų. O itin plataus frizo panaudojimas neturi analogų Lietuvos varpų liejimo istorijoje. Tai paskutinis Lietuvos

[522] KPC archyvas. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 63; Šverebas, 2014, p. 396.

varpas, kuriame pastebimi, nors jau labai nedideli, vėlyvosios gotikos atgarsiai. Kaip horizontalieji skaidantys elementai, panaudotos puošybinės lauro lapų pynės, sutinkamos keliais dešimtmečiais anksčiau dirbusio Hedriko Betkerio nulietuose varpuose. Originali, Lietuvoje nesutinkama, Veisiejų varpo puošyba leistų teigti, kad K. Wecheris nebuvo vietinis, bet atvykėlis meistras, gal būt dirbęs Vilniuje iki pat 1655 m. okupacijos, tačiau tai tik dokumentais nepagrįsta prielaida. Neatmestina ir kita galimybė, kad K. Wecheris Vilniuje neįleido gilesnių šaknų ir čia praleidęs kelerius metus, o gal tik šaltąjį 1649–1650 m. sezoną, jau atšilus orams iškeliavo toliau.

Manierizmo laikotarpio varpų bruožai

Kaip matėme iš aukščiau išdėstytos medžiagos, pereinamojo laikotarpio iš renesanso į baroką varpų Lietuvoje išliko labai nedaug. Aukštą techninį XVI a. pab.–XVII a. pr. varpų liejikų meistriškumą rodo tik negausūs istoriniai duomenys apie Vilniaus katedros didžiųjų varpų perliejimus. Tačiau mes nežinome ne tik meistrų vardų, bet ir net ar jie buvo vietiniai ar atvykę iš svetimų kraštų. Savaime suprantama, kad apie stilistinius šių instrumentų bruožus duomenų taip pat nėra. Todėl moksliškai pagrįsti apibendrinimai negali būti daromi dėl medžiagos fragmentiškumo ir atsitiktinio jos pobūdžio. Tačiau kai kurios tendencijos vis dėlto pastebimos. Lietuvoje liedinti varpai nuo XVII a. 2 trečdalio tampa gerokai puošnesni. Jei senesniems renesanso epochos mūsų krašto varpams būdingi jų liemens paviršiuje išgraviruoti elementai – inskripcinės kompozicijos ir herbai, tai XVII a. pirmojoje pusėje jie palaipsniui pradedami keisti atitinkamo pobūdžio reljefais. Pastebimi pasikeitimai ir kompozicinėse schemose – varpų liemenyse įrašai išdėstomi stačiakampės formos siauruose profiliuotuose rėmeliuose (1619 m. Telšių katedros varpas), kurie XVII a. antrajame trečdalyje jau sudaromi iš ornamentuotų juostų ar girliandų. Pirmasis inskripcijų įrėminimo būdas yra būdingas renesansiniams Vidurio Europos varpams, kur rėmeliams iš pradžių buvo suteikiamas antikinio aprėminimo – *tabula ansata* pavidalas. Būtent tokio pavidalo aprėminimas matomas ant garsiojo Čenstakavos Jasna Guros vienuolyno 5 tonas sveriančio varpo *Jėzus, Marija*, kurį fundavo Žygimantas Senasis 1544 m. Rėmelius iš ornamentuotų juostų bei girliandų reikia laikyti būdingus manierizmo epochai.

XVII a. I p. Lietuvos varpų ornamentikoje buvo pradėtos vartoti akanto lapų sekos bei lauro lapų pynės. Rumbeliai dekoruoti lauro lapų pynėmis tapo vienu iš būdingiausių manierizmo epochos varpų puošybos elementų. Atrodo, kad šios puošybinės priemonės, Vakarų Europos dailėje sutinkamos jau renesanso laikotarpiu, Lietuvą pasiekė pavėluotai. Šioje vietoje verta dar kartą atkreipti dėmesį, kad ši išvada daroma iš itin nedidelio tiriamų objektų skaičiaus, kas gali iškreipti realiai egzistavusį vaizdą.

XVII a. pirmojoje pusėje varpų gamybos technologijose įvykę pasikeitimai mažiau pastebimi, labiausiai į akis krenta – inskripcijų raidžių naujas formavimo būdas, naudojant *pagalvėles*. Šiuo būdu raidė pirmiausiai būdavo aplikuojama ant stačiakampio pagrindo iš plonos medžiagos (stangraus popieriaus, pergamento (?) ar kitos medžiagos) ir tik po to klijuojama ant falšgloko paviršiaus. Tai leido, ne tik tvarkingiau išdėstyti įrašus varpo paviršiuje, bet ir išvengti smulkių ir trapių iš mastikos nulietų raidžių lūžinėjimo.

Aptariamame laikotarpyje galutinai išnyksta XVI a. I pusei būdingi humanistinio šrifto elementai ir visuotinai pradeda vyrauti kapitalis. Pastoviu senojo šrifto elementu išlieka humanistinė „**Ƶ**“ raidė, neturinti antikinio atitikmens ir greičiausiai todėl ilgam išsaugojusi savo archajišką formą. Šrifto kaitą geriausiai iliustruoja du J. Kenigo pamečiui – 1631 ir 1632 m. nuliedinti varpai – jei senesniame varpe ryškūs archajiški humanistiniai elementai, tai vėlesniame staiga jų nebelieka, o falšgloko paviršiuje išraižyti įrašai ir emblemos pakeičiami reljefiniais. Tuo pačiu laiku esminiai

pokyčiai įvyko ir pas kitą varpų liejiką H. Betkerį. Žinant varpų liejikų inertiškumą, pasenusių matricų naudojimą ilgus dešimtmečius, tų pačių jaunystėje išmoktų komponavimo principų taikymą vos ne visą gyvenimą, akivaizdu, kad staigūs pasikeitimai abiejų meistrų kūriniuose turėjo turėti svarbias priežastis. Tokiu stimulu galėjo būti šių abiejų, greičiausiai iš svetur atvykusių meistrų spėjama veikla Vilniaus karališkojoje patrankų liejykloje, vadovaujant J. Breuteltui. Tad šios, karo pabūklų liejimui skirtos įmonės reikšmė neapsiribojo vien tik militariniu aspektu, o metalas jos krosnyse buvo tirpdomas greičiausiai tiek patrankų, tiek ir varpų liejimui. 1631 m. prasidėjęs šios liejyklos darbo apogėjus, sutapęs su Abiejų Tautų Respublikos ir Maskvėnijos karu, baigėsi 1634 m. ir buvo susijęs su tų metų. gegužės 27 d. pasirašyta taikos sutartimi. Greičiausiai po šios pergalės Vilniaus patrankų liejykla smarkiai sumažino savo darbų apimtį, o papildomai nusamdyti meistrai buvo atleisti. Naujos varpų liejimo tradicijos pradininku Lietuvoje laikytinas karališkasis liejikas J. Breuteltas. Vis dėlto J. Breutelto kūriniai, nors ir turi keletą manierizmui būdingų bruožų, didžiąja dalimi jau priskirtini ankstyvajam barokui.

III. BAROKO EPOCHOS VARPAI

Baroko varpų paveldas: specifika ir išlikimas

Kalbant apie baroko laikotarpį, visų pirma tenka apibrėžti jo chronologines ribas. Norėdami išvengti platesnių diskusijų, apie baroką kalbame tik atsižvelgdami į jo apraiškas mūsų nagrinėjamoje srityje ir geografiniame regione, t. y. vertindami Lietuvos varpus. Atlikto tyrimo metu paaiškėjo, kad barokas liejant Lietuvos varpus pradėjo reikštis XVII a. ketvirtajame dešimtmetyje, tačiau dar kelis dešimtmečius ši stilistinė kryptis egzistavo kartu su manierizmu. Baroko pabaigą galime sutapdinti su paskutiniaisiais Antano Apanavičiaus varpais, nulietais XVIII a. 9 dešimtmetyje.

1654–1662 m. karas ir jo įtaka Lietuvos varpams. Nors Lietuvos Didžioji Kunigaikštija XVII a. I p. dažnai kariavo su Maskvėnija[523], Švedija, sukilusiais kazokais ar totoriais, šie karo veiksmai vyko valstybės periferijose, tai nedaug paveikė valstybės branduolio imanentinę ūkio ir kultūros raidą. Visai kita situacija susiklostė XVII a. vid., karo su Maskvėnija ir Švedija metu, kai po nesėkmingų karo veiksmų įvyko vadinamasis *tvanas* – iki tol nematyta beveik visos valstybės teritorijos okupacija ir totalus nusiaubimas, neturintis precedento mūsų šalies istorijoje. Nuostolių mastas nėra tiksliau žinomas. Neseniai istorikas A. Tyla apskaičiavo, kad LDK šio karo metu prarado maždaug pusę visų valstiečių ūkių[524]. Kokių nuostolių patyrė katalikų, unitų ir kitos tuomet LDK veikusios konfesijos, kokie sugriovimai buvo patirti miestuose, tyrinėjimų nėra. Pagrindinis dokumentas, leidžiantis apytiksliai susidaryti katalikų Bažnyčios patirtų sunaikinimų apimtis ir geografiją, yra Baltarusijos sufragano vyskupo Mikalojaus Slupskio 1674–1677 m. atliktos Vilniaus vyskupijos bažnyčių vizitacijos[525]. Tačiau ir šioje dokumentų serijoje bažnyčių sunaikinimo faktai ne visur įvardijami tiesiogiai. Neretai juos galima atpažinti iš parašymų „bažnyčia nauja“, „pašiūrė bažnyčios vietoje“ ar „atstatyta po gaisro“, tokių situacijų priežastys to meto skaitytojams buvo savaime suprantamos. Pastebėtina, kad švedų kariuomenės padaryti nuostoliai minėtose dokumentuose nėra kaip nors išskirti ar įvardinti, bent jau nerašoma apie jų sudegintas ar sugriautas bažnyčias, todėl galime daryti išvadą, kad teritorijos, kurių nepasiekė rusų kariuomenė, nukentėjo daug mažiau, visų pirma tai Žemaitija, Užnemunė (išskyrus rytinį pakraštį), Kėdainiai, didžioji dalis Aukštaitijos. Visai kitokį vaizdą galima susidaryti iš minėtų vizitacijų ir kitų dokumentų apie Maskvėnijos kariuomenės užimtas žemes. Šiose teritorijose didelė dalis katalikų bažnyčių buvo sunaikinta jas sudeginant ar sugriaunant, o ir išlikusios greičiausiai buvo nusiaubtos ar išgrobstytos. Tai, kad rusų nusiaubtose teritorijose bažnyčių varpų beveik nebuvo likę, rodo į vizitacijos aktus patekusios pastabos apie naujų varpų šventinimus. Taip Kaune 1675 m. vienu metu buvo pašventinta net 10 varpų (iš jų trys didesni[526]). Instrumentai, sprendžiant iš didelio jų skaičiaus, turėjo priklausyti ne vien parapinei, bet ir kitoms miesto bažnyčioms ir buvo įgyti vietoje pagrobtų ar sunaikintų varpų. Tais pačiais 1675 m. (?) Drujoje buvo pašventinti 6 varpai – 4 bernardinų bažnyčios ir 2 parapinės, Tverečiuje – 3, Adutiškyje – 2 ir tiek pat Ažudievyje[527]. Visa tai rodo, kad ekonomiškai pajėgesnėse

[523] Šiame darbe Maskvos valstybė tradiciškai vadinama dviem vardais: iki XVIII a. – *Maskvėnija*, vėliau *Rusija*.
[524] Tyla, Antanas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010, p. 330–331.
[525] Kurczewski, 1912, op. cit., t. l, z. 2, p. 119–124; t. I, z. 3, p. 162–169; t. II, z.1, p. 59–63; t. III, z. 1, p. 54–59; t. III, z.3, p. 204–215; t. IV, z. 2, p. 106–111.
[526] Ibidem, T. III, z.3, p. 205.
[527] Ibidem, p. 215.

vietovėse, praėjus kiek daugiau kaip dešimčiai metų po karo, jau buvo įgyta nemažai naujų instrumentų.

Riboti finansiniai ištekliai karo nusiaubtame ir sunkiai atsistatančiame krašte turėjo būti rimta problema, stabdžiusi naujų varpų įgijimą. Praėjus daugiau kaip 15 metų po okupacinių armijų išvijimo, dar buvo daug neatstatytų bažnyčių, o kai kur nebuvo pastatytos net pamaldoms skirtos „pašiūrės“, apie kurias nuolat skaitome minėtų vizitacijų tekstuose. Net Vilniaus katedrai – pagrindinei ir turtingiausiai visos šalies bažnyčiai – pirmasis varpas buvo pagamintas praėjus dešimčiai metų po Vilniaus pilių išvadavimo – 1671 m. Jis svėrė 118 akmenų[528] (daugiau kaip pusantros tonos) ir buvo nulietas iš dalies panaudojus senųjų katedros varpų nuolaužas.

Kaip reta išimtis paminėtinas Gardino bernardinų bažnyčiai nulietas varpų komplektas, sudarytas net iš penkių instrumentų. Jį 1674 ar 1675 m. konsekravo mūsų jau minėtas vyskupas Mikalojus Slupskis[529]. Nežinome varpų liejiko, kuris įvykdė šį sudėtingą užsakymą, vardo, tačiau tai turėjo būti patyręs ir gabus meistras, nes tokį komplektą sudarantys instrumentai turėjo būti chromatiškai suderinti. Visai neatmestina galimybė, kad tai buvo Karaliaučiaus meistras *Hansas von Ohrumas.* Šis meistras jau netrukus po karo baigties nuliejo kelis Lietuvai skirtus varpus – 1663 m. Tryškių bažnyčiai, o 1667 m. laikrodžio varpą Gardino jėzuitų bažnyčiai. Ant pastarojo varpo yra aprašomajai epochai būdingas įrašas *Anno 1657 per Moschos exusta tacui. Anno 1667 Regiomonti refusa resonare coepi*[530] (1657 metais maskvėnų sudegintas nutilau, 1667 Karaliaučiuje perlietas vėl skambėti pradėjau). Panašių įrašų Lietuvoje buvo ir daugiau: Skarulių bažnyčioje išliko varpas su įrašu „PO ZRVINOWANIV MOSKIEWSKIM PRZELANY W ROKV 1670“ (Maskvai sugriovus perlietas 1670 m.). Šiam įrašui antrina kitas buvęs ant Mikailiškių bažnyčios 1666 m. varpo – *In memoriam spoliorum Vilna a Mosco recuperata* (atminčiai Vilniaus, atgauto po Maskvos nusiaubimo)[531]. Dar iškalbingesnis įrašas buvo ant Vilniaus pranciškonų konventualų bažnyčios 1669 m. liedinto varpo: *post recuperatam a Moscho civitatem Vilnensem anno 8*[532] (aštuntais metais, kai iš Maskvos buvo atgautas Vilniaus miestas). O ant 1684 m. nulieto Slanimo parapinės bažnyčios varpo yra priminimas „JOANNE CASIMIRO REGNANTE BARBARORUM FUROR CONFREGIT ANNIS PLUSQUAM XX“ [533] (Jonui Kazimierui valdant [prieš] daugiau kaip XX metų buvo sustabdytas barbarų siautėjimas). Minėti įrašai rodo, kad priešo kariuomenės vandalizmas paliko didžiulį įspaudą to meto žmonių sąmonėje, ir net praėjus 20 metų nuo minėtų įvykių jie vis dar buvo aktualūs ir verti įamžinimo. Įrašai, primenantys Maskvėnijos kariuomenės siautėjimą ir jo sustabdymą, laikytinos vienu iš specifiniu XVII a. II p. Lietuvos varpų bruožų.

Baroko laikotarpio varpai: bendroji apžvalga. Neabejotinai svarbiausias ir didžiausią įtaką padaręs baroko laikotarpio meistras buvo Vilniuje dirbęs patrankų ir varpų liejikas J. Breuteltas, nutraukęs savo profesinę veiklą greičiausiai dar iki „tvano“. Pokario atstatymo periodas buvo paženklintas varpų liejiko Jono Delamarso vardu. Jis buvo labai produktyvus varpų liejikas, dirbęs valstybės sostinėje Vilniuje ir „palikęs giliame šešėlyje“ visus kitus tuo pat metu dirbusius meistrus. Jau po Delamarso mirties, paskutiniajame XVII a. dešimtmetyje, Lietuvos varpų liejimo

528 Kurczewski, Jan. *Kościół Zamkowy czyli Katedra Wileńska: w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*. Cz. III: *Streszczenia aktów Kapituły Wileńskiej*. Wilno: drukiem Józefa Zawadzkiego, 1916, s. 201.

529 Kurczewski, 1912, op. cit., t. II, z. 1, p. 60.

530 Минченко, Юлия. Колокола Гродно как памятники культуры Беларуси**.** In: *Колокольный звон как феномен славянской культуры:история и современность*. Минск: Издательство Белорусского Экзархата, 2011, с. 100.

531 Tyszkiewicz, 1871, op. cit., p. 135.

532 Brensztejn, op, cit., p. 55.

533 Tyszkiewicz1857, op. cit., t. 1, nr. 3, s. 161–162.

centras persikėlė iš Vilniaus į vidines LDK žemes, Nesvyžių ir galimai Slucką (?). Sumenkus Vilniaus varpų liejimo centrui, jo vietą užėmė iš Karaliaučiaus importuoti varpai, pasiekdavę ne tik vakarines, bet ir centrines LDK žemes.

Varpų gausėjimo Lietuvos maldos namuose tendencija dar kartą buvo pertraukta Šiaurės karo metu, kai vėl buvo imtasi masiškai naikinti Lietuvos varpus. Susidaryti paviršutinišką vaizdą apie šio karo metu patirtus nuostolius padeda išlikę fragmentiški ar netiesioginiai liudijimai, Kaip matosi iš duomenų – daugiau nukentėjo Šiaurės Lietuva ir centrinės LDK žemės.

Šie nuostoliai turi savo specifiką – neturime duomenų apie didelį grobimų mastą, visų pirma liudijami vandalizmo atvejai, sudaužyti ar sudeginti varpai. Galima net manyti, kad varpų naikinimas buvo švedų karinės taktikos dalis, taip atimant galimybę įspėti vietinius gyventojus ar duoti ženklą priešo karinėms pajėgoms. Tai, kad švedai metodiškai naikino Šiaurės Lietuvos ir Žemaitijos bažnyčių varpus, daugiausia sprendžiame ne iš tiesioginių liudijimų, bet iš pokario metais perlietų varpų, kuriems buvo panaudota senųjų instrumentų medžiaga: 1712 m. Linkuvoje vietos bažnyčiai iš Mintaujos atvykęs meistras perliejo varpą[534], tais pačiais metais Kražiuose lotaringas Juozapas Golzeris nuliejo du varpus 1709 m. sudegintai parapinei bažnyčiai[535], 1713 m. Dotnuvoje greičiausiai iš seno varpo medžiagos nulietas naujas varpas[536], Joniškyje 1715 m. buvo perlieta varpų pora[537], 1718 m. perlietas ir Skaistgirio bažnyčios varpas[538]. Į šį sąrašą įtraukus švedų sudegintą Kalnelio bažnyčią matosi, kad varpai buvo sunaikinti išties plačioje teritorijoje. Galima net spėti, kad švedai, plėšdami ir naikindami katalikų maldos namus, perėmė 1654–1662 m. rusų kariuomenės naudotą taktiką. Tokios tendencijos buvo ryškios švedams įsiveržus ir į LDK vidines žemes. Pateiksime tik kelis pavyzdžius apie sunaikintus varpus ir jų vėlesnį perliejimą. Švedams sudeginus Svisločės (dabar Baltarusija, Gardino sr.) bažnyčią su visais varpais, vietoje trijų turėtų instrumentų, greičiausiai iš senos medžiagos, iki 1716 m. buvo nulieti du[539]. 1708 m. buvo sudaužyti Iškalnės (Iszczolna dabar Baltarusija, Ščiutino r., Gardino sr.) bažnyčios varpai[540]. Švedų antpuolio metu sudaužytas Mstibavo (dabar Baltarusija, Valkavisko r,. Gardino sr.) bažnyčios varpas buvo perlietas tik 1743 m. [541], tai liudija itin lėtus atsigavimo tempus po šios nelaimės ir lygiagrečiai prasiautusios maro epidemijos. Švedų antpuolio metu varpai buvo ne tik naikinami, bet ir grobiami. Vienas toks Lietuvoje pagrobtas varpas iki šių dienų išliko Švedijoje, Stokholmo Šiaurės muziejaus (Nordiska Museet) fonduose. Varpas liedintas 1703 m., turi įrašą kirilikos raidėmis, tai nurodo, kad instrumentas buvo skirtas nežinomai cerkvei, greičiausiai dabartinės Baltarusijos teritorijoje[542].

Pasibaigus Šiaurės karui ir praūžus maro epidemijai, nusinešusiai didelę dalį šalies gyventojų, pirminiame etape daugiausia buvo perliejami priešo sunaikinti instrumentai, naujų varpų buvo įsigyjama nedaug. Šis procesas suintensyvėjo pradėjus palaipsniui atsigauti šalies ūkiui, visų pirma XVIII a. 3 deš. pabaigoje – 4 deš. pradžioje, kai Vilniuje pradėjo dirbti Karolis Gotlybas Sparras, o Žemaitijoje veikti Pašiaušės varpų liejykla. Nors abi šios liejyklos veikė gana trumpą laiką, išliko ne vienas meninę vertę turintis varpas. Vidinėse LDK žemėse, Nesvyžiuje, XVIII a. pirmame

534 Žalėnas, Gintautas.*Dailės kūrinio aprašas. Varpas,1712 m,. Linkuvos bažnyčia*. 2002. – KPC DSKOP.
535 Brensztejn, op. cit., p. 92. Senieji varpai greičiausiai buvo sudaužyti, nes XVII a. I p. statyta parapinės bažnyčios mūrinė varpinė, stovėjusi atokiau nuo bažnyčios, išliko iki mūsų dienų. Atkreiptinas dėmesys, kad sudeginta bažnyčia buvo atstatyta tik 1739 m.
536 Ibidem.
537 Jovaiša, Liudas. Stankevičienė Regimanta. Joniškio bažnyčios varpai. In: LSD. T. II. D. I. Kn. I. 2011, p. 469.
538 Žalėnas, Gintautas. Joniškio rajono varpai. In: *Žiemgala*. 2012, nr. 1, p. 9.
539 Zgliński, Marcin. Kościół parafialny w Świsłoczy Wielkiej. In: KKWN. T. II. 2006, s. 289.
540 Pyzel, Konrad. Kościół parafialny p. w. Św. Tröjcy w Iszczołnie. In: KKWW. T. III. 2010, s. 23.
541 Zgliński, Marcin. Kościół parafialny w Mścibowie. In: Ibidem, s. 136.
542 Арне, op. cit., p. 299.

ketvirtyje tebedirbo dar praėjusio amžiaus pabaigoje minimas greičiausiai italų kilmės meistras Ambrozijus Pattunas, vienas iš iškiliausių baroko epochos varpų liejikų Lietuvoje. Šiandien apie jo meistriškumą galime spręsti iš vienintelio išlikusio varpo. Iš įvairių istorinių liudijimų žinome, kad jis liedino itin didelius varpus, tokius, kaip beveik penkias tonas svėręs Myriaus bažnyčios varpas *Karolis*. Visi A. Pattuno nulieti didieji instrumentai 1915 m. buvo išvežti į Rusijos gilumą ir pražuvo bolševikų revoliucijos sumaištyje. Šis karas sunaikino ir visus geriausius Gustavo Mőrko varpus. Šis XVIII a. vid. Vilniuje dirbęs meistras M. Brenšteino buvo laikomas vienu iš talentingiausių Vilniaus varpų liejikų. Šiandien išlikę tik keli ir ne patys geriausi šio meistro nulieti instrumentai, deja, tokių išvadų padaryti jau nebeleidžia.

Apie 1730 m. Vilnius vėl tapo reikšmingu varpų liejimo centru, čia dirbo mūsų jau minėtas K. G. Sparras, jo dirbtuvės įpėdinis (?) G. Mőrkas ir T. Apanavičius, o amžiaus antrojoje pusėje – Tomo sūnus Antanas Apanavičius. Šis meistras, retai liedinęs ant varpų signatūras, iki šiol buvo mažai žinomas, tačiau šiandien jis vis aiškiau suvokiamas kaip reikšmingiausias XVIII a. antrosios pusės Vilniaus varpų gamintojas. A. Apanavičius ne tik nuliejo daug varpų – nemažai jų išliko iki mūsų dienų, tai liudija aukštą šio meistro profesinį lygį.

Pirmasis pasaulinis karas ir vėliau sekę įvykiai iškilnojo varpus iš jų tradicinio paplitimo regiono, todėl dabartinėje Lietuvos Respublikos teritorijoje atsirado nedidelė, bet itin vertinga grupė varpų iš centrinių LDK žemių, tarp kurių ypač reikšmingi yra Jono Stanislovo Tomaševičiaus varpai. Šiandien dar nežinome, kur dirbo šis puikus varpų liejikas. Tačiau Pirmojo pasaulinio karo vėjai atplukdė kelis dideliu meistriškumu išsiskiriančius šio meistro varpus – vienas jų, skirtas Supraslės bazilionų vienuolynui, ilgus metus kabojo Vilniaus arkikatedros varpinėje, o šiuo metu atsidūrė Visagino katalikų bažnyčioje, kitas iš Nesvyžiaus benediktinių vienuolyno bažnyčios yra Pamūšio bažnyčioje (Pakruojo r.).

Tarp į Lietuvą po Pirmojo pasaulinio karo patekusių varpų paminėtini keli į buvusį Vilniaus kraštą nuklydę varpai. Juos nuliedino LDK vidinėse žemėse dirbę provincijos meistrai. Iš jų galima išskirti specifinę grupę XVIII a. vid. – II p. nulietų instrumentų. Šiems varpams būdingas puošnumas ir aukšta techninė liejimo kokybė. Deja, šie instrumentai neturi gamintojų signatūrų, nežinomos ir vietos, kuriose buvo nulieti. Po Pirmojo pasaulinio karo dauguma varpų pateko į kitas bažnyčias skirtingose šalyse, todėl neapibrėžtas net tikslesnis jų paplitimo arealas. Keblu šiandien nustatyti net ir šiuos varpus liedinusių meistrų skaičių. Šiuos instrumentus vienija panašaus pobūdžio, bet skirtingų detalių puošyba, aiškiai paveikta J. Delamarso varpų ornamentikos. Todėl jų autorius galima laikyti šio Vilniaus meistro sekėjais, pratęsusiais XVII a. J. Breutelto ir J. Delamarso tradicijas. Toks konkretaus puošybos tipo perėmimas, platus ir ilgalaikis jo naudojimas net leidžia teigti egzistavus savitą varpų liejimo mokyklą, kuriai tiktų lietuviškosios vardas, nepaisant to, kad dauguma šių varpų yra dabartinėje Baltarusijos valstybėje, o pradininkai buvo Vilniuje dirbę prancūzų kilmės meistrai.

Šalia reikšmingesnių varpų gamintojų XVIII a. dirbo ir keletas vietinių meistrų, kurie liedindavo varpus tik atsitiktiniais atvejais, paprastai vietinės bendruomenės užsakymu. Tokių instrumentų XVIII a. jau turėjo būti nemažai, tačiau jie dabar retai sutinkami dėl paprastos priežasties – pagaminti mažai patyrusių meistrų, tarnaudavo palyginti neilgai ir būdavo gana greitai perliejami.

Jonas Breuteltas – pirmasis barokinių varpų liejikas Lietuvoje

J. Breutelto asmenybė ir jo kūriniai turi ypatingą reikšmę Lietuvos varpų gamybos istorijoje, naujų meninių kompozicinių priemonių taikymas, naujo pobūdžio ornamentika buvo naujiena ne tik Lietuvoje, bet ir visame gerokai platesniame regione ir davė toną vėlesniems baroko laikotarpio meistrams. J. Breutelto reikšmę varpų liejimo raidai regione kol kas dar sunku tiksliau pamatuoti, tačiau daug ką pasako vien tik faktas, kad šio meistro naudoti motyvai ir po dviejų šimtų metų buvo kartojami ant Voluinės regione nulietų varpų.[543]

Biografiniai duomenys. Iki XVII a. pr. ne tik Lietuvoje, bet ir kituose Centrinės ir Rytų Europos kraštuose varpų liejikų daugumą sudarė vokiečių kilmės asmenys. Tai atspindėjo realią to meto padėtį – į šiaurę nuo Alpių savo meistriškumu garsėjo būtent iš Vokietijos ir Nyderlandų kilę varpų liejikai. Tačiau jau nuo XVII a. pr. su vokiečių meistrais pradėjo konkuruoti liejikai iš Lotaringijos, savitą istoriją turinčio regiono. Iš Lotaringijos kildinama nemažai keliaujančių varpų ir patrankų liejikų, kurie XVII a. pasklido didelėje Europos dalyje: tarp Danijos šiaurėje, Lombardijos pietuose bei Liublino ir Vilniaus rytuose[544].

Pirmasis Lotaringijos liejikas, įsikūręs Lietuvoje, buvo J. Breuteltas [Breutelt, variantai Brentelt, Brewtelt]. Jis pagrįstai gali būti laikomas vienu iš geriausių mūsų šalyje dirbusių šios srities meistrų ir vienintelis iš Lietuvos varpų liejikų, pagerbtas neseniai išleista monografija[545]. Literatūroje galima rasti nuorodą, kad J. Breuteltas buvo kilęs iš *Damblaino*[546], nedidelio Lotaringijos miestelio[547], kuriame XVII a. gyveno apie 1000 gyventojų (šiuo metu tai kaimas su 300 žmonių). Nepaisant nedidelio gyventojų skaičiaus, tai buvo svarbus varpų liejimo centras, su kuriuo yra siejami mažiausiai **67 varpų liejikai**, dirbę XVI–XIX a.[548]

Pirmasis apie J. Breuteltą rašęs autorius – Mykolas Brenšteinas, tuo pačiu žmogumi laikė XVII a. II trečdalyje Vilniuje dirbusį metalo liejiką, ir 1673 m. Prūsijoje varpus liejusį meistrą[549]. Galimybę, kad tai buvo ne vienas, bet du skirtingi tą patį vardą ir pavardę turėję meistrai pirmoji pastebėjo G. M. Martinaitienė dar 2001 m.[550]

Pirmasis mums žinomas J. Breutelto varpas buvo nulietas 1613 m. (publikacijose nurodomi skirtingi metai) ir buvo skirtas Olandijos Heiloo miesto **(**Šiaurės Olandijos provincija)

---

543 Neseniai pasirodžiusi J. Breuteltui skirta G. M. Martinaitienės monografija (Martinaitienė, 2014, op. cit.) yra reikšmingas žingsnis šio meistro gyvenimo ir kūrybos pažinimo kryptimi, tačiau šio darbo autorius rekonstravo kitaip akcentuotą J. Breutelto gyvenimo kelią ir daugiau dėmesio skyrė šio meistro nulietų varpų meninių savybių analizei, kas turėjo padėti išvengti abiejų tekstų dubliavimosi.

544 Paminėsime tik kelis XVII a. pirmojoje pusėje – viduryje arčiausiai Lietuvos dirbusius prancūzų kilmės varpų liejikus. Mažai abejotina, kad jie visi buvo kilę iš Lotaringijos regiono. 1621 m. Brandenburg**o** regione dirbo du iš Lotaringijos kilę broliai Magnusas ir Franzas Brentelzai (Breutelz). 1627 m. Liubline Thomas Godar**as** ir Petrus Breutelis, dar vadintas Petrus Gallus (Petras Prancūzas), 1636 m. Knišino bažnyčiai nuliejo varpą Joannes Grandpierre ir Nicolaus Delamarche. XVII a. viduryje gyveno ir dirbo Benedictus Briotas **[**Briost], nepamiršdavęs prie pavardės prirašyti *Lotaringio*, jo 1642–1655 m. nulieti varpai žinomi Brandenburge ir šiaurinėje Mažojoje Lenkijoje, kurį laiką dirbę kartu su tautiečiu prasirašinėjusiu *Franciscus Dubois Lotaringius* 1630–1649 m.

545 Martinaitienė, 2014, op. cit.

546 *Register der Glockengießer, die für das Erzbistum Köln tätig waren.*2012–01–10. Internete: www.glockenbuecherebk.de/pdf/glockengiesser_ebk.pdf.

547 *Damblain*, Lotaringijos regiono, Vogėzų departamentas, Prancūzija.

548 Fondeurs de cloches damblinois– Damblain. In: *Genea Wiki*. Internete: http://fr.geneawiki.com/index.php/88123_–_Fondeurs_de_cloches_damblinois_–_Damblain [2014 12 28]; E. Wernicke, išvardindamas svarbius kaiminystėje buvusius varpų liejimo centrus, Damblaino, net nepaminėjo, žr. Wernicke, op., cit. p. 402.

549 Brensztejn op. cit., p. 46, 47.

550 Martinaitienė, 2001, op. cit, p. 64, 65.

kalvinistų *Baltajai bažnyčiai* (*Witte Kerk*). Dar kelis varpus meistras nuliejo įvairioms Vokietijos bažnyčioms. Apie tai yra rašiusi G. M. Martinaitienė, tad mes šiame tyrimo etape atsisakysime jų apžvalgos. Apie meistro gyvenimą ir darbus 1619–1628 m. laikotarpiu neturime jokios informacijos. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad 1618 m. Vokietijoje prasidėjo 30 metų trukęs karas (1618–1648), tai galėjo pastūmėti J. Breuteltą ne tik pradėti domėtis patrankų liejimu, bet ir išvykti į Rytus.

Mažai abejotina, kad J. Breutelto atvykimas į Vilnių buvo susijęs su pakvietimu dirbti patrankų liejykloje. Kokiais keliais ir kada J. Breuteltas pasiekė Lietuvą, nėra žinoma. Neatmestina galimybė, kad mūsų minimas meistras pirma atvyko į Lenkiją, ir galbūt ne vienas, o su artimu giminaičiu. Tokios keliaujančios Lotaringijos varpų liejikų grupės, susidedančios iš dviejų, o kartais trijų asmenų, XVII a. buvo dažnai sutinkamos, vienos jų buvo nuolatinės, kitos susidarydavo vienam ar keliems sezonams. Neturime jokių duomenų apie J. Breutelto gimines. Greičiausiai jam artimas giminaitis galėjo būti Petras Brewtelis. Jis kartu su kitu prancūzu *Thomasu Godaru* 1627 m. nuliejo didžiulį varpą Liublino jėzuitų bažnyčiai[551] (trečią pagal dydį visoje Lenkijoje!). Žinoma, kad šis J. Breutelto bendrapavardis pasiliko gyventi Liubline, kur buvo vadinamas **Petrus Gallus** (Petras Prancūzas), tai patvirtina ne tiek meistro kilmę, kiek jo frankofoniškumą. Dokumentuose minima, kad 1633 m. jis paaukojo 500 auksinų vietos bernardinų vienuolynui[552]. Paprastai tokios aukos būdavo duodamos jau pagyvenusių žmonių, kurie kaip geradariai įgydavo teisę būti palaidoti to vienuolyno bažnyčios rūsiuose. Tad šis faktas leistų manyti, kad minėtas meistras tuo metu jau buvo senas ar sunkiai sirgo. Taip pat būtų rizikinga teigti, kad Petras buvo Jono Breutelto tėvas ar vyresnysis brolis, tačiau artimas giminystės ryšys turėjo egzistuoti.

Daug daugiau duomenų yra apie J. Breutelto gyvenimą Vilniuje. Buvimą šiame mieste liudija jo dirbiniai, pagaminti tarp 1629–1652 m., ir negausūs archyviniai dokumentai. Iš G. M. Martinaitienės publikacijos žinome, kad Vilniuje J. Breuteltas vedė Vilniaus vaistininko Jeronimo Jablkos dukterį Ceciliją ir susilaukė su ja 5 vaikų – 4 sūnų – Jono, Stanislovo Jeronimo, Mikalojaus, Liudviko ir dukters Cecilijos Konstancijos[553]. Tiksli gimimo data žinoma tik vieno iš vaikų – Stanislovo Jeronimo, gimusio 1634 m.[554] ir vėliau tapusiu kunigu. Greičiausiai jis nebuvo pirmasis vaikas šeimoje, tad galime spėti, kad J. Breuteltas vedė netrukus po atvykimo į Vilnių, apie 1631 m., jau būdamas nuo keturiasdešimties iki penkiasdešimties metų. Bet būtent tokio amžiaus subrendęs ir įgudęs meistras galėjo tapti *Regiae Majestatis Fusor* (Karališkosios Didenybės liejiku). Tad manytina, kad Vilniuje dirbęs liejikas J. Breuteltas ir meistras tuo pačiu vardu ir pavarde, XVII a. pirmame ketvirtyje liedinęs varpus Vokietijoje ir Nyderlanduose, buvo tas pats asmuo. Tačiau meistras, pasirašinėjęs „Ioannes Breutelt“ ir 1670–1677 m. liedinęs varpus Prūsijos bažnyčioms,

---

551 F. M. Sobieszczańskis pirmojoje Lenkijos dailės istorijoje nurodė klaidingas abiejų varpą nuliejusių meistrų pavardžių formas – „Godax“ ir „Breczwel“ (Sobieszczański, op. cit., p. 282.). Panašaus pobūdžio klaidos paprastai būna daromos varpo apžiūros metu, kai inskripcijos tekstas diktuojamas žemiau stovinčiam asmeniui. Todėl negalima sutikti su G. M. Martinaitiene, teigiančia, kad „...pasak dabartinių patikslintų duomenų, to [...] liejiko pavardė iš tikro buvo Petras Brečvelis (Piotr Breczwel)“ (Martinaitienė, 2014, op. cit., p. 16). Deja, minėti nauji duomenys neegzistuoja. Tokios nuomonės klaidingumą liudija visas minėto varpo įrašas, paskelbtas L. Zalewskio (Zalewski, op. cit., p. 230). Jame pateiktos autentiškesnės meistrų pavardžių formos *Godar* ir *Brewtel*. Minėtas varpas buvo perlietas1896 m., tad jo aprašymų buvo ne vienas.

552 Wadowski, Jan Ambroży. *Kościoły lubelskie, na podstawie źródeł archiwalnych*. Kraków: Nakładem Akademii umiejętności, 1907, s. 529.

553 Martinaitienė, 2001, op. cit., p. 63.

554 Kamuntavičienė, Vaida. Alvito dekanato parapijos XVII a. antroje pusėje. In: *Lietuvių katalikų mokslų akademijos metraštis*. T. 33. Vilnius: Katalikų akademijos leidykla, 2010, p. 23; Bandymu pakelti maitintoją praradusios šeimos prestižą galima laikyti 1668 m. sklypo pardavimo sutartyje pasirašiusio kunigo Stanislovo Jeronimo Breutelio įvardijimas savęs Vendeno katedros prelatu kantoriumi ir Bakalauravo bei Pilypavo (dab. Lenkija) klebonu, nors iš tikro jis 1668–1674 m. tebuvo Bartninkų koplyčios kamendorius (vikaru), žr. Martinaitienė, 2001, op. cit., p. 63, Kamuntavičienė, op. cit., p. 23.

negalėjo būti tas pats, kuris dirbo Vilniuje, nes paskutinio varpo nuliejimo metu jis turėjo būti apie 89–94 metų amžiaus, o tai yra sunkiai įtikima. J. Breutelto mirties data nėra žinoma. 1652 m. paženklintas paskutinis mums žinomas šio meistro dirbinys (Janapolės bažnyčios varpas) ir datuotas istorinis dokumentas, kuriame, be kita ko, nurodoma, kad tuo metu meistras sirgo[555]. Atkreiptinas dėmesys, kad J. Breutelto šeima 1655–1661 m., kai maskvėnai buvo okupavę Vilnių, paliko miestą ir ieškojo prieglobsčio svetur. Mažai abejotina, kad buvo nukeliauta į Prūsiją, kur tuo metu atsidūrė ir daugelis kitų pabėgėlių iš Vilniaus. Taip leidžia manyti 1671 m. bylinėjimosi dokumentas, kuriame nurodoma, kad Breutelto žmona Kristina Jablkaitė-Breutelienė kelerius metus būdama „tremtyje“, teikė prieglobstį našlaitei[556]. Tačiau apie J. Breutelto likimą duomenų nėra, žinoma tik, kad 1668 m. Jablkaitė Breutelienė (šiuo atveju pavadinta Cecilija), jau būdama našlė, pardavė sklypą Vilniaus Puškarnės rajone, karmelitų jurisdikoje [557]. Iš šio sklypo aprašymo (du rūsiai, dvi saugyklos ir 4 kaminai) tampa aišku, kad jame buvo ne gyvenamosios paskirties patalpos, bet veikė J. Breutelto liejykla[558].

J. Breutelto ankstyvieji varpai. Ankstyvieji J. Breutelto varpai mums žinomi tik iš paminėjimų įvairiose publikacijose ir fotofiksacinės medžiagos. Pavyko surinkti duomenų apie keturis instrumentus – be jau minėto 1613 m. varpo Heiloo bažnyčioje Olandijoje, žinomi dar trys varpai iš Vokietijos, visi jie saugomi evangelikų bažnyčiose, tarp jų du 1616 m. nulieti instrumentai Rennertshausene (Heseno federalinė žemė) ir Bad Kreuznache-Planige (Reino krašto-Pfalco federalinė žemė) [58 il.], taip pat 1617 m. varpas Ober-Hörgerne-Münzenberge (Heseno federalinė žemė). Tačiau tai ne visi J. Breutelto nulieti instrumentai – literatūroje nurodoma, kad vien Reino-Maino srityje žinomi dar šeši tarp 1616–1618 m. J. Breutelto pagaminti varpai [559]. Aptariant ankstyvuosius J. Breutelto varpus tenka pažymėti, kad jie turi ne tik meistro signatūras, bet ir į herbus panašius gamintojo ženklus. Tai iš viduramžių užsilikęs paprotys, renesanso ir baroko laikotarpiais daugiausia sutinkamas ant prancūzų ir britų varpų liejikų gaminių, mūsų geografinėse platumose jie sutinkami tik išimtiniais atvejais[560]. Ant seniausio – 1613 m. Heiloo varpo yra abu šie komponentai: ant instrumento liemens meistro signatūra: „IOHAИИES BREVTELT / GOS MIHC [561] [>]3V ALT3EY / AИИO 1613“[562] (Johannes Breulteltas iš Alcėjaus nuliejo mane 1613 metais), o jos viršuje yra meistro ženklas, į kurį nukreipta ranka su ištiestu rodomuoju pirštu[563]. Ženklas turi puošnų banguoto kontūro skydelį su užraitais (rolverkais) viršutinėje dalyje. Centre pavaizduotas varpas su inicialais „I“ ir „B“ abipus, žemiau – strėlės perverta širdis, viršuje – juosta su trimis penkiakampėmis žvaigždėmis, virš juostos – karūną primenantis elementas su trimis smarkiai stilizuotais trilapiais. Ant kitų varpų taip pat nulietas tas pats meistro ženklas ir signatūros su vokiškais žodžiais „GOS MICH“,

555 Martinaitienė, 2014, op. cit., p. 115–128.
556 Ibidem, p. 141.
557 Ibidem, p. 129–135.
558 G. M. Martinaitienės *Menotyros* žurnale 2001 m. paskelbtame straipsnyje apie J. Breuteltą aprašytas minėtame sklype stovintis „mūrinis gyvenamasis namas“, „mūriniai su skliautiniais perdengimais pastatai“, „tiesiai fasadu į Nerį – vaistinė (...), kelios aludės, parduotuvės, siuvykla, nuomojamos gyvenamos patalpos“, ir visa tai esą priklausė J. Breutelto uošviui vaistininkui Jeronimui Jablkai (Martinaitienė, 2001, op. cit., p. 63). Šie klaidingi teiginiai atsirado „suplakus“ į vieną dvi skirtinguose dokumentuose aprašytas posesijas – vieną Puškarnioje su J. Breutelto liejykla, o kitą J. Jablkos namo stovėjusio tuometiniame Vilniaus centre, Didžiojoje gatvėje. Iš tiesų Puškarnioje niekada nebuvo nei J. Jablkos, nei J. Breutelto gyvenamojo namo ir jokios vaistinės, juo labiau *atgręžtos fasadu į Nerį*. Žr. Martinaitienė, 2014, op. cit.: 1652 m. bylos dėl mūrinio Jablkos namo dokumentai – p. 115–128, sklypo Šv. Jurgio karmelitų vienuolyno jurisdikoje 1658 m. pardavimo aktas – p. 129–135.
559 DI 34: Bad Kreuznach (1993), Nr *486, op. cit.*
560 Yra žinomi tik keli šios rūšies ženklai: Gdansko varpų liejiko Hermano Bennincko 1583 m. datuotas meistro ženklas bei Torūnės – Varšuvos liejiko Danieliaus Thiemo XVII a. viduryje naudotas ženklas.
561 Raidės „C“ ir „H“ sukeistos vietomis.
562 Martinaitienė, 2014, op. cit., il. p. 18.
563 Martinaitienė, 2014, op. cit., iliustracija 18 p.

tik vietoje Alcėjaus jau rašomas Maincas (in / von Mentz) – atkreiptinas dėmesys, kad prieš vardą visur rašoma „M“ raidė, santrumpa žodžio *Meister* – meistras, kurios Heiloo varpe dar nėra. Tenka pastebėti, kad nežinome, kokia buvo Lotaringijos keliaujančių varpų liejikų ugdymo ir organizacijos sistema. Galbūt J. Breuteltas, kaip gyvenantis Maince (Mainco pilietis?), meistro statusą įgijo kuriame nors šio miesto ceche?

Ankstyvieji J. Breutelto varpai savo siluetu primena išilgintą gotikinį varpų tipą, o jų puošyba atspindi prancūzų varpų liejimo mokyklai būdingus bruožus. XVII a. prancūziški varpai aiškiai skiriasi nuo kaimyniniuose kraštuose pagamintų instrumentų. Jiems būdingi iš gotikos periodo paveldėti suapvalinti varpo pečiai ir gausūs horizontalieji skaidymai. Instrumento korpuso viršų visada juosia tradicinis frizas, tačiau jo viršutinė ornamentinė juosta neretai išdėstyta ties pečių lenkimu, o jų viršutinė dalis neretai puošiama sparnuotų angelų galvučių reljefais. Prancūziškiems varpams ypač būdingas varpo liemens (kiek aukščiau vidurio) perjuosimas siaura, paprastai ornamentuota juosta – vadinamuoju *dirželiu,* neretai su žemyn nukarusiu diržo galu, kaip tai matoma ant 1570 m. nulieto Reimso katedros baublio *Charlotte*[564]. Šio elemento nėra vokiškuose ar nyderlandiškuose varpuose. Varpo liemuo nuo graižo atskiriamas pabrėžtinai raiškia ir dažniausiai plačia skiriamąja juosta, kuri retsykiais pakeičiama dar vienu ornamentuotu dirželiu. Panaši ornamento juosta dažnai būna išdėstyta ir kiek aukščiau graižo apatinės briaunos. Vokiškos mokyklos varpuose (ypač gamintuose Karaliaučiuje) šioje vietoje komponuojama inskripcijos juosta su varpo metrika, tačiau niekada neužpildoma ornamentu. Specifiniai prancūziški elementai yra figūrinių reljefų komponavimas virš liemens apačią ir vidurį juosiančių dirželių. Šie prancūzų varpams būdingi bruožai matomi ir ant ankstyvųjų J. Breutelto varpų. Bad Kreuznacho varpo liemenį [58 il.] juosiantis dirželis neįprastai platus, o jo apačia papuošta retai išdėstytais akanto lapais su žemyn nukreiptais galais, tai laikytina rečiau sutinkamu, tačiau ne unikaliu elementu.

J. Breutelto lietuviški varpai ir jų puošyba. Lietuvoje pagaminti varpai labai skiriasi nuo šio meistro Vokietijoje ir Olandijoje nulietų instrumentų. Šiandien turime duomenų apie 11 varpų, iš kurių išliko 6[565]. Jei lietuviškų instrumentų graižo forma ir siluetas primena ankstyvuosius J. Breutelto varpus, tai proporcijos yra kiek kresnesnės, korpusai trumpesni, o jų viršus šiek tiek platesnis. Daug labiau skiriasi varpų puošyba – nė ant vieno Lietuvoje nuliedintame varpo nerasime dirželiu perjuosto varpo liemens, nėra ornamentinių juostelių ir ant graižo. Prancūziškus varpus primena tik suapvalinti varpų pečiai ir frizo viršutinės ornamentinės traukos išdėstymas ties pečių lenkimu. Dar vienas panašumas, siejantis Breutelto lietuviškus varpus su to paties meistro užsieniniais analogais, yra plačios iš rumbelių sudarytos juostos, skiriančios instrumento liemenį nuo graižo. Tačiau rumbelių yra mažiau, paprastai trys, ir jie išdėstomi paliekant plačius tarpus, kaip matoma ant Traupio (1635 m.), Krekenavos (1639 m.), Markovo (1639 m.) ir Viduklės (1644 m.) varpų, tik ant Plungės (1646 m.) varpo šie tarpai minimalūs. Rumbeliai dažnai puošiami jiems suteikiant suvytos virvelės faktūrą. Toks puošybos elementas ant ankstyvųjų Breutelto varpų nesutinkamas. Krekenavos, Viduklės ir Plungės varpų skiriamųjų juostų viduryje esantis rumbelis stambesnis už šoninius ir tuo primena panašų sprendimą, kaip ir liejant Heiloo ir Bad Kreuznacho varpus.

---

564 Varpo korpuso vidurį juosiančio dirželio motyvo kilmė ir paplitimas nėra žinomi. Lenkijoje yra žinomi keli varpai, turintys šį puošybos elementą, ir visi jie priklauso gotikos periodui – vienas varpų, vadinamas *Tenebrat*, nulietas tarp 1386–1390 m., priklauso Krokuvos Marijos bažnyčiai (*Kościół Mariacki*), dar vienas varpas, galbūt to paties meistro, nulietas 1389 m., saugomas Sandomiro šv. Jokūbo bažnyčioje, trečiasis instrumentas, beveik šimtmečiu vėlesnis, yra KrokuvosVavelio katedroje, jis nulietas 1463 m. ir vadinamas *Półzygmunt.* Apie juos pagaminusius meistrus ir jų kilmę duomenų nėra.

565 J. Breutelto varpų katalogas yra paskelbtas G. M. Martinaitienės 2014 m. publikacijoje, tačiau į jį nepateko Traupio (1635 m.) ir Markovo (1639 m.) bažnyčių varpai, žr. Martinaitienė, 2014, op. cit., p. 97–103.

J. Breuteltas pirmasis Lietuvoje pradėjo liedinti trijų dalių frizus, vėliau tapusius įprastu barokinių varpų puošybos elementu mūsų krašte, ir šio puošybos principo laikėsi nuosekliai – visi išlikę šio meistro pagaminti varpai turi trijų dalių frizus. Tačiau tai nėra nuobodus vienos schemos kartojimas – visuose frizuose bendra tik tai, kad jų centre yra inskripcijos juosta (Krekenavos ir Plungės varpuose dviguba), tačiau abipus esančios ornamentinės traukos skirtingos. Inskripcijų juostas rėminantys rumbeliai arba lygūs (Markovo, Krekenavos varpai), arba virvelės pavidalo (Viduklė, Plungė).

J. Breutelto ornamentika yra išskirtinė tiek originalumu, tiek ir menine verte, todėl verta išsamesnio aptarimo. Beveik visi šio meistro varpų frizai apačioje puošiami lambrekeninės kompozicijos ornamentais (vienintelė išimtis yra 1652 m. Janapolės bažnyčios varpas, kuriame panaudotas apverstas karūninis ornamentas). Toks ornamentas imituoja XVI–XIX a. populiarų interjero puošybos elementą – *lambrekeną*, siaurą audinio juostą su lapeliais iškarpytu pakraščiu. J. Breuteltas buvo pirmasis meistras Lietuvoje, pradėjęs varpus puošti šio tipo ornamentu, kuris vėliau išpopuliarėjo ne tik Lietuvoje, bet ir kaimyninėse šalyse ir buvo plačiai naudojamas taip pat ir XVIII bei XIX a. Tenka pastebėti, kad lambrekeniniais ornamentais J. Breuteltas puošė ir savo ankstyvuosius varpus, kaip tai matoma 1616 m. Bad Kreuznacho bažnyčios varpo frize [59 il.]. Toks puošybos elementas rodo ankstyvąją ornamento fazę – lapeliai neturi aprėminimų ir sudaryti iš itin stilizuotų augalinių ir abstrakčių kremzlinio ornamento elementų. O lietuviškiems J. Breutelto varpams puošti naudojami realistiški motyvai, patys lambrekeniniai ornamentai yra dviejų skirtingų tipų.

Pirmojo tipo ornamentas išliko ant 1639 m. Markovo (dabar Baltarusija, Maladečinos r.) katalikų bažnyčiai skirto varpo, kuris 1866 m. kartu su bažnyčia atiteko stačiatikiams. Arabeską primenantis vingrus augalinis ornamentas apverstas, nulietas frizo viršutinėje dalyje, autentišką motyvo kryptį parodo raporto centre pavaizduota vynuogių kekė. Lambrekeną sudarantis lapelis penkiakampio formos, su pailga stačiakampe viršutine dalimi ir išsikišusiu kampu užbaigta apačia. Raportas sukomponuotas iš smulkių lengvų elementų. Viduryje esanti vynuogių kekė papuošta „akanto žiedą“ primenančiais lapeliais, iš jos į viršų išeina dvi užriestos simetriškai komponuotos šakelės užbaigtos stambokais rugiagėlių žiedais. Nusmailėjusį lapelio galą užpildo smulki augalinė simetriška kompozicija [60 il.].

Antrojo tipo ornamentai yra kelių atmainų, jos skiriasi detalėmis ir dydžiu. J. Breuteltas – pirmasis varpų liejikas Lietuvoje naudojo ne tik atskiras ornamentų matricas, bet ir ištisus jų garnitūrus, pritaikytus skirtingų dydžių varpams puošti. Didžiojo formato matricos buvo skirtos dekoruoti didelius varpus, mažesnio formato – vidutinius, o mažiausiomis matricomis buvo dekoruojami nedideli varpai. Didžiausio formato lambrekeninis ornamentas puošia Krekenavos, Viduklės ir Plungės varpus. Atkreiptinas dėmesys, kad šis ornamentas iki galo nulietas tik ant Plungės bažnyčios varpo, kituose atsisakyta viršutinės pailgo stačiakampio pavidalo dalies su raguota satyro galva ir raitytiniais laibų šakelių motyvais iš abiejų pusių. Vidutinio formato lambrekeninis motyvas nulietas ant jau paminėto Markovo varpo, frizo apatinėje dalyje. Abiejų formatų lapeliai sudėtingo profilio, primena dviem pakopomis pertrauktą bangą, apkraštuoti siaurais „galionais“, apačioje papuošti kutų spurgu. Vidus užpildytas grotesku su paukščiais. Pagrindinės dalies vidų puošianti kompozicija simetriška, sudaryta iš centre įkomponuotos vazos su pamerktomis gėlių šakelėmis su įvairiais žiedais. Į raporto kraštus nutįsę šakelių galai su atšakomis ir užraitais galuose. Tarp šių šakelių pavaizduoti du paukščiai praskleistais sparnais (feniksai? rojaus paukščiai?), jie išdėstyti simetriškai kompozicijos ašies atžvilgiu, nusisukę vienas nuo kito. Lambrekeno lapelių apatinė dalis atskirta, įrėminta širdies kontūru išlenkta juostele. Abiejų formatų ornamentai skiriasi detalėmis – skirtingos vazos, ant stiebelių iškelti skirtingi žiedai. Jei didžiojo formato ornamente pavaizduoti lelijas

primenantys stilizuoti žiedai su ilgomis nutįsusiomis žiedynų burbuolėmis, neretai sutinkami XVII a. Lietuvos taikomojoje dailėje, tai motyvo viršutinės dalies centre ir kraštuose pavaizduotiems papirusą (?) primenantiems žiedams sunku rasti analogų mūsų krašto dailėje [61 il.]. O vidutinio formato ornamente vietoje „papiruso“ įkomponuoti rugiagėlių žiedai, kurie tapo madingi XVII a. antrajame ketvirtyje, greičiausiai kaip vietinis tuo metu populiaraus turkiškos kilmės gvazdiko žiedo motyvo pakaitalas. Apatinėje, nuo visumos atskirtoje lambrekeno lapelio dalyje skirtumai ryškesni: nors motyvai abiejuose ornamentuose tokie patys – egzotiški paukščiai su kuodeliais ir ilgomis uodegos plunksnomis bei laibos lanksčios šakelės, tačiau kompozicijos skirtingos. Didesnio formato ornamente paukštis plačiai išskleidęs sparnus, pasisukęs į dešinę, mažesniame – tupi ramus ant šakelės, nusisukęs į priešingą pusę, o šalia jo pavaizduotas iš šakelės užraito išaugantis stambus edelveisą (?) primenantis žiedas [62 il.].

Greičiausiai egzistavo ir mažiausio formato lambrekeninis ornamentas. Šiandien nežinome autentiškų šio ornamento atliejų, tik J. Delamarso kopijos atliejas [63 il.]. Ornamentas itin primena aukščiau aprašytus J. Breutelto lambrekeninius motyvus [61, 62 il.], tik pats paprasčiausias – lambrekeno lapelio kraštuose išdėstyti gėlių žiedai pakeisti apvado voliutomis, į vazą pamerktos šakelės sutrumpintos, o jų galus su vynuogių kekėmis snapuose laikantys paukščiai išskleistais sparnais patupdyti ant voliutų, kuriomis baigiasi prie vazos rankenų pririšti kaspinai.

Greičiausiai aukščiau aprašytą J. Breutelto matricų garnitūrą sudarė ne pavienės skirtingų formatų matricos, bet iš dviejų dalių susidedantys jų komplektai. Viena į komplektą įeinanti matrica galėjo būti skirta viršutinei ornamento traukai modeliuoti, kita – apatinei, taip suformuojant stilistiškai vieningą trijų dalių frizą su neornamentuota įrašui paskirta juosta viduryje. Tokį kelių matricų komplektus jungiantį garnitūrą XVII a. antrojoje pusėje naudojo kitas Vilniaus varpų liejikas J. Delamarsas, greičiausiai nusižiūrėjęs į ankstesnį J. Breutelto pavyzdį. Šį teiginį patvirtina ir 1635 m. nulieto Traupio bažnyčios varpo puošybos analizė. Šis nedidelis instrumentas (korpuso aukštis 28,5 cm, apatinis skersmuo 37,5 cm) tik visai neseniai šio darbo autoriaus buvo priskirtas J. Breuteltui. Tam pasitarnavo tiek Markovo, tiek Traupio varpuose panaudotų specifinių literų formų sulyginimas ir jų sutapimai, taip pat stilistinė ornamentų analizė, kuri rodo ne tik panašų ornamentų pobūdį, motyvų bendrumą su jau aprašyto garnitūro ornamentais, bet greičiausiai ir to paties meistro ranką.

Traupio varpo frizą puošia dvi ornamento traukos. Apatinės frizo dalies ornamentas, kaip įprasta J. Breutelto varpuose, – lambrekeninės kompozicijos [65 il.]. Ornamento lapeliai profiliuoti, imituoja profiliuoto heraldinio skydo apatinę dalį, ties pakraščiais apačioje pakabinti trys grybai. Raporto vidus užpildytas sukūrimo laikui būdingais motyvais: ant dviejų žiedų pakabinta draperija, kuri laiko įvairių vaisių pynę su stambia vynuogių keke centre. Viršutinė frizo trauka puošta kreneliažiniu ornamentu, sudarytu iš profiliuotus frontonėlius primenančių dantukų [66 il.]. Jų siluetas dviejų pakopų bangos pavidalo, varpo nuliejimo metu tai buvo dar mažai žinoma ir nauja forma, o minėtas kompozicinis sprendimas išpopuliarėjo tiktai vėlyvojo baroko dailėje, jau XVIII a. I p. Ornamento dantuko šonai papuošti gausiomis voliutomis su lapais, centre iškelta puokštė gėlių, raporto centre – vaza, o jos šonuose du stambūs fantastiniai žiedai su nutįsusiomis žiedynu burbuolėmis. Šio ornamento analogų rasti nepavyko.

Aukščiau aprašytasis J. Breutelto naudotas ornamentų garnitūras, taip pat ir stilistiškai labai artimas Traupio varpo kreneliažinis ornamentas **laikytini meniškiausiais ornamentais Lietuvos varpų liejimo istorijoje**, o ir kaimyniniuose kraštuose (Rygoje, Karaliaučiuje) sunku surasti panašaus meninio lygio analogų. Šio matricų garnitūro autorius nėra žinomas. Sudėtinga ornamento kompozicija, puošnumas, tikslus ir juvelyriškas išpildymas rodo, kad matricų autorius greičiausiai buvo patyręs auksakalys. Tokio meistro J. Breutelto aplinkoje toli ieškoti nereikia – tai jo laigonas

(žmonos brolis) **Kazimieras Jablka**, Vilniaus auksakalys, minimas 1644 m.[566] Deja, šio meistro darbai mums nėra žinomi. Atsižvelgiant į tai, kad, 1652 m. mirus J. Breutelto uošviui ir minėto auksakalio tėvui vaistininkui Jeronimui (Jarošui) Jablkai, sūnus Kazimieras jau nėra minimas[567], galima spėti, jog jis tuo metu jau buvo miręs. Kiek kitokias mintis kelia minėtuose ornamentuose pavaizduoti augaliniai motyvai, visų pirma unikalūs Lietuvos dailėje „edelveiso“ ir „papiruso“ žiedų atvaizdai, galintys būti nuoroda į ne vietinę šių matricų kilmę, galbūt atėjusią iš Pietų Vokietijos ar Alpių regiono (?). Pastarąją nuomonę sustiprintų ir šiaurės manierizmui būdingų elementų nebuvimas, egzotiškų paukščių motyvai ir greičiausiai iš itališkų pavyzdžių nužiūrėta satyro galva su mažais apkaustų ornamento fragmentais vietoje ausų. Įvertinus šių ornamentų stilių, tenka konstatuoti, kad jie, nors ir su tam tikromis išlygomis, vis dėlto jau gali būti priskirtini ankstyvajam barokui.

Visai kito pobūdžio ornamentas yra Krekenavos, Viduklės, Plungės varpų frizų viršuje, tai daug archajiškesnis *karūninis ornamentas* [64 il.]. Jis yra to paties pobūdžio, kaip ir vėlyvosios gotikos varpams būdingas *arkatūrinis frizas*, tik persuktas smaigais į viršų ir primenantis gotikinę atviro tipo karūną. Ornamento smaigai, papuošti nedideliais trilapiais su į šonus nutįsusiais ūseliais, šiek tiek primena prancūzų heraldines lelijas. Raporto centre iškeltas stambus, į vynuogės kekę panašus žiedas su iš jo nutįsusiomis ir vėduokliškai išdėstytomis liaunomis šakelėmis primena išskleistą povo uodegą. Toks ornamentas, būdingas pereinamajam laikotarpiui tarp vėlyvosios gotikos ir renesanso, yra to paties tipo, kaip mūsų jau aptartas XVI a. pr. Šiaulėnų bažnyčios varpo frizo ornamentas [22 il.].

Dar du skirtingų formų, tačiau daug mažesnio dydžio karūniniai ornamentai puošia 1652 m. Janapolės varpą. Tai labai nedidelis instrumentas, jo korpuso aukštis 23 cm, apatinis skersmuo 28,2 cm. Matyt, objekto nedidelė vertė ar meistro senatvinės ligos (tai paskutinysis žinomas J. Breutelto gaminys) lėmė itin prastą pastarojo varpo ornamentų kokybę (buvo naudotos neišvalytos ar sudilusius matricos?), kas neleidžia daryti detalesnių išvadų apie jų meninę vertę ir galimą bendrumą su kitais J. Breutelto naudotais ornamentais.

J. Breutelto reljefai. Ant lietuviškųjų J. Breutelto varpų nulieti vos keli reljefai, ir visi jie labai skirtingo meninio lygio. Meniškiausias yra Viduklės varpą puošiantis Kalvarijos grupės reljefas [67 il.]. Tai profesionalaus meistro kūrinys, turintis dar renesanso epochai būdingą ramybę ir aiškumą. Kompozicijos centre pavaizduotas kryžius su prie jo prikaltu mirusiu Kristumi, jo kūnas įtemptas, „T“ raidės formos. Ant dešiniojo klubo surišto perizonijaus galai ramiai nutįsę žemyn, nebeturi iš vėlyvosios gotikos paveldėto ekspresyvumo. Kryžiaus apačioje – Adomo kaukolė, iš šonų stovi Sopulingoji Dievo Motina, kiek palenkusi galvą ir žiūrinti žemyn, priešingoje pusėje – šv. Jonas Evangelistas, sudėjęs rankas maldai. Viršuje rečiau sutinkamas elementas – saulė ir mėnulio pjautuvas. Formų plastiškumas, grafinių linijų vengimas leistų spręsti, kad šio reljefo autorius turėjo būti ne auksakalys, bet greičiausiai skulptorius. Atkreiptinas dėmesys, kad Kalvarijos grupė ne laisvai išlieta varpo liemens erdvėje, kaip tai įprasta Lietuvos ir kaimyninių kraštų varpuose, bet atremta ant liemenį ir graižą skiriančios juostos. Toks tektoniškas sprendimas yra būdingas prancūzų varpų liejimo mokyklai.

Ant Krekenavos varpo liemens nulietas ovalus reljefinis medalionas [68 il.]. Jo centre pavaizduota Nekaltai Pradėtoji Mergelė Marija kaip Dievo Motina, su nuogu Vaikeliu ant rankų. Marija be tradicinio maforiono, nepridengtais ilgais banguotais plaukais, su atviro tipo karūna ant

[566] Laucevičius, Edmundas; Vitkauskienė, Birutė Rūta. *Lietuvos auksakalystė: XV–XIX amžius*. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 210.
[567] Martinaitienė, 2014, op. cit., p. 115–128.

galvos. Mergelė vilki daugiasluoksniais žemę siekiančiais apdarais, ištisai padengtais smulkiomis žvaigždutėmis. Marija vaizduojama ir kaip Apokalipsės Moteris, apsigobusi saule, – aplink jos kūną išdėstyti trumpi mėsingi, nusmailintų liežuvėlių pavidalo spinduliai. Nekaltą Prasidėjimą simbolizuoja mėnulio pjautuvas po kojomis ir pamintas žaltys. Reljefas, panašiai kaip ir mūsų aukščiau aprašytas 1632 m. Josvainių varpo herbas, apjuostas ovalia lauro lapų pyne. Naujas elementas yra 6 sparnuotos angelų galvutės, išdėstytos aplink medalioną. Sunku pasakyti, kas gamino šio medaliono matricą, – akivaizdu, kad ji sukurta ne skulptoriaus ar auksakalio, bet kitos profesijos ir mažiau įgudusio meistro. Taip verčia manyti tiek primityvus formų modeliavimas, perdėtas stilizavimas ir negebėjimas perteikti plastinių formų, kas itin gerai matoma Marijos rūbo klosčių modeliavime. Toks pats medalionas puošia ir Plungės bažnyčios varpą. Dar vienas, proginis reljefas nulietas ant Plungės varpo – tai penkių dalių užsakovo Stanislovo Vainiaus jungtinis herbas. Atskiro pastebėjimo verta tik banguota sudėtingo kontūro heraldinio skydo forma, kuri nebeturi manierizmui būdingų rolverkų ir apkaustų elementų ir daugiau primena barokinius „minkštų formų“ skydus. Už šį daug įdomesnis, taip pat ir meniškai, yra valstybės herbas jau minėtame Markovo bažnyčios varpe. Šį instrumentą naujai įsteigtai Markovo bažnyčiai[568] dovanojo Abiejų Tautų respublikos valdovas Vladislovas Vaza ir tai vienintelis karaliaus funduotas varpas išlikęs buvusiose LDK žemėse. Kaip pridera valdovo dovanai, varpo liemenyje nulietas penkių dalių jungtinis Abiejų Tautų Respublikos herbas – profesionalaus skulptoriaus darbo, ankstyvojo baroko formų. Neatmestina galimybė, kad šio herbo matrica galėjo būti naudojama taip pat ir patrankų vamzdžių dekoravimui, o kaip patrica pasitarnavo kuri nors Žemutinę pilį puošusi iš akmens iškalta (?) heraldinė kompozicija. Pastarąją galimybę nurodytų akmens plastikai būdingas formų modeliavimas: vengiama itin smulkių detalių, – ten kur jos būtinos, modeliuojama stipriai apibendrintomis formomis (raitelių veidai), nėra grafinių linijų, o reikalui esant jos pakeičiamos reljefu – pvz., erelių krūtinės plunksnos modeliuotos aukštesnio reljefo spurgeliais. Pastarąjį teiginį paremtų akivaizdūs modeliavimo skirtumai pastebimi lyginant su įprastais reljefais, kurių matricos daugeliu atveju buvo kuriamos auksakalių, juvelyrų ar raižytojų. Tokiu pavyzdžiu yra heraldinis erelis ant 1638 m. J. Breutelto nulietos patrankos. Pastarojoje figūroje apstu smulkių grafikos kūrinį primenančių linijų, o plunksnų tekstūra perteikta smulkios skaidulomis.

Kiti puošybos elementai. Atskiro aptarimo vertas ir asmeninis meistro ženklas, nulietas ant Krekenavos, Viduklės ir Plungės varpų [69 il.]. Tai visai kitoks ženklas nei pavaizduotas ant ankstyvųjų J. Breutelto varpų ir skiriasi nuo jo ne tik stiliumi, bet ir forma. Senasis meistro ženklas primena herbą ir turi raiškių manieristinių formų skydelį. Ant lietuviškų J. Breutelto varpų esantis ženklas jau neturi heraldinių elementų, tai greičiau meistro etiketė – stačiakampis rėmelis su jame įrašytu tekstu – „IOANNES BREVTELT / ME FECIT ANO 16“; paskutinieji du datos skaičiai buvo įrašomi kiekvienu atveju atskirai, atsižvelgiant į aktualią datą, tačiau Krekenavos varpe meistras pamiršo nulieti šiuos skaičius. Meistro ženklą rėmina barokinių formų ornamentinis aprėminimas, sukomponuotas iš S formos lygių ir perlaužtų riesčių, smulkių augalinių motyvų ir baroko epochai jau būdingos sparnuotos angelo galvutės. Tačiau kaip praėjusios epochos palikimas dar matomi keli manieristinio apkaustų ornamento fragmentai, imituojantys karpytas skardas ir papuošti apskritomis „vinių galvutėmis“. Šis ženklas visų pirma buvo naudojamas Vilniaus patrankų liejykloje nulietiems

[568] Ant varpo esantis įrašas skelbia: „+ WLADISLAVS IV DEO GRATIA REX POLONIAE ET SVECIAE MAGNUS DUX LITHUANIAE HANC CAMPA AD ECCLESIAM MARCOVIEN[568][>]DEDIT 1636“ (Vladislovas IV Viešpaties malone Lenkijos ir Švedijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis šį varpą Markovo bažnyčiai paaukojo 1636 m. „Tvano“ metu Markovo katalikų bažnyčia buvo sunaikinta, tačiau varpą išsaugojo vietos unitai. Žr. Kurczewski, 1912, op. cit., T. IV, zeszyt 2, s. 110, 111.

pabūklų vamzdžiams ženklinti, kaip tai matoma ant 1638 m. nulietos Biržų piliai skirtos patrankos, šiandien saugomos Varšuvoje *Muzeum Wojska Polskiego*[569].

Dar vienas J. Breutelto varpus puošiantis elementas yra ant varpo liemens nulietos inskripcijų kompozicijos. Jos žinomos ant Krekenavos ir Plungės [107 il] varpų. Abi šios kompozicijos įrėmintos stačiakampiais ornamentuotais rėmeliais. Stačiakampis teksto aprėminimas būdingas renesansiniams varpams. Vienas seniausių aprėmintų įrašų yra išlikęs ant 1544 m. Čenstakavos paulinų vienuolyno varpo Lenkijoje, jis turi renesansui būdingą *tabula ansata* pavidalą. Seniausias Lietuvoje įrėmintos inskripcijos pavyzdys yra ant mūsų aukščiau aptarto 1619 m. varpo iš Telšių, čia tekstą rėmina paprastas stačiakampis rėmelis. Ornamentuotą inskripcijos apvadą turi Josvainių bažnyčios 1634 m. varpas, jai aprėminti panaudota siaura lauro lapų pynė; platesnis ir rozetėmis papuoštas lauro lapų vainikas rėmina inskripciją ant tais pačiais metais nežinomo meistro nulieto Järva-Jaani bažnyčios varpo (Estija, dabar Tartu nacionalinis muziejus). Breutelto varpuose panaudotas inskripcijos aprėminimas daug sudėtingesnis – jį sudaro platoka tęstinio ornamento juosta, dekoruota raitytiniu augaliniu ornamentu, sudarytu iš plonytės šakelės užraitų su rugiagėlių, lelijų ir rozetiškų žiedų, taip pat granato vaisiais ir vynuogių kekėmis. Kaip galima spręsti iš ornamento pobūdžio ir preciziško atlikimo, šio ornamento matrica buvo pagaminta to paties nežinomo meistro, kaip ir aukščiau aptartas ornamentinių matricų garnitūras, o minėtas Kriaunų bažnyčios varpas rodo, kad ši ornamentinė juosta buvo derinama su mažojo formato lambrekeniniu ornamentu.

J. Breuteltas tiek ankstyvuosiuose varpuose, tiek ir nuliedintuose Lietuvoje įrašams daryti naudojo kapitalio šriftą, artimą klasikiniams pavyzdžiams. Vienintelis pastebėjimo vertas skirtumas yra ankstyvųjų varpų inskripcijose naudojama apversta „N“ raidė, kuri ant lietuviškų varpų jau nebesutinkama, tačiau Plungės varpo inskripcijoje panaudota apversta „Ƶ‘ raidė su humanistiniam šriftui būdingu skersiniu jos viduryje. Kaip divizoriai tarp žodžių Plungės, Krekenavos ir Viduklės varpuose naudojami aukščiau paminėto inskripcijos apvado fragmentas – vynuogių kekė, granatas, rugiagėlės žiedas, rozetė. Tai originalus ir kitur nesutinkamas inskripcijos pateikimo būdas. Pažymėtina, kad inskripcijų raidės, panašiai, kaip ir ant H. Betkerio varpų, buvo liejamos naudojant „pagalvėles“.

Baigiant J. Breutelto varpų apžvalgą tenka atkreipti dėmesį, kad šio meistro kūryba ankstyvuoju ir vėlyvuoju laikotarpiais labai skiriasi, susidaro įspūdis, kad Vakarų Europoje ir Lietuvoje nulieti varpai pagaminti dviejų skirtingų asmenų. Lietuvoje naudotos visai kitos ornamentų matricos, skiriasi puošybos komponavimo būdai. Lietuviškuose varpuose prancūziškas „akcentas“ vos jaučiamas, o Vokietijoje ir Olandijoje išlikę šio meistro kūriniai yra ryškūs prancūzų varpų mokyklos pavyzdžiai ir aiškiai skiriasi nuo vokiečių ar Nyderlandų meistrų nulietų instrumentų.

Jonas Breuteltas jaunasis? Užbaigiant Jono Breutelto kūrinių analizę, tenka vėl prisiminti M. Brenšteiną. Šis autorius garsiajam Vilniaus meistrui priskyrė dar du varpus, nulietus 1673 m. Pestlino (lenk. Postolino) katalikų bažnyčiai Vakarų Prūsijoje[570] (dabar Štumo pavietas, Pamario vaivadija, Lenkija). Ir išties, ant šių varpų yra meistro ženklas ir įrašas: „IOANNES BREVTELT / GOS MICH ANNO 1 6 7 3“, kas akivaizdžiai nurodo juos pagaminusį meistrą. Ant varpo liemens nulieta signatūra ir meistro ženklas jos viršuje labai primena analogišką kompoziciją ant mūsų aprašyto Heiloo bažnyčios varpo. Dar svarbiau – **meistro ženklas yra toks pats, kuris buvo naudotas J. Breutelto jo ankstyvuosiuose varpuose!**

[569] Martinaitienė, 3015, op. cit., p. 45.
[570] Brensztejn op. cit., p. 46, 47.

1999 m. šio darbo autorius Jurbarko bažnyčios šventoriuje rado varpą [70 il.], kuris, nors ir neturėjo nulietos meistro signatūros, tačiau buvo paženklintas tuo pačiu meistro ženklu [71 il.], kuris buvo nulietas ant paminėtų Pestlino varpų [72 il.] ir kurį M. Brenšteinas paskelbė nukopijavęs iš B. Schmido veikalo[571]. Jurbarko varpo frizo viduryje nulietas įrašas: „SERVA DEVS VERBVM TVVM ET FRANGE VIRES HOSTIVM COMMVИI SVMPTV REIPVB TILSEИSIS FVSA AИИO 1674“ (saugok tavąjį Dievo žodį ir sustabdyk priešų pajėgas, Tilžės miesto bendruomenės lėšomis nulietas 1674 metais). Taigi varpas buvo skirtas Tilžės bažnyčiai. Šio miesto maldos namams skirtoje publikacijoje nurodyta, kad 1674 m. *Johannas iš Marienverderio* (dabar *Kvidynas*, Pamario vaivadija, Lenkija) nuliejo Tilžės vokiečių bažnyčiai varpų porą. Vieno jų inskripcija sutampa su įrašu, esančiu ant Jurbarko varpo[572]. Tad galime teigti, kad instrumentas Jurbarke atsidūrė jau po Antrojo pasaulinio karo. Kad Johannas iš Marienverderio ir Jonas Breuteltas buvo vienas ir tas pats asmuo, leidžia nustatyti B. Schmido publikacija, skirta Vakarų Prūsijos varpams[573]. Šis autorius nurodė, kad 1670–1677 m. Marienverderyje dirbo iš Lotaringijos kilęs Jonas Breuteltas. Ir išties, ant 1677 m. nulieto Gross Gartzo bažnyčios varpo yra įrašas, nurodantis meistro kilmę, – *Joannes Breutelt* Lotharingus hoc opus faciebat[574] (Jonas Breuteltas lotaringas šį kūrinį pagamino). B. Schmido darbe taip pat nurodyta, kad 1678 m. šis meistras sugrįžo atgal į Lotaringiją[575]. Nežinome, iš kur paimta tokia informacija, tačiau didelė tikimybė, kad ji daugiau paremta logika, o ne istoriniais šaltiniais.

Iš įvairių publikacijų pavyko surinkti duomenų apie 8 minėto meistro tarp 1670–1677 m. nulietus varpus[576]. Kaip matyti iš Jurbarke saugomo varpo ir turimos kitų instrumentų fotofiksacinės medžiagos, J. Breutelto Marieverderyje nulieti varpai labai panašūs į Vilniaus bendravardžio meistro ankstyvuoju laikotarpiu liedintus varpus, kurie akivaizdžiai priklauso prancūzų varpų liejimo mokyklai ir mažai primena Vilniuje pagamintus instrumentus. Visų šių varpų liemenys perjuosti ornamentuotais dirželiais, papuoštais raitytiniu augaliniu ornamentu su rozetėmis. Graižo apačioje taip pat yra siauros ornamentinės juostos. Deja, jų pobūdį sunku įžiūrėti, tačiau Jurbarko ir Liessau varpus juosia iš gulsčių S formos riesčių sudaryta juosta, papuošta gilėmis ir kitais smulkiais augaliniais motyvais. Beveik visų varpų graižai nuo liemens atskiriami plačiais diržais. Juos sudaro trys rumbeliai su erdviais tarpais tarp jų, išimtis tėra tik Jurbarko varpas, kur šią juostą sudaro penki rumbeliai, išdėstyti nedideliais atstumais vienas nuo kito. Varpų frizai dviejų ir trijų dalių, suskaidyti horizontaliais rumbeliais. Jų viršuje ant visų mums žinomų varpų panaudotas tas pats vėlyvosios gotikos stiliaus ornamentas, sudarytas iš karūnėlės motyvo. Smaigus puošia stilizuotos heraldinės lelijos, išdėstytos pakaitomis su smulkiais trilapiais. Žemiau yra inskripcijų juostos su įrašais. Didžiojo Pestlino bažnyčios varpo inskripcijos juosta dviguba, kitų varpų – viengubos. Jurbarko, Kurzendorfo, Liessau varpų frizų apačią juosia smulkus vėlyvosios gotikos stilistikos arkatūros motyvas. Johanno

---

571 Schmid, 1909, op. cit., p. 309.

572 *Deutsche Kirche – ev.luth*. In: *Die evangelischen Kirchen im Stadtkreis Tilsit*. 2001. Letzte Änderung : Montag, 24. Januar 2011. Internete: http://www.tilsit–ragnit.de/tilsit/ti_kirchen_evang.html. Mažesnysis Tilžės vokiečių bažnyčios varpas buvo perlietas 1896 m.

573 Schmid, Westpreussiche, 1918, op. cit., p. 23.

574 Frydrychowicz, op. cit., p. 27.

575 Schmid, 1918, op. cit., p. 23.

576 G. M. Martinaitienės sudarytame J. Breutelto dirbinių kataloge nurodyti tik trys šiam meistrui priskirti varpai – du iki Antrojo pasaulinio karo priklausę Pestlino bažnyčiai ir šiuo metu Jurbarke saugomas Tilžės bažnyčios varpas (žr. G. M. Martnaitienė, 2014, op. cit., p. 104–106). Prie šio sąrašo reiktų pridėti neišlikusį porinį Tilžės bažnyčios varpą, taip pat šiuos varpus: 1670 m. varpą iš Königsdorfo (lenk. *Królewo*) katalikų bažnyčios(dabar Lenkija, Pamario vaivadija, Malborko pavietas), po Antrojo pasaulinio karo instrumentas saugomas Hemmendorfo (Salzhemmendorfo) ev. liuteronų šv. Vito bažnyčioje (Vokietija, Žemutinė Saksonija); 1674 m. nulietą varpų porą, skirtą *Liessau* (lenk. *Lisewo Malborskie*) katalikų bažnyčiai (dabar Lenkija, Pamario vaivadija, Malborko pavietas), didesnysis varpas šiuo metu saugomas Essen-Bergenborbecko katalikų šv. Bonifacijaus bažnyčioje (Vokietija, Rūro sritis), mažesniojo likimas nežinomas; 1677 m. varpo, priklausiusio Gross Gartzo(lenk. Wielki Garc) katalikų bažnyčiai (dabar Lenkija, Pamario vaivadija, Tčevo pavietas), likimas nežinomas.

iš Marienverderio varpai buvo gausiai puošiami įvairiais reljefais. Ant Jurbarko ir Liessau varpų liemens nulietas tas pats Kalvarijos grupę vaizduojantis reljefas, atremtas ant graižą nuo liemens skiriančio diržo. Tai keturių figūrų kompozicija, kurią sudaro Nukryžiuotasis, Sopulingoji Dievo Motina, šv. Jonas Evangelistas ir Marija Magdalena, suklupusi po kryžiumi. Reljefas renesansinis, jo matrica galėjo būti pagaminta dar XVI a. I p. Tai rodytų nutįsę Nukryžiuotojo perizonijaus galai, besidraikantys vėjyje, Magdalenos šukuosena – jos ilgi banguoti plaukai sudalinti į lygiagrečius pluoštus, ir šv. Jono „dubenėlio“ formos šukuosena. Vienas iš originaliausių elementų yra ant Postolino ir Gross Gartzo varpų nulieta apaštalų seka, sudaryta iš 12 reljefų, vaizduojančių šventuosius asmenis iki juosmens, su jiems būdingais atributais. Apaštalų atvaizdai išdėstyti frizo apačioje ir pakeičia apatinę ornamento juostą. Toks sprendimas mūsų geografinėse platumose sutinkamas itin retai, greičiausiai jis būdingesnis vėlyvosios gotikos ir renesanso sandūros Lotaringijos varpams. Iš naujesnių elementų paminėtinos Jurbarko varpo pečius puošiančios manieristinės sparnuotos angelų galvutės, išsiskiriančios itin aukšta kakta, dekoruotos draperijomis ir perlų vėriniais. Jų matricos gali būti datuojamos XVI a. pab. – XVII a. pr. Baroko epochą primena tik ant Jurbarko ir Pestlino didžiojo varpo nulietas Kristaus biustas, pasuktas profiliu į kairę. Marieverderio meistras varpus puošė ir kitais reljefais: Mozės, Gerojo Ganytojo, Apreiškimo Marijai, šv. Jono Evangelisto. Karūnos ąsos suapvalintos, ir tik Jurbarko varpe jos dekoruotos hermomis su manieristinėmis moterų galvutėmis, joms būdingos aukštos kaktos, kaklus ir ausis puošiančios draperijos, o hermų liemenys papuošti skiltėtu motyvu, primenančiu cekinų ornamentą. Įrašai ant varpų, kaip matyti iš Jurbarko varpo, buvo modeliuojami nenaudojant pagalvėlių, dėstant raides tiesiogiai ant instrumento paviršiaus. Naudotas kapitalis, iš specifinių bruožų – apversta „N“ raidė ir iš humanistinio šrifto paveldėta „I“ raidės rašyba su dviem taškais liemens viduryje.

Iš pateikto aprašymo susidaro sveiku protu sunkiai paaiškinamas vaizdas – atrodo, kad Marienverderyje tarp 1670–1677 m. varpus liejo tas pats Jonas Breuteltas, kuris 1613–1618 m. dirbo Nyderlanduose ir Vokietijoje, o vėliau ilgiems metams buvo pradingęs. Savaime suprantama, jog nėra lengva patikėti, kad, praėjus daugiau kaip 50 metų, kitame Europos kampe pradėtų dirbti tas pats itin garbaus amžiaus meistras (paskutinio varpo nuliejimo metu 1677 m. galėjęs turėti ne mažiau kaip 85 metus) ir dar praradęs visas tas pažangias savybes, kurios buvo būdingos jo varpams, nulietiems Vilniuje jo brandos periodu. Lygindami Johanno iš Marienverderio ir Jono Breutelto ankstyvuosius varpus galime pastebėti, kad ornamentams naudojamos skirtingos klišės – sutampa tik meistro ženklas ir rankos su ištiestu rodomuoju pirštu elementas, kuris panašiai komponuojamas (nukreiptas į meistro ženklą) 1613 m. Heiloo ir 1674 m. Liessau varpuose. Senoviški XVI a. pirmąją pusę siekiantys ornamentai, kai kurie reljefai (Kalvarijos grupė, apaštalai?), humanistinio kapitalio elementai – apversta „N“ raidė bei „I“ su taškais stiebelio viduryje – rodo, kad Marienverderyje varpus galėjo lieti garbaus amžiaus konservatyvus meistras, puoselėjęs archajiškas seno amatų centro tradicijas. Tenka pripažinti, kad neturime vienareikšmio šios situacijos paaiškinimo. Akivaizdu, kad tą patį meistro ženklą galėjo naudoti arba tas pats meistras, arba jo įpėdinis. Tad greičiausiai reiktų pripažinti G. M. Martinaitienę esant teisią, kad Marienverderyje dirbęs Jonas Breuteltas buvo vilniškio meistro sūnus Jonas, kuris yra minimas istoriniuose dokumentuose tarp kitų Jono Breutelto vaikų. Taip galima būtų paaiškinti to paties Vakarų Europoje ir Marienverderyje naudoto meistro ženklo kilmę, ypač prisimenant, kad J. Breuteltas Vilniuje naudojo kitą ženklą, tad senasis jam nebebuvo reikalingas. Kaip viena iš hipotezių galėtų būti prielaida, kad Joną Breuteltą jaunesnįjį amato paslapčių turėjo mokyti ne tėvas, bet kitas jam artimas asmuo. Greičiausiai kuris nors iš numanomų vilniečio Jono Breutelto brolių, taip pat besivertusių varpų liejimu. Minėto meistro pagalbininkas ir įpėdinis galėjo būti jo brolio sūnus Jonas, vienas iš daugiavaikės šeimos vaikų, išsiųstas globoti artimam giminaičiui. Tarpinis šios hipotezės patvirtinimas yra faktas, kad Jonas Breuteltas jaunesnis 1668 m. jau

nebegyveno Vilniuje[577]. Taip galima paaiškinti tiek šimtamečių matricų, tiek prancūziškos varpų liejimo tradicijos, tiek ir lotaringiškojo patriotizmo (*Lotharingus hoc opus faciebat*) perdavimą jaunajam meistrui. Galima manyti, kad šios sunkiai šiuo metu išsprendžiamos problemos sprendimo raktas ateityje greičiau gali būti ne atsitiktinai rastas nežinomas dokumentas, bet nustatymas, kuris iš senesnių meistrų ir kada naudojo ant Johanno iš Marienverderio varpų nulietų reljefų matricas.

Jonas Delamarsas – Breutelto tradicijos tęsėjas

Jonas Delamarsas neabejotinai buvo reikšmingiausias XVII a. antrosios pusės varpų liejikas Lietuvoje, pasižymėjęs darbštumu ir nuliejęs daug šių instrumentų. Pastaruoju metu jis yra ir plačiausiai žinomas Lietuvos varpų liejikas, jo vardas dažnai minimas tiek mokslinio pobūdžio veikaluose, tiek ir įvairiose populiariose publikacijose, kur neretai vadinamas „garsiausiu ir geriausiu Vilniaus varpų liejiku“, o J. Delamarso asmuo tapo net populiaraus K. Sabaliauskaitės romano *Silva rerum* personažu. Į Lietuvos dailės istoriją J. Delamarsą įtraukė ir pirmasis itin teigiamai jo kūrinius įvertino M. Brenšteinas, skrupulingai surinkęs meistro gyvenimo faktus ir parašęs pirmąją biografiją, ją papildydamas žiniomis apie 32 tuomet žinotus šio meistro varpus[578]. Per beveik šimtą metų nuo minėto autoriaus knygos pasirodymo, naujų šaltinių apie J. Delamarso gyvenimą atsirado nedaug, nors informacijos apimtis apie jo varpus išaugo (dabar jo nulietų varpų žinoma 50), tačiau realiai turimų instrumentų skaičius sumažėjo, ir tai buvo dramatiškų XX a. politinių įvykių pasekmė. Šioje mūsų darbo dalyje bandysime naujai pažiūrėti į J. Delamarso biografiją ir pirmą kartą įvertinti jo kūrinius dailės istorijos aspektu.

Biografiniai duomenys. Kada ir iš kur į Vilnių atvyko J. Delamarsas, nėra žinoma, nežinoma ir jo gimimo data bei vieta. Neabejotina tik, kad meistras buvo prancūzų kilmės ir visų greičiausiai buvo kilęs iš Lotaringijos. Apie tai galime spręsti iš ankstyviausio mums žinomo meistro parašo – *Jean de Lamarche* [1656][579]. Vėliau prancūziška vardo forma buvo pakeista į lenkišką – *Jan delamarche* [1668], o kitų asmenų rašytuose dokumentuose meistras buvo įvardijamas šalia pagrindinės formos *Joannes / Jan Delamars*, taip pat ir kaip *Delemars* ar *Delimars*[580]. Ant Delamarso liedintų varpų esančiose signatūrose dominuoja lotynizuota pavardės forma *Delamars*, nors retsykiais pasitaiko ir prancūziškas variantas: *Delamarche* (1669 m. Kernavės, 1672 m. Geranainių, 1676 m. Pažaislio bažnyčių varpai).

Originali meistro pavardės forma *de Lamarche*, lietuviškai reiškia *iš Lamarkos* ir yra siejama su vietovardžiu *Lamarka* (pranc. *Lamarche*). Miestas tokiu pavadinimu yra Lotaringijoje, visai greta mūsų aukščiau aptarto Lotaringijos varpų liejikų regiono. Nors pavardė yra pravardinės kilmės ir reiškia žmogų, kilusį iš šio miesto, tai nėra nuoroda į meistro kilmę, taip turėjo būti pramintas vienas iš meistro protėvių, kurį laiką gyvenęs Lamarkoje ir vėliau pakeitęs gyvenamąją vietą. Nors Lotaringijos varpų liejikų sąrašuose nepavyko rasti meistrų tokia pavarde, tačiau kitas meistras tokia pačia pavarde XVII a. minimas daug arčiau Vilniaus, Liubline.

Didelė tikimybė, kad **Mikalojus** (lot. Nicolaus, lenk. Mikołaj) **Delamarsas** buvo vyresnysis Jono brolis (?), taip verčia manyti jų biografijų paralelės: abiejų meistrų buvo vienodos ir

[577] Jono Breutelto jaunesnio ir jo brolio Mikalojaus parašų nėra 1668 m. sudarytame Breuteltų šeimos nuosavybės pardavimo akte, žr. G. M. Martnaitienė, 2014, op. cit., p. 131.
[578] Brensztejn, op. cit., p. 49–71.
[579] Ibidem, p. 51.
[580] Martinaitienė, 2014, op. cit., p. 136, 138.

gana retos prancūziškos pavardės (kas nurodo ne tik bendrą kilmės šalį, bet ir giminystę), abu vertėsi tuo pačiu amatu, buvo maždaug panašaus amžiaus ir buvo atsidūrę viename, itin toli nuo gimtinės nutolusiame regione. Pirmą kartą M. Delamarsas paminėtas įraše ant 1636 m. varpo, priklausiusio Knišino bažnyčiai Palenkėje, visai greta tuometinės LDK sienos. Įrašas skelbė, kad instrumentą nuliedino du meistrai – „JOANNES GRANDPIERRE, NICOLAUS DELAMARCHE“[581]. Šis įrašas yra itin svarbus, nes iš jo galima spręsti Mikalojų Delamarsą buvus keliaujančiu varpų liejiku ir dar mažai patyrusiu, nes keliavo ir dirbo ne vienas, bet su vyresniu kompanionu (jo pavardė įrašyta pirma).

Garsus lenkų jėzuitų istorikas J. Paszenda SJ ne taip seniai parašė nedidelę apybraižą, paskirtą Delamarsų šeimai[582]. Ten paskelbti duomenys rodo, kad Mikalojus Delamarsas Liubline pirmą kartą paminėtas 1654 m. Tų metų spalio 13 d. jis, greičiausiai jau perkopęs penktą dešimtį, vedė jauną vietinę merginą iš sunkioje padėtyje atsidūrusios šeimos [583] . M. Delamarsas, užbaigęs keliaujančio meistro karjerą ir sukūręs šeimą, Liubline apsigyveno greičiausiai tik prieš vestuves, nes 1655 m. jis dar nebuvo miesto pilietis (*civis*). Neilgam laikui praėjus, M. Delamarsas ne tik įgijo miestiečio teises, bet 1657 m. jau pats pradėjo eiti pareigas Liublino miesto magistrate, iš pradžių tapęs suolininku, o 1659 m. tarėju[584], kuriuo dirbo iki pat mirties 1671 m.[585] Tai, kad meistras užėmė tokias svarbias pareigas, rodo, kad, klajodamas po Lenkiją, jis ne tik prasigyveno, bet ir turėjo gerai išmokti šios šalies kalbą. M. Delamarsas turėjo tris sūnus – Joną Ignotą (1656–1719), Adomą Mikalojų (1660–1729) ir Mykolą Stanislovą (1668–*1725*), visi jie tapo jėzuitais[586], o Mykolas – net Podolės Kameneco vyskupu sufraganu.

Mikalojus Delamarsas buvo žinomas savo meto varpų liejikas, dokumentuose vadinamas *fusor aeramentarius*, t.y. *varialiejys* – meistras, liejantis dirbinius iš vario lydinių. Tai, kad meistras buvo aukštai vertinamas amžininkų, rodo jam patikėtas ypač sunkus ir garbingas užsakymas – perlieti Zamostės katedros didįjį varpą. M. Delamarsas šį instrumentą perliejo 1662 m. iš senesnio trofėjinio varpo, pagrobto Maskvėnijos žemėse, Stepono Batoro žygio į Pskovą metu. Varpas vienas iš didžiausių Lenkijoje, sveria apie 4300 kg, jo apatinis skersmuo 160 cm[587]. Šis varpas yra vienintelis išlikęs mums žinomas M. Delamarso gaminys.

Trumpai aptarus Mikalojaus Delamarso biografiją, paaiškėja ir galimas jo brolio (?) Jono kelias į Lietuvą. Jau esame nurodę ne vieną pavyzdį, kai iš Lotaringijos keliaujantys varpų liejikai dirbdavo ne atskirai po vieną, bet grupėmis po kelis. Grupes paprastai sudarydavo artimi giminaičiai. Toks darbo ir kelionių būdas turėjo būti dar labiau motyvuotas dirbant tolimuose kraštuose ir negrįžtant žiemoti į gimtinę. Tad yra didelė tikimybė, kad tam tikrą laiką abu Delamarsai taip pat galėjo dirbti kartu, tad greičiausiai vyresniojo brolio jau išbandytais keliais Jonas Delamarsas ir nukeliavo į Abiejų Tautų Respubliką.

Apie J. Delmarso įsikūrimą Vilniuje duomenų nėra, tačiau tai turėjo būti susiję su čia dirbusiu tautiečiu (o gal ir giminaičiu?) J. Breuteltu. Būtent su šiuo liejiku, tiksliau jo veiklos galutiniu laikotarpiu, ir reiktų susieti Jono Delamarso įsikūrimą Vilniuje. Realios yra dvi viena kitai

---

581 Kułak, Ryżewski, 2012, op. cit., p. 193, 194.

582 Paszenda, Jerzy. Lubelska rodzina Delamars. *In: Studia nad sztuką renesansu i baroku***.** T. IV / red. J. Lileyko. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000, s. 105–114.

583 Paszenda, op, cit., p. 106.

584 Riabinin, Jan. *Rada miejska lubelska w XVII wieku*. [Materjały do monografji M. Lublina ; nr 3]. Lublin: Wydawnictwa magistratu m. Lublina, 1931, s. 41–43.

585 Riabinin, op. cit., p. 4.

586 Ibidem.

587 Najciekawsze dzieła sztuki na Zamojszczyźnie.2007. In: *Zamość*. Internete: http://www.robertkusmierz.com/zamosc/zamosc.php?d=kultura&a=dziela_sztuki.

neprieštaraujančios galimybės – J. Delamarsas galėjo būti J. Breutelto pagalbininkas arba jį pakeisti Vilniaus patrankų liejykloje. Pirmąją galimybę paremtų faktas, kad Jonas Delamarsas buvo gerai pažįstamas su J. Breutelto našle ir, kaip matosi iš išlikusių dokumentų, ją globojo – 1668 m. jis liudijo Breuteltienei parduodant žemės sklypą[588]. O 1671 m. bylos dokumentai nurodė, kad pas šį meistrą buvo padėti Breutelto našlės pinigai[589]. Tai gali reikšti arba giminystę, arba profesinį solidarumą, atsiradusį iš seniau egzistavusių darbinių santykių.

Nors tiksli J. Delamarso atvykimo į Vilnių data nežinoma, tačiau mažai abejotina, kad čia jis gyveno iki 1655 m. karo ir greičiausiai čia būdamas vedė. 1655 m. rusų kariuomenei artėjant prie Vilniaus, didelė dalis turtingesnių jo gyventojų pasitraukė iš miesto ir prieglobsčio ieškojo Prūsijos žemėse. Tarp šių pabėgėlių buvo ir Jonas Delamarsas. Apie tai žinome iš priesaikos teksto, kurį turėjo pasirašyti pabėgėliai iš Lietuvos, taip prisiekdami ištikimybę ir paklusnumą Švedijos karaliui ir Brandenburgo kurfiustui. Šias deklaracijas turėjo pasirašyti šeimos galva ne tik savo, bet ir visos šeimos, taip pat tarnų ir savo baudžiauninkų vardu. Po J. Delamarso deklaracija yra jo signeto antspaudas ir parašas su prierašu prancūzų kalba: *Jean de Lamarche pour soy et sa famme*[590] (Jonas Delamarsas už save ir savo žmoną). Taigi meistras 1655 m. viduryje, prieš pasitraukdamas iš Vilniaus, jau turėjo būti vedęs, kaip aiškėja iš vėlesnių dokumentų, žmonos vardas buvo Zuzana. Vaikų skaičius nėra tiksliai žinomas, manoma, kad J. Delamarsas turėjo sūnų Joną ir greičiausiai jaunesnį Adomą Kazimierą, gimusį 1664 m. sausio 22 d. Atkreiptinas dėmesys, kad sūnų vardai tokie patys, kaip ir Mikalojaus Delamarso, tai netiesiogiai dar kartą patvirtina artimą abiejų varpų liejikų giminystę, be to, vilnietis Adomas Delamarsas, taip, kaip ir jo giminaičiai iš Liublino, įstojo į jėzuitų ordiną. Noviciatą perėjo Vilniuje, studijavo Vilniaus akademijoje, vėliau dirbo įvairiose jėzuitų įstaigose, buvo pamokslininku, vadovavo Kražių kolegijai, buvo popiežiškojo aliumnato regentu, dėstė teologiją, filosofiją, kanonų teisę, galop tapo Vilniaus akademijos teisės fakulteto dekanu, mirė 1735 m.[591]

Jei patikimų duomenų apie Delamarso gyvenimą iki maskvėnų antplūdžio nėra, tai, išlaisvinus Vilnių, jis ne kartą minimas įvairiuose dokumentuose jau nuo 1662 metų. Žinoma, kad 1663 m. J. Delamarsas jau turėjo didelį mūrinį namą (*wielka kamienica Delamarsowska*[592]) reprezentacinėje Pilies gatvėje, kuri įėjo į pagrindinį miesto traktą, jungusį pilį su Aušros vartais. Nėra žinoma, ar šis galbūt smarkiai sugriautas namas buvo nupirktas po karo, buvo gautas kaip žmonos kraitis, ar įgytas kitu būdu. Kad ir kaip būtų, tai neturėjo būti pigi nuosavybė ir šalimais negalėjo būti įrengta liejykla, kuri turėjo veikti už miesto gynybinių sienų.

Jono Delamarso mirties data nėra tiksliai žinoma, paskutinis varpas, turintis Delamarso signatūrą, nulietas 1688 m. Dar vienas šio meistro dirbtuvei priskiriamas instrumentas, nulietas 1690 m., yra be meistro parašo. M. Brenšteinas nurodo, kad 1690 m. liepos 21 d. didelis mūrinis Delamarso namas buvo jo žmonos nuosavybė ir kad ji ten gyveno „viena“[593] Taigi J. Delamarsas tuo metu jau buvo miręs. Delamarso žmona Zuzana pragyveno vyrą keliolika metų, paskutinį kartą dokumentuose ji minima 1702 m.

J. Delamarsas – paskutinysis Vilniaus patrankų liejikas. Skyriaus pradžioje iškelta hipotezė apie J. Delamarso darbą Vilniaus patrankų liejykloje, neturint tai patvirtinančių dokumentų,

588 Martinaitienė, 2014, op. cit., p. 131.
589 Ibidem, p. 136–141.
590 Brensztejn, op. cit., p. 50, 51.
591 Ibidem, p. 66–67, Paszenda, op. cit., p. 113.
592 Drėma, Vladas. *Vilniaus namai archyvų fonduose*. Knyga II. Vilnius: Savastis, 1998, p. 14.
593 Brensztejn, op. cit., p. 63.

yra sunkiai įrodoma. Tačiau neabejotina, kad šis meistras save pristatydavo visų pirma kaip patrankų liejiką, kas greičiausiai to meto visuomenės akyse turėjo būti laikoma „kilnesne“ profesija už daugelį kitų, tenkinusių paprastus buitinius poreikius. Ant jau minėto 1656 m. priesaikos teksto buvo atspaustas meistro vardinis signetas, jo atspaude buvo pavaizduota patranka, o virš jos varpas ir dvi žvaigždutės viršutiniuose kampuose [73 il.]. Kompozicija primena to meto prancūziškus varpų liejikų ženklus – juose taip pat visada vaizduojamas varpas, tačiau patrankos juose būna nedažnai ir greičiausiai tik tuo atveju, kai meistras vertėsi jų gamyba. O retai pasitaikančiuose baroko epochos vokiškuose ženkluose buvo daug mažiau nuorodų į profesijos pobūdį ir galėjo būti vaizduojami įvairūs su ja nesusiję motyvai – grifonai, gėlės, širdys ir pan. Tad turime šiokį tokį pagrindą manyti, kad J. Delamarsas iki pasitraukimo į Prūsiją jau liedino patrankas, o galbūt net buvo paskutinysis Vilniaus patrankų liejyklos meistras (?).

Dar aiškiau J. Delamarsą apibūdina mūsų ne kartą jau minėtas 1671 m. Vilniaus magistrato teismo dokumentas, kuriame meistras įvardintas kaip *Famatus Joannes Delimars Civis et Tormentorum bellicorum fusor*[594] (garsusis Jonas Delamarsas, miesto pilietis ir karo pabūklų liejikas). Šiuo atveju tenka dar kartą grįžti prie Jono Delamarso sūnaus Adomo. J. Paszenda pateikia ištrauką iš jo kilmę apibūdinančio dokumento, kuriame rašoma: *tėvas prancūzas, Lietuvos kariuomenės artilerijos karininkas ir Biržų pilies komendantas*[595]. Galima būtų nekreipti dėmesio į šį greičiausiai paties Adomo padiktuotą tekstą, kuriame akivaizdus jaunatviškas bandymas tuščiai pasipuikuoti – J. Delamarsas niekada nebuvo Biržų pilies komendantu. Tačiau šioje citatoje galima rasti ir realių įvykių atgarsių. E. Tiškevičius nurodė, kad 1665 m. kunigaikščio Boguslavo Radvilos į Biržų pilį atsiustas *giseris* [=liejikas] *de la Marsas* tvarkė patrankėles, paimtas prie Iberpolio“[596]. Šioje informacijoje yra abejotina vieta – *Iberpolis* – vokiškai *Oberpahlen* – vietovė centrinėje Estijoje ir dabar vadinasi *Põltsamaa*[597], šią vietovę dar 1621 m. užėmė švedai, ir neturime duomenų, kad ten per 1654–1662 m. karą būtų vykę mūšiai, kuriuose būtų dalyvavusi Abiejų Tautų Respublikos kariuomenė, nebent tai kita, arčiau esanti vietovė. Tačiau, nepaisant šios smulkmenos, akivaizdu, kad tuo metu Biržų pilyje darbavosi J. Delamarsas, ir jam galbūt tuo metu priklausė Biržų arsenalo priežiūra. Archeologė R. Songailaitė nurodė, kad jau 1659 m. Biržų pilyje *dirbo garsus patrankų ir varpų liejikas Joahnessas* [taip] *Delamarsas, kuris liejo patrankas ir vadovavo arsenalui*[598]. Deja, šaltinis, patvirtinantis šį teiginį, nėra nurodytas. Abejonių kelia šios citatos teiginys, kad Biržuose buvo liejamos patrankos, tačiau 1659 m. data Biržų piliai yra reikšminga – tais metais ji buvo atsiimta iš švedų. Pilies savininkas Boguslavas Radvila tuo metu buvo Prūsijos vietininkas ir daugiausiai gyveno Karaliaučiuje. Greičiausiai bus teisus M. Brenšteinas, teigdamas, kad į šį miestą pasitraukęs J. Delamarsas galėjo pažinoti B. Radvilą[599], o, kaip rodo jo veikla Biržų pilyje, buvo tapęs ir šio didiko samdomu tarnautoju.

Istoriniai dokumentai liudija, kad J. Delamarsas 1662 m. rugpjūčio mėn. tikrai buvo Vilniuje, o nuo 1663 m. mokėjo miestui mokesčius už turimą nekilnojamąją nuosavybę. Tačiau mokesčių mokėjimas nėra argumentas, kad tuo pat metu meistras negalėjo tarnauti pas B. Radvilą ir vykdyti pavedimus Biržuose, Slucke ar Karaliaučiuje. Taip verčia manyti faktas, kad, 1662 m. nuliejus pirmuosius mums žinomus varpus, kiti varpai dienos šviesą išvydo tik 1668 m., ir tik nuo tų metų prasidėjo intensyvus varpų liejimas. Nežinome pareigų, kurias J. Delamarsas ėjo pas B. Radvilą,

[594] Martinaitienė, 2014, op. cit., p. 138.
[595] Paszenda, op. cit., p. 112.
[596] Tyszkiewicz, 1869, op. cit., p. 54.
[597] Mikulski, Krzysztof; Rachuba, Andrzej. *Urzędnicy inflanccy. XVI–XVIII wieku. Spisy*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994, s. 34.
[598] Songailaitė, Roma. Biržų pilies arsenalas. In: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje2010 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2011, p. 190.
[599] Brensztejn, op. cit., p. 53, 54.

galima tik spėlioti, ar tuo metu J. Delamarsas tarnavo kaip artileristas (ne itin patikimas sūnaus Adomo liudijimas), dirbo cekvartu (epizodas Biržų pilyje) ar liedino patrankas, galbūt B. Radvilai priklausiusioje Slucko liejykloje arba Karaliaučiuje, kur greičiausiai pačiam B. Radvilai prižiūrint buvo perliejamos naudoti netinkamos Biržų pilies patrankos[600].

Paskutinį kartą J. Delamarsas, kaip turintis reikalų su artilerija, paminėtas 1676 m. Tuomet, besiruošiant Jono Sobieskio karūnavimo iškilmėms, Vilniaus magistratui meistras paskolino nenustatytą skaičių saliutinių patrankėlių (*działka wygodził do salw wiwatowych*) (!), už tai buvo sumokėta 12 auksinų, skirtų „ponui Delamarsui pavaišinti“ [601]. Tad greičiausiai J. Delamarsas retsykiais liedindavo jau ne karo veiksmams skirtus pabūklus, bet daug mažesnes saliutines patrankėles, kurios tuo metu buvo dažnai naudojamos švenčių metu ne tik aristokratų namuose, bet ir bažnyčiose. Pabaigoje tenka pastebėti, kad nė vienas J. Delamarso nulietas patrankos vamzdis nėra išlikęs, apie tokius įtaisus neužsimena ir mums žinomi istoriniai šaltiniai.

J. Delamarso nulieti varpai ir jų puošyba. Pavyko surinkti duomenų apie 50 J. Delamarso varpų, kurie greičiausiai tesudaro mažesniąją dalį visų jo nulietų instrumentų. Tik 19 varpų išliko iki mūsų dienų. Iš jų net šeši yra vadinamieji laikrodžių varpai – specifinės formos ir paskirties instrumentai. Likę šeši varpai neturi signatūrų ir priskirti Delamarsui šio darbo autoriaus remiantis sandaros elementų analize, tai: Kernavės (1662), Inturkės (Rudesos) (1671), Kriaunų (1673), Veprių (1675), Pikelių (1681) ir Pašušvio (1690) bažnyčių varpai (pastarasis galbūt yra paskutinis meistro dirbinys, tačiau neatmestinas variantas, kad tai jau pomirtinis dirbtuvės gaminys). Taigi tik 13 instrumentų yra neabejotinai nulieti J. Delamarso. Visi paminėti varpai yra Lietuvos Respublikoje, Baltarusijoje šiuo metu nėra žinomas nė vienas išlikęs instrumentas. Latvijoje iki Antrojo pasaulinio karo būta dviejų Delamarso varpų: Carnikavo liuteronų (1675) ir Indricos katalikų (1683) bažnyčiose, tačiau jų likimas nebeatsekamas.

Analizuojant J. Delamarso varpus krenta į akis didelis panašumas į J. Breutelto liedintus instrumentus, kuris liudija ne atsitiktinį, bet sisteminį pobūdį turėjusią įtaką. Tai leidžia daryti išvadą, kad J. Delamarsas greičiausiai buvo J. Breutelto mokinys. Vis dėlto nėra argumentų, leidžiančių teigti, kad J. Delamarsas buvo J. Breutelto dirbtuvės perėmėjas: J. Breutelto turėtų matricų originalai nebebuvo naudojami liejant J. Delamarso varpus. Galima spėti, kad jos greičiausiai buvo sunaikintos 1655–1661 m. Vilnių okupavus rusų kariuomenei.

Žinant J. Delamarso kilmę, būtų galima tikėtis jo varpuose pamatyti Lotaringijos meistrams būdingų bruožų, visų pirma tą pačią modulinę sistemą, taikomą konstruojant varpus. Tačiau J. Delamarso liedinti bažnytiniai varpai proporcijomis skyrėsi nuo XVII a. Lotaringijos meistrų gamintų instrumentų, kuriems daugiausiai buvo būdingas išilgintas vadinamasis manieristinis formos tipas su plačia viršutine korpuso dalimi. Nors J. Delamarso varpų apatinės dalies proporcijos ir siluetas panašūs, tačiau korpuso viršutinė dalis paprastai maždaug 25 proc. trumpesnė ir priminė gotikinę varpų formą, kuri nuo baroko epochos pradžios dominavo didelėje Europos dalyje. J. Delamarso varpams būdingas nedidelis ir neakcentuotas graižas, tolygiai pereinantis į liemenį, ir platoka viršutinė korpuso dalis, jos skersmuo dažnai sudaro apie pusę ar šiek tiek daugiau apatinio skersmens. Panašus proporcijų ir silueto tipas labai primena J. Breutelto liedintus varpus. J. Delamarsas išsaugojo kai kuriuos prancūziškiems varpams būdingus elementus: suapvalintus pečius, frizo viršutinės ornamentinės traukos vietą ties pečių lenkimu ir puslankiu išlenktas karūnos ąsas, tačiau varpo liemuo

[600] Tyszkiewicz, op. cit., p, 55.
[601] Brensztejn, op. cit., p. 59.

neperjuosiamas ornamentuotu dirželiu, graižas taip pat nedekoruojamas ornamentais. Visi šie išvardinti bruožai būdingi ir J. Breutelto varpams.

Tiek Vakarų Europoje, tiek ir Lietuvoje laikrodžių varpų, vadinamųjų *cimbolų*, formos itin skiriasi nuo paprastų bažnytinių varpų. Tai būdinga ir J. Delamarso liedintiems laikrodžių varpams, kurie visada yra vienodos formos ir primena kresną sutrumpintą bažnytinį varpą. Delamarso liedintiems cimbolams būdingas raiškus siluetas, proporcijos nėra per daug suspaustos, kaip kai kurių Vidurio Europos varpų, ir lengvai apskaičiuojamos – instrumento korpuso aukštis ir viršutinis skersmuo visada vienodo dydžio ir sudaro apie pusę apatinio skersmens.

J. Delamarso varpai išsiskiria specifiniu instrumento liemenį nuo graižo skiriančiu dirželiu. Toks elementas paprastai neturi didesnės reikšmės varpų puošyboje, todėl dažniausiai būna formuojamas mechaniškai, remiantis tais įpročiais, kurie buvo įgyti kartu su amato pradmenimis. Šio elemento forma retai keičiasi veikiama naujų tendencijų, tačiau gali kisti atsižvelgiant į instrumento dydį. Lotaringijos meistrų varpuose šis dirželis įgaudavo plačios juostos pavidalą ir ją sudarydavo 3–7 nestori rumbeliai. Galima išskirti du tipus – vieną jų sudaro 5–7 dažniausiai vienas greta kito išdėstyti rumbeliai. Antrąjį tipą sudaro tik trys rumbeliai su platokais tarpais tarp jų. Ant J. Delamarso varpų sutinkama tiktai antrojo tipo juosta. Didesniuose varpuose centrinis rumbelis paprastai išskiriamas jį komponuojant ant siauro aukštesnio reljefo „takelio“. Pažaislio ketvirtiniame laikrodžio varpe (1676 m.) šioje juostoje nulieta meistro signatūra primena Italijoje liedintus varpus. Toks sprendimas neturi analogų tarp Lietuvos ar Prūsijos varpų. Panašios varpo graižą nuo liemens skiriančios juostos buvo naudotos ir J. Breutelto, tačiau šis meistras neretai rumbelius dekoruodavo manierizmui būdingu virvelės motyvu, kurio pas J. Delamarsą jau nebėra. Abiejų meistrų naudota dirželio forma nėra sutinkama nei ant senesnių Lietuvos, nei ir ant iš Prūsijos įvežtų varpų. Šiuose instrumentuose graižas nuo liemens atskiriamas dažniausia stambokais rumbais, kurių gali būti nuo vieno iki trijų, jie dažniausiai išdėstomi vienas greta kito. Jono Delamarso vyresnysis brolis (?) Mikalojus taip pat negalėjo padaryti įtakos savo giminaičiui, nes, kaip galima matyti iš 1662 m. liedinto Zamostės varpo, laikėsi lotaringiškų tradicijų ir šį elementą sukomponavo iš šešių rumbų ir vieno siauresnio, dekoruoto virvės motyvu.

Delamarso ornamentika. J. Delamarso varpų korpusų viršų visada puošia puošnus ornamentinis frizas. Jo sandara, išskyrus 1662 m. Kernavės varpą, labai panaši – apačioje yra svarbiausias puošybos elementas – lambrekeninės kompozicijos ornamento trauka, o frizo viršuje – smulkesnis dantytas ornamentas, tačiau jis jau primena ne gotikinį karūnėlės motyvą, bet kreneliažą, sudarytą iš ornamentuotų lapelių. Vienintelis 1673 m. Kriaunų bažnyčios varpas frizo viršuje turi juostinį ornamentą. Frizo viduryje dažniausiai dedama inskripcijos juosta, ji visada įrėminama stambokais rumbeliais. 1670 m. Skarulių ir 1679 m. Alsėdžių bažnyčių varpai turi ne vieną, bet dvi rumbeliais įrėmintas įrašams skirtas juostas. Retsykiais frizai neturėdavo inskripcijos juostos, toks sprendimas matyti Vilniaus arkikatedros 1673 m. ir Alytaus šv. Liudviko bažnyčios 1669 m. varpuose, kur vietoje jos frizo horizontalioji ašis pabrėžta stambiu rumbu. Toks „nebylus“ frizas Lietuvoje liedintuose varpuose sutinkamas itin retai.

J. Delamarsas naudojo daug ornamentams skirtų matricų – jų pavyko identifikuoti net 11 skirtingų tipų. Tokia matricų įvairovė nebūdinga kitiems Lietuvos varpų liejikams. Svarbiausią reikšmę instrumento puošyboje turintis apatinis frizo ornamentas, panašiai kaip naudotas J. Breutelto, turėjo tris formatus, kurie buvo taikomi atsižvelgiant į gaminamo varpo dydį. Visas didžiojo formato ornamentas yra išlikęs ant vienintelio valandas mušančio Pažaislio vienuolyno laikrodžio varpo. Išliko ir viena šio ornamento kopija, padaryta nuo seno perlieti skirto 1671 m. Vilniaus katedros varpo ir

1822 m. D. Venerio perkelta ant naujo varpo, šiuo metu saugomo Rokiškio bažnyčioje. Visi kiti didieji J. Delamarso varpai buvo prarasti per Pirmąjį pasaulinį karą. Dar ant dviejų mažesnių varpų yra daliniai didžiojo formato matricos atspaudai – atspausta tik šio ornamento apatinė dalis. Tokie motyvai panaudoti ant Vilniaus šv. Mykolo bažnyčios [602] (1676) ir Kėdainių bažnyčios (1684) varpų. J. Delamarsas pirmasis iš Lietuvos varpų liejikų instrumentams dekoruoti pradėjo naudoti ne visos matricos atspaudus, bet tam tikro jos fragmento, taip paįvairindamas varpų puošybą ir sudarydamas didesnės įvairovės įspūdį. Šį principą šimtmečiu vėliau itin dažnai taikė Vilniuje dirbęs Antanas Apanavičius.

Viduriniojo formato lambrekeninis ornamentas puošia daugumą mums žinomų J. Delamarso varpų. Jis itin panašus į didžiojo formato ornamentą, tik kiek mažesnis [75 il.]. Abiejų formatų „lambrekenai“ itin primena J. Breutelto naudotus analogus, tačiau jiems neprilygsta menine kokybe – gaminant matricas atsisakyta smulkiausių elementų, sudėtingų formų smulkūs gėlių žiedai pakeisti paprastesniais rozetiškais žiedais ir vynuogių kekėmis, graviravimas ne toks juvelyriškas. J. Delamarso lambrekenų lapeliai visiškai tokio paties kontūro, kaip ir J. Breutelto, analogiška ir jų sandara – širdies kontūro apatinė dalis atskirta nuo visumos ir užbaigta kutų spurgu. Ornamento kompozicija simetriška, centrinės dalies viduryje pavaizduota vaza su į ją pamerktomis liaunomis šakelėmis, dvi apatinės užbaigtos stambiomis vynuogių kekėmis, ant jų tupi po paukštį pusiau išskleistais sparnais, viršutinė šakelių pora nutįsusi į ornamento šonus, jų galai įvijai susukti, su stambiu žiedu užraito viduryje. Žiedai fantastinių formų, su nutįsusiomis žiedynų burbuolėmis. Virvelės motyvu atskirtoje apatinėje dalyje pavaizduotos dvi trumpos plonos šakelės susuktais galais su rozetėmis užraitų viduje. Didesnio formato ornamente rozečių žiedai stambūs keturlapiai, mažesnio formato žiedeliai smulkūs su šešiais žiedlapiais. Nusmailėjusią motyvo apačią užpildo vynuogės kekė. Didesnio ir mažesnio formato lambrekeno lapelių motyvai skiriasi tik smulkiomis detalėmis, o J. Breutelto varpuose abiejų tipų ornamentai turėjo tik bendrą kompozicijos schemą ir tuos pačius pagrindinius elementus. Akivaizdu, kad J. Delamarso naudoti lambrekeniniai ornamentai buvo nužiūrėti nuo J. Breutelto varpų. Tokio tipo ornamentai ir panašų kontūrą turintys lambrekeno lapeliai nebuvo naudojami jokio kito mums žinomo XVII a. dirbusio varpų liejiko Baltijos jūros pietryčių regione nuo Štetino iki Talino, taip pat Lenkijoje ar Silezijoje, tad J. Breutelto įtaka Delamarso varpams yra akivaizdi.

Mažasis lambrekeno ornamento formatas taip pat buvo „pasiskolintas“ iš J. Breutelto [63 il.]. Šiandien sunku vienareikšmiškai teigti ar buvo nukopijuota autentiška J. Breutelto turėta matrica ar ji buvo sukurta remiantis J. Breutelto pavyzdžiais. Itin didelis panašumas su šio meistro naudotais lambrekeniniais ornamentais akivaizdus. Nuo aukščiau aprašytų J. Delamarso lambrekeninių ornamentų [75 il.] šis skiriasi motyvų išdėstymu ir sudėtingumu, tačiau panaši atlikimo kokybė, neturinti J. Breutelto matricoms būdingo detalumo. Varpai papuošti mažuoju lambrekeniniu ornamentu žinomi trys, jie saugomi Inturkės (Rudesos) (1671), Kriaunų (1673) ir Pašušvio (1690) bažnyčiose. Nė vienas iš šių varpų neturi meistro signatūrų ir ženklų, J. Delamarsui priskirti pagal formaliuosius sandaros ir puošybos požymius. Atribucijos tikslumą papildomai patvirtina ir ant Inturkės varpo nulietas J. Delamarso pamėgtas devizas: „LAVDATE DOMINVM IN CYMBALIS“, sutinkamas dar ant trijų neabejotinai šio meistro nulietų varpų.

J. Delamarsas, be J. Breutelto varpus primenančių lambrekeninių ornamentų, naudojo taip pat ir paprastesnius, labiau „vietinius“ motyvus. Iš jų sudarytos kreneliažinės kompozicijos traukos paprastai buvo komponuojamos frizų viršuje, dažniausiai ties pečių lenkimu, taigi jos blogiau

[602] Varpas nuo 1957 m. saugomas Vilniaus šv. Jonų bažnyčios varpinėje.

apžvelgiamos ir mažiau svarbios instrumento puošyboje. Galima manyti, kad du kreneliažiniai ornamentai, greičiausiai panašiai, kaip ir ant J. Breutelto darbų, sudarė komplektus su aukščiau aprašytais didesniųjų formatų lambrekeniniais ornamentais. Tačiau dabar šio teiginio negalime patikrinti – vienintelio varpo, kuriame panaudotas didysis lambrekeninis ornamentas, nėra galimybių detaliai apžiūrėti, o jį puošiantys ornamentai, gausiai padengti paukščių išmatomis, yra silpnai įžiūrimi.

Greičiausiai tas pats nežinomas auksakalys, kuris J. Delamarsui pagamino abi puošniąsias lambrekeninio ornamento matricas, sukūrė ir ne mažiau komplikuotą kreneliažinio ornamento motyvą, galbūt sudariusį komplektą su viduriniojo formato „lambrekenu“ [76 il.]. Šio motyvo siluetas primena svogūną, kompozicija simetriška, išorinį kontūrą sudaro dvi plonos išgaubtos šakelės, viršuje sujungtos žiedu. Išsikišusios ir į šonus nutįsusios šakelių atkarpos užbaigtos stambiomis vynuogių kekėmis. Apatiniai šakelių galai perskelti ir susukti, su keturlapėmis rozetėmis ir lelijų žiedais užraitų viduje. Centrinę ašį sudarantis plonas stiebelis viršuje užbaigtas pastarnoko šakniagumbiu su lapais, o apačioje – lelijos žiedu su liežuvio pavidalo žiedyno burbuole, iš abiejų stiebelio pusių kabo po gyvatę plačiai pražiotais nasrais ir iškištais liežuviais. Virš „svogūno“, jo šonuose, tupi du paukščiai pusiau praskleistais sparnais. Motyvą puošia kremzles primenantys elementai. Minėtas ornamentas žinomas ant Vilniaus šv. Petro ir Pauliaus laikrodžio varpų (1668 m.) ir Skarulių bažnyčios (1670 m.) varpo.

Dar vienas kreneliažinio ornamento motyvas turi penkiakampio formą, jo į išorę išsikišusi dalis užbaigta buku kampu. Motyvo kompozicija simetriška, sudaryta iš itin stilizuotų smulkių elementų. Centre, abipus simetrijos ašį sudarančio laibo stiebelio, išdėstyti išlenkti delfinai (?), jų pakelti uodegų galai susukti į suplotas voliutas, o iš plačiai atvertų žiočių išeina tarsi vandens čiurkšlės, ornamento vidinė pusė apgaubta plonomis šakelėmis, kurios primena raidę „ω“. Išorinis kyšulys užpildytas Poseidono trišakį primenančiu stilizuotu lelijos žiedu. Šis motyvas panaudotas dviejuose varpuose, saugomuose Veprių (1681 m.) ir Kėdainių šv. Jurgio (1684 m.) bažnyčiose.

Kitas kreneliažiniam-lambrekeniniam ornamentui skirtas motyvas buvo sukurtas daug mažiau įgudusio meistro. Motyvas nėra originalus, jis gana nevykusiai nukopijuotas nuo Delamarso konkurento – Vilniuje dirbusio *Hanso Ulricho Baderio* varpų [82 il.]. Tai trikampis lapelis, dekoruotas smulkiais simetriškais augaliniais elementais: dvi C formos šakelės užriestais galais sudaro drugelį primenančią kompoziciją. Užraitų viduje įkomponuoti stambūs fantastiniai žiedai su išlankstytomis žiedynų burbuolėmis. Centrinę motyvo ašį sudarantis stiebelis iš abiejų galų užbaigtas horizontaliai ištęstais lelijų žiedais, jų karpytas kontūras primena kremzlinį ornamentą. Trikampio išorinį smaigą užpildo platus vandens lelijos žiedas [77 il.]. Šis ornamentas J. Delamarso buvo naudojamas universaliai – Veprių bažnyčios 1681 m. varpe jis išdėstytas frizo apatinėje dalyje, o Alytaus šv. Liudviko (1669 m.), Vilniaus šv. Mykolo (1676 m.) ir Alsėdžių (1679 m.) bažnyčių varpuose formuoja viršutinę frizo dalį.

Paskutinis mums žinomas J. Delamarso naudotas kreneliažinio ornamento motyvas buvo skirtas mažiesiems varpams. Jis greičiausiai buvo pagamintas to paties meistro, kuris sukūrė ir drugelio pavidalo motyvą, apie tai byloja ne tik panaudoti panašūs puošybos elementai, jų išdėstymas, bet ir sulyginamas meistriškumo lygis. Motyvo kompozicija simetriška, sudaryta iš trijų porų plonų išlenktų šakelių ir tiesaus stiebelio jų viduryje. Stiebelis viršuje užbaigtas stambiu lelijos žiedu, kuris itin panašus į žiedą aukščiau aprašytame motyve su „drugeliu“. Šakelių galai išraityti, šonuose tarp šakelių yra po penkialapį rozetės žiedą. Toks kreneliažinis ornamentas pats mažiausias tarp naudotų J. Delamarso ir sutinkamas tik mažiausio dydžio varpuose, frizo viršutinėje juostoje. Šiandien žinomi

trys instrumentai, puošti šiuo ornamentu, jie saugomi Inturkės (Rudesos) (1671 m.), Veprių (1675 m.) ir Pašušvio (1690 m.) bažnyčiose.

J. Delamarsas šalia kreneliažinių-lambrekeninių ornamentų naudojo taip pat ir vieną juostinio ornamento tipą. Toks ornamentas daugiausiai buvo taikomas įrašų kompozicijoms, išdėstomoms varpų liemens srityje, įrėminti. Apie tokį inskripcijų komponavimo būdą kalbėjome rašydami apie J. Breutelto varpus. J. Delamarsas tęsė šią iš renesanso perimtą tradiciją, greičiausiai dar plačiai paplitusią XVII a. II pusėje. Taip galima spręsti ir iš mūsų jau minėto Mikalojaus Delamarso 1662 m. liedinto varpo, ant kurio liemens yra plačiu stačiakampiu apvadu įrėminta ilga inskripcija su herbu viršuje. Jono Delamarso naudotas ornamentas sudarytas iš banguoto kontūro šakos su užraitais, jų įlankos papuoštos skirtingų tipų žiedais – rozetėmis (4, 5 ir 6–lapelių), kelių rūšių ištęstais lelijų žiedais ir smulkiomis tulpelėmis. Šia ornamentine juosta J. Delamarsas įrėmino inskripcijų kompozicijas, nulietas ant Alytaus šv. Liudviko (1669 m.) ir Vilniaus arkikatedros (1673 m.) varpų. Dar kartą ji panaudota Kriaunų bažnyčios varpe (1673 m.). Šiame nedideliame instrumente juostinis ornamentas formuoja viršutinę frizo dalį. Ši ornamentinė juosta savo kompozicija primena analogišką J. Breutelto ornamentą, nulietą ant Plungės bažnyčios varpo. Šis panašumas suklaidino G. M. Martinaitienę, spėjusią, kad Kriaunų varpo ornamentas, autorės žodžiais tariant, nulietas „panaudojus J. Breitelio [suprask – Breutelto – G. Ž.] negatyvus“ ar „nuėmus“ atspaudus nuo kito varpo [603]. Tačiau atidesnis žvilgsnis rodo esminius skirtumus – J. Breutelto ornamentas daug subtilesnis, juvelyrinio darbo, papuoštas ne tik rozetėmis, bet ir rugiagėlių žiedais, granato vaisiais ir vynuogių kekėmis, taigi panaudoti visai kiti augaliniai motyvai, tačiau abiejose ornamentų juostose yra vienodos iš tarpušakių išaugančios plonos ataugos, papuoštos smulkiais tulpių žiedais, kas akivaizdžiai rodo, kad J. Breutelto ornamentas buvo kaip pavyzdys gaminant J. Delamarsui skirtą matricą. Šios ornamentinės juostos panaudojimas leidžia gana patikimai J. Delamarsui priskirti meistro signatūros neturintį Kriaunų varpą, o kartu ir dar kelis mažuosius varpus.

Savo puošyba išsiskiria du seniausi J. Delamarso varpai, nulieti 1662 m. Didesnis varpas (skersmuo 57 cm) saugomas Svėdasų, mažesnysis – Kernavės bažnyčioje (skersmuo 45 cm). Jų frizai papuošti ornamentais, kurių nesutinkame ant kitų šio meistro varpų [78 il.]. Varpų frizus puošiančios ornamentinės traukos dekoruotos naudojant tą pačią matricą, tačiau visas raportas matomas tik Svėdasų varpo frizo apačioje, kitos traukos sukomponuotos iš atskirų ornamento dalių. Ornamentas lambrekeninės kompozicijos, raportą sudaro artimi trikampiui lapeliai, užpildyti plonomis išraitytoms šakelėmis su atšakomis. Motyvo centre yra migdolo kontūro skydas su rozete, iš šonų apgaubtas dviem C formos riestėmis susuktais galais. Raporto nusmailėjusią dalį užpildo drugelį primenantis užbaigimas, sudarytas iš smulkių išraitytų simetriškų elementų.

Smulkioji J. Delamarso plastika. J. Delamarso liedinti varpai, visų pirma didesnieji, beveik visada buvo puošiami smulkiosios plastikos kūriniais. Gausiausiai dekoruotas yra Vilniaus arkikatedros 1673 m. laikrodžio varpas, turintis ketvirtainę ašinę kompoziciją: varpo fasade yra įrėminta inskripcija, galiniame fasade – Švč. Mergelės atvaizdas, o abiejuose kraštuose – šv. Kazimiero ir šv. Stanislovo reljefai. Ašinę dvipusę kompoziciją taip pat turi ir Alytaus šv. Liudviko bažnyčios varpas (1669 m.). Instrumento fasade nulieta įrėminta inskripcija su šv. Petro reljefu jos viršuje, galiniame fasade viršuje yra šv. Pauliaus reljefas, o apačioje – meistro firminis ženklas. Daug kuklesnė ašinė kompozicija puošia Merkinės rotušės laikrodžio varpą (1670 m.) – priešingose instrumento pusėse nulieti heraldiniai motyvai: vienoje pusėje Merkinės herbo figūra – vienaragis, kitoje – Petro Mykolo Paco herbas Gozdava.

[603] Martinaitienė, 2014, op. cit., p. 53.

Ant J. Delamarso varpų nulietus smulkiuosius reljefus galima suskirstyti į dvi grupes – šventųjų asmenų atvaizdus ir heraldinius motyvus. Nors šventųjų atvaizdai pasižymi įvairia stilistika, o jų modeliai pagaminti skirtingu laiku, tačiau daugumai reljefų būdinga ta pati vaizdavimo schema – asmenys vaizduojami visų ūgiu stovintys frontaliai, reljefai kontūriniai ir neturi išorinių aprėminimų. Visi J. Delamarso smulkieji reljefai yra mažo ar vidutinio dydžio (nuo 8,5–17 cm aukščio[604]), žemo reljefo, dalies jų stilistika būdinga vietinei renesansinės dailės krypčiai[605]. Tokie yra šv. Petro ir Pauliaus reljefai, nulieti ant Alytaus šv. Liudviko bažnyčios 1669 m. varpo. Juos sukūrė tas pats nežinomas, neaukštą meistriškumo lygį pasiekęs meistras, galbūt dar XVII a. I pusėje. Abi figūros išilgintos, su nedidelėmis galvomis. Šventieji asmenys pavaizduoti vilkintys ilgais, žemę siekiančiais rūbais, pečius gaubia žemiau kaklo susegti apsiaustai. Ilgi apdarai figūras daro nejudrias, panašias į stulpus. Veidų tipažai ir rankose laikomi atributai atitinka nusistovėjusią ikonografiją: šv. Petras praplikęs, su trumpa barzda, kairėje rankoje laiko knygą, o dešinėje du raktus; šv. Paulius ilgais plaukais, su ilga barzda, kairėje rankoje laiko knygą, o dešinėje kalaviją. Panašaus meninio lygio ir stilistikos yra ir Nekaltai Pradėtosios Švč. Mergelės – Dangaus Karalienės atvaizdas ant Vilniaus arkikatedros 1673 m. laikrodžio varpo. Mergelė vaizduojama visu ūgiu, stovinti ant mėnulio pjautuvo, kairiąja ranka laiko vaikelį Jėzų. Marijos galva vainikuota uždaro tipo karūna, jos dešinėje rankoje skeptras. Mergelės atvaizdą gaubia ovalus apvadas, papuoštas astragalo motyvu, jo išorėje spindulių glorija sudaryta iš trumpų tiesių ir banguotų spindulių. Galbūt toks reljefas, kaip galima spręsti iš turimo aprašymo, galėjo būti nulietas ir ant 1676 m. Jiezno bažnyčios neišlikusio varpo? [606].

Mažiau praėjusios epochos bruožų turi šv. Romualdo atvaizdas, puošiantis Pažaislio vienuolyno ketvirtinį laikrodžio varpą (1676 m.). Šventojo figūra [80 il.] jau nėra manieristiškai išilginta ir su redukuota galva. Šv. Romualdas vilki vienuolio rūbais: abitu su škaplieriumi ir po kaklu susegtu apsiaustu. Šventojo galvą gaubia spindulių aureolė, jis kairėje rankoje laiko bažnyčios modelį, o pusiau pakeltoje dešinėje rankoje spaudžia kryžių. Nepaisant šio gesto, atvaizdas statiškas, ir šį įspūdį dar labiau stiprina vertikalios, lygiagrečiai krentančios ilgų apdarų klostės. Tokią šventojo figūrą primena ant minėto Vilniaus arkikatedros varpo nulietas šv. Kazimiero atvaizdas. Šventojo ikonografija tradicinė, jis vilki ilga valdovo mantija su plačia apykakle, ant galvos dviskiltė kunigaikščio karūna. Apdaro klostės, panašiai kaip ir šv. Romualdo reljefe, vertikalios ir lygiagrečiai išdėstytos. Šventojo figūra statiška, nors ją šiek tiek pagyvina pusiau pakeltoje kairėje rankoje laikomas krucifiksas ir neįprastai didelė ir puošni lelijos šaka, suteikianti atvaizdui dekoratyvumo. Jei abu šie reljefai laikytini geriausiais pavykusiais, tai to negalima pasakyti apie porinį paskutiniajam atvaizdui šv. Stanislovo reljefą. Liturginiais rūbais vilkinčio vyskupo figūra modeliuota monotoniškomis lygiomis plokštumomis, ir tik iš po lygios dalmatikos kyšančią sutanos apačią skaido stambios medžio šaknis primenančios klostės. Menkus meninius meistro gabumus liudija ir iš krūtinės šonų išaugančios šventojo rankos. Daug ekspresyvesnis yra Dievo Motinos atvaizdas ant 1684 m. Kėdainių šv. Jurgio bažnyčios varpo – Marija vaizduojama visų ūgiu, stovinti ant mėnulio pjautuvo su Vaikeliu ant kairiosios rankos. Jos korpusas šiek tiek pasuktas į kairę pusę, Maforionu pridengta galva taip pat palenkta į kairę, arčiau Vaikelio. Ilgas Marijos pečius gaubiantis apsiaustas susegtas kiek žemiau kaklo. Jo kraštas, prilaikomas dešiniąja ranka, dengia ir dalį juosmens. Chaotiškos

[604] Mažiausias mums žinomas reljefas, 8,5 cm aukščio, yra šv. Pauliaus atvaizdas ant 1669 m. varpo iš Alytaus šv. Liudviko bažnyčios, didžiausias, 17 cm aukščio, yra šv. Romualdo reljefas ant 1676 m. Pažaislio bažnyčios ketvirtinio laikrodžio varpo.

[605] Šiai provincialią stilistinę kryptį sunku susieti su kuria nors renesanso stiliaus faze.

[606] Varpo aprašyme nurodyta: „figūra M[ergelės] Marijos su skeptru dešinėje rankoje, su Vaikeliu kairėje, su mėnuliu po kojomis“, žr. Žalėnas, 2008, op. cit., p. 74.

„aštrios“ apdarų klostės primena vėlyvosios gotikos dailę, o nevykusiai pavaizduota dešinioji ranka liudija nedidelius dailininko gabumus.

Tarp aukščiau aprašytų reljefų išsiskiria vienintelė dviejų figūrų kompozicija, vaizduojanti „Marijos Apsilankymą pas Elzbietą“, nulieta ant Pažaislio valandas mušančio laikrodžio varpo. Tai dviejų figūrų kompozicija: Marija ir Elzbieta vaizduojamos visų ūgiu, ekspresyviu rakursu – jos pasisukusios viena į kitą ir susikibusios rankomis, galvas gaubia plačios spindulių glorijos. Kompozicija barokiškai dinamiška, papildomos ekspresijos suteikia raiškios aukšto reljefo rūbų klostės [79 il.].

Aukščiau pateikti šventųjų asmenų atvaizdų aprašymai tėra tik dalis figūrinių reljefų, kuriais J. Delamarsas puošė varpus. Iš istorinių šaltinių taip pat žinome, kad ant J. Delamarso varpų buvo nulieti reljefai, vaizduojantys Švč. Trejybę[607], šv. Kristupą[608] ir šv. Mikalojų[609], Švč. Dievo Motiną su Vaikeliu, duodančiu rožinį šv. Dominykui[610], o ant neišlikusio Šiluvos bažnyčios varpo buvo Šiluvos Dievo Motinos atvaizdas[611]. Minima ir daugiau Švč. Mergelę vaizduojančių reljefų (Marija su Vaikeliu, Nekaltai Pradėtoji Švč. M. Marija), tačiau tai gali būti ir mums nežinomi ir mūsų jau aprašytų reljefų pakartojimai. Manytina, kad aukščiau pateiktos reljefų anotacijos leidžia susidaryti bendrą vaizdą apie J. Delamarso naudotų figūrinių reljefų pobūdį ir ikonografiją.

Jei J. Delamarso figūriniams reljefams būdingas meninių formų netolygumas, tai heraldiniai motyvai vienodesnio meninio lygio. Šiuo metu žinome penkis skirtingus ant varpų nulietus herbus. Tarp jų dažniausiai sutinkamas yra *Gozdavos* herbas visais atvejais siejamas su Pacų šeimos mecenatyste, nors priklausė skirtingiems šios šeimos nariams. Turime duomenų apie aštuonis Pacų funduotus J. Delamarso nulietus varpus, iš kurių išliko net šeši – dviejų varpų fundatorius buvo Kazimieras Pacas, Žemaičių vyskupas **1667–1695 m.: pirmasis instrumentas dovanotas Geranainių bažnyčiai (1672 m., neišlikęs), antrasis Alsėdžių bažnyčiai (1679 m.).** LDK didžiojo kanclerio Kristupo Zigmanto Paco lėšomis buvo nulieti abu Pažaislio laikrodžio varpai (1679 m.) ir Jiezno bažnyčios varpas (1676 m., neišlikęs), LDK didysis etmonas Mykolas Kazimieras Pacas 1668 m. pasirūpino ne tik dviem laikrodžio varpais, skirtais Vilniaus šv. Petro ir Pauliaus bažnyčiai, bet, būdamas taip pat ir Merkinės seniūnu, pasistengė 1670 m. nulieti šio miestelio rotušės laikrodžio varpą. Gozdavos herbas turi du variantus ir nulietas ant skirtingų varpų. Nuo tos pačios matricos atspaustas herbo atliejas galime matyti ant Merkinės rotušės ir Pažaislio vienuolyno bažnyčios ketvirčius mušančio laikrodžio varpo. Sprendžiant iš tikslaus piešinio, sudėtingos kompozicinės schemos ir kremzlinės ornamentikos elementų – herbui atgaminti skirta matrica buvo pagaminta įgudusio meistro. Herbo skydas profiliuotas, vėlyvajam renesansui būdingų karpyto metalo formų, su heraldine figūra, vaizduojančia dvigubą leliją, virš skydo iškeltas šalmas su karūna ir plunksnomis, ant kurių yra heraldinės figūros pavidalo papuošalas. Herbui daugiausiai dekoratyvumo teikia skraistės lapai, iškarpyti fantastinėmis formomis ir gaubiantys skydą iš šonų, jų modeliavime galime įžiūrėti tuo metu madingos kremzlinės ornamentikos atgarsius. Ant Alsėdžių varpo esantis kitas Gozdavos herbas daug kuklesnis – iš esmės tai nėra net herbas, o tik heraldinė figūra, apsupta dviejų lauro lapų šakų. Gražiausia J. Delamarso nulieta heraldinė kompozicija puošia Pažaislio valandas mušantį varpą [81 il.]. Kompozicijos centre yra banguoto kontūro heraldinis skydas su keturiomis

607 Vilniaus Švč. Trejybės cerkvės 1672 m. neišlikęs varpas, žr. Brensztejn, op. cit., p. 58.
608 Jiezno bažnyčios 1676 m. neišlikęs varpas, žr. Žalėnas, 2008, op. cit., p. 74.
609 Geranainių bažnyčios 1672 m. neišlikęs varpas, žr. Kolendo– Korczakowa, Katarzyna. Kościół parafialny p. w. Św. Mikołaja Biskupa w Gieranonach. In: KKWW, t I, 2005, p. 32, 33, 35.
610 1680 m. varpas iš nežinomos dominikonų bažnyčios iki 1915 m. saugotas Vilniaus šv. Mikalojaus cerkvėje, žr. Brensztejn, op. cit., p. 60.
611 Šiluvos bažnyčios 1671 m. neišlikęs varpas, žr. Ibidem, p. 56.

heraldinėmis figūromis: Pacų *Gozdava*, *Trimitais*, *Lapinu* ir *Bogorija* (du strėlių antgaliai). Herbą vainikuoja atvira grafų karūna, virš kurios iškeltos herbo puošmenos. Skydo apačią gaubia dvi surištos palmės šakos, o šonuose išdėstyti siglai, reiškiantys fundatoriaus vardus ir titulus, visa kompozicija aprėminta juostiniu ornamentu, tokiu pačiu, kuris nulietas ir ant jau minėto Kriaunų bažnyčios varpo.

Ant Skarulių bažnyčios 1670 m. varpo nulietas herbas primena pirmojo tipo Gozdavos herbą. Tokį instrumentą dar 1616 m. nuliejo Andriejus Skarulskis, tačiau po „Maskvos sugriovimo“ jį perliejo tuometis bažnyčios koliatorius ir Skarulių dvaro savininkas Rapolas Zigmantas Skarulskis, Kauno pavieto maršalka. Šio herbo skydas karpytų metalo formų, jo viršuje šalmas su karūna ir platus herbo viršų ir šonus gaubiantis apvadas iš plunksnas primenančių skraistės „lapų“. Herbas, kaip matosi iš išlikusių pėdsakų, sukomponuotas iš dviejų ne vieno laiko elementų – apvadas su šalmu ir lapais buvo skirtas kitam herbui ir turėjo šalmo viršuje plunksnų papuošalą, išliko tik mažas fragmentas karūnos viršuje. O skydas su dviem heraldinėmis figūromis – strėle su dviem perkryžomis (Skarulskiams priklausiusi herbo *Kościesza* atmaina) ir dviem įrantomis (greičiausiai blogai nulietas herbas *Korczak*[612]) – gali būti nukopijuotas nuo senesnio varpo. Tačiau ne visiems heraldiniams motyvams J. Delamarsas skyrė tiek daug dėmesio – ant Vilniaus šv. Mykolo (1676 m.) ir Veprių (1681 m.) bažnyčių varpų nulieti ne visi herbai, bet tik heraldinės figūros su siglais iš abiejų pusių[613]: ant Šv. Mykolo bažnyčios varpo pavaizduota Sapiegų herbo *Lapinas* figūra – strėlė su dviem kryžmomis neturi jokio aprėminimo, aprėminimo neturi ir Šemetų herbas *Gulbė* ant Veprių bažnyčios 1681 m. varpo. Kaip rodo šalia heraldinės figūros išlieti siglai „B ST / S K“, herbas priklausė varpo fundatorei Kupiškio seniūnienei Barborai Šemetaitei Tyzenhauzienei.

Atskirai nuo kitų smulkiųjų reljefų paminėtinas meistro ženklas. Jį galima pamatyti ant daugumos J. Delamarso liedintų varpų [74 il.]. Šiuo ženklu meistras nežymėjo tik mažųjų varpų (ant jų nebuvo liejamos ir meistro signatūros), greičiausiai neteikdamas didesnės reikšmės šiems gaminiams. Ant didžiųjų J. Delamarso varpų, kaip galima spręsti iš kelių pavyzdžių, meistro ženklas taip pat nebuvo liejamas, jį pakeisdavo signatūros. Didžioji dauguma J. Delamarso varpų buvo pažymėti meistro ženklu, kurio ovaliame skydelyje buvo nulietas lotyniškas įrašas – „IOANNES / DELAMARS / ME FECIT“ (mane pagamino Jonas Delamarsas). Skydelį gaubia ankstyvojo baroko formų aprėminimas: šonuose dvi voliutinės auselės, dvi S formos simetriškai komponuotos riestės užpildo rėmelio apatinę dalį, viršuje sparnuota angelo galvutė su manieristiškai aukšta kakta. Ženklo rėmelyje galima įžvelgti neryškių kremzlinės ornamentikos atgarsių.

Paskutinis paminėjimo vertas J. Delamarso varpų puošybos elementas yra karūnų ąsų puošyba. Pradžioje reikia atkreipti dėmesį, kad meistras labai specifiškai traktavo šį svarbų konstrukcinį elementą – visi mums žinomi laikrodžių varpai iš viso neturi karūnų, o tik plokščias pakabas. Ši aplinkybė buvo net pagimdžiusi legendą, kaip rusų vienuoliai prieš evakuodami Pažaislio varpus nukapojo jų puošnias karūnas. Deja, šių elementų laikrodžių varpai neturėjo – karūnų neturi ne tik abu Pažaislio bažnyčios laikrodžių varpai, jų neturi ir Vilniaus šv. Petro ir Pauliaus bei Vilniaus arkikatedros laikrodžių varpai (Merkinės laikrodžio varpas, deja, negali būti šiuo klausimu analizuojamas, nes gaisro metu yra netekęs visos viršutinės dalies). Toks pakabinimo būdas

[612] Ant varpo pavaizduotas jungtinis herbas nepriklausė Rapolui Zigmantui Skarulskiui ir jo žmonai. Marijona Riminskytė (žmona) turėjo šeimos herbą *Pobóg*, bet ne *Korczak*, kurio heraldinės figūros yra trys lygiagrečios skirtingų ilgių įrantos. Didžiausia tikimybė, kad kaip patrica buvo panaudotas ant senojo varpo nulietas Andriejaus Skorulskio ir jo žmonos Sofijos jungtinis herbas. Sofijos Skarulskienės mergautinė pavardė nėra žinoma.

[613] Siglai „K S / T S“ galbūt sietini su Šv. Mykolo bažnyčią po rusų sunaikinimo atstačiusio Jono Povilo Sapiegos dukterimis (?).

greičiausiai priklausė nuo skirtingo skambinimo būdo – laikrodžių varpai būna stacionariai įmontuojami ir jais skambinama mušant prie laikrodžio mechanizmo prijungtu plaktuku.

Bažnytiniai J. Delamarso varpai visada turi šešių ąsų karūnas. Jų viršutinė dalis visada suapvalinta ir šiek tiek išsikišusi į priekį. Didesniųjų varpų ąsų viršutinę dalį puošia vaikų galvutės su draperijomis, pakabintomis ant kaklo ir apačioje užbaigtos kutų spurgu. Tokias galvutes turi Alytaus šv. Liudviko. Kėdainių šv. Jurgio, Vilniaus šv. Mykolo, Alsėdžių ir Skarulių bažnyčių varpai. Deja, dauguma šių galvučių nulieta labai nekokybiškai, ir tai greičiausiai įvyko dėl turėtų karūnos formų išdilimo, o, palyginus J. Delamarso varpus su J. Breuteltu, matosi aiškus pastarojo meistro pranašumas.

Smulkieji baroko epochos Vilniaus varpų liejikai ir jų kūriniai

Jei apie J. Delamarsą žinoma palyginti daug ir turime santykinai nemažai išlikusių jo nulietų varpų, tai apie kitus brandžiojo ir vėlyvojo baroko epochos meistrus, dirbusius XVII a paskutiniajame trečdalyje – XVIII a. vid., mūsų žinios gerokai menkesnės. Dalies jų težinome tik vardus, kuriuos išsaugojo atsitiktiniai paminėjimai, kitų išliko po vieną ar kelis nulietus varpus. Nedaug suklysime teigdami, kad J. Delamarso vardas M. Brenšteino dėka užgožė visus kitus baroko epochos varpų liejikus. Antra vertus, mūsų turimi duomenys leidžia šį meistrą vienareikšmiškai įvardinti kaip vieną iš pačių produktyviausių Lietuvos varpų liejikų, ir tik XVIII a. vid. pradėję savo veiklą tėvas ir sūnus Apanavičiai šiuo aspektu gali būti lyginami su J. Delamarsu, tačiau šis meistras liko nepralenktas kalbant apie pagamintų instrumentų dydį ir panaudotų meninių priemonių gausą.

Vienas iš J. Delamarso šešėlyje likusių amžininkų ir galimų konkurentų buvo Vilniuje gyvenęs ir dirbęs **Ulrichas Hansas Baderis**. Apie šį meistrą kelias biografines nuotrupas paskelbė M. Brenšteinas. Žinoma, kad U. H. Baderis Vilniuje gyveno dar prieš „tvaną“, jo metu, panašiai kaip ir J. Delamarsas, jis pasitraukė į Karaliaučių, o 1663 m. jau buvo sugrįžęs į Vilnių, kur gyveno „po Šv. Jono varpine, gretimais mūrinės klebonijos“ jėzuitams priklausiusiame sklype[614]. Ulrichas nepriklausė Vilniaus alavininkų cechui, tačiau dokumentuose buvo vadinamas *Rotgiesser*. Šis terminas istoriniame leksikone aiškinamas kaip *vario ar žalvario liejikas*, *varkalys*[615], t. y. meistras, gaminęs dirbinius iš vario ir jo lydinių, greičiausiai daugiausiai žalvarinius ir varinius indus. „Rotgiseriai“, kaip tai žinoma iš pavyzdžių Livonijoje ir Prūsijoje, neretai liedindavo varpus, kartais ši veikla sudarydavo reikšmingą jų darbo dalį. U. H. Baderis varpų liejimu greičiausiai vertėsi tik retsykiais, kai jam atitekdavo atsitiktiniai užsakymai. Brenšteinas nurodė tris nedidelius šio meistro pagamintus varpus: 1664 m. Replos bažnyčiai (dabar Baltarusija, Gardino sr., Valkavisko r.), 1671 m. Katros cerkvei (dabar Baltarusija, Gardino sr., Gardino r.), 1671 m. varpas Kleščelės cerkvei (dabar Lenkija, Palenkės vaivadija, Hainuvkos pavietas). Visi šie varpai buvo nedideli – Replos varpas svėrė 20 svarų, jo skersmuo buvo 51 cm, o korpuso aukštis 25 cm, tai rodytų, kad tai buvo ne bažnytinis, bet laikrodžio varpas. Katros varpas taip pat buvo nedidelis ir neturėjo jokių papuošimų, o ant Kleščelės varpo buvo įrašas „HANS VLRICH BADER ME FECIT VILNAE ANNO....“[616]

Vienintelis Lietuvoje išlikęs U. H. Baderio liedintas varpas dabar priklauso Adutiškio bažnyčiai. Tai išskirtinis instrumentas, pasižymintis geriausiems europiniams pavyzdžiams

614 Brensztejn, op. cit, p. 72.
615 Jones. William Jervis. *Historisches Lexikon deutscher Farbbezeichnungen*. Berlin: Akademie Verlag, 2013. Auflage: 5, S. 2297.
616 Brensztejn, op. cit, p. 72.

nenusileidžiančia liejimo kokybe ir juvelyrišku paviršiaus apdorojimu. Nors instrumentas vidutinio dydžio (jo korpuso aukštis 58,5 cm, apatinis skersmuo 79,5 cm[617]), jo puošyboje panaudota dažniausiai tik ant didelių varpų sutinkama ketvirtainė kompozicija. Fasadinėje pusėje, ant liemens, pavaizduotas Kristus Visagalis, žemiau šio atvaizdo yra meistro signatūra: „HANS VLRICH / BADER ME FECIT / VILNÆ“ (Hansas Ulrichas Baderis mane pagamino Vilniuje). Galiniame instrumento fasade pavaizduota Švč. Mergelė su Vaikeliu, kraštuose – šv. Jonas Krikštytojas ir šv. Jonas Evangelistas. Varpo korpuso viršų juosia trijų dalių frizas – jo viduryje stambiais rumbais įrėminta inskripcijos juosta su dedikacija ir 1673 m. data. Frizo apačioje esanti lambrekeninio ornamento trauka sudaryta iš drugelį primenančių lengvų ažūrinių simetriškų motyvų [82 il.]. Kompoziciją sudaro dvi žiedu ties viduriu sukabintos C formos riestės užsuktais galais. Jų užraitus užpildo žiedai, apačioje penkialapiai rozetiški, viršuje trilapiai žiedai su išriestomis žiedynų burbuolėmis. Simetrijos ašį pabrėžiantis plonas vertikalus stiebelis apačioje užbaigtas stambiu horizontaliai ištęstu lelijos žiedu. Frizo viršų puošia smulkus kreneliažinis motyvas, kurį sudaro nedideli lapeliai, turintys heraldinės lelijos kontūrą. Jų vidus užpildytas smulkiais stilizuotais augaliniais elementais, kurie primena tuo metu populiarų kremzlinį ornamentą. Varpas turi karūną, sudarytą iš šešių išlenktų ąsų. Jos viršuje išlenktos į išorę ir nusklembtos stačiu kampu. Varpas neturi J. Delamarsui būdingų elementų – pečiai užkirsti, karūnos ąsos nesuapvalintos, graižas nuo liemens atskirtas tradiciniu dirželiu, sudarytu iš trijų vienas šalia kito išdėstytų rumbų. Palyginus abiejų meistrų nulietus varpus, galima teigti, kad U. H. Baderio varpai buvo daug meniškesni negu J. Delamarso: ornamentai nulieti gerokai tiksliau, galima teigti beveik tobulai, o jų matricos pagamintos geresnių meistrų. Tas pats pasakytina apie smulkiąją plastiką – nors dalis reljefų dar primena ant J. Delamarso varpų išlietas frontalias, visu ūgiu stovinčias figūras, tačiau jų išraiška jau skirtinga. Analogišką kompozicinę schemą turintį Kristaus Visagalio reljefą skaido neramios barokinės klostės, pakeltos laiminančios dešinės rankos judesys ir aukštesniu reljefu išskirta kairioji valdžios rutulį laikanti ranka suteikia barokinio neramumo. Baroko stilius ypač ryškus reljefe, vaizduojančiame šv. Joną Krikštytoją. Šventasis stovi stipriai išreikštu kontrapostu, pasisukęs į dešinę pusę, jo veidas pavaizduotas profiliu. Ši figūra visiškai nepanaši į sustingusius J. Delamarso šventuosius ir laikytina vienu iš gražiausių baroko epochos reljefų, kuriuos galima pamatyti ant Lietuvoje liedintų varpų. Didelę ikonografinę vertę turi ant šio varpo nulietas Dievo Motinos atvaizdas. Tai ne tik vienintelis Sapiegų Dievo Motinos atvaizdas, nulietas ant varpo, bet taip pat yra ir seniausias šiandien žinomas šio stebuklingojo paveikslo atkartojimas. U. H. Baderio aukštesnės meninės kokybės ne tik reljefai, tas pats pasakytina ir apie šio meistro naudotą šriftą, kuris išsiskiria grakščiomis raidžių linijomis ir raidžių serifais. Naudojamas kapitalio šriftas, dauguma rašybos ypatybių tokios pačios, kaip ir J. Delamarso. Ryškiausiai skiriasi vieneto rašyba, šis skaičius turi jau nebe „J“ raidės pavidalą – vertikalus skaičiaus stiebelis apačioje perskeliamas į du užraitus, tokia rašybos forma dažnai sutinkama ant XVIII a. Lietuvoje liedintų varpų.

Dar vienas U. H. Baderio varpas buvo skirtas Kėdainių liuteronų bažnyčiai, Tai vėliausias žinomas šio meistro kūrinys ir kartu paskutinė žinia, susijusi su jo asmeniu. 1687 m. U. H. Baderis perliejo seną 1649 m. Vilniaus meistro Kaspero Wecherio pagamintą instrumentą, turėjusį Lietuvoje itin retą vardą *Tuba Christi* (Kristaus trimitas). Šis varpas sugrįžo į Lietuvą po 1915 m. išvežimo į Rusijos gilumą ir atiteko Kauno Švč. Trejybės bažnyčiai. Sovietams okupavus Lietuvą ir uždarius minėtą bažnyčią, joje įsikūrę sovietiniai desantininkai varpą pagrobė ir išsivežė į Tolimuosius Rytus, kur dabar saugomas Chabarovsko krašto karo muziejuje. Kaip varpas atrodo, kokia jo puošyba ir kiti duomenys mums nėra žinomi.

[617] Žalėnas, Gintautas. *Adutiškio bažnyčios 1674 m. varpo aprašas*. 2012 11 11 d. Saugoma autoriaus archyve.

U. H. Baderis greičiausiai nebuvo vienintelis varpų liejikas tokia pavarde, kuris dirbo Vilniuje, greičiausiai varpus liejo ir jo sūnus (?). Tokią mintį kelia M. Brenšteino minimas varpas, kurį lenkai susigrąžino iš Rusijos po Pirmojo pasaulinio karo. Ant varpo buvo nulietas erelis, siglai „P. R. m. (?) F. P.“ ir įrašas: *Fecit Hans Georgi Bader, Anno 1696*[618]. Mažai tikėtina, kad tai to paties Ulricho Hanso dirbinys, kaip manė M. Brenšteinas, tuo metu meistras jau turėjo būti itin senas ar miręs. Tad greičiausiai tai jo įpėdinio arba bendrapavardžio kūrinys ir, deja, vienintelis liudijimas apie šį asmenį.

Lietuvoje baroko epochoje dirbę varpų liejikai buvo įvairios kilmės. Kaip žinome, J. Delamarsas buvo kilęs iš Lotaringijos, U. H. Baderis, sprendžiant iš pavardės, buvo vokietis. Istoriniuose šaltiniuose minimos dar kelios pavardės, kurios gali nurodyti, kad, be vokiečių ir lotaringų, mūsų krašte dirbo ir italų kilmės meistrai. Tik iš literatūros yra žinoma itališkai skambanti **Emerico *Merici** pavardė. Nė vienas šio meistro liedintas varpas neišliko. Vienintelis šaltinis, liudijantis apie šį varpų liejiką, yra Konstantino Tiškevičiaus knyga apie Nerį ir jos krantus[619]. Knygoje paskelbta Mikailiškių bažnyčios (dabar Baltarusija, Gardino sr., Astravo r.) varpo inskripcija, tačiau, kaip teigė M. Brenšteinas, nurodyta neteisinga instrumento nuliejimo data – 1616 m. Kaip aiškėja iš viso ilgo lotyniško įrašo teksto, galbūt pačioje ant instrumento buvusioje inskripcijoje (arba ją nurašant, nes klaidų yra ir daugiau) buvo padaryta klaida ir praleista skaičių „50“ žyminti raidė „L“[620]. Taigi instrumentas iš tiesų buvo nulietas 1666 metais. Apie šį Kiprijono Povilo Bžostovskio funduotą varpą K. Tiškevičius pateikė šiek tiek daugiau duomenų, kurie leidžia rekonstruoti instrumento išvaizdą. Varpas turėjo ašinę kompoziciją – fasadinėje instrumento pusėje buvo ilgas įrašas, priešingoje pusėje – Dievo Motiną vaizduojantis reljefas, o jo apačioje – Kiprijono Povilo Bžostovskio herbas. Tokia kompozicija labai primena aukščiau aprašytą J. Delamarso 1669 m. Alytaus varpo, tik Alytaus instrumento galiniame fasade, jo apačioje, buvo ne fundatoriaus herbas, bet meistro ženklas. Apie meistro signatūrą K. Tiškevičius rašė: „ant varpo šono tarp įvairių užraitų yra trys žodžiai: „Emericio – Mericiano – Fecit.“. Signatūroje pateiktas lotyniškas meistro vardas *Emericio* lietuviškai gali skambėti kaip Henrikas, tačiau jam daug artimesnė itališka forma *Emerico*. Pavardės *Mericiano* nepasisekė sutikti, tačiau tai gali būti sulotyninta forma populiarios itališkos pavardės *Merici*.

Dar vienas, greičiausiai to paties meistro varpas 1666 m. buvo nulietas Punios bažnyčiai. Nors apie šį instrumentą dar XIX a. vid. rašė V. Sirokomlė, tačiau nepateikė nei ant varpo buvusio įrašo, nei nurodė jo meistrą[621]. Inskripcijos nuorašą radome Pirmojo pasaulinio karo metais Rusijoje užpildytoje varpo inventorinėje kortelėje[622]. Ant instrumento liemens nulieto lotyniško įrašo pabaigoje buvo meistro signatūra – „Perc Roniani“. Antroji signatūros dalis, nors primena klaidingai parašytą žodį *Romani* – „romiečio“, siejasi su aukščiau paminėta pavarde „Mericiano“, o pirmoji dalis *Perc* galbūt yra iškraipytas vardas *Emerico*? Tai buvo vidutinio dydžio instrumentas, kurio korpuso aukštis buvo 54 cm, o apatinis skersmuo 70 cm.

Nors ir nėra galimybių daryti toli siekiančias išvadas, atkreiptinas dėmesys į dar vieną, galbūt atsitiktinį, sąskambio panašumą – 1676 m. Vilniaus unitų Švč. Trejybės cerkvei buvo nulieti du varpai – ant jų buvusias signatūras paskelbė M. Brenšteinas. Ant didesniojo varpo (korpuso aukštis

---

618 Brensztejn, op. cit, p. 73.

619 Tyszkiewicz, Konstanty, op. cit. P. 134–136.

620 Tai nurodo varpo inskripcijoje minimas „Maskvos nusiaubimas“ ir varpo fundatoriaus Kiprijono Povilo Bžostovskio pareigybės – LDK referendoriumi jis tapo tik 1650 m.

621 *Syrokomla*, t. I, op. cit, p. 185.

622 KPM WOZ. *Dzwon nr. 6693* [Śledziński, J(ózef), Żyskar, J(ózefat)]. Donskaja oblast, Okr. Donsk. Malczewska. 1917 07 22. KPCA, f. 17, ap. 1, b. 41.

113 cm, skersmuo 151 cm) buvo įrašas: „LAŁ FEDOR FEDOROWICZ PERWEC W WILNI ANNO 1676“, ant mažesniojo (korpuso aukštis 61 cm, skersmuo 72 cm) instrumento – „LAŁ FEDOR FEDOROWICZ PERWEC W WILNI ROKV P. 1676“[623]. Abu šie varpai 1915 m. buvo išvežti į Rusiją. M. Brenšteinas nurodo, kad Fedoras (Teodoras) Perviecas gyveno Vilniuje. Visiškai neatmestina galimybė, kad *Perviecas* ir ant Punios varpo minimas *Percas* yra tas pats asmuo, tik, liedamas varpus unitų cerkvei, savo pavardės skambesį pritaikė „prie vietinės vartosenos“.

XVIII a. pr. Vilniuje minimas dar vienas „mažasis“ varpų liejikas **Benjaminas Fingerlingas**. M. Brenšteinas šį meistrą apibūdina kaip „labai ribotų gabumų“ ir išvardija keturis B. Fingerlingo liedintus varpus: vidutinio dydžio instrumentą, nulietą 1698 m. ir skirtą Valažino bernardinų bažnyčiai (vėliau cerkvė) (dabar Baltarusija, Minsko sr.)[624], vidutinio dydžio varpą (korpuso aukštis 66 cm, skersmuo 86), nulietą 1701 m. ir skirtą Vilniaus Antakalnio Trinitorių bažnyčiai[625]. Abu šie varpai turėjo gamintojo inicialus „B. F.“. Trečiasis varpas, svėręs 250 svarų, buvo nuliedintas 1712 m. ir priklausė Telšių bernardinų bažnyčiai, ketvirtasis nedidelis instrumentas (korpuso aukštis 38 cm, skersmuo 42 cm), pagamintas XVIII a. pr., buvo saugomas Ašmenoje (dabar Baltarusija, Gardino sr.). Ant paskutiniųjų dviejų varpų buvo nurodytas meistro vardas ir pavardė.

Vienintelis B. Fingerlingo išlikęs varpas šiuo metu yra saugomas Minske, Nacionaliniame Baltarusijos istorijos ir kultūros muziejuje [83 il.]. Instrumentas nuliedintas 1699 m. Jo fundatorius buvo Jonušas Despotas Zenovičius, Polocko pakamaris. Varpo sandara rodo, kad B. Fingerlingas iš J. Delamarso pasisavino kelis jam būdingus elementus – graižą nuo liemens skiriančią platoką juostą, sudarytą iš trijų rumbelių, ir karūnos ąsų, kurių viršutinė dalis išlenkta puslankiu, formą. Ant varpo liemens nulietas gana nevykusiai sukomponuotas fundatoriaus herbas. Jo keistai ištęstos formos skydą gaubia dvi itin stilizuotos palmės šakos. Herbo viršuje yra žmogaus galvą primenantis šalmas su į viršų pakilusia skraiste, kurios iškarpyti „lapai“ primena briedžio ragus (heraldikos taisyklėms prieštaraujantis sprendimas). Viršuje kaip šalmo puošmena tupi stambus paukštis su žiedu snape. Abipus herbo išdėstyti fundatoriaus siglai. J. Delamarso Pažaislio laikrodžio varpus primena inskripcijos juosta, išdėstyta liemens apačioje, tačiau ji komponuojama ne skiriamojoje juostoje, o jos viršuje. Toks kompozicinis sprendimas Lietuvoje itin retas. Korpuso viršų juosia trijų dalių frizas su dviem rumbeliais įrėminta inskripcijos juosta jo viduryje. Apačioje lambrekeninio ornamento trauka sudaryta iš drugelį primenančių lengvų ažūrinių simetriškų motyvų, labai panašių, jei ne identiškų, į tuos, kuriuos naudojo U. H. Baderis. Frizo viršuje yra smulkus kreneliažinis ornamentas, puoštas augaliniais motyvais. Įrašų grafika, pasižyminti stambokais, vienodo storio raidžių elementais, primena J. Delamarso šriftą. Šie bruožai rodo galimą J. Delmarso įtaką B. Fingerlingui ir vietinės tradicijos tęstinumą.

XVIII a. I p. Vilniuje dirbo **Karolis Gotlybas Sparras** (Carol Gottlieb Sparr). Nors meistras darbavosi vos penkerius metus – tarp 1729–1733 m.[626], pavyko surinkti duomenų net apie 19 šio meistro nulietų varpų. Iš jų 8 išlikę, dar vienas, perlietas XIX a. pab., išsaugojo ne tik protoplasto įrašą, bet ir ornamentinę trauką. Trys šio meistro neišlikę varpai buvo skirti bažnyčioms, atsidūrusioms dabartinės Baltarusijos teritorijoje, o vienas saugomas šiandieninėje Latvijoje[627]. Šio itin produktyvaus meistro *oeuvre* yra ne tik gausus, bet ir įvairus. K. G. Sparras ant nedidelių varpų

623 Brensztejn, op. cit, p. 73.
624 Tyszkiewicz, 1857, op. cit., t. I, nr. 3, p. 171–172.
625 Ibidem, t. 1, nr. 4, p. 134.
626 M. Brenšteinas nurodo, kad K. G. Sparras jau 1727 m. mokėjo Vilniaus miestui mokesčius už turėtą nuosavybę, tačiau seniausi šio meistro mums žinomi varpai datuoti 1729 m., žr. Brensztejn, 1924, op. cit., p. 81.
627 Varpas saugomas Berzgalės katalikų bažnyčioje (Latgala, Rezeknės r.). Latvijos valstybiniame paminklų sąraše varpas klaidingai datuotas 1773 m. (dr. Rūtos Kaminskos informacija).

paprastai pasirašydavo ne visa pavarde, o tik inicialais – „C. G. S.“, ir tokių varpų žinome 9. Ši monograma nulieta ir ant visai nedidelių Bazilionų (Šiaulių r.) (1732), Lietuvos nacionalinio (1732) ir Trakų muziejaus (1733) varpelių. Juos puošia vienodi dviejų dalių frizai su rumbeliais įrėminta inskripcijos juosta viršuje. Frizo apačioje – apverstas karūninis ornamentas, sudarytas iš galais suglaustų horizontaliai išdėstytų C formos riesčių. Ties sandūromis yra po didesnio formato palmetę, pakaitomis su nedideliu lelijos žiedu. Lygusis pakraštys pabrėžtas horizontaliu virvelės motyvu. Sprendžiant iš ornamento pobūdžio, jo matrica greičiausiai nebuvo nauja ir galėtų būti datuojama XVII a. 7–9 dešimtmečiais.

Dvigubai didesnis Kalnelio koplyčios (Joniškio r.) varpas (skersmuo 42 cm) puoštas daug gausiau, ir jo puošyba atlikta ne taip atmestinai, kaip mažųjų varpelių. Frizas trijų dalių – vidurinė įrašo juosta suporintais rumbeliais išskirta į tris dalis. Jos viršuje kreneliažinis motyvas sudarytas iš aukščiau aprašyto ornamento palmečių lapų, tai rodo, kaip kūrybiškai buvo komponuojami nuo tos pačios matricos atspausti elementai. Frizo apačią juosia lambrekeninis ornamentas, kurio lapelių kontūras primena jaučio galvos siluetą, o vidus užpildytas vingriais augaliniais ornamentais. Dar didesnis ir meniškesnis Krokialaukio bažnyčios (Alytaus r.) 1730 m. varpas (skersmuo 53,5 cm), jo liemens viršų juosia platus trijų dalių frizas, turintis analogišką Kalnelio varpui suporintais rumbeliais įrėmintą inskripcijos juostą. Viršuje yra jau minėtas ornamentas su palmetėmis, tik daug geriau ir švariau nulietas. Frizo apačią juosia platus raitytinis akanto ornamentas, kurį sudaro banguota horizontali šaka su vešliais susisukusiais lapais ir fantastiniais akanto žiedais, iš kurių nutįsusios žiedynų burbuolės [84 il.]. Šio pobūdžio ornamentai, Lietuvoje paplitę XVII a. pab. – XVIII a. pr., primena garsaus prancūzų dailininko ir grafiko Jean le Pautre sukurtus pavyzdžius [85 il.]. Tas pats ornamentas buvo nulietas ir ant 1732 m. varpo, priklausiusio Semeliškių bažnyčiai, nors instrumentas buvo perlietas 1889 m. Kaune, Minervos fabrike, tačiau ornamentinė juosta buvo perkelta ant naujojo varpo [628]. Krokialaukio varpo liemenį puošia du reljefai. Vienoje pusėje nulieta Švč. Trejybę vaizduojanti kompozicija: ant debesų gretimais sėdi Dievas Tėvas ir Kristus, padavę vienas kitam rankas, o viršuje sklendžia Šv. Dvasios balandis. Kitoje varpo pusėje pavaizduotas Nukryžiuotasis su kryžių apkabinusia klūpančia Marija Magdalena. Pastarasis reljefas iškirptas iš didesnės matricos atspaudo. Tas pats reljefas, tik visas, panaudotas ant didžiųjų K. G. Šparro varpų, skirtų Svėdasų ir Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčioms (abu varpai nulieti tais pačiais 1733 m.). Šie varpai išsiskiria barokinių ornamentų turtingumu ir atlikimo precizika. Tai geriausi brandžiojo baroko pavyzdžiai Lietuvos varpų liejybos istorijoje. Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios varpas, vardu *Elijas* (skersmuo 110,3 cm), dabar saugomas Bažnytinio paveldo muziejuje. Varpo liemens viršų juosia platus trijų dalių frizas, jo viduryje yra siaura rumbeliais įrėminta įrašo juosta, abipus jos – ornamentinės traukos. Viršutinė trauka siauresnė, dekoruota groteskiniu ornamentu, sukomponuotu iš plonų akanto šakelių užraitų, tarp kurių išdėstytos angeliukų figūrėlės, laikančios vandens lelijų pynes [86 il.]. Akanto lapeliai labai skiriasi nuo puošiančių Krokialaukio varpą: jei jame platūs, vešlūs akanto lapų užraitai primena Mikailiškių bažnyčios stiuko lipdybą, tai vilniškiame varpe lapeliai smulkūs, pjūkliškais pakraščiais, jau atspindi vadinamąjį *kietojo akanto* stilių ir primena garsaus Vilniaus auksakalio Johanno Friedricho Schömnicko kūrinius. Šis meistras arba kuris nors iš jo mokinių ir turėjo pagaminti šio ornamento matricą. Apatinis frizo ornamentas panašus, tik platesnis – raporto centre įkomponuota sparnuota angeliuko galvutė, su kriaukle viršuje, iš abiejų pusių apsupta išlenktomis akanto šakomis. Akanto lapai tokio paties pobūdžio, kaip ir viršutiniojoje frizo traukoje [87 il.]. Tai itin plastiškas ir aukšto meninio lygio reljefas. Ant varpo liemens nulietas jau minėtas reljefas su Nukryžiuotoju. Pavaizduota visa Kalvarijos grupė, abipus Iš Nukryžiuotojo šonų stovi Sopulingoji Dievo Motina ir

[628] 1915 m. varpas buvo išvežtas iš Semeliškių bažnyčios į Rusiją, po karo buvo parvežtas į Lenkiją ir atiteko Senųjų Trakų bažnyčiai, kurioje ir dabar saugomas, žr. Žalėnas, 2008, op. cit., p. 20.

šv. Jonas Evangelistas, o po kryžiumi parklupusi Marija Magdalena [88 il.]. Priešingoje liemens pusėje pavaizduotas pranašas Elijas. Abu reljefai gana primityvūs, greičiausiai sukurti to paties nežinomo meistro. Svėdasų varpas (skersmuo 94 cm) gana panašaus pobūdžio – jo frizo kompozicija analogiška Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios varpui, viršutinė ornamento trauka taip pat identiška vilniškiam varpui, o apatinioji labai panaši, skiriasi tik centrinis motyvas – vietoje angeliuko galvutės yra ovalus kartušas, kurį iš šonų viena ranka prilaiko du sparnuoti angeliukai, o kita ranka laiko virš kartušo iškeltą atviro tipo karūną [89 il.]. Fasadinėje instrumento pusėje nulietas heraldinis erelis su karūna ir ilga inskripcija, įrėžta varpo falšgloke. Galiniame fasade – jau minėtas Kalvarijos reljefas. Jo viršuje nulietas retas Lietuvos varpų liejininkystėje elementas – medalis, vaizduojantis Šv. Šeimą su šv. Jonu Krikštytoju. Baigiant tenka pastebėti, kad K. G. Sparro varpuose itin ryškus perėjimas nuo brandžiojo baroko į vėlyvąjį. Šių dviejų varpų turtingi ir gausūs ornamentiniai motyvai, iki maksimumo užpildantys visą raporto plotą, yra vienais ryškiausių Lietuvos varpų liejybos vėlyvojo baroko pavyzdžių, o Krokialaukio varpo minkšti ir elegantiški akanto užraitai dar priskirtini brandžiojo baroko dailei.

XX a. karai negrįžtamai sunaikino beveik visą vieno iškiliausių Lietuvos varpų liejikų – **Gustavo Mőrko** palikimą. Šiandien kalbėdami apie G. Mörko kūrinius ir jo meistriškumą, mes didžiąja dalimi galime remtis tik M. Brenšteino veikalu. Pavyko sukaupti duomenų apie 21 šio meistro nuliedintą varpą, tačiau iš jų išliko tik 6, du iš jų atsidūrę dabartinėje Baltarusijos teritorijoje šio darbo autoriui nebuvo pasiekiami ir žinomi tik iš literatūros[629], dar du paprasti lygūs laikrodžių varpai[630], tad apie G. Mörko kūrinių menines ypatybes galime spręsti tik iš dviejų varpų (vienas jų itin smarkiai sužalotas). Tai itin didelis nuostolis Lietuvos kultūrai, nes, M. Brenšteino teigimu, G. Mörkas buvo „pranokęs net puikius Delamarso varpus[631]“.

Gustavas Mörkas (meistras ant varpų rašydavo vardą tik lotyniškai – *Gustavus*) gyveno Vilniuje XVIII a. vid. – maždaug tarp 1745–1765 m., tačiau jo varpai žinomi tik iš 1749–1759 m. Reikšmingiausi šio meistro kūriniai buvo skirti vienuolynų bažnyčioms – Vilniaus šv. Kazimiero jėzuitų bažnyčiai (4 varpai, 1749–1754), du varpai Naugarduko jėzuitų bažnyčiai (1753), keturi varpai Vilniaus misionierių bažnyčiai (du iš jų laikrodžio), penki varpai Gardino bernardinų bažnyčiai (1754, 1759, vienas iš jų laikrodžio), dar po vieną nuliejo Vilniaus dominikonų ir pranciškonų bažnyčioms (1749 ir 1755), be šių varpų, dar žinoma, kad G. Mörkas nuliejo varpus Vydžių (1750), Lahoisko (1753), Trakelių (1754), Ažudievio (1755) parapijų bažnyčioms (visos jos dabartinės Baltarusijos teritorijoje) ir laikrodžio varpą Vilniaus katedrai.

Reikšmingiausias išlikęs G. Mörko varpas šiandien saugomas Panemunėlio bažnyčioje (Rokiškio r.). Jis iki 1915 m. priklausė Vilniaus šv. Kazimiero bažnyčiai, po karo buvo grąžintas Lietuvai ir atiteko aukščiau minėtai bažnyčiai[632]. Antrojo pasaulinio karo metu sviediniui pataikius į varpą, buvo sutrupintas instrumento viršugalvis, išlikęs sveikas varpo liemuo ir šiandien naudojamas pagal pirminę paskirtį. Varpas nulietas 1754 m. ir yra skirtas šv. Pranciškui Ksaverui. Tai buvo trečiasis pagal dydį Šv. Kazimiero bažnyčios varpas – pirmasis, skirtas šv. Kazimierui (1750), buvo pats didžiausias G. Mörko nuliedintas varpas ir svėrė apie penkias su puse tonos, antrasis, šv. Jono Kantiečio vardo (1751), svėrė keturias su puse tonos. Panemunėlyje saugomas varpas (skersmuo 125

[629] Brensztejn, 1924, op. cit., p. 86, 87; Минченко, op. cit., p. 102; Piramidowicz Dorota. Kościół parafialny p. w Znalezienia Krzyża Św. I dawny klasztor Bernardynów. In: KKWT. T. I, 2012, s. 27, 52, 74, 87; yra il. nr. 277, 278.
[630] Šie varpai priklausė Vilniaus Misionierių bažnyčiai, vėliau buvo perkelti į Vilniaus katedros varpinę, kurioje šiuo metu vienas iš jų yra eksponuojamas.
[631] Brensztejn, 1924, op. cit., p. 84.
[632] Klimka, Panemunėlio varpas, op. cit., p. 413–417.

cm) turėjo sverti apie 1200 kg[633]. Iš šių skaičių galima daryti išvadą, kad G. Mörkas liedino didžiausius to meto varpus Lietuvoje. Instrumento korpuso viršų juosia trijų dalių frizinė juosta – vidurinė inskripcijos juosta įrėminta dviem rumbeliais, abipus – vienodos ornamentinės traukos, sudarytos iš tankiai išdėstytų akanto lapų sekos [90 il.]. Instrumentas dvipusės (ašinės) kompozicijos – jo fasadinėje pusėje, ant liemens, nulietas ilgas tekstas (7 eilutės), galiniame fasade – barokiškai ekspresyvus šv. Pranciškaus Ksavero reljefas, pasižymintis nerimastingomis stambiomis ilgų rūbų klostėmis. Varpo graižą juosia dar viena rumbeliais įrėminta įrašo juosta, kurioje nulieta varpo metrika. Varpo dekoracijos pasižymi puikia liejimo kokybe ir raiška, inskripcija išdėstyta tvarkingai, nors raidės liedintos be pagalvėlių, šriftas subtilių elegantiškų formų. Šventojo reljefo modelis turėjo būti pagamintas profesionalaus skulptoriaus dirbtuvėje.

Panašų, kaip ant Panemunėlio varpo, frizą turi ir apylygio dydžio (skersmuo 116 cm) Gardino bernardinų bažnyčios šv. Antano varpas. Šis varpas neturi ilgos ant liemens nulietos inskripcijos, tačiau jo liemens apačioje pagal graižo pakraštį yra nulietas pranciškonų ordino devizas „MANUS CONGREGATORUM“ (suvienytos rankos – aliuzija į pranciškonų ordino herbą, kuriame pavaizduotos sukryžiuotos Kristaus ir šv. Pranciškaus rankos).

Dar vienas, tik daug paprastesnis varpas saugomas Trakelių bažnyčioje (dabar Baltarusija, Gardino sr., Varanavo r.), kur XVIII a. buvo įsikūrusi tėvų jėzuitų misija[634]. Varpas nulietas tais pačiais 1754 m. Tai nedidelis instrumentas, jo korpuso aukštis 40,4 cm, skersmuo 52,2 cm. Korpuso viršų juosia dviejų dalių frizas – apačioje yra rumbeliais įrėminta įrašo juosta, viršuje akanto lapų ornamentas, identiškas aukščiau paminėtiems, tačiau panaudotas ne visas motyvas, o tik jo dalis su lapų galais. Liemenį puošia du reljefai – viename pavaizduota debesyje iki kelių stovinti Rožinio Dievo Motina su vaikeliu Jėzumi ant rankų. Abu šventieji asmenys laiko rankose rožinius. Reljefas primityvus, artimas liaudies menui, jo matrica greičiausiai buvo nenauja, naudota kitų meistrų, taip manyti leidžia kitas ant varpo esantis panašios stilistikos reljefas, vaizduojantis Kalvarijos grupę. Šio reljefo matricą naudojo mūsų aprašytas Vilniaus varpų liejikas K. G. Sparras XVIII a. I pusėje [88 il.].[635]. Neatmestina galimybė, kad G. Mörkas mokėsi pas K. G. Sparrą ar net buvo jo giminaitis. Tai akivaizdžiai rodo, kad Vilniaus varpų liejimo tradicija XVIII a. antrajame ketvirtyje nebuvo visiškai nutrūkusi, ir jos tęstinumą galima atsekti iki pat XVIII a. pab., visų pirma tėvo ir sūnaus Apanavičių liedintuose varpuose.

Tėvo ir sūnaus Apanavičių liejykla

Nesuklysime, jei teigsime, kad Vilniuje veikusi tėvo ir sūnaus Tomo ir Antano Apanavičių varpų liejykla buvo produktyviausia ir ilgiausiai veikusi šios rūšies įmonė XVIII a. visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje. Pastaruoju metu turime duomenų apie daugiau kaip 50 Apanavičių liejykloje nuliedintų varpų, iš jų 18 priskiriama liejyklos įkūrėjui Tomui Apanavičiui. Apie šią itin svarbią ir reikšmingą Lietuvos kultūrai varpų liejyklą, veikusią maždaug tarp 1742 ir 1786 m., iki dabartinio laiko buvo žinoma itin nedaug: vienintelis apie Apanavičių dirbtuvę rašęs

633 Apskaičiuojant svorį naudota varpų liejiko Jano Felczyńskio paskelbta lentelė, nurodanti varpų skersmens, svorio ir tono santykius. Internete: http://www.janfelczynski.com/ufiles/rozne/tablica.pdf [žiūrėta 2014 05 16].

634 G. Mörkas buvo glaudžiai susijęs su jėzuitais, tai galima pastebėti ne tik iš šiam ordinui nuliedintų varpų, bet ir iš to fakto, kad jis nuo 1757 m. greičiausiai iki mirties nuomojo vadinamąjį Helmano mūrinuką, priklausiusį Vilniaus universiteto bibliotekai, ir stovėjusį šalia Šv. Jonų bažnyčios varpinės, žr. Brensztejn, 1924, op. cit., p. 84.

635 G. Mörkas panaudojo ne visą plaketės atspaudą, bet tik iš jos iškirptas figūras. Visa Kalvarijos grupės plaketė nulieta ant K. G. Sparro 1733 m. Svėdasų bažnyčios ir tų pačių metų Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios varpo (šiuo metu saugomo Vilniaus Bažnytinio paveldo muziejuje).

M. Brenšteinas savo knygoje jai paskyrė tik šiek tiek daugiau kaip du puslapius teksto[636] ir paminėjo 7 šioje liejykloje pagamintus varpus. Todėl Apanavičių liejyklos reikšmė iki pastarojo laiko vis dar lieka tinkamai neįvertinta. Nors nuo 1973 m. iki šių dienų įvairiuose kataloguose ir mokslinėje spaudoje buvo paskelbti net 28 šioje liejykloje pagaminti varpai[637], tačiau tik keturi iš jų priskirti minėtiems varpų liejikams[638]. Didžiosios dalies gamintojai taip ir liko nenustatyti. Pirmą kartą jau šiame tūkstantmetyje Apanavičių liejykla buvo plačiau pristatyta 2004 m. Minske vykusioje tarptautinėje konferencijoje „Bendrieji Žečpospolitos aspektai. Žmonės, istorija, kultūra“, kur šio darbo autorius skaitė pranešimą „XVIII a. Vilniaus varpų liejiko Antano Apanavičiaus varpai“. Keleriais metais vėliau buvo publikuotas pirmasis A. Apanavičiui priskirtas varpas, ant kurio nebuvo gamintojo signatūros[639]. Dar vėliau šio darbo autorius knygoje „Kaišiadorių vyskupijos bažnyčių varpai“ Apanavičiams paskyrė atskirą poskyrį[640]. Tai, kad Apanavičių liejykla, veikusi apie 44 metus ir palikusi nemažą skaičių iki šiol išlikusių puikios kokybės varpų, yra itin menkai žinoma, lėmė tas faktas, kad mūsų dienas pasiekė labai nedaug varpų, ant kurių nulietos gamintojų signatūros, antra priežastimi galima įvardinti tai, kad šios dirbtuvės gaminiai paplitę didžiulėje teritorijoje – nuo Sedos ir Rietavo vakaruose iki Pinsko pietuose.

Tomas Apanavičius: biografijos faktai. Kaip nurodė M. Brenšteinas, Apanavičių šeima jau nuo XVII a. antrosios pusės gyveno Vilniuje. Jų pavardė buvo rašoma gana skirtingai – Hapanowicz, Hopanowicz, Opanowicz, Opankiewicz, Apanowicz, patys meistrai savo pavardę rašė – Aponowicz[641]. Išlikę Tomo ir Antano Apanavičių dirbiniai padeda nustatyti daug tikslesnes jų gyvenimo datas, taip papildant turimus fragmentiškus istorinius šaltinius. Pirmą kartą Tomas Apanavičius paminėtas 1739 m. sudarytoje darbo sutartyje, saugomoje Radvilų archyve Varšuvoje[642]. Pirmieji du mums žinomi varpai su Tomo Apanavičiaus signatūromis datuoti 1742 metais. Vilniaus miesto dokumentuose jo vardas pasirodo tik 1744 m. vasario 10 d., čia jis užrašytas kaip *ludwisarz Opankiewicz* (liejikas Opankevičius), mokantis sudėtinį mokestį (*składanka*). Paskutinį kartą šį mokestį meistras mokėjo 1754 m.[643]. Iš M. Brenšteino darbo žinome, kad 1758 m. Tomas Apanavičius buvo miręs, tačiau pirmasis Antano Apanavičiaus signatūrą turintis varpas su 1756 m. data leidžia teigti, kad bent nuo tų metų senasis meistras jau nebeliedino varpų (greičiausiai buvo miręs). Įvertinus, kad Tomas Apanavičius po 1754 m. nebemokėjo minėto mokesčio, jo mirties datą (ar pasitraukimą iš darbinės veiklos) reiktų nukelti maždaug į 1755 metus. Šis meistras buvo vedęs Kristiną Sielevičiūtę

---

636 Ibidem, op. cit., p. 82–84.

637 21 varpas paskelbtas Kultūros paminklų sąrašuose (*Lietuvos ... sąrašas*, 1973, op. cit., p. 451, 455. 467, 484, 506, 527, 536, 543, 485, 492, 809; *Lietuvos ... sąrašas*, 1977, op. cit., p. 37, 65; *Lietuvos .. sąrašas*, 1993, p. 282, 346, 351), keturi varpai paskelbti istorijos ir kultūros paminklų sąvado Vilniaus tome (*Lietuvos... sąvadas*, op. cit., p. 171, 257, 505), 10 varpų Kultūros paminklų enciklopedijos Rytų Lietuvos dviejuose tomuose (*Kultūros ... enciklopedija*, op. cit. T. I, p. 153, 257, 273, 308, 345, 353; T. II: p. 46, 248, 313. 380), du varpai Lietuvos sakralinės dailės kataloge (LSDK. T. I. Kn. I, op. cit., p. 65; LSDK. T. I. Kn. III, op. cit., p. 266–269), du varpai paskelbti Senosios baltarusių kultūros muziejaus kataloge (*Музей Старажытнабеларускай культуры*. Каталог экспазіцыі.Мінск: Навука і тэхніка, 1983, p. 151), du varpus paskelbė P. Šverebas (Šverebas, 1997, op. cit., p. 133–134; Šverebas, Povilas. [Rietavo] Bažnyčios varpinė ir varpai. In: PDSAD, p. 253, 254, 258), dar du varpai paskelbti M. Kałamajskos-Saeed redaguojamuose buv. Vilniaus vaivadijos katalikų bažnyčių katalogų tomuose (KKWW, op. cit., T. I, p. 198; t. III, p.163, 170).

638 Lietuvos... sąvadas, op. cit., p. 258, 505; *Kultūros ... enciklopedija*, op. cit., T. I, p. 353; Kałamajska–Saeed, Maria. Kościół parafialny p. w. Św. Tadeusza w Woronowie. In: KKWW, op. cit., T. III, 2010, p.163, 170.

639 Žalėnas, Gintautas. III.6. Varpas [Vilniaus Šv. Kotrynos bažnyčios varpai]. In: *Lietuvos sakralinė dailė XI–XX a. pradžia*: Lietuvos tūkstantmečio programos ir Jubiliejinių 2000 metų parodos „Krikščionybė Lietuvos mene“ katalogas. T. 4: *Auksakalystė XIII – XX a.* Kn. 2: *Pavieniai metalo dirbiniai*. / sudarytoja J. Liškevičienė. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2007, p. 199–200.

640 Žalėnas, 2008, op. cit., p. 20–23.

641 Brensztejn, 1924, op. cit., p. 82, 83.

642 AGAD: Radvilų archyvas, H. 13 **(**Deklaracja do robót.) Internete: http://www.agad.archiwa.gov.pl/ar/arr.xml.

643 Ibidem, p. 83.

(Krystyna Sielewiczówna) ir turėjo šešis vaikus – tris sūnus – Antaną, Andriejų ir Juozapą ir tris dukteris – Ievą. Marijoną ir Rozaliją. Vyresnysis sūnus Antanas perėmė tėvo liejyklą ir jau 1756 m. liedino varpus. Apie tai liudija Gardino valstybiniame religijos muziejuje saugomas nedidelis varpelis su įrašu „FVDIT ME ANTONI APONOWICZ WILNE“[644]. Faktas, kad Tomas Apanavičius dirbo tik apie dvylika metų ir kad jo liejyklą be ilgesnės pertraukos perėmė vyresnysis sūnus, liudija, kad meistras pradėjo verstis varpų liejimu Vilniuje jau pakankamai subrendęs ir kad jo sūnus Antanas 1756 m. (pirmojo mums žinomo varpo nuliejimo metu) greičiausiai jau galėjo turėti ne mažiau kaip 20 metų amžiaus, bet greičiausiai ir nebuvo kiek daugiau vyresnis. Apie tai byloja du faktai – pirmieji Antano nulieti varpai yra labai nedideli ir pagal savo dydį greičiau vadintini varpeliais. Tai rodo, kad šis meistras dar neturėjo pakankamos patirties liedinti didesnius varpus. Antras faktas yra aplinkybės, privertusios 1758 m. prisiminti jo mirusį tėvą. Tų metų gegužės 2 dieną unitų metropolitui ir Polocko arkivyskupui Florijonui Grebnickiui buvo išduotas raštiškas įsipareigojimas, kuriuo velionio Tomo Apanavičiaus našlė su sūnumi Antanu įsipareigojo per du kartus sugrąžinti 58 akmenis ir 26 svarus[645] „pirmaeilės varpų medžiagos“, iš kurios velionis meistras turėjo nuliedinti varpą Vilniaus Skaisčiausiosios Dievo Motinos Užmigimo soborui [646]. Taigi naujasis soboro varpas turėjo būti gana didelis, o tai, kad tėvo užsakymas nebuvo patikėtas įvykdyti sūnui (paprastai įpėdiniams pereina tėvų įsipareigojimai), liudija, kad juo nebuvo pasitikima kaip per jaunu ir per mažai įgudusiu savo amato srityje. Taigi Antanui tuo metu buvo greičiausiai apie 25 metus. Tačiau jau po dvejų metų Antanas Apanavičius pradėjo gauti reikšmingų užsakymų ir nuliedino du nemažus, beveik vienodo dydžio varpus (apatinis skersmuo 87 ir 86,7 cm) Vilniaus šventovėms – Šv. Stepono ir Šv. Teresės bažnyčioms. Taigi 1760 m. Antanas Apanavičius jau buvo laikomas subrendusiu ir pakankamai įgudusiu meistru, nes jam patikėti gana svarbūs užsakymai. Savo ruožtu galima spėti, kad jo tėvas pradėjo Vilniuje liedinti varpus būdamas ne jaunesnis kaip trisdešimt kelerių metų. Tai, kad varpų medžiagą buvo įsipareigota sugrąžinti per du kartus, liudija, kad jos jaunasis Apanavičius dirbtuvėje jau neturėjo – buvo nuliedinęs varpus ir juos pardavęs.

Tomo Apanavičiaus varpai. Šiandien yra išlikę tik du varpai, turintys Tomo Apanavičiaus signatūras, abu jie nulieti 1742 m., M. Brenšteinas nurodo buvus dar tris varpus su šio meistro parašais, kurie buvo nulieti 1743–1744 m., tačiau jie buvo išvežti į Rusiją 1915 m., ir jų likimas nežinomas. Polocko šv. Sofijos soboro varpas jam priskiriamas remiantis istoriniais šaltiniais[647]. Likę 15 varpų su didesniu ar mažesniu patikimumu yra priskirti Tomui Apanavičiui šio darbo autoriaus. M. Brenšteinas nurodė tik du Antano Apanavičiaus varpus [648]. Šiuo metu žinome 5 šio meistro signatūras turėjusius varpus (iš jų du varpai neišliko), dar 37 varpai yra jam priskirti šio darbo autoriaus. Jie apima laikotarpį nuo 1759 iki 1787 m. Apie paskutinį Antano Apanavičiaus pavardę turintį varpą žinome iš M. Brenšteino[649] ir Antrojo pasaulinio karo dokumentų[650]. Jis buvo nulietas 1780 m. ir buvo skirtas Vilniaus šv. Baltramiejaus bažnyčiai, 1942 m. nukabintas ir išvežtas į Vokietiją. Ant šio varpo buvo inskripcija: *wylany staraniem I: X: I: Witkowskiego i I: P: A:*

644 Instrumentas nepublikuotas (muziejaus inventorinis numeris КП 7344 / M – 314), jis buvo įgytas 1987 m. Pinsko rajone.

645 Nėra patikimų duomenų, kaip į metrinę sistemą turėtų būti perskaičiuojami senieji lietuviški matai, kuriais buvo naudojamasi iki 1766 ir 1776 m. konstitucijomis įtvirtintos jų unifikacijos. Tačiau manant, kad naujieji standartiniai matai nelabai savo fizinėmis išraiškomis skyrėsi nuo kiek vėliau priimtų, galima manyti, kad varpui nuliedinti skirta medžiaga svėrė apie 879,5 kg.

646 Brensztejn, 1924, op. cit., p. 83.

647 Шатько, 2014, op. cit.,41.

648 Brensztejn, 1924, op. cit., p. 83, 84.

649 IIbidem.

650 *Abzuhängende Bronzeglocken. Stadt Wilna*. 1942 10 02. KPCA, f. 17, ap. 1, b. 22: Vilniaus r. varpai. Bažnyčių varpų žinios. 1918–1944, l. 38, 39.

Opanowicza. Iš šio įrašo matosi, kad tai nėra tipinė meistro signatūra, bet memorialinis įrašas, nurodantis asmenis, kurių pastangomis buvo pagamintas varpas, taigi čia Apanavičius nurodomas kaip fundatorius. Abejonių galinčios kelti prieš pavardę užrašytos santrumpos „I: P: A:“ turi būti skaitomos kaip „Jegomość Pan Antoni“ (garbusis ponas Antanas), o *Opanowicz* – vienas iš galutinai nenusistovėjusios pavardės variantų, galbūt labiau naudotas meistro vėlyvuoju laikotarpiu. Ši pavardės forma yra svarbi sprendžiant paskutiniojo Apanavičių varpo klausimą. Šis galimai Apanavičiaus 1787 m. nulietas varpas neišliko, apie jį žinome tik iš paminėjimo literatūroje ir publikuoto jo įrašo: *In omnen terram exivit sonus eorum M.P.O. Anno 1787*[651]. Būtent jis ir paskatino hipotetiškai priskirti varpą minėtam meistrui. Įrašo pradžioje yra iš psalmės paimtas lotyniškas devizas: „Per visą žemę sklinda jų garsas“. Be mūsų minimo varpo, šį devizą turi dar 12 Antano Apanavičiaus nulietų ar jam priskiriamų varpų, ir šis devizas yra savotiška autorystės nuoroda. Minėto įrašo pabaigoje yra data su lotynišku metus reiškiančiu prierašu ir neaiški abreviatūra „M. P. O.“. Paprastai tokios raidžių santrumpos prie datų būna gamintojų inicialai, juos būtų galima išskaityti kaip „M[agister] P[nežinomas vardas] O[panowicz]“. Negalima daryti skubotų išvadų, neaiškus inskripcijos nuorašo patikimumo laipsnis, tačiau šiame tyrimų etape nereiktų atmesti galimybės, kad buvo ir trečiasis Apanavičių dinastijos meistras, turėjęs vardo inicialą „P“ ir galimai dirbęs tarp 1780–1787 metų.

Šiuo metu yra žinomas 21 varpas, kuris su skirtingu patikimumo laipsniu yra priskiriamas Tomui Apanavičiui, 11 iš jų išliko, 8 yra Lietuvoje ir 3 dabartinėje Baltarusijoje. Jau patys seniausi mums žinomi šio meistro nulieti varpai liudija puikius liejiko profesinius įgūdžius ir skonį. Deja, mes negalime pasakyti, kur šie profesiniai įgūdžiai buvo įgyti, kaip ir susieti T. Apanavičiaus dirbinių su konkretaus varpų gaminimo centro tradicijomis. Galima manyti, kad šis meistras mokėsi amato viename iš senomis varpų liejimo tradicijomis pasižymėjusių Vidurio Europos centrų. Vilniuje po 1733 m. nebuvo nė vieno varpus liejusio meistro, tad čia nebuvo ir galimybės išmokti šio amato. Išsiaiškinus T. Apanavičiaus nuliedintiems varpams būdingas savybes, galima teigti, kad juose nepastebėta specifinių elementų, kurie galėtų būti susieti su tokiais mums artimais, o kartu ir iškiliais varpų liejimo centrais, kaip Karaliaučius ar Ryga. Tad manytina, kad šis meistras turėjo mokytis kažkur kitur. Viename iš T. Apanavičiaus nuliedintų varpų esančiame įraše (1742 m. Švenčionėlių bažnyčios varpas) yra Lietuvoje nesutinkama lenkų kalbos tarmybė „dzwun“ (varpas), tačiau ši forma gana plačiai vartojama tiek Mažosios Lenkijos (pvz., Kielcų), tiek ir Didžiosios Lenkijos (Poznanės) ar Silezijos tarmėse, tad šiuo atveju padaryti plačiau siekiančių išvadų nėra galima.

T. Apanavičiaus liedintuose varpuose pastebimi kai kurie gana specifiniai, tik šiam gamintojui būdingi bruožai, kurie greičiausiai perimti iš meistro, pas kurį mokėsi, ar susiformavo dėl tenykštės lokalinės tradicijos poveikio. Kaip žinoma, meistro braižas gali pasireikšti ne tik panašia varpų ir jų profilių forma, identiškų ornamentinių motyvų ir šriftų naudojimu, tokių pačių kompozicinių schemų taikymu, bet ir varpų frizuose nuliejamų įrašų (legendų) struktūra ir atskirų jų elementų sandara: devizu, datos rašymo forma ir pan. Kaip II šio darbo skyriuje jau buvo rašyta, frize nulieta legenda dažniausiai būdavo sugalvojama ir užrašoma paties meistro ir tik retais atvejais padiktuojama užsakovo. Todėl, atpažinus tuos pačius pasikartojančius struktūrinius elementus, juos galima identifikuoti kaip to paties meistro autorinį braižą. Tomui Apanavičiui būdinga specifinė datos rašymo forma, kai nurodomi ne tik metai, bet ir mėnuo bei diena. Lietuvos varpų inskripcijose tai nedažnai sutinkamas datos rašymo būdas. Kaip minėta, tokio tipo datų pobūdis nėra visiškai aiškus,

[651] Gajewski, Mirosław. *Nasze podwileńskie ojczyzny*. (Wersja internetowa). Biblioteka Wileńska. Wileńskie Wydawnictwo „Czas”. [2002 spausdintinė versija]. Internete: http://www.pogon.lt/Fundacja/Biblioteka/Podwil_ojczyzn.html.

jos gali nurodyti tiek varpo nuliedinimo, tiek varpo formos užbaigimo laiką ar turėti simbolinę prasmę. Šiuo atveju meistro tikslai mums nėra žinomi. Kita Tomo Apanavičiaus varpams būdinga savybė buvo datų rašymas naudojant lotynišką žodį „anno“ ir beveik visada praleidžiant tais laikais dažnai vartojamą žodį „Domini“[652]; ant daugumos šiam meistrui priskiriamų varpų užrašytos datos turi būtent šį prierašą. T. Apanavičiaus datos užrašomos dažniausiai naudojant šią schemą: „ANNO [metų skaičius] DIE [dienos skaičius] [mėnesio pavadinimas lotynų kalba]“. Šia forma užrašytą datą turi net dešimt varpų (iš 18 priskiriamų). Savaime suprantama, kad tai yra ne vienintelė, bet dažniausiai sutinkama schema, nes pasitaiko ir tik skaičiais užrašyti metai, neturintys jokio lydinčio prierašo.

Ant T. Apanavičiui priskiriamų varpų pavyko rasti tik du devizų tipus, vienas jų „JESVS ET MARIA SONET IN CORDIBVS NOSTRIS[653]“ (Jėzus ir Marija skamba mūsų širdyse) yra unikalus, nesutinkamas nei literatūroje, nei ant kitų varpų, kurie būtų pagaminti tiek už šalies ribų, tiek ir Lietuvoje (anksčiau ar vėliau nei dirbo T. Apanavičius). Todėl, naudodami schemą – „unikalus devizas + specifine forma parašyta visa data“, T. Apanavičiui priskyrėme tris neišlikusius varpus, kurie neturėjo gamintojo signatūros, tačiau buvo žinomi jų įrašai: 1746 m. varpą, buvusį Vilniaus Trinitorių bažnyčioje, ir du 1748 m. varpus, kurių vienas priklausė Paparčių dominikonų, o kitas – Valažino bernardinų bažnyčiai. Kitas, tik kartą sutinkamas devizas – „SOLI DEO GLORIA“[654] parodo, kad katalikai užsakovai ne visada suprasdavo varpų devizuose paslėptą protestantišką simboliką (žr. šio darbo I skyrių).

Dar vienas specifinis, tik T. Apanavičiui būdingas bruožas yra jo paties signatūrų forma. Ant dviejų pačių seniausių šio meistro varpų, nulietų tais pačiais 1742 m., yra parašas: „THOMAS APONOWICZ ARTIFEX LIBERALIS“ (Tomas Apanavičius, laisvasis amatininkas). Tokio tipo varpų liejikų signatūrų, turinčių prierašą „artifex liberalis“, daugiau niekur kitur neteko sutikti. Šis signatūros prierašas yra svarbus liudijimas, kad meistras nepriklausė jokiam tuo metu Vilniuje veikusiam cechui. Žodis *artifex* (menininkas, meistras, specialistas) nedažnai, bet sutinkamas ant XV a. Vidurio Europoje nuliedintų varpų. Kaip nurodė rumunų tyrinėtoja Doinu Doroftei, jis vėl pasirodė XVIII a. pab. – XIX a. I p. Transilvanijoje[655], ant vietinių vokiečių varpų liejikų pagamintų varpų. Šiuo metu, kadangi trūksta palyginamosios medžiagos, negalima dar tiksliau pasakyti, kurio konkretaus regiono varpų liejimo tradicijos suformavo Tomą Apanavičių kaip varpų liejimo meistrą, tačiau akivaizdu, kad tai nebuvo Baltijos jūros pietryčių regionas ar Skandinavija, tačiau labiau į pietus esanti Europos dalis, galbūt Mažoji Lenkija, Voluinė, Galicija, Silezija ar pan.

Užbaigiant įrašų, nulietų ant T. Apanavičiaus varpų, nagrinėjimą, tenka prisiminti dar vieną datą. Tai ant 1742 m. Vilniaus šv. Rapolo bažnyčiai (tuomet jėzuitų) nuliedinto varpo esanti chronograma, viena iš kelių išlikusių Lietuvoje. Akivaizdu, kad ji buvo sugalvota pačių užsakovų jėzuitų, galbūt kieno nors iš Vilniaus universiteto profesorių[656]. Chronograma nulieta frize, kurio

---

[652] Vienintelė žinoma išimtis yra Rodūnės (dabar Baltarusija) 1746 m. varpas, ant kurio nulieta data su žodžio *Domini* santrumpa – „Dni“: „ANNO DNI 1746 [D]IE APRILIS 16“.

[653] Ant 1746 m. nulieto Jašiūnų bažnyčios varpo esančiame devize vietoje žodžio „cordibus“ (širdyse) klaidingai nulieta „cordis“ (širdies).

[654] Švenčionėlių bažnyčios 1742 m. varpas, kuris iki 1918 m. priklausė Šešuolių bažnyčiai, o dar anksčiau nežinomam regulos kanauninkų vienuolynui.

[655] Doroftei, Doina Filimon. Circulaţia europeană a formulelor campanare în limba latină în secolele XIV–XVIII. In: *Scoala Postdoctorală. "Valorificarea identităţilor culturale în procesele globale"* Internete: http://archive–ro.com/page/1600179/2013–03–12/http://www.cultura.postdoc.acad.ro/lucrari_cerce_bursieri.html [žiūrėta 2014 03 13].

[656] Šiuo metu Lietuvoje žinomos vos kelios chronogramos, ir visos jos susijusios su jėzuitų ordinu ir sukurtos panašiu metu (gal net to paties jėzuitų ordinui priklausiusio asmens?). Kaune ant jėzuitų Šv. Pranciškaus Ksavero bažnyčios fasado išliko fundacinis įrašas su 1732 m. data. Trečioji chronograma buvo ant Vilniaus šv. Jonų bažnyčios varpo nulieto 1740 m. Karaliaučiaus meistro Johanno Jacobo Dornmanno**,** žr. Dzwon wielki.In: *Wizerunki i Roztrząsania*

legendą sudaro meistro signatūra, T. Apanavičiaus pamėgta forma užrašyta data, o vietoje tradicinio religinio turinio devizo mažai suprantamas tekstas, kuris greičiau atrodo kaip lotyniškų žodžių kratinys: „PHÆNIX RECTORVM REXIT SVA REGNA SECVNDVS“ (feniksas valdomų valdo savo karalystes antras), tačiau, atidžiau pažiūrėjus į kapiteliu parašytas didžiąsias raides, galima pastebėti, kad jos turi atitikmenis kaip romėniški skaičiai. Jų suma – I + X + C + V + M + X + I + V + C + V + D + V = 1 + 10 + 100 + 5 + 1000 + 10 + 1 + 5 + 100 + 5 + 500 + 5 = 1742, šis skaičius sutampa su varpo nuliedinimo data. Ta pati data pakartota visai šalimais T. Apanavičiui būdinga tvarka: „ANNO 1742 DIE 27 IVLI (1742 metai, liepos 27 diena).

T. Apanavičiaus liedinti varpai savo formomis skiriasi nuo kitų Lietuvos barokinių instrumentų, kuriuos gamino anksčiau dirbę meistrai – K. G. Sparras, o ypač J. Delamarsas. Jie naudojo baroko epochoje Vokietijoje, Nyderlanduose ir gretimuose kraštuose dažniausiai naudotas kiek modifikuotas gotikines varpų formas. T. Apanavičiaus nulietų varpų formos neturi daug analogų taip pat ir Baltijos jūros pietryčių regione. Kita vertus, ir tarp šio meistro pagamintų varpų pastebimi akivaizdūs skirtumai. Mūsų dienas pasiekė tik trys didesni jo liedinti varpai: Vilniaus šv. Rapolo (1742), Švenčionėlių (1742) ir Rodūnės (1746) bažnyčiose. Daugiausiai bendrumų turi pirmieji du tais pačiais metais nulieti varpai. Jų tiesios liemens sienelės santūriai platėja į apačią ir tuo primena vadinamąjį *situlos* varpų tipą, tačiau yra ir skirtumų – neįprastai siauras viršugalvio plotis sudaro tik 44 ir 45 procentus apatinio skersmens, apatinėje instrumento dalyje dominuoja masyvus ir platus dvišlaitis graižas [91 il.]. Artimiausias mums žinomas formos analogas yra varpų liejiko Danieliaus Tiemo (Thiemo), dirbusio Torūnėje, Gdanske, Varšuvoje, 1648 m. nulietas Torūnės rotušės varpas [92 il.]. Tačiau pastarojo varpo korpuso viršus kiek stambesnių proporcijų, skiriasi ir graižo profiliavimas. Rodūnės bažnyčioje saugomas varpas jau kitokio tipo – jo korpusas masyvus, o liemens sienelės beveik statmenos ir nedaug išplatėja tik apatinėje dalyje, tuo primindamos vadinamąjį *grūstuvės* varpų tipą [93 il.]. Galima manyti, kad meistras, liedamas varpą, nukopijavo seno, galbūt XVI a. varpo formą. Tai galėtų paliudyti ir panašių formų varpas, nulietas 1590 m. galbūt Rygoje dirbusio liejiko Franzo Eggerto[657]. Šis baroko epochoje gana retai naudotas varpų formos tipas XVIII a. vis dėlto nebuvo unikalus. Tokios pat formos yra Silezijoje (dabar Lenkija), Brzego (vok. Brieg) mieste, dirbusio meistro Johano Sebastiano Lehrenbaso nuliedintas varpas [94 il.], dabar saugomas Olesno šv. Mykolo katalikų bažnyčioje (dabar Lenkija, Opolės vaivadija). Panašios formos varpus kiek vėliau liejo ir Tomo Apanavičiaus dirbtuvę perėmęs sūnus Antanas (1783 m. Tabariškių bažnyčios varpas). Su tokia varpo forma šiek tiek siejasi mažieji Tomo Apanavičiaus lieti varpai, šiandien saugomi Videniškių ir Molėtų bažnyčiose (abu varpai 1751 m.[658]). Jiems būdinga gana specifinė forma – liemuo, kaip ir Rodūnės varpe, beveik artimas cilindrui, tačiau jis labai trumpas ir atskirtas nuo graižo kiek hipertrofuotų formų diržu. Pats graižas suapvalintas ir itin masyvus – jis sudaro net 1/3 viso varpo korpuso aukščio. Panašios formos ir nedidelis ornamentų neturintis varpas, nulietas 1749 m., saugomas Gardino religijų muziejuje[659], jis taip pat priskiriamas Tomui Apanavičiui.

Antano Apanavičiaus varpai. Antano Apanavičiaus liedinti varpai pasižymi neįprasta formų įvairove. Galima išskirti kelis pagrindinius varpų tipus ir keletą tarpinių variantų. Dalis instrumentų yra gotikinės varpų formos (barokinio varianto), tokie yra 1760 m. nulietas varpas, iki 2002 m. priklausęs Vilniaus arkikatedros kariljonui (dailės paminklas DR 113), 1776 m. varpas

Naukowe : poczet nowy. T. 16. Wilno: Józef Zawadzki własnym nakładem, 1837, s. 149, 147, 150.

657 Varpas prieš Antrąjį pasaulinį karą buvo saugomas Rygoje, Šv. Jono stačiatikių cerkvėje. Žr. Campe, op. cit., p. 89, 91.

658 Panašu, kad abu varpai seniau sudarė to paties komplekto dalį.

659 Baltarusijos valstybinis religijų istorijos muziejus Gardine, inventorinis numeris КП 2086 / М – I – 63. Varpas į muziejų pateko iš Mogiliovo srities. Ant jo dviem rumbeliais įrėmintame frize yra nulieta data **“**ANNO 1749 DIE 1 7BRIS“. Varpas nepublikuotas.

Pavoverės bažnyčioje (dailės paminklas DR 1274), panašių tik kiek labiau išilgintų formų yra 1775 m. nulietas varpas, saugomas Senosios baltarusių kultūros muziejuje Minske[660]. Dalis varpų turi aiškią manieristinę formą, tai 1769 m. Paberžės bažnyčios varpas ir 1780 m. Smalvų bažnyčios varpas [661]. Trečią grupę sudaro vadinamosios išilgintos tarpinės formos varpai, kuriems būdinga ypač susiaurėjusi viršutinė varpo korpuso dalis. Tokie itin panašių formų instrumentai yra 1760 m. Vilniaus šv. Teresės bažnyčios varpas (dailės paminklas DR 153) ir Liškiavos bažnyčios 1761 m. varpas[662] (dailės paminklas DV 3355). Kiek aukščiau buvo paminėtas Tabariškių bažnyčiai 1783 m. nulietas *grūstuvės* siluetо varpas. Dar galima būtų paminėti specifinės suplotos formos laikrodžio varpą, savo siluetu mažai primenantį įprastus varpus[663]. Tokia varpų formų įvairovė retai sutinkama vieno meistro darbuose. Galima manyti, kad dalis varpų formų buvo paprasčiausiai nukopijuotos perliejant senesnius varpus, o vėliau dar kartą panaudotos liejant naujus. Tai liudija meistro negebėjimą savarankiškai konstruoti varpo modelio naudojant modulinę sistemą, todėl galima teigti, kad Antanas Apanavičius mokėsi amato tik pas savo tėvą ir greičiausiai nebuvo atlikęs kelionės amato žinioms pagilinti [664]. Visa tai, ko meistras pasiekė, yra jo paties nueitas kelias, naudojant kaip pavyzdžius perlieti paskirtus kitų meistrų varpus, pasitelkiant savo patirtį ir išmonę.

Varpų ornamentika. Tomo Apanavičiaus varpus puošia labai nedidelis skaičius skirtingų ornamentų. Šis meistras, taip pat kaip ir kiti baroko epochos varpų liejikai, didelio ir mažo formato varpus puošė skirtingų tipų ornamentais. Didelio formato varpų frizai, nors ir buvo dekoruoti tais pačiais ornamentiniais motyvais, nėra vienodi. Rodūnės ir Švenčionėlių varpų frizai dviejų dalių: viršuje inskripcijos juosta, apačioje ornamento. Tačiau jei Švenčionėlių varpo ornamento juosta lygiašonė, tai Rodūnės – banguotu apatiniu pakraščiu ir primena lambrekeną. O Vilniaus šv. Rapolo bažnyčios varpo frizas trijų juostų – centre inskripcijos juosta, o jos šonuose skirtingos ornamentų juostos. Visuose trijuose varpuose panaudota ta pati ornamento matrica, tačiau jos atspaudai skirtingi ir apima tik matricos dalį. Tai įprasta senųjų meistrų praktika, įvairiai trumpinti turimos matricos atspaudus, kartais juos padalinti ir šiais fragmentais dekoruoti naujai kuriamus varpus, taip sudarant įvairovės įspūdį. Visą T. Apanavičiaus naudotos matricos atspaudą randame tik ant jo sūnaus nulietų varpų [95a il.]. Originali matricos klišė buvo penkiakampė – su stačiakampe viršutine dalimi ir nusmailinta išsikišusia apačia. Raporto centre yra stilizuota vaza su į ją pamerktomis išraitytomis šakelėmis su lapais ir atšakomis, kurių galai susukti į voliutas. Vazos apačioje pakabinta stambi vynuogių kekė užpildo nusmailintą galą. Ornamentas simetriškas, raiškaus reljefo. Todėl abejonių kelia ant Rodūnės varpo nulietas neryškus žemo reljefo ornamentas, greičiau primenantis grafinį atspaudą [95c il.]. Paprastai ryškumą praranda nuo kito varpo nukopijuoti reljefai. Akivaizdu, kad ir mūsų minimas ornamentas taip pat buvo nukopijuotas. Panašią grafinę išvaizdą turi tas pats ornamentas, nukopijuotas nuo kažkurio Apanavičių liedinto instrumento ir varpų liejiko Antano Paškevičiaus perkeltas ant 1767 m. varpo, šiandien saugomo Joniškio bažnyčioje[665]. Tačiau akivaizdu,

---

[660] Muziejaus inventorinis numeris КП 591, varpas publikuotas: Музей Старажытнабеларускай культуры. Каталогэкспазіцыі. Мінск: Навука і тэхніка, 1983, с. 151

[661] Smalvos. Varpas. Unikalus objekto kodas: 20359. In: *Kultūros vertybių registras.* Internete: http://kvr.kpd.lt/heritage/Pages/KVRDetail.aspx?lang=lt&MC=20359 [žiūrėta 2013 02 17].

[662] Nevčesauskienė, Nijolė; Stankevičienė, Regimanta. Liškiavos bažnyčia. Varpas. In: LSDK. T. I. Kn. III, op. cit., p. 266 – 269. Il. Nr. 168 – 170.

[663] Varpas nulietas 1774 m., neatmestina galimybė, kad instrumentas galėjo būti skirtas Kauno rotušės laikrodžiui. Varpas šiandien saugomas Daukšių bažnyčioje, žr. Martinaitienė, Gražina, Marija. Daukšių bažnyčia. Varpas (signatūra). In: LSDK. T. I. Kn. I, op. cit., p. 65.

[664] Antanui Apanavičiui kelionė amato žinioms pagilinti nebuvo būtina, nes jis nepriklausė jokiam cechui. Jau Antano Apanavičiaus tėvas praktikavo kaip „laisvas meistras“, t. y. nepriklausantis jokiam cechui, šį statusą turėjo ir jo sūnus Antanas, todėl jam nereikėjo praeiti visų cecho meistro rengimui būtinų pakopų.

[665] Žalėnas, 2012, nr. 1, op. cit., p. 8; Žalėnas, Gintautas. Joniškio rajono varpų katalogas. In: *Žiemgala*. 2012, nr. 2, p. 25.

kad Rodūnės varpas nėra A. Paškevičiaus gaminys – šis meistras buvo daug prasčiau įvaldęs savo amatą nei Apanavičiai, tai liudija nevykusiai nuliedinti įrašai ant Joniškyje saugomo instrumento. Šiandien sunku paaiškinti, kodėl teko kopijuoti Rodūnės varpo ornamentus. Manytina, kad taip galėjo atsitikti tuo atveju, jei Tomui Apanavičiui teko perlieti savo paties varpą: neretai pasitaiko, kad naujai pagamintas varpas dėl kokių nors technologinių pažeidimų įskyla ir meistras turi vykti į jo saugojimo vietą ir ten jį perlieti.

Mūsų aprašytą ornamentą dažnai naudojo ir Tomo sūnus Antanas. Bendrai paėmus, jis sutinkamas ant varpų, nulietų nuo 1740 m. ir iki beveik 1780 m., kai Lietuvos dailėje dominavo regentystė ir rokokas, akivaizdu, kad šis ornamentas neturi nieko bendra su šiomis stilistinėmis kryptimis. Tai brandžiojo baroko stilistikos ornamentas, kuris savo kompozicija ir motyvais (jo centre vaza su spiraliniais lapų užraitais ir vynuogių keke) siejasi su aukščiau aprašyta J. Breutelto ir J. Delamarso ornamentika ir toliau tęsia vilnietišką varpų dekoravimo tradiciją. Spiraliniai lapų užraitai siejasi su XVII a. pab. – XVIII a. pr. vyravusiu vadinamuoju *minkšto akanto* stiliumi, kuriam „būdingos kreivės, besibaigiančios spiralėmis“[666]. Taigi tai gali būti nuoroda, kad minėta matrica galėjo nebūti nauja ir buvo naudojama ankstesniu laiku nežinomo meistro.

T. Apanavičiaus nulieti mažo dydžio varpai – 1751 m. Videniškių ir Molėtų, taip pat 1746 m. Jašiūnų bažnyčios varpas turi vienodus dviejų dalių frizus. Jų viršuje yra įrašo juosta, o apačioje ornamentas, atspaustas nuo tos pačios matricos. Jo viršuje yra siauras apvadas, įrėmintas dviem plonyčiais rumbeliais ir dekoruotas astragalo motyvu, sudarytu iš pasikartojančių pailgų ir apskritų elementų. Ornamento raportą sudaro arkatūros motyvas su stilizuotais lelijų žiedais ties arkučių pėdomis. Arkų įlankose iš apskritų taškų sukomponuotos mažos penkialapės rozetės. Šio tipo ornamento naudojimas XVIII a. vid. laikytinas anachronizmu[667]. Arkatūrinės juostos, papuoštos lelijų žiedais ar akanto lapeliais, varpų puošyboje paplito ir buvo itin populiarios XV a. antrojoje pusėje bei XVI a. pradžioje. XVI a. laikotarpiu tokio tipo ornamentai prarado savo išskirtinį populiarumą, tačiau neišnyko. Arkatūrinio ornamento „renesansu“ laikytina XVII a. I p., tai galėtų būti sietina su gotikos reliktų reanimacijos tendencijomis. Tokį itin vėlyvą gotikinių tradicijų atgarsį galime pamatyti ant mūsų jau aptarto 1674 m. Jurbarko (seniau Tilžės) bažnyčios varpo, nulieto Jono Breutelto Jaunojo **(**Johannes von Marienwerder). Tačiau Tomo Apanavičiaus panaudotas ornamentas turi ne pavėluotą neogotikinį pobūdį, bet renesansinį. Arkatūrinio ornamento renesansinį variantą galime pamatyti ant varpo, skirto Getingeno St. Johanniskirche (Žemutinė Saksonija, Vokietija). Šį instrumentą 1616 m. nuliejo Thomas Simonas ir François Breuteliai, iš Lotaringijos kilę varpų liejikai. Sąsajos tarp šio ornamento ir nulieto ant T. Apanavičiaus varpų akivaizdžios ir nereikalauja komentarų. Tenka pastebėti, kad ant kitų Lietuvoje XVII a. II p. – XVIII a. nulietų varpų šio pobūdžio ornamentų nepasitaiko, vienintelė išimtis yra nedidelis, jau Antano Apanavičiaus 1756 m. liedintas varpas, šiandien saugomas Gardino religijų muziejuje. Šis varpas mums dar svarbus kaip pirmasis dirbinys, ant kurio yra minėto meistro signatūra[668]. Ant šio varpo nulietam ornamentui būdingas grafinis linijinis piešinys. Plona linija nužymėtos arkutės papuoštos smulkiais lapeliais, panašaus reljefo yra ir

---

666 Matušakaitė, Marija. *Senoji medžio skulptūra ir dekoratyvinė drožyba Lietuvoje*. Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 255.

667 Išimtis yra Rusijoje nulieti varpai, į šią šalį gotikinis arkatūrinis ornamentas buvo atneštas ten dirbusių vokiečių meistrų XVI a. ir išliko populiarus iki pat XIX a. imtinai. Rusijos specifika išliko tai, kad arkatūrinis ornamentas buvo puošiamas stilizuotais akantą primenančiais lapeliais (Rusijoje vadinamais trilapiu), vėliau transformuotais į palmetes, tačiau niekur nėra šio tipo ornamento, papuošto lelijų žiedais. Žr. Москвичева, Юлия. Изображение трилистника на колоколах.In: *Общество церковных звонарей – о колоколах, звонарях и церковном звоне в России*. Internete: http://www.zvon.ru/zvon3.view4.page4.html[žiūrėta 2014 02 16].

668 Baltarusijos valstybinis religijų istorijos muziejus Gardine, inventorinis numeris КП 7344 / М – 314. Varpas į muziejų pateko iš Pinsko rajono. Ant jo dviem rumbeliais įrėmintame frize yra nulieta data „1756 DIE 8 APRILIS**“,** ant varpo liemens nulietasįrašas **– „**FVDIT ME ANTONI APONOWICZ WILNE**“**. Varpas nepublikuotas.

mažytės keturlapės rozetės arkučių įkampiuose, tačiau ties jų pėdomis pakabinti trikampiai briaunuoti spurgai daug aukštesnio reljefo. Šio ornamento viršuje, kaip ir ant T. Apanavičiaus varpų, yra apvadas, papuoštas astragalo motyvu. Tai vienintelis mums žinomas arkatūrinio ornamento panaudojimo pavyzdys A. Apanavičiaus nulietuose varpuose. Tam tikrų klausimų kelia šio ornamento pobūdis – panašu, kad jis ne lietas nuo originalios matricos, bet nukopijuotas nuo nežinomo senesnio varpo. Galima manyti, kad, sunykus senajai matricai, meistras stengėsi dar vis dekoruoti varpus taip, kaip tai darė jo tėvas. Neatsakytas išliks ir Tomo Apanavičiaus naudotos matricos datavimo klausimas, tačiau visiškai neatmestina galimybė, kad ji XVIII a. vid. galėjo turėti gerokai daugiau kaip šimtą metų, o tai, kad Lietuvoje nėra šiuo ornamentu dekoruotų varpų, gali liudyti, jog ji galėjo būti atsivežta Tomo Apanavičiaus jam grįžtant į Vilnių.

Mažoji plastika. Tomo Apanavičiaus varpai, kaip ir jo sūnaus Antano, buvo puošiami figūriniais reljefais. Šiandien jų žinome net 12. Visų pirma paminėtinas Nekaltai Pradėtosios Mergelės Marijos reljefas. Seniausias jo atspaudas, nulietas Tomo Apanavičiaus, turi stačiakampės plaketės pavidalą, ant vėlesnių jo sūnaus pagamintų varpų jis aplikuotas tiesiogiai ant varpo modelio paviršiaus. Dievo Motina vaizduojama frontaliai, stovinti visu ūgiu, sudėjusi rankas ties krūtine. Po jos kojomis yra mėnulio pjautuvas ragais į viršų, o virš galvos 12 žvaigždžių vainikas [96 il.]. Reljefas barokinis, profesionalaus skulptoriaus darbo. Šis reljefas pirmą kartą nulietas ant 1742 m. Švenčionėlių bažnyčios varpo, vėliau kelis kartus buvo panaudotas jo sūnaus Antano nuliedintuose instrumentuose: ant 1761 m. Liškiavos, 1762 m. Rietavo ir 1784 m. Čiobiškio bažnyčios varpų. Tame pačiame Švenčionėlių varpe nulieta ir plaketė, vaizduojanti šv. Augustiną. Jos originalą pagamino greičiausiai kitas, mažiau patyręs skulptorius. Šventasis vaizduojamas frontaliai, stovintis visu ūgiu, apsivilkęs liturginiais rūbais: rokete, kapa ir turi vyskupo insignijas – infulą ant galvos ir pastoralą kairėje rankoje. Šventasis dešine ranka laimina, o jo galvą supa disko pavidalo spindulių aureolė. Šio reljefo pagaminimo laiką nurodo šventojo šukuosena su ilgais „atgal atverstais“ plaukais [97 il.], tokia šukuosenų forma buvo madinga XVIII antrame ketvirtyje, taigi galima manyti, kad reljefas yra to paties laiko, kaip varpas, ir galėjo būti specialiai jam pagamintas. Visai kitokie nežinomo, galbūt jėzuito skulptoriaus sukurti reljefai puošia Vilniaus šv. Rapolo bažnyčios varpą. Tai šv. Pranciškaus Ksavero ir arkangelo Rapolo atvaizdai, modeliuoti ekspresyviomis formomis, tačiau dėl jų nekokybiško kopijavimo (tai gali liudyti, kad šie reljefai nebuvo specialiai pagaminti varpams papuošti) jie prarado daugumą modeliavimo detalių, kas itin pablogino šių atspaudų kokybę ant nulieto varpo. Ant Rodūnės varpo yra keletas reljefų, tačiau dėl itin blogų instrumento apžiūrėjimo sąlygų turime tik vieno jų fiksaciją, tai greičiausiai karmelitų vienuolijos regulos autoriaus šv. Alberto reljefas (?), šventasis vaizduojamas frontaliai, visu ūgiu, su karmelitų ordino apdarais: abitu, škaplieriumi, apsiaustu ir gobtuvu. Galvą supa tokia pati disko pavidalo aureolė, kaip ir aukščiau aprašyto šv. Augustino. Šventasis kairėje rankoje laiko lelijos šaką su žiedais, dešinėje pakeltoje rankoje – knygą (greičiausiai ordino regulą[669]). Šventojo atvaizdas gana žemo reljefo, rūbai modeliuoti ilgomis, siauromis, kiek banguotomis klostėmis, kurios matomos ir kituose, jau ant Antano Apanavičiaus nulietų varpų esančiuose reljefuose: šv. Antano, nulieto ant 1764 m. Varanavo varpo, ir 1775 m. varpo iš Dvareco bažnyčios (abi vietovės dabar Baltarusijoje) [98 il.], taip pat šv. Jono Krikštytojo, nulieto ant 1774 m. Adutiškio ir 1776 m. Pavoverės bažnyčios varpų [99 il.]. Tam pačiam nežinomam skulptoriui, sukūrusiam varpams skirtų reljefų seriją, galima priskirti ir šv. Lauryno reljefą, nulietą ant 1760 m. varpo, iki 2002 m. priklausiusio Vilniaus katedros karilionui, ir 1783 m. varpui iš Dvareco bažnyčios (dabar Baltarusija), o galbūt ir Marijos Sopulingosios reljefą, nulietą ant

[669] Abejonių dėl šventojo asmens tapatybės kelia tai, kad nėra arkivyskupui būdingų atributų, su kuriais šis karmelitų ordino šventasis ir jo regulos autorius paprastai vaizduojamas, todėl neatmestina galimybė, kad tai gali būti šv. Simono Stoko atvaizdas.

1780 m. varpo, šiandien saugomo Minsko varpininkų mokyklos rinkiniuose, bei 1781 m. varpo, iki 2002 m. priklausiusio Vilniaus katedros kariljonui. Galime manyti, kad, be pagrindinių ir dažnai naudojamų reljefų formų (kaip minėti šv. Antano, šv. Lauryno, šv. Jono Krikštytojo) Apanavičiai, liedami varpus, naudojo ir atsitiktiniai patekusius ar užsakovų rekomenduotus reljefus, kas, priešingai nei tipinė ir nuolat besikartojanti jų varpų ornamentika, sudaro įvairų barokinės mažosios plastikos rinkinį, tai išskiria šių meistrų dirbinius iš kitų baroko epochos meistrų.

Įvežtiniai varpai baroko epochoje

Įvežtiniai varpai iš Karaliaučiaus. Šalia vietinės gamybos varpų, Lietuvoje visada egzistavo ir įvežtiniai instrumentai. Jų skaičius nuolat įvairavo, priklausomai nuo istorinių-politinių sąlygų ir vietinių meistrų pajėgumo bei konkurencingumo. Glaudžiausi ekonominiai, prekybiniai ir kultūriniai ryšiai buvo palaikomi su dviem svarbiausiai pajūrio miestais – Karaliaučiumi ir Ryga. 1621 m. švedams užvaldžius Rygą, šio miesto, kaip tranzitinio uosto ir kultūros centro, reikšmė Lietuvai sumenko, tačiau didelei Nemuno baseino teritorijai ypač svarbią reikšmę tebeturėjo Karaliaučius, buvęs ne tik pagrindiniu uostu, plukdžiusiu Lietuvos eksportą į Vakarų Europą, bet ir svarbiu gamybos centru, tiekusiu produkciją į mūsų šalį.

Spėjama, kad jau patys pirmieji varpai į Lietuvą pateko būtent iš Prūsijos, ir šis importas galutinai nutrūko tik XIX a. pr., pakitus politinėms sąlygoms ir ekonominei aplinkai. Dėl Lietuvą siaubusių nelaimių, dažnų medinių bažnyčių gaisrų ir kitų priežasčių apie ankstyvuosius iš Prūsijos atvežtus varpus žinome labai nedaug. Iš šio krašto (greičiausiai Karaliaučiaus) buvo atvežti seniausi išlikę Žemaitijos varpai šiandien saugomi Šiaulėnų ir Kelmės bažnyčiose. Paskutinysis varpas buvo nulietas Prūsijoje dirbusio meistro, turėjusio namų ženklą ⌈ ⌋, jam lenkų kampanologas K. M. Kowalskis priskyrė 9 varpus, pagamintus tarp 1515–1549 m.[670]. XVII a. I p. Lietuvai varpus liejo Karaliaučiaus meistras **Nicolaus Schmidichenas.** Žinomiausias išlikęs šio meistro 1639 m. nulietas varpas buvo skirtas Vilkaviškio bažnyčiai (dabar saugomas Panevėžiuke). Išliko vertingas liudijimas, nurodantis, kad Jonušas Radvila naujai pastatytai Kėdainių ev. reformatų bažnyčiai užsakė Karaliaučiuje varpą, kainavusį 12 000 auksinų[671]. Kiek didesnis importo suintensyvėjimas pastebimas tik pačioje XVII a. pab., tačiau XVIII a. I p. jis pasiekė nemažas apimtis [žr. priedą nr. 3]. Pavyko surinkti duomenų apie 15 varpų, kurie buvo įvežti XVII a. antrojoje pusėje, jau po „tvano“ baigties, ir net 156 instrumentus, importuotus XVIII a.[672] Savaime suprantama, kad tai tėra tik dalis realiai egzistavusio varpų importo, tačiau ir ši statistika leidžia apčiuopti to meto tendencijas. Pirmuoju reikšmingu pastebėjimu laikytinas faktas, kad, pasibaigus „tvanui“, varpų importas iš Karaliaučiaus į Lietuvą buvo nedidelis. Tai gali būti susiję ne tik su lėtu krašto ekonominiu atsigavimu po ištikusio kataklizmo, bet ir su vietinių varpų liejikų, visų pirma J. Delamarso, intensyvia veikla. Tik po šio meistro mirties, jau pačioje XVII a. pab., pastebimas ryškus iš Karaliaučiaus atvežamų varpų skaičiaus didėjimas. XVIII a. pr. įvykęs importo sumažėjimas turėjo būti susijęs su Šiaurės karu ir prasiautusia epochine maro epidemija. Kito, jau amžiaus viduryje įvykusio staigaus importo sumažėjimo šiuo metu dar negalime tinkamai paaiškinti. Viena iš numanomų priežasčių gali būti Vilniaus kaip varpų liejimo centro suklestėjimas XVIII a. vid., kai čia buvo įsikūrę net du patyrę varpų liejikai. Tačiau net ir tuo metu itin svarbūs užsakymai buvo atliekami Karaliaučiuje, taip 1750 m. Minsko jėzuitų bažnyčiai

[670] Kowalski, *Inskrypcje*, 2006, op. cit., p. 290, 291, 354–367.
[671] Brensztejn, op. cit., p. 115.
[672] Iš šio skaičiaus Lietuvos Respublikos teritorijoje išliko 37 varpai. Keletas varpų, žinomai atvežtų iš Rytų Prūsijos po Antrojo pasaulinio karo, į šį sąrašą neįtraukta.

buvo nulietas Jono Solohubo funduotas didelis varpas, vėliau perlietas net į du varpus[673]. Tenka atkreipti dėmesį ir į tai, kad šis staigus Karaliaučiaus importo sumažėjimas įvyko dar prieš Prūsijos ir Rusijos karą ir Karaliaučiaus okupaciją 1758–1763 m., o ir pastarasis įvykis visiškai nesustabdė Karaliaučiaus varpų eksporto į Lietuvą.

Aptariamu laikotarpiu net 16 Karaliaučiuje dirbusių varpų liejikų gamino Lietuvai skirtus varpus [žr. priedą nr. 4], kai kurie jų nuliejo daug instrumentų: Jacobas Hessingas – 17 varpų (1695–1720), Andreas Dörlingas – 30 varpų (1711–1739), Johannas Christianas Copinus – 16 varpų (1755–1785), Johanas Albrechtas Bellmannas – 13 varpų (1778–1798). Šie varpai Lietuvos teritorijoje buvo pasiskirstę ne visai tolygiai, daugiausia jų buvo Žemaitijoje, sutinkami ir didžiuosiuose miestuose – Vilniuje, Kaune, Gardine. Verta pažymėti, kad iš bendro 123 instrumentų skaičiaus net 31 buvo skirtas bažnyčioms dabartinės Baltarusijos teritorijoje, kas aiškiai parodo ne tik sklaidos mastus, bet ir jos gylį. Tačiau yra itin nedaug informacijos apie Karaliaučiaus varpus, patekusius į Aukštaitijos šiaurės rytus, taip pat į LDK pietines žemes. Galima spėti, kad geografiškai nutolusiose istorinės Baltarusijos žemėse[674] jų taip pat greičiausiai nebuvo, tačiau, kaip minėjome įžangoje, šis regionas dėl didelio sunaikinimų masto iškrenta iš mūsų tyrimų lauko.

Karaliaučius nebuvo vienintelis protestantiškas amatų ir prekybos centras, iš kurio Lietuvą pasiekdavo varpai. Nuo XVIII a. pr. Šiaurės Lietuvoje pastebimas Kuršo sostinėje Mintaujoje liedintų varpų plitimas, o, prijungus Rygą prie Rusijos, nuo XVIII a. vid. Lietuvoje pradėjo plisti ir Rygos meistrų pagaminti varpai. Tačiau šie abu varpų gamybos centrai daugiausiai įtakos turėjo Lietuvos Respublikos šiauriniuose rajonuose ir savo reikšme negali būti lyginami su Karaliaučiumi.

Ryšiai su Lenkija ir Vidurio Europos šalimis. Jei baroko epochoje Lietuvos ryšiai su protestantiška Prūsija buvo labai glaudūs ir ekonomiškai svarbūs, o šiame krašte varpus liedinosi net Vilniaus ir Gardino jėzuitai, tai kaimyninės Lenkijos, su kuria mūsų šalis sudarė bendrą valstybę, įtaka stebėtinai menka. Į LDK teritoriją, faktiškai į patį vakarinį jos pakraštį, pateko vos keletas vadinamojoje *Karališkojoje Prūsijoje* liedintų varpų. Ši seniau kryžiuočių ordinui priklausiusi teritorija buvo prijungta prie Lenkijos Karalystės 1466 m., tačiau ir toliau sudarė kultūrine, ekonomine ir kalbine prasme bendrą regioną su nepriklausomybę išsaugojusia Prūsijos valstybe. Šios teritorijos svarbiausias miestas buvo Gdanskas, kuriame dominavo vokiškai kalbantys protestantai gyventojai, kartu tai buvo bene didžiausias varpų liejimo centras visame Baltijos jūros regione ir pagrindinis varpų tiekėjas Lenkijos bažnyčioms. Tam ypatingą reikšmę turėjo ne tik aukštą profesinį lygį pasiekę meistrai, bet ir patogus susisiekimas Vyslos upe ir jos intakais, tai leido iš Gdansko pasiekti didelę šalies dalį patogiais vandens keliais. Greičiausiai šis Gdansko dominavimas tapo priežastimi, nustūmusia į šešėlį baroko epochos Krokuvos ir Varšuvos varpų liejikus, kurie iki pastarojo laiko nesulaukė nors kiek atidesnio lenkų tyrinėtojų dėmesio.

Gdansko varpai buvo paplitę itin nedidelėje LDK teritorijos dalyje, iš kurios buvo galima susisiekti su šiuo miestu Vyslos, Narevo ir Bebro upėmis. Pavyko surinkti duomenų apie Gdansko varpus, buvusius šių vietovių katalikų bažnyčiose: Pinske (dabar Baltarusija), be datos ir meistro, sunaikintas 1648 m.[675]; Sokolanuose (dabar Lenkija, Palenkės vaivadija, Sokulkos valsčius), meistras nežinomas, 1634 m.[676]; Pariečėje (dabar Baltarusija, Gardino r.), meistras Gerhardtas

673 Brensztejn, op. cit., p. 122.
674 Istorinė Baltarusija, kaip minėta darbo įvade, apima dabartinės Baltarusijos Respublikos šiaurės rytus ir dalį kaimyninių Rusijos Federacijos žemių, LDK laikais čia buvo Vitebsko, Polocko, Mstislavlio ir Smolensko vaivadijos.
675 Brensztejn, op. cit., s. 78.
676 Kułak, Ryżewski, 2008, op. cit. p. 128.

Benningkas, 1647 m.[677]; Zabludave (dabar Lenkija, Palenkės vaivadija, Balstogės pavietas), meistras Michaelis Wittwerckas, 1728 m. [678]; Sokulkoje (dabar Lenkija, Palenkės vaivadija), meistras Benjaminas Wittwerckas vyresnysis, iki 1729 m. [679]; Svisločiuje (dabar Baltarusija, Gardino sr.), meistras Benjaminas Wittwerckas jaunasis (?), 1767 m.[680]; Seirijuose (reformatų bažnyčioje?), meistras Ernstas Friedrichas Kochas, 1773 ir 1775[681]. Nė vienas iš šių varpų neišliko.

Jei buvusios LDK žemėse iki pat XIX a. vidurio nerasime nė vieno centinėje ar rytinėje Lenkijoje nuliedinto varpo, tai žinome priešingą atvejį, kai iš Lietuvos kilęs varpų liejikas Jonas Stanislovas Tomaševičius (greičiausiai buvęs keliaujantis liejikas?) Lenkijos Žemutinio Kazimiero mieste 1698 m. nuliejo varpą vietinei bažnyčiai.

Nebūtume teisūs teigdami, kad Lietuvos varpų liejikai visiškai buvo save izoliavę nuo Vidurio Europos. Kai kurių Karaliaučiaus varpams nebūdingų elementų pastebime Tomo Apanavičiaus XVIII a. vid. nulietuose varpuose. Greičiausiai tai susiję su skirtinga tradicija, įgyta besimokant amato kuriame nors sename varpų liejimo centre, galbūt Lenkijoje ar jai kaimyninėje šalyje, deja, tiksliau lokalizuoti šio centro negalime, nes neturime pakankamai duomenų. Atskirą grupę, kurioje pastebima iš pietų atėjusių tradicijų įtaka, sudaro du puikūs meistrai, liedinę varpus LDK vidinėse žemėse – Ambrozijus Pattunas ir Stanislovas Jonas Tomaševičius. Jų nulieti varpai labai panašūs, o naudotos ornamentų matricos beveik identiškos, tai liudija akivaizdžią tarpusavio įtaką. Šie meistrai laikytini geriausiais Lietuvos brandžiojo baroko varpų liejikais, tačiau jų kūriniuose galima taip pat įžiūrėti bruožų, kurie buvo atsinešti iš tolimesnių kraštų, galbūt Habsburgų imperijos.

Rusiški varpai XVIII a. Lietuvoje. LDK santykiai su Maskvėnija, vėliau pasivadinusia Rusijos valstybe, nepaisant ilgaamžio priešiškumo, neapsiribodavo vien tik karo veiksmais – buvo palaikomi prekybiniai ir kultūriniai ryšiai. Ypač didelę Maskvos paramą jautė bažnytinei unijai nepritarę stačiatikiai, vadinami dizunitais. Tad akivaizdu, kad maskvėniški varpai pirmiausia pateko į jų cerkves. Šioje šalyje pagaminti instrumentai skiriasi ne įrašais kirilikos raidėmis, jie buvo liejami ir Lietuvoje, ant unitų cerkvėms skirtų varpų, bet savo formomis ir ypač puošyba. XVI–XVII a. I p. Maskvoje susiformavo savarankiška varpų liejimo mokykla. Jos atsiradimui didelę įtaką turėjo valdovo patrankų liejykloje (vadinamoje *patrankų kiemu – пушечный двор*) dirbę vokiečių meistrai, liedinę ne tik pabūklus, bet ir varpus. Šioje šalyje pagaminti instrumentai išsiskiria specifinėmis karūnų formomis ir gausia ornamentine puošyba, kurioje galima įžiūrėti gotikos stiliaus reliktų ir savotiškai interpretuotų manieristinių ir barokinių elementų.

Į LDK rytinių žemių stačiatikių cerkves greičiausiai patekdavo ne tik atskiri iš Rusijos atvežami varpai, varpus galėjo liedinti taip pat ir iš ten atvykę meistrai. Šiuo atveju mums ypač įdomus netoli sienos su Rusija esančio Kryčevo (dabar Baltarusija, Magiliavo sr.) Šv. Paraskevos cerkvės varpas, nuliedintas 1748 m. meistro M. Čabano [682]. Instrumentas savo išvaizda primena ne Lietuvoje, bet Rusijoje liedintus varpus – varpo karūną sudaro aplink masyvų statramstį išdėstytos nedidelės nusmailintos apačioje išlenktos ąsos. Korpuso viršų juosiančio frizo vidurys, abipus inskripcijos juostos, praplatintas dviem tuščiomis siauresnėmis juostelėmis. Toks sprendimas jau XVII a. tapo

[677] KPM WOZ. *Dzwon nr. 9147.* [Piotrowicz. B.]. Moskwa. Butyrki. 1918 05 15. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 501, l. 31.
[678] Kułak, Ryżewski, 2012, op. cit., p. 207.
[679] KPM WOZ. *Dzwon nr. 183.* [Filipczek, M.]. Kursk I park artylerijskij. 1916 08 12. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 531. [dzwon 1920].
[680] Zgliński, Marcin. Kościół parafialny w Świsłoczy Wielkiej. In: KKWN, t. II, 2006, s. 304.
[681] Česnulis, op. cit., p. 92.
[682] *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі*. Т. 3. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкіі, 1986, с. 143.

Rusijai būdingu elementu, kaip ir frizo viršų puošiantis karūnėlės motyvas, ilgam įsitvirtinęs šios šalies varpų puošyboje. Archajiškai atrodo falšgloke dar iki liejant varpą išgraviruota inskripcija, pertraukta reljefiniu Rusijos imperijos herbu – dvigalviu ereliu ir stačiatikių kryžių vaizduojančia ikonėle. Simbolinę prasmę turinčių elementų komponavimas instrumento frize Vakarų Europos varpuose išnyko dar vėlyvosios gotikos laikais, tačiau Rusijoje jis išliko iki pat XVIII a. Baroko epochą šiame instrumente rodo tik vešlus augalinis ornamentas frizo apačioje, kurį paįvairina sparnuotos angelų galvutės. Tai, kad Kryčevo varpas nebuvo atsitiktinis reiškinys, rodo dar vienas instrumentas, šiuo metu saugomas Senosios baltarusių kultūros muziejuje Minske. Šis instrumentas, patekęs iš nežinomos unitų (?) cerkvės, turi taip pat praplatintą varpo korpuso viršų juosiantį frizą, dekoruotą vėlyvosios gotikos laikus primenančiais karūnėlės motyvais. Frizo inskripcijos juostoje esantis lenkiškas įrašas su 1755 m. data išgraviruotas jau po varpo nuliejimo. Instrumentas nedidelis, tad galėjo būti lengvai atsivežtas iš Rusijos.

Reikšmingiausi XVIII a Rusijoje liedinti varpai buvo skirti Vilniaus stačiatikių Šv. Dvasios Atsiuntimo vienuolyno cerkvei, svarbiausiam stačiatikystės (dizunitų) centrui visoje LDK. Šiandien negalime pasakyti, iš kelių varpų buvo sudarytas 1769 m. nulietas komplektas, greičiausiai jį sudarė ne mažiau kaip trys varpai. Juos nuliejo Ivanas Ivanovičius Bakunovas, Tverės pirklys ir liejimo meistras. Kaip nurodo įrašas ant vienintelio išlikusio varpo, iniciatorius buvo Vilniaus vienuolyno vyresnysis igumenas Jakinfijus Poltinskis, tačiau galima spėti, kad varpai greičiausiai nulieti Rusijos imperatorės Kotrynos II lėšomis. Tai liudytų ne tik įspūdingi instrumentų dydžiai – didysis varpas buvo didžiausias visame Vilniuje ir svėrė 376 pūdus (15040 svarų), kas sudaro 6158 kg 880 g, bet ir demonstratyvia forma išreikštos Rusijos valstybės politinės ambicijos. Kaip nurodo M. Brenšteinas, ant didžiojo varpo liemens, trijose jo pusėse, buvo pavaizduota po dvigalvį Rusijos imperijos erelį su įrašais: *сіе есть защищеніе вашъ* (tai yra jūsų apsauga). O ilgame įraše nurodyta, kad varpo gamybą „globojo“ savivaldė imperatorė Kotryna su sosto įpėdiniu imperatoraičiu Povilu Petrovičiumi, valdant karaliui Stanislovui Poniatovskiui[683]. Antrasis komplektą sudaręs varpas yra išlikęs ir šiuo metu saugomas Seredžiaus bažnyčioje. Jo svoris 80 pūdų, tai sudaro 1310 kg 400 g. Ant varpo liemens, kaip ir didžiajame varpe, nulietas Rusijos valstybės herbas – dvigalvis erelis su skydu ant krūtinės, kuriame pavaizduotas šv. Jurgis, duriantis slibiną. Priešingoje liemens pusėje barokinis reljefas, vaizduojantis Šv. Dvasios Atsiuntimą, profiliuotuose rėmuose apsuptas sparnuotų angelų galvučių. Frizą sudaro dvi vienodos ornamentinės traukos, primenančios lambrekeną, lapeliai, įrėminti dviem simetriškomis S formos „perlaužtomis“ riestėmis, primena regentystės stiliui būdingą replinį motyvą. Apatinės ornamento traukos lapeliai nukreipti į apačią, viršutinės – į viršų. Žemiau frizo varpo korpusą juosia trys teksto eilutės su ilga inskripcija, kuri išgraviruota falšgloke, tik metai sukomponuoti iš reljefinių raidžių.

Baroko sklaida Lietuvos varpų puošyboje

Ankstyvojo baroko ornamentika. Nors baroko pradžios Lietuvoje problema yra susilaukusi palyginti nemažo dėmesio, tačiau šio stiliaus paplitimas mūsų krašto taikomojoje dailėje iš esmės yra vis dar pradiniame tyrinėjimų etape[684]. Kaip žinome, visi istoriniai stiliai taikomojoje dailėje reiškiasi ne tik savo specifinėmis formomis, siluetu, sandaros ir kompozicijos ypatumais –

683 Brensztejn, op. cit., p. 132, 133.

684 Bene reikšmingiausioje Lietuvos ankstyvajam barokui paskirtoje I. Vaišvilaitės monografijoje taikomosios dailės kūriniai iš viso nėra aptariami, žr. Vaišvilaitė, Irena. *Baroko pradžia Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1995.

ypač atpažįstamas jų bruožas yra su konkrečiu stiliumi, kartais atskira jo vystymosi faze ar net regionu susijusi ornamentika. Jei šiaurės manierizmo ornamentika yra gerai žinoma, aptarta ir išnagrinėta, tai ankstyvojo baroko ornamentikai skirtų veikalų mes nežinome. Iš tiesų ankstyvasis barokas ir neturėjo specifinės, tik jam būdingos ornamentikos, ir tai išplaukė iš pačios šio stiliaus prigimties. Barokas atsirado Romoje XVI a. pab., visų pirma kaip „didysis“ architektūros stilius, savotiška, tik labiau ištobulinta ir rafinuota paralelė senovės Romos imperijos iškiliausiems pavyzdžiams ir buvo suvokiamas kaip antitezė „neskoningam“, „eretiškam“ (suprask – protestantiškam) šiaurės manierizmui ir jo nepažabotai antiklasikinei vaizduotei. Šis stilius pirmiausia palietė monumentaliąją dailę ir tik vėliau kitas meno rūšis. Ankstyvojo baroko apraiškos taikomojoje dailėje ir naujų puošybos formų atsiradimas iki šiol nėra išsamiau tyrinėti[685]. Ankstyvajam barokui būdingi Romos imperijos laikų architektūrinės puošybos elementai – akanto lapai, lauro lapų pynės, lapų, gėlių ir vaisių festonai – visi šie elementai sutinkami ir renesanso dailėje, tačiau barokas griežtai atsiribojo nuo tuo metu itin populiarių neklasikinių ornamentų, imituojančių kalto metalo ir karpytos skardos formas – apkaustų motyvų, šleifverkų, rolverkų ir net nuo renesansinių kandeliabrinių kompozicijų. Ankstyvojo baroko monumentalioms dekoracijoms būdingas įvairių klasikinių architektūrinių elementų panaudojimas, specifiškai profiliuoti aprėminimai (tarp jų ir vadinamas *Madernos motyvas*[686]) ir plastiškų formų „minkšti“ kartušai. Populiarumo baroke neprarado ir dalis renesansinių puošybos elementų – smulkių formų augalinės arabeskos, nėriniais virstančios maureskos, ovalios lauro lapų girliandos, maskaronai ir sparnuotos angelų galvutės. Specifinę grupę sudaro tekstilės gaminius imituojantys elementai – draperijos, juostos, kokardos, lambrekenai – sutinkami jau manierizme[687], tačiau perimti ir pamėgti baroko. Visą šį išvardintą „repertuarą“ gana anksti pradėjo papildyti žydinčios gėlės, visų pirma tulpės, lelijos, rožės, gvazdikai, rugiagėlės ir įvairūs fantastiniai žiedai, todėl iš renesanso paveldėtas į vazą pamerktų gėlių motyvas buvo itin populiarus ankstyvojo baroko laikotarpiu, o toks gėlių žiedų pamėgimas pagimdė vadinamąjį *gėlinį baroką* – jau brandžiajam šio stiliaus periodui priklausančią ornamentinės puošybos kryptį.Todėl, trumpai kalbant, galima teigti, kad ankstyvojo baroko stilių neretai rodo ne kokie nors naujai išrasti elementai, bet operavimas jau žinomomis, dažniausiai klasikinėmis formomis, taip pat griežtas manieristinių elementų atsisakymas[688].

Baroko sklaida Lietuvos taikomojoje dailėje. Baroko įsigalėjimas Lietuvos taikomojoje dailėje buvo ilgas ir netolygus procesas. Iš tolimos Italijos ir Vidurio Europos ateinančios naujos idėjos ir mados skirtingų gyventojų sluoksnių buvo priimamos nevienodai. Tai priklausė nuo tikėjimo, socialinės kategorijos, kultūrinės aplinkos ir panašių aplinkybių. Didelę įtaką šiam procesui turėjo ir tradiciniai glaudūs ekonominiai, prekybiniai ir kultūriniai ryšiai su daugiau civilizaciniu požiūriu pasiekusiais kaimyniniais kraštais, kuriuose dominavo liuteronų tikėjimas, visų pirma – su Prūsijos kunigaikštija. 1621 m. švedams užvaldžius Rygą, šio miesto, kaip tranzitinio uosto ir kultūros centro, reikšmė Lietuvai sumenko, tačiau didelei Nemuno baseino teritorijai ypač svarbią reikšmę tebeturėjo Karaliaučius, buvęs ne tik pagrindiniu uostu, plukdžiusiu Lietuvos eksportą į Vakarų Europą, bet ir vartais, pro kuriuos į mūsų šalį plito tiek Šiaurės Europos gaminiai, tiek ir meninės Šiauriniuose Nyderlanduose susiformavusios tendencijos, anaiptol nepanašios į atvežamas iš pietų[689]. Jei Lietuvoje

---

685 Net J. Samekas, Lenkijos dailiųjų amatų istorijoje aptardamas XVII a. I p., neišskyrė iš bendros tėkmės ankstyvojo baroko apraiškų ir neaptarė jo ornamentikos, žr. Samek, Jan. *Polskie rzemiosło artystyczne. Czasy nowożytne*. Warszawa: Wydawnictwa artystyczne i filmowe, 1984.

686 Šį terminą į lietuvių dailės istorijos žodyną pateikė I. Vaišvilaitė, žr. Vaišvilaitė, op. cit., p. 60.

687 Luco Kiliano 1607 m. išleistame groteskų graviūrų rinkinyje (*Newes Gradesca*) kaip ornamentinių kompozicijų puošybos elementai naudojamos draperijos, lambrekenai ir kokardos.

688 Baroko ornamentikos apžvalgoje specialiai nebuvo paminėtas kremzlinis auselinis ornamentas, Lietuvoje ir Lenkijoje dažnai derintas su ankstyvojo ir brandžiojo baroko architektūra. Pastarojo ornamento pobūdis susilaukė nevienareikšmių nuomonių, kurių aptarimas išeina už apsibrėžtų šio darbo ribų.

689 Ši takoskyra aiškiausiai reiškėsi pačiuose Nyderlanduose, kurių pietinėje dalyje – katalikiškoje Flandrijoje –

ankstyva baroko sklaida visų pirma turi būti siejama su Katalikų Bažnyčios veikla plačiąja prasme ir atskirai paminėtinu jėzuitų ordinu, tai protestantų kraštuose šie veiksniai tapo sunkiai įveikiamomis kliūtimis šio stiliaus plitimui. Baroko, tuomet pravardžiuoto *papistų* ar *jėzuitų stiliumi*[690], pripažinimui trukdė aršus religinis priešiškumas. Tai buvo esminė priežastis, kodėl Baltijos jūros pakrantėse[691] beveik iki XVII a. devintojo dešimtmečio ir net kiek vėliau vyravo Nyderlandų pavyzdžių nulemtos manieristinės formos ar konservatyvios lokalinės dailės kryptys, neretai atsiremiančios į vis dar gajas gotikos laikų tradicijas. Manieristinių tendencijų gyvybingumui Lietuvoje įtaką darė ir didelis skaičius aktyvių vokiečių kilmės amatininkų, kurių amatui įvaldyti buvo reikalingi didesni gebėjimai ir žinios – tarp jų paminėtini auksakaliai, indų liejikai, medžio drožėjai, ginklininkai, laikrodininkai ir pan. Dauguma šių amatų, dar vadinamų *dailiaisiais amatais*, buvo medijos, per kurias reiškėsi įvairios stilistinės tendencijos. Nors užsakovų skonis visada formavo pasiūlą, tokiose srityse, kaip varpų liejimas, nuo užsakovų galimybių priklausė instrumento dydis, o nuo jų pageidavimų – įrašų turinys ir reljefų pobūdis, tačiau šių elementų išdėstymas, jų forma ir išraiška – visa tai, per ką pasireiškia konkretus meninis stilius, jau buvo nulemta gamintojo skonio, gebėjimų, įpročių ir turimų matricų.

Atskirai paminėti būtina XVII a. vid. ir II p. Lietuvoje įsitvirtinusį kremzlinį ornamentą[692]. Ši itališkam barokui visiškai svetima puošybos kryptis mūsų krašte dažnai buvo derinama su baroko architektūra, struktūromis ir formomis, tad nenuostabu, kad kremzlinis ornamentas Lietuvoje neretai jau laikomas baroko savastimi[693]. Tačiau šis ornamentas neturėjo klasikinių šaknų – atsirado ir susiformavo Nyderlanduose XVI a. pab. – XVII a. pirmaisiais metais, o savo abstrakčiomis formomis buvo svetimas tiek renesansui, tiek ir ankstyvajam ir brandžiajam barokui. Tad šį ornamentą reiktų laikyti galutine šiaurės manierizmo ornamentikos faze. Barokinių formų jungimas su kremzline ornamentika ryškiai matomas J. Delamarso naudotoje ornamentikoje, visų pirma tuose ornamentuose, kurių matricos buvo pagamintos Vilniaus auksakalių, sekant vietinėmis tradicijomis. Tačiau šio stiliaus elementų beveik nėra ornamentuose, kurių prototipai galėjo būti kildinami iš Vidurio Europos pietinių žemių. Lietuva nebuvo vienintelė šalis, kurioje barokas jungėsi su kremzliniu ornamentu. Panašios tendencijos vyravo ir Lenkijoje, kurioje manieristinį skonį ir Nyderlandų madas itin intensyviai palaikė ir propagavo Gdansko miestas, kontroliavęs didžiąją dalį Lenkijos prekybos su Šiaurės ir Vakarų Europa ir suvaidinęs tą patį vaidmenį, kaip Karaliaučius Lietuvai.

Barokas Lietuvos varpuose. Pirmieji baroko bruožai Lietuvos varpų puošyboje pasirodė XVII a. antrajame trečdalyje ir atskirų meistrų dirbiniuose reiškėsi skirtingai. Nė viename iš

---

baroko menas klestėjo, tačiau šiaurinėje protestantiškoje Olandijoje „barokas pasireiškė tik palyginti neryškiai“(*the Baroque made comparatively slight inroads*), žr. *The Oxford Dictionary of Art and Artists* / Ed Ian Chilvers. Oxford: Oxford University Press, 2009 (fourth edition), p. 42.

690 Nors mokslinėje „apyvartoje“ *jėzuitų stilius* kaip terminas pradėtas vartoti tik XIX a. I p., tačiau jo atsiradimas sietinas su XVII a. protestantų poleminiais raštais, kuriuose būdvardžiui „jėzuitiškas“ buvo suteikta neigiama konotacija, taikyta taip pat ir „išsigimusiam“ itališkam jėzuitų bažnyčių stiliui. Žr. Bailey, Gauvin Alexander. Le style jésuite n'existe pas': Jesuit Corporate Culture and the Visual Arts. In: *The Jesuits: cultures, sciences, and the arts, 1540–1773*. Volume 1 / Ed. John W. O'Malley [et al.]. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1999, p. 40,41.

691 XVII a. Baltijos jūra buvo tapusi „liuteronų vidaus ežeru“; Lenkija buvo vienintelė neliuteroniška šalis, turėjusi uostą šioje pakrantėje. Tačiau Gdansko gyventojų dauguma taip pat buvo liuteronai.

692 Šiuo klausimu pažymėtini dailės istorikės M. Matušakaitės darbai – Matušakaitė,1998, op. cit.; Matušakaitė, Marija. Kremzlinė ornamentika medžio drožyboje Lietuvoje. In: *Menotyra*. T. 5. Vilnius: Mintis, 1974.

693 Kremzlinį, tiksliau kremzlinį-auselinį ornamentą (vok. *Ohrmuschel–Knorpelwerk*, lenk. *ornament małżowinowo–chrząstkowy*, angl. *Auricular ornament*) nemaža dalis Lietuvos tyrinėtojų priskiria barokui, žr. Vitkauskienė, Birutė, Rūta. Barokas. Medžio drožyba. In: *Lietuvos dailės*, 2002, op. cit., p. 158; vyresnės kartos dailės istorikai, tokie kaip Estijoje dirbęs Stenas Karlingas ar Marija Matušakaitė, rašydami apie ornamentinę XVII a. drožybą, buvo daug atsargesni ir stengėsi išvengti stilistinių vertinimų.

dviejų Lietuvoje saugomų Jacobo Kenigo varpų dar nėra kiek ryškesnių šio stiliaus elementų. Tas pats pasakytina ir apie H. Betkerio 1632 m. liedintą Skirsnemunės varpą. Tačiau 1634 m. šio meistro Josvainių bažnyčiai nulietą varpą puošia jau visai barokines formas primenanti heraldinė kompozicija, kurią sudaro du ovalūs sąvarą primenantys heraldiniai skydai, aprėminti lauro lapų girliandomis ir papuošti akanto lapais. Nors tiek akanto lapų, tiek ir ovalių lauro lapų girliandų galima rasti vėlyvojo renesanso dailėje, vis dėlto ši kompozicija labai skiriasi nuo manierizmo stiliui įprastų, kurias dažniausiai puošia laužyti ir banguoti metalo formas imituojantys kartušai.

Ryškūs ankstyvojo baroko bruožai matomi J. Breutelto nulietuose varpuose. Šis meistras išsiskiria ne tik Lietuvos, bet ir daug platesnio regiono kontekste originaliais ir tuo laiku inovatyviais sprendimais, atitinkančiais ankstyvojo baroko dvasią. Būtent J. Breuteltas pirmasis pradėjo taikyti trijų dalių frizus, apačioje papuoštus banguoto kontūro lambrekeniniu ornamentu. Ši kompozicinė puošybos schema vėliau tvirtai įsišaknys barokinėje Lietuvos varpų liejimo tradicijoje ir bus taikoma net iki XIX amžiaus. Net turime pagrindo teigti, kad šio meistro dėka susiformavo lokalinė Lietuvos varpų liejimo mokykla, kurios įtvirtinimui lemiamą įtaką turėjo kitas jo tautietis lotaringas Jonas Delamarsas.

J. Breutelto ornamentai radikaliai skiriasi nuo analogų, paplitusių jo gyvenamuoju laikotarpiu mūsų šalies geografinėje aplinkoje. Juose akivaizdžiai vengiama manierizmui būdingos ornamentikos – apkaustų motyvų, rolverkų, šleifverkų; kieto metalo formas bandoma pakeisti minkšto audinio imitacija, tekstilinėmis juostelėmis („galionais“), o lambrekenų lapeliai net užbaigiami kutų spurgais. Nors ir tenka pastebėti, kad aiškiai profiliuotas lapelių siluetas dar vis kažkiek primena karpytos skardos formas. Ryškūs pasikeitimai taip pat ir pačiuose motyvuose – vietoje manierizmui būdingų stipriai apibendrintų ausų geldelių, kremzlių ir panašių abstrakčių motyvų J. Breutelto darbuose atsiranda realistiniai, nors neretai egzotiški augaliniai ar zoomorfiniai motyvai bei voliutos, tai akivaizdžiai rodo naujojo baroko stiliaus pradžią. Lambrekeno ornamento lapelių vidų užpildantis groteskas su paukščiais neturi kandeliabrinės kompozicijos ašies, vietoje jos – vaza su pamerktomis gėlėmis. Šakų užraitai su paukščiais yra būdingas visai baroko epochai motyvas, kuris XVII a. II p., modifikuotas prancūzų dailininko ir raižytojo Jean le Pautre, buvo naudojamas ir Karaliaučiaus varpų puošyboje beveik iki XVIII a. pabaigos. Vis dėlto J. Breutelto varpų ornamentika nėra stilistiškai vientisa. Varpų frizų viršų puošiantys karūniniai ornamentai mums primena gotikos epochos stilistiką, kuri Lietuvos XVII a. pirmosios pusės mene kartais buvo keistokai jungiama su barokiniais elementais, kaip tai matoma Kauno Švč. Trejybės bažnyčios architektūroje. Krekenavos bažnyčios varpo reljefas su Nekaltai Pradėtosios atvaizdu greičiausiai renesanso epochos liaudies dailininko kūrinys, tačiau ant Markovo varpo esantis valstybės herbas yra visiškai barokinių formų. Nors J. Breuteltas pagrįstai gali būti laikomas pirmuoju baroko epochos varpų liejiku Lietuvoje, jis vis dėlto dar stovi prie šio stiliaus ištakų mūsų krašte, todėl jo kūriniuose neišvengiama ir barokui neįprastų ar net svetimų elementų, akivaizdūs ir kai kurie senesni su manierizmo stiliumi (ar net gotika, kaip virvelių pavidalo motyvai) sietini elementai. Šio meistro pažangumas ir naujoviški sprendimai puikiai matomi palyginus jo nulietus varpus su daugiau kaip dvidešimčia metų vėlesniais jo sūnaus (?), taip pat Jono Breutelto, Marienverderyje pagamintais analogais.

Ankstyvasis barokas, laipsniškai ir neretai kontroversiškai besiskverbdamas į visas dailės sritis, Lietuvoje dar kelis dešimtmečius egzistavo kartu su manieristinėmis tendencijomis. Kaip minėjome, J. Breutelto, pirmojo baroko epochos meistro, kūriniuose yra šiam stiliui svetimų elementų. Tai aiškiai parodo, kad nėra konkrečios datos, nuo kada Lietuvoje pradėjo dominuoti šis stilius. Baroko ankstyvojo periodo pabaiga iš esmės sutampa su Vilniaus okupacija 1655 m., kai miestą užėmė maskvėnų kariuomenė. Nors J. Delamarsas tęsė J. Breutelto stilistinę kryptį, tačiau jo kūrinius

jau reiktų priskirti brandžiojo baroko periodui. Jai taip pat priklauso J. Delamarso amžininko H. U. Baderio ir kiek vėliau gyvenusio B. Fingerlingo mums žinomi varpai. Tad brandžiojo baroko pradžią reiktų sieti su Vilniaus išvadavimu iš maskvėnų rankų ir J. Delamarso sugrįžimu. Jau po šio meistro mirties, XVII a. pab., Lietuvos varpų liejimo centras keliems dešimtmečiams persikelia iš Vilniaus į vidines LDK žemes, į Nesvyžių ir galimai Slucką (?). Čia dirbusio A. Pattuno ir jo kolegos J. Tomaševičiaus varpuose pastebimos skirtingos nei Vilniaus brandžiojo baroko tendencijos. Vėlyvojo baroko pradžią, kaip ir Vilniaus kaip varpų liejimo centro atsigavimą, reikia sieti su K. G. Sparro veikla (dirbo 1729–1733). Šio meistro išlikę didieji varpai, puošti kietojo akanto ornamentais, yra geriausi vėlyvojo baroko puošybos pavyzdžiai Lietuvoje. O kiek vėliau Vilniuje pradėjusio liedinti varpus Tomo Apanavičiaus konservatyvi ornamentika mažai turi ką bendra su vėlyvuoju baroku ar rokoku ir atspindi praėjusio amžiaus skonį. Nepaisant rokoko stiliaus dominavimo XVIII a. trečiajame ketvirtyje, Tomo sūnaus Antano Apanavičiaus varpuose ir toliau pastebimos konservatyvios, iš tėvo paveldėtos tendencijos. Todėl rokokas Lietuvoje varpų liejyboje pasireiškė tik fragmentiškai ir pavėluotai, jau šiam stiliui išėjus iš mados, kai kuriuose J. S. Wähnerio ir A. Włodkowskio liedintuose varpuose.

IŠVADOS

1. Varpų sklaida Lietuvoje turi savo unikalią specifiką – varpai atsirado kaip valstybės formavimosi metu vykusios ekspansijos, bet ne kaip vidinės imanentinės raidos rezultatas. Ankstyviausio periodo LDK varpai yra Kijevo Rusios kultūrinis palikimas, gautas su seniau jai priklausiusiomis žemėmis. Ši kultūrinė tradicija yra sunkiai atsekama ne tik dėl pasikeitusių valstybės sienų, bet ir dėl itin menko išlikusių senųjų instrumentų skaičiaus. Galima manyti, kad Kijevo Rusios laikus siekianti rytietiška tradicija buvo nustumta į periferiją jau XV–XVI a., o nuo XVII a. antrosios pusės ji nebeatsekama.
2. Apibendrinę tyrimo medžiagą galime teigti apie XVII–XVIII a. egzistavusį Lietuvos paribiškumą Šiaurės–Pietų (liuteronų–katalikų) ir Vakarų–Rytų (Vakarų krikščionių–stačiatikių) kryptimis ir jos akivaizdų priklausymą Vidurio Europos kultūriniam arealui, tačiau su ryškiu Šiaurės Europos atspalviu. O minėtu laikotarpiu Rusijos įtaka itin minimali, jos egzistavimas pastebimas tik pačiame rytiniame valstybės pakraštyje.
3. Išnagrinėjus istorinių varpų formas galima teigti, kad varpų formų įvairovė nuo XIII a. iki XVI a. palaipsniui standartizavosi, vis labiau pereita prie kelių *gotikinės* ir vadinamosios *tarpinės* formos atmainų. Ryškesni varpų formos skirtumai pasireikšdavo priklausomai nuo regiono tradicijos ir atskirų meistrų įpročių, todėl tenka paneigti egzistavus renesansinį, barokinį ar klasicistinį varpų formos standartą. Vis dėlto iki šiol nebuvo atkreiptas dėmesys, kad XVI a. epizodiškai pasitaikantys *situlos* ir *grūstuvės formų* varpai atsirado dėl itališkų pavyzdžių įtakos, ir tokios varpų formos laikytinos renesansinėmis, atsižvelgiant į jų paplitimo laiką.
4. Varpų gamybos Lietuvoje pradžią atsekame tik nuo XV amžiaus. T. Narbuto mitas apie tariamą pirmąjį varpų liejiką *Skobeltą* negali būti laikomas istoriškai patikimu.
5. Lietuvoje, kaip ir kitose Europos šalyse, seniausiu varpų gamybos periodu šių instrumentų gamyba turėjo verstis ir keliaujantys meistrai. Tačiau jau seniausi mums žinomi XVI a. varpų liejikai buvo įsikūrę nuolatinėse darbo vietose. Pavieniai keliaujantys meistrai pasirodo tik XVII a. pab. ir XVIII a. pradžioje.
6. Renesansas varpuose pasireiškė visų pirma perėjimu nuo gotikinių šriftų prie ankstyvojo humanistinio ir renesansinio kapitalio, senų gotikinių puošybos elementų atsisakymu, po truputį pradedant naudoti kitos stilistikos ornamentus ir reljefus. Renesansinių varpų puošyboje pradėjo plisti įrėmintos inskripcijų kompozicijos.
7. Vilnius XVI a. vid. – XVII a. I p. buvo tapęs svarbiausiu varpų liejimo centru visoje LDK. Tam didelę reikšmę, panašiai kaip ir Krokuvoje, Rygoje ar Lvove, turėjo čia įkurta ir veikusi patrankų liejykla, kurioje, kaip ir analogiškose įmonėse, veikusiose kituose miestuose, taip pat buvo liedinami varpai. Didžiausią įtaką varpų liejimui mūsų šalyje turėjęs J. Breuteltas ir vėliau dirbęs J. Delamarsas taip pat buvo patrankų liejikai. Abu šie meistrai buvo kilę iš Lotaringijos. Lietuva buvo labiausiai į rytus ir šiaurės rytus nutolęs Europos regionas, kuriame dirbo Lotaringijos meistrai, tačiau dėl itin didelio atstumo, skyrusio šį kraštą nuo Lietuvos, atvykę liejikai vertėsi amatu ne kasmetinių kelionių metu, bet įsikurdami nuolatinai.
8. Reikšmingiausiu baroko epochos varpų liejiku laikytinas J. Breuteltas. Šis meistras nutraukė ryšius su manieristine varpų liejimo tradicija ir gali būti laikomas pirmuoju baroko epochos varpų liejiku ne tik Lietuvoje, bet ir visame Baltijos jūros pietryčių regione. Šio meistro įtaka ir svarba formuojantis Lietuvos lokalinei varpų liejimo tradicijai yra pamatinė, pasireiškusi tiek naujomis gamybos technologijomis (pirmasis Lietuvoje pradėjo naudoti matricų garnitūrus, pritaikytus skirtingų dydžių varpų puošybai), tiek puošybos komponavimu (trijų dalių frizo kompozicinės schemos panaudojimas), tiek ornamentika (pradėjo naudoti ankstyvojo baroko stiliaus kreneliažinius ir lambrekeninius ornamentus).
9. J. Breutelto tradiciją perėmė ir toliau puoselėjo jo mokinys(?) J. Delamarsas, šiuo metu laikomas žinomiausiu Lietuvos varpų liejiku. Šis meistras buvo vienas iš produktyviausių mūsų šalyje dirbusių varpų liejikų, liejęs ir kaip patrankas. J. Delamarsas išsiskiria iš kitų Lietuvoje dirbusių meistrų naudotų ornamentų matricų įvairove ir dideliu skaičiumi skirtingų

reljefų, vis dėlto tik geriausi jo kūriniai meniškumu prilygsta J. Breutelto varpams.

10. Tyrimo metu nustatytos priežastys, dėl kurių Lietuvoje išliko itin mažai senųjų istorinių varpų: teritorija, kurioje seniausi instrumentai siekia XVII a. II p., sutampa su rusų okupacine zona 1654–1662 m. karo metu. Šioje zonoje buvę varpai beveik visiškai sunaikinti ar išvežti į Maskvėniją.
11. Tyrimo metu atlikta atvežtinių varpų analizė leidžia konstatuoti itin didelę ir svarbią Karaliaučiaus miesto įtaką, visų pirma XVIII amžiuje. Iš šio miesto į Lietuvą buvo importuota mažiausiai keli šimtai instrumentų – vien mūsų sudarytame sąraše jų daugiau kaip šimtas. Pastebima, kad varpų importas ypač išaugo XVII a. pab., taigi šis laikas sutampa tiek su Delamarso mirtimi, tiek ir su ekonominiu krašto atsigavimu XVII a. pabaigoje. Nauja XVIII a. pr. krizė – Šiaurės karas, švedų kariuomenės kaip karinės taktikos dalis taikytas varpų naikinimas, taip pat daugiau nei pusę visų gyventojų nužudžiusi maro epidemija paliko didžiulį neigiamą pėdsaką – Lietuvos varpų gamyba sumenko, ir šalyje pradėjo vyrauti iš Karaliaučiaus atvežti varpai.
12. XVIII a. vid. pastebimas ne tik ekonominis šalies atsigavimas – tuo metu pradėjo dirbti Tomas Apanavičius ir vėliau jį pakeitęs jo sūnus Antanas. Apie šią XVIII a. vid. – II p. klestėjusią varpų liejyklą iki šiol turėta itin nedaug žinių. Ši liejykla laikytina reikšmingiausia XVIII a. II p. šalies varpų dirbtuve, pirmą kartą atskleista ir apibūdinta tik šiame darbe.
13. Tyrimo metu nustatyta, kad naujos meninės tendencijos varpų liejikų darbuose reiškėsi lėčiau nei architektūroje ir auksakalystėje. Meistrai ilgai naudojo tas pačias matricas ir neretai kopijavo senesnių epochų dirbinius, taip papildydami savo kūrinius praėjusių epochų stilinių požymių turinčiais elementais.
14. Lietuvos varpų mokyklos specifinius bruožus suformavo J. Breuteltas, kurio nulieti varpai darė įtaką vėlesniems meistrams, jo pradėtas Lietuvoje naudoti lambrekeninis ornamentas buvo populiarus net XIX a. II p., kaip tai matoma iš Włodkowskių dirbtuvei priskiriamo Rūdiškių bažnyčios varpo. Šio tipo puošyba nesutinkama Prūsijos, Kuršo ir Rygos meistrų dirbiniuose, tačiau išplito senosios Lietuvos valstybės pietuose ir Voluinės žemėse.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Bibliografinės santrumpos

Cz. – część

D. – dalis

KKWN – Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. II: Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Nowogrodzkiego.

KKWW – Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. III: Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Wileńskiego.

KKWT – Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. IV: Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Trockiego

Kn. – knyga

LSD – Lietuvos sakralinė dailė

LSDK –Lietuvos sakralinės dailės katalogas

Nr. – numeris

PDSAD – Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė

T. – tomas

Z. – zeszyt

Institucijų santrumpos

KPCA – Kultūros paveldo centro archyvas [Aptarnavimo skyriaus fondų poskyris]

KPC DSKOP – Kultūros paveldo centro Duomenų skyriaus Kilnojamųjų objektų poskyris

KPD – Kultūros paveldo departamentas

KPM WOZ – Komitet polski w Moskwie. Wydział opieki nad zabytkami

KVKA – Kaišiadorių vyskupijos kurijos archyvas

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

MAB RS – Mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyrius

VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyrius

Nepublikuoti šaltiniai

1. *Abzuhängende Bronzeglocken. Stadt Wilna*. 1942 10 02. KPCA, f. 17, ap. 1, b. 22: Vilniaus r. varpai. Bažnyčių varpų žinios. 1918–1944, l. 38, 39.
2. *Akmens bažnyčios klebono J. Balčiūno 1942 06 23 raportas*. KVKA, b. Bažnyčių varpai. 1942.
3. *Gewercks – Buch derer Zinngiesser in Wilda darinen enthalten die Nahmen derer Meister*. 1742. MAB RS, f. 25-251
4. *Kėdainių evangelikų reformatų bažnyčios dviejų varpų įrašai* [lenkų k.]. XVIII a. (?). Rankr. 1 lapas. MAB RS, f. 93-585.
5. KPM WOZ. *Dzwon nr. 183.* [Filipczek, M.]. Kursk I park artylerijskij. 1916 08 12. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 531. [dzwon 1920]
6. KPM WOZ. *Dzwon nr. 6693* [Śledziński, J(ózef), Żyskar, J(ózefat)]. Donskaja oblast, Okr. Donsk. Malczewska. 1917 07 22. KPCA, f. 17, ap. 1, b. 41.
7. KPM WOZ. *Dzwon nr. 9147.* [Piotrowicz. B.]. Moskwa. Butyrki. 1918 05 15. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 501, l. 31.
8. KPM WOZ. *Dzwon nr. 9179.*[C. Wyrzykowski]. Moskwa, Aleksandrowski dworzec. 1918 05 13. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 503, l. 63, 129, 130.
9. KPM WOZ. *Dzwon nr.9224* [C. Wyrzykowski]. Moskwa, Butyrska zastawa. 1918 05 30 – LVIA, f.1135, ap. 21, b. 499, l.4, 5 [varpo ornamento trynė]
10. *Kronika kościoła parafialnego w Porozowie*. 1849. VUB RS, f. 4, b. 36148 (A-2814).
11. *Kronika kościoła parafialnego w Niecieczy. 1849.* VUB RS, f. 4, b. 36129 (A-2795), l. 1v.
12. *Kruonio katalikų bažnyčios varpų nuėmimo aktas*. 1915 07 31 (rusų k.). KVKA, b. Kruonio bažnyčia.
13. *Kuktiškių bažnyčios klebono J. Dzekunsko raštas*. 1942 06 25 d. KVKA, b. Bažnyčių varpai, 1942.
14. *Mitkaičių varpo frizo piešinys.* KPCA, f. 16, ap. 2, sg. v. 26
15. *Nemunaičio bažnyčios klebono V. Želnio raštas.* 1942 06 20. KVKA, b. Bažnyčių varpai, 1942.
16. *Paluomenės bažnyčios klebono Valavičiaus raštas.* 1926 03 17. KVKA, b. Varpų grąžinimo byla, 1925 – 1927, l. 126.
17. *Pranešimas apie Lietuvos bažnyčių varpus*. 1942 06 02 raštas Švietimo vadybos generaliniam tarėjui. KPCA, f. 17, ap. 2, b. 55, l. 10v.
18. *Varėnos bažnyčios klebono K. [parašas neišskaitomas] 1942 06 19 raštas.* KVKA, b. Bažnyčių varpai, 1942.
19. Žalėnas, Gintautas. *Dailės kūrinio aprašas. Varpas, 1712 m,. Linkuvos bažnyčia*. 2002. KPC DSKOP.
20. Žalėnas, Gintautas. *Dailės kūrinio aprašas. Varpas, 1896 m., Kauno Šv. Mykolo Arkangelo (Įgulos) bažnyčia.* 2004. KPC DSKOP.
21. Žalėnas, Gintautas. *Dailės kūrinio aprašas. Varpas, 1674 m. Jurbarko bažnyčia*. 1999, nauja redakcija 2014. KPD Tauragės teritorinis padalinys, Jurbarko inspektūra.
22. Žalėnas, Gintautas. *Adutiškio bažnyčios 1674 m. varpo aprašas*. 2012 11 11 d. Saugoma autoriaus archyve.
23. Žalėnas, Gintautas. *Dailės kūrinio aprašas. Varpas, 1787 m. Varnių Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčia.* 2002 07 17. KPC DSKOP.
24. Žalėnas, Gintautas. *Dailės kūrinio aprašas. Varpas, 1913 m. Varnių Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčia.* 2004 12 15. KPC DSKOP.
25. Žalėnas, Gintautas. *Paminklinių Lietuvos varpų sąvadas*. Elektroninė laikmena. Vilnius: Kultūros paveldo centras, 2004. KPC DSKOP

26. Žalėnas, Gintautas. *Lietuvos varpų informacinė bazė*. Elektroninės laikmenos. Kaunas, 2000–2015. Autoriaus nuosavybė.

Publikuoti šaltiniai

27. Brensztejn, Michał. *Zarys dziejów ludwisarstwa w b. W. Księstwie Litewskiem*. Wilno: Księgarnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, 1924.
28. Campe, Paul. Die Kirchenglocken Lettlands von ältester Zeit an bis zum Jahre 1860 und ihre Giesser. In: *Latvijas Universitates raksti, Architekturas Fakultates serija = Architectorum Ordinis series;* 1,1. Riga: Latvju Kultura, 1930.
29. Česnulis, Vytautas Valentinas. *Nutilę varpai*. Trakai: Voruta, 2015.
30. *Kultūros paminklų enciklopedija. Rytų Lietuva*. T. I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
31. *Kultūros paminklų enciklopedija. Rytų Lietuva*. T. II. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1998.
32. Kułak, Aneta; Ryżewski, Grzegorz; Wilczewski, Waldemar F. Kroniki kościołów parafialnych dekanatu sokólskiego z lat 1849-1851. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego* 2008. Nr. 14.
33. Kułak, Aneta; Ryżewski, Grzegorz. Kronika kościoła wasilkowskiego z 1851. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*. 2010. Nr. 15-16.
34. Kułak, Aneta; Ryżewski, Grzegorz. Kroniki kościołów parafialnych dekanatu Białostockiego z lat 1849-1851. Cz. 1. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*. 2011. Nr. 17.
35. Kułak, Aneta; Ryżewski, Grzegorz. Kroniki kościołów parafialnych dekanatu Białostockiego z lat 1849-1851. Cz. 2. In: *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego,* 2012. Nr. 18.
36. *Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros paminklų sąrašas (1978–1990)*. Vilnius: Savastis, 1993.
37. *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T.I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. I: *Marijampolės dekanatas*. Vilnius: Gervelė, 1996.
38. *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T.I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. II: *Vilkaviškio dekanatas*. Vilnius: Gervelė, 1997.
39. *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T.I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. III: *Lazdijų dekanatas*. Vilnius: Gervelė, 1998.
40. *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T.I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. IV: *Aleksoto dekanatas*. Vilnius: Gervelė, 2000.
41. *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T.I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. V: *Alytaus dekanatas*. Vilnius: Savastis, 2003.
42. *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T.I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. VI: *Šakių dekanatas*. D. I: Barzdai-Lukšiai. Vilnius: Gervelė, 2006.
43. *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T.I: *Vilkaviškio vyskupija*. Kn. VI: *Šakių dekanatas*. D. II: Naudžiai-Žvirgždaičiai. Vilnius: Gervelė, 2007.
44. *Lietuvos sakralinė dailė*. T. II: *Šiaulių vyskupija*. D. I: *Joniškio dekanatas*. Kn. 1: *Balkaičiai-Joniškis*. Vilnius: Gervelė, 2011.
45. *Lietuvos sakralinė dailė*. T. II: *Šiaulių vyskupija*. D. I: *Joniškio dekanatas*. Kn. 2: Juodeikiai-Rudiškiai. Vilnius: Gervelė, 2012.
46. *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas*. T. I. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija. Vilnius. 1988.
47. *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*. Vilnius: Lietuvos TSR kultūros ministerija, Mokslinė-metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba, 1973.

48. *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*: *tęsinys*. Vilnius: Lietuvos TSR kultūros ministerija, Mokslinė-metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba, 1977.
49. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. III: *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Wileńskiego*. T. I-IV / Redakcja naukowa Maria Kałamajska-Saeed. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2005-2011.
50. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. IV: *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Trockiego*. T. I: Kościóły i klasztory Grodna (1) / Opracowały Maria Kałamajska-Saeed i Dorota Piramidowicz. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2012.
51. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Cz. IV: *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Nowogródzkiego*. T. I-IV / Redakcja naukowa Maria Kałamajska-Saeed. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2003-2014.
52. *Panevėžio vyskupija. Istoriniai duomenys ir pastoracinė veikla* / Redagavo K. Paltarokas. Vilnius: Katalikų akademija, 1998.
53. Syrokomla, Władysław. *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*. Wilno: nakładem księgarza A. Assa, t. I, 1858; t. II, 1860.
54. Šverebas, Povilas. *Telšių vyskupijos bažnyčių varpai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2014.
55. [Tyszkiewicz, Eustachy] E. T. Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacyach męzkich i żeńskich rzymsko katolickich klasztorów w dyecezyi wileńskiej. In: *Teka Wileńska*. Wydawana przez Jana ze Śliwina [Adama Honorego Kirkora]. T. 1. Nr. 2, 3, 4. Wilno: Druk. Teofila Glücksberga, 1857.
56. Tyszkiewicz, Konstanty. *Wilija i jej brzegi: pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym*. Drezno: drukiem i nakładem J. I. Kraszewskiego,1871.

Literatūra

57. [A. F. Adamowicz] A. F. A. *Kościół Augsburski w Wilnie: kronika zebrana na obchód trzechwiekowego istnienia kościoła w roku 1855 w ś. Jana Chrzciciela*. Wilno: Drukiem Józefa Zawadskiego. 1855.
58. Anteins, Aleksis. *Bronza Latvijā. Pa metālu ieguves un apstrādes vēstures lappusēm*. Rīga: Zinatne, 1988.
59. Arłamowski, Kazimierz. *Dzieje przemyskich cechów rzemieślni czych w dawnej Polsce*, Przemyśl: Drukarnia Jana Łazora, 1931.
60. Art., S. Nowe historyczne nabytki miasta Lwowa. In: *Gazeta Lwowska*. 1914 08 28
61. Badecki, Karol. *Ludwisarstwo lwowskie za Zygmunta I*. Lwów; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich: 1921.
62. Badecki, Karol. *Średniowieczne ludwisarstwo lwowskie*. [Uzupelniony przedruk z "Gazety lwowskiej", R. 1921 nr 27-34]. Lwów; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1921.
63. Baliński Michał, *Opisanie statystyczne miasta Wilna*. *Wilno*: Józef Zawadzki własnym nakładem, 1835.
64. Baliński, Michał. *Historya miasta Wilna*. T. II. Wilno: drukiem Antoniego Marcinowskiego, 1836.
65. Baranauskas, Tomas. Kur buvo Lietuvos žemė? In: *Lituanistica*. 2002. Nr. 2 (50), p. 3-18.

66. Bailey, Gauvin Alexander. Le style jésuite n'existe pas': Jesuit Corporate Culture and the Visual Arts. In: *The Jesuits: cultures, sciences, and the arts, 1540-1773*. Volume 1 / Ed. John W. O'Malley [et al.]. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1999.
67. Benkő, Elek. *Erdély középkori harangjai*és bronz keresztelőmedencéi. Budapest: Teleki László Alapítvány; Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2002.
68. Berthelé, Joseph. *Enquête Campanaires*: *notes, études et documents sur les cloches et les fondeurs de cloches du VIIIe au XXe siècle*. Montpellier: imprimerie Delord-Boehm et Martial, 1903.
69. Biringuccio, Annuccio. *Pirotechnia*. Venetia: appresso P. Gironimo Giglio e compagni, 1559.
70. Boase, Thomas Sherrer Ross. Ecclesiastical Art in the Crusader States in Palestine and Syria. In: *A history of the crusades* / Ed. H. W. Hazard. Volume IV: *The Art and Architecture of the Crusader States*. Madison: The University of Wisconsin Press, Ltd., 1977.
71. Boetticher, Adolf. *Die Bau-und Kunstdenkmäler* der *Provinz Ostpreußen*. Heft 5: *Litauen*. Königsberg: Kommissionsverlag von Bernhard Teichert, 1895.
72. *Bochumer Verein. Zur Erinnerung an den Westfälischen Städtetag in Bochum, Juni 1896.* Bochum: [s.n,], 1896.
73. Brensztejn, Michał. Nieznana fabryka dzwonów w Wilnie z w. XVIII. In: *Wiadomości numizmatyczno-archeologyczne*. Kraków: 1897. Nr. 1-2.
74. *Bronnen voor de Geschiedenis van de Niederlandse Oostzeehandel in de zeventiende eeuw*. Deel IV: *Amsterdamse bevrachtingscontracten wisselprotesten en bodemerijen van der notarissen Jan Fransen Bruyningh, Jacob Meerhout e. A. 1601-1608 /* Uitgegeven door P. H. Winkelman. Gravenhage: verkrijgbaar bij Martinus Nijhoff, 1983.
75. Carpentier. Petrus. *Glossarium novum ad scriptores medii ævi, cum Latinos tum Gallicos, seu suplementum ad auctiorem glossarii Cangiani editionem*. T. I. Parisii: Le Breton [et al.], 1766.
76. Chmiel, Adam. *Godła rzemeślnicze i przemysłowe krakowskie od połowy XIV w. aż do XX w*. Kraków: nakładem i drukiem m. muzeum przemysłowego im. A. Baranieckiego, 1922.
77. [Chodyński, Zenon] X. Z. Ch. Dzwon. In: *Encyklopedja kościelna podług Teologicznej Encyklopedji Wetzera i Weltego z licznemi jej dopełnieniami* / Wydawca M. Nowodworski. T. IV. Warszawa: Drukarnia Czerwińskiego i Spółki, 1874.
78. Čepauskaitė, Austėja. Varpinė, varpai, varpininkai.In: *Žemaičių praeitis*. T. 10: *Alsėdžiai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002.
79. Daminaitis, Vidas. XVI a. metalo liejyklos Vilniuje. In: *Kultūros barai*. 1988. Nr. 4.
80. Dethlefsen, Richard. *Beiträge zur ostpreußischen Glockenkunde*. Königsberg: Verlag Bernhard Teichert, 1919.
81. Diderot, Denis; Alembert, Jean Baptiste. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. T. V. Paris: Briasson, David, Le Breton, Durand, *1753.*
82. Doubek, Franz, A. Beiträge zur Geschite des Deutschtums in Wilna. I. Das Zunftbuch der Wilnaer Zinngießer. In: *Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen* / Herausgegeben von A. Latterman. Heft 17. Posen: Verlag der Historischen Gesellschaft für Posen, 1929.
83. Drėma, Vladas. Ad fontes, cives! In: *Krantai*, 1989, balandis, p. 23–25.
84. Drėma, Vladas. *Dingęs Vilnius*. Vilnius: Vaga, 1991, p. 392, 393.
85. Drėma, Vladas. *Vilniaus namai archyvų fonduose*. Knyga II. Vilnius: Savastis, 1998.
86. Dzwon wielki. In:*Wizerunki i Roztrząsania Naukowe*: poczet nowy. T. 16. Wilno: Józef Zawadzki własnym nakładem, 1837.
87. Frydrychowicz, Romuald. Dzwony kościelne w diecezji chełmińskiej. In: *Roczniki TowarzystwaNaukowego Toruńskiego*, R. XXII, 1925; R. XXXIII, 1926.

88. Gajewski, Mirosław. *Nasze podwileńskie ojczyzny*. (Wersja internetowa). Biblioteka Wileńska. Wileńskie Wydawnictwo „Czas". [2002 spausdintinė versija]. Internete: http://www.pogon.lt/Fundacja/Biblioteka/Podwil_ojczyzn.html
89. Giannichedda, Enrico. Metal production in Late Antiquity: from Continuity of. Knowledge to Changes in Consumption. In: *Technology in Transition A.D. 300–650* / Ed. L. Lavan, E. Zanini, A. Sarantis. Leiden: Brill, 2007.
90. Glocken – Klangkörper mit Klasse. Ein altes Handwerk beleuchtet. In: *Welt der Fertigung*. 2013. Nr. 4.
91. *Gouriou,* Hervé. *L Art du campanaire en Occident Histoire facture et esthétique des cloches de volée*. Cerf Histoire. Paris: Édition du Cerf, 2006.
92. Górnicki, Łukasz. *Dzieła wszystkie*. T. III: *Pisma oryginalne*. Warszawa: Nakład i druk S. Lewentala, 1886.
93. Górski, Konstanty. *Historya artyleryi polskiej*. Warszawa: druk A. T. Jezerskiego, Skład Główny w Ksiegarni E. *Wende* i S-ka, 1902.
94. Grassmayr, Peter. Die Glockengiesserei Grassmayr. In: *Giesserei Rundschau*. Fachzeitschrift der Osterreichischen Giesserei-Vereinigungen. 2003, T. 50, Heft 11/12, S. 281..
95. [Homolicki, Michał]. O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku. In: *Wizerunki i roztrząsania naukowe*. Poczet nowy drugi. T. 24. Wilno: nakładem Józeda Zawadzkiego, 1843.
96. Hübner, Kurt. *Die mittelalterlichen Glockenritzungen.* Berlin: Akademie Verlag. 1968.
97. Indriulaitytė, Rita. Vilniaus alavo liejikų cechas XVI-XIX a. Istorija ir veikla. In: *Menotyra*, 1996. Nr. 2.
98. Janošík, Jiří. Early medieval bells and other findings from Bojná. In: *Revue Pamiatky a múzeá – Summary* 1/2009. http://www.pamiatky.sk/sk/page/revue-pamiatky-a-muzea-summary-1-2009
99. Jarocki Stanisław. Kościół w Zadziewiu. In: *Kwartalnik litewski: wydawnictwo poświęcone zabytkom przeszłości, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu Litwy, Białorusi i Inflant*. Petersburg: Drukarnia „Warszawska". R. 1, T. 1 (marzec 1910).
100. Jaworski, Franciszek. *Lwów stary i wczorajszy*. Lwów: nakładem Towarzystwa wydawniczego – Warszawa – E. Wende i Sp., 1911.
101. Jones. William Jervis. *Historisches Lexikon deutscher Farbbezeichnungen*. Berlin: Akademie Verlag, 2013. Auflage: 5.
102. Jovaiša, Liudas. Žemaičių vyskupijos parapinių bažnyčių pastatai XVII a. I pusėje. In: *Menotyra*. 2006. T. 44. Nr. 3.
103. Jurginis, Juozas; Merkys, Vytautas; Tautavičius, Adolfas. *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*. Vilnius: Mintis, 1968.
104. Jurkštas, Vytautas Povilas. Apie senuosius vargonus ir varpus (Iš Joniškio kultūros istorijos). In: *Sidabrė*, 1990 09 31].
105. Jurkštas, Vytautas Povilas. Rietavo bažnyčios vargonai ir varpai. In: *Rietavo apylinkės* / Spaudai parengė Vytautas Būda. Kaunas: Lietuvos kraštotyros draugija, 1992.
106. Kairiūkštytė – Jacinienė, Halina. *Pažaislis, baroko vienuolynas Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001.
107. Kamuntavičienė, Vaida. Kauno dekanato bažnyčių raida XV–XVII a. In: *Lituanistika*. 2006. T. 68. Nr.4, p. 12.
108. Kamuntavičienė, Vaida. Alvito dekanato parapijos XVII a. antroje pusėje. In: *Lietuvių katalikų mokslų akademijos metraštis*. T. 33. Vilnius: Katalikų akademijos leidykla, 2010.
109. Karvelis, Deimantas. Radvilų Biržų pilis ir jos arsenalas XVI-XVII a. In: *Žiemgala*, 2002. Nr. 1.
110. Katela, Paulius. *Šiluvos Marijos šventovės istorija*. Kretinga: pranciškonų spaustuvė, 1937.
111. Kiaupa, Zigmantas. *Kauno istorija*. T. I: *Kauno istorija nuo seniausių laikų iki 1655 metų*. Vilnius: Versus aureus, 2010.

112. Kilumets, Juhan [et al.]. *Kirikukellad Eestis=Church bells in Estonia*: [näitus Niguliste muuseumis 26.05.2007-31.05.2008]. [Tallinn]: Eesti Kunstimuuseum-Niguliste muuseum, Printon Trükikoda, 2007.
113. [Kirkor, Adam Honory] Jan ze Śliwina. *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach*. Wilno: drukarnia A. Marcinowskiego, 1856.
114. Kirkor, Adam Honory. *Wilno i koleje żelazne z Wilna do Petersburga i Rygi oraz do granic na Kowno i Warszawę*: *przewodnik z planem, widokami Wilna i mappą kolei żelaznych*. Wilno: nakładem i drukiem A. H. Kirkora, 1862.
115. Klajumienė, Dalia. Karklėnų Šv. apaštalo Baltramiejaus bažnyčia. In: *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008.
116. *Klangstahlglockengießerei Schilling & Lattermann. Apolda, Thüringen Zweigfabriken in Morgenröthe und Rautenkranz in Sachsen in Gemeinschaft mit der Bronzeglockengießerei Franz Schilling Söhne*. Leipzig: Druck J. Bohn & Sohn, [s. a. – 1927].
117. Klimka, Libertas. Varpų liejininkystė Vilniuje. In: *Kultūros barai*. 1996. Nr. 3.
118. Klimka, Libertas. Stačiūnų varpai.In: *Lygumai. Stačiūnai* [serija: Lietuvos valsčiai. Kn. 9]. Vilnius: Versmė, 2001.
119. Klimka, Libertas.Užkimęs Papilės varpas. In: *Papilė* [serija: Lietuvos valsčiai. Kn. 11]. D. I. Vilnius: Versmė, 2004.
120. Klimka, Libertas. Čiobiškio varpai ir laikrodis. In: *Musninkai, Kernavė, Čiobiškis* [serija: Lietuvos valsčiai. Kn. 13]. Vilnius: Versmė, 2005.
121. Klimka, Libertas. Varnių katedros laikrodis ir varpai. In:*Istorija: mokslo darbai*. T. 64. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2006.
122. Klimka, Libertas. Laikrodžiai ir varpai Žeimelio bokštuose. In: *Žiemgala*. 2007. Nr. 1.
123. Klimka, Libertas. Daugailių varpai. In: *Daugailių kraštas ir žmonės*. Utena: *Utenos Indra*, 2008.
124. Klimka Libertas. Bažnyčių varpai kaip lokalinės istorijos objektai. In:*Acta humanitarica universitatis Saulensis*. T. 9: *Kultūrinės atminties kaita ir lokalinė istorija*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2009.
125. Klimka, Libertas. Naujosios Žagarės bažnyčios varpai ir laikrodžiai. In: *Žiemgala*. 2009. Nr. 2.
126. Klimka, Libertas. Veprių varpai. In: *Vepriai* [serija: Lietuvos valsčiai. Kn. 19]. Vilnius: Versmė, 2010.
127. Klimka, Libertas. Skambieji Vajasiškio varpai. In: *Sietuvos.* Rytų Aukštaitijos kultūros ir istorijos žurnalas. T. 5. Utena: leido ir spausdino UAB „Utenos Indra“, 2011.
128. Klimka, Libertas. Sužeistas Panemunėlio varpas. In: *Lietuvos valsčiai*. Kn. 22: *Panemunėlis*. D. I [sudarytojai V. Mačiekus, P. Krikščiūnas]. Vilnius: Versmė, 2011.
129. Klimka Libertas. Varpai Sėlijoje. In: *Sietuvos*. Rytų Aukštaitijos kultūros bei istorijos žurnalas. T. 6. Utena: leido ir spausdino UAB „Utenos Indra“, 2012.
130. Klimka, Libertas. Nuskendęs Sartuose varpas. In: *Sietuvos.* Rytų Aukštaitijo s kultūros ir istorijos žurnalas. T. 8. Utena: Utenos Indra, 2014.
131. Kołaczkowski, Julian. *Wiadomości tyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*. Kraków: nakładem dra Mikolaja Kańskiego, 1888.
132. Kowalski, Krzysztof Maciej. *Inskrypcje na dzwonach gotyckich w Prusach*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006.
133. Kowalski, Krzysztof Maciej. *Tubae Dei.* Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006.
134. Kozakiewiczowa, Helena. *Renesans i manieryzm w Polsce*. Warszawa: Oficyna wydawnicza „Auriga“, 1978.
135. Kraszewski, Józef Ignacy. *Wilno od początków jego do roku 1750.* T. III. Wilno: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1841.
136. Krokosz, Jacek; Pabiś, Rafał; Paś, Monika. Analiza składu chemicznego niektórych dzwonów i moździerza aptekarskiego z Muzeum Narodowego w Krakowie. In: *Odlewnictwo współczesne – Polska i świat*. Kraków: *Instytut odlewnictwa*. 2010. **N**r. 4.
137. Krünitz, Johann Georg. *Oekonomischen Encyklopädie oder allgemeines System der Staats-Stadt-Haus-und Landwirthschaft*. Band 19. Berlin: Joachim Pauli, 1780.
138. Ks. M. N. O dzwonach stalowych. In: *Przegląd katolicki*. 1870 10 27. Nr. 43.

139. Kurczewski, Jan. *Kościół Zamkowy czyli Katedra Wileńska*. Cz. I. Wilno: Nakład i druk Józefa Zawadzkiego, 1908.
140. Kurczewski, Jan. *Kościół Zamkowy czyli Katedra Wileńska: w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*. Cz. III: Streszczenia aktów Kapituły Wileńskiej. Wilno: drukiem Józefa Zawadzkiego, 1916.
141. Kurczewski, Jan. Stan *kosciołów* parafjalnych. *djecezji wileńskiej po najściu* nieprzyjacielskiem 1655-1661 r. In: *Litwa i Ruś* / Red. J. Obst. Wilno: Drukarnia wydawnicza Józefa Zawadzkiego, 1912. T. I. Z. 2; T. I. Z. 3; T. II. Z. 1; T. III. Z. 1; T. III. Z. 2; T. III. Z. 3; T. IV. Z. 2.
142. Laucevičius, Edmundas; Vitkauskienė, Birutė Rūta. *Lietuvos auksakalystė: XV–XIX amžius*. Vilnius: Baltos lankos, 2001.
143. Levandauskas, Vytautas. Šiaulių Šv. apaštalų Petro ir Pauliaus bažnyčia : istorija ir architektūra. In: *Šiaulių katedra.Istorija, architektūra, dokumentiniai irikonografiniai šaltiniai*. Šiauliai: Šiaulių "Aušros" muziejus, 2009.
144. Levandauskas, Vytautas. *Lietuvos mūro istorija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2012, p.37.
145. *Lietuvos dailės istorija* / Mokslinė redaktorė Rasa Janonytė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002.
146. *Lietuvos dailininkų žodynas.* T. I: *XVI – XVIII a.* / Sudarytoja ir atsakomoji redaktorė A. Paliušytė. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2005.
147. *Lietuvos sakralinė dailė XI–XX a. pradžia*: *Lietuvos tūkstantmečio programos ir Jubiliejinių 2000 metų parodos „Krikščionybė Lietuvos mene“ katalogas*. T. 4: *Auksakalystė XIII – XX a.* Kn. 2: *Pavieniai metalo dirbiniai*. / sudarytoja J. Liškevičienė. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2007.
148. Lukšaitė, Ingė. *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmasis dešimtmetis*. Vilnius: Baltos lankos, 1999.
149. Lukšionytė–Tolvaišienė, Nijolė. „Minervos“ fabrikas. I. In: *Kauno diena*, 1999 10 02
150. Marsy, de Comte. Quelques fondeurs de cloches originaires de *Lorraine*, ayant travaillé en Hollande. In: *Société d'archéologie lorraine. Journal de la Société d'archéologie et du Comité du Musée lorrain*. Nancy: G. Crépin – Leblond, imprimeur de la société. 1886.
151. Martinaitienė, Gražina Marija. „Ioannes Breutelt nobis fecit…” In: *Menotyra*. T. 8. 2001. Nr. 2.
152. Martinaitienė, Gražina Marija. Šv. Kryžiaus garbei nulietas. In: *Kultūros paminklai*. Nr. 9. Vilnius: Savastis, 2002.
153. Martinaitienė, Gražina Marija. Vieno pabūklo istorija. In: *Menotyra*. T. 9. 2002. Nr.3.
154. Martinaitienė, Gražina Marija. Varpai. In: *Viduklės Šv. Kryžiaus bažnyčia: architektūra ir sakralinės dailės vertybės*. Vilnius: Savastis: 2003.
155. Martinaitienė, Gražina Marija. XIV–XV a. LDK varpai. In: *Menotyra*. T. 14. 2007. Nr. 3.
156. Martinaitienė, Gražina Marija. Radvilų Nesvyžiaus arsenalas ir jo vertybės. In: *Menotyra*. T. 17. 2010. Nr. 4.
157. Martinaitienė, Gražina Marija. *Ioannes Breutelt nos fecit.* Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2014.
158. Matušakaitė, Marija. Kremzlinė ornamentika medžio drožyboje Lietuvoje. In: *Menotyra*. T. 5. Vilnius: Mintis, 1974.
159. Matušakaitė, Marija. *Senoji medžio skulptūra ir dekoratyvinė drožyba Lietuvoje*. Vilnius: Baltos lankos, 1998.
160. Mączyński, J. (Ioannes Maczińsky). *Lexicon Latino Polonicum ex optimis Latinae linguae Scriptoribus concinnantum* [...]. Regiomonti Borussiae [Karaliaučius]: Typographus Ioannes Daubmannus, 1564.
161. Meilus, Elmantas. XVII–XVIII a. Varnių gyventojai pagal inventorių duomenis. In: *Žemaičių praeitis*. T. 4: *Varniai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1996.
162. Mironowicz, Antoni. *Monaster Wniebowstąpienia Pańskiego w Puszczy Błudowskiej*. Supraśl: Monaster Zwiastowania NMP w Supraślu, 2008, s. 19.
163. Mikulski, Krzysztof; Rachuba, Andrzej. *Urzędnicy inflanccy. XVI-XVIII wieku. Spisy.* Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994.

164. Misius, Kazys; Šinkūnas, Romualdas. *Lietuvos katalikų bažnyčios*: *žinynas*. Vilnius: Pradai, 1993.
165. Misius, Kazys. Varniai 1850–1914 metais. In: *Žemaičių praeitis*. T. 4: *Varniai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1996.
166. Narbutt, Teodor. *Pomniejsze pisma historyczne szczególnie do historji Litwy odnoszące się*. Wilno: Nakład i druk Teofila Glücksberga, 1856.
167. Navickienė, Ona. [Vilniaus katedra ir varpinė] varpai. In: *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas*. T. I. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija. Vilnius. 1988, p. 170, 171.
168. Navickienė, Ona. Varpai. In: *Kultūros barai*. 1966. Nr. 12.
169. Neri, Elisabetta; Lusuardi, Silvia (introduzione). *De campanis fundendis– la produzione di campane nel Medioevo tra fonti*fonti scritte ed evidenze archeologiche. Milano: Vita e Pensiero, 2006.
170. Niemciewicz-Ledwoń, Barbara. *Złotnictwo i Konwisarstwo Elbląskie od XVII do XIX wieku. Katalog wystawy*. Elbląg: Muzeum w Elblągu, 1988.
171. Nowak, Tadeusz Marian. Rysunki dział zdobytych przez Szwedów w Polsce w XVII i na początku XVIII w. In: *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. T. 20. Warszawa: Wydawnictwo „Czasopisma Wojskowe", 1976.
172. Nowak, Tadeusz. Wpływ rozwoju nauki i techniki na wojskowość polską XVI – XVII w.In: *Kwartalnik Historii Nauki i Techni*ki. Rok XXVI. Nr 1. Warszawa, 1981.
173. Nowak, Tadeusz Marian. „*Odzyskane*" *armaty polskie*. 2002. Internete:http://www.promemoria.pl/arch/2002_1/armaty/armaty.html
174. Nowowiejski, Antoni Julian. *Wykład liturgji Kościoła katolickiego*. T. 1: *Wiadomości wstępne*. Cz. 4. Warszawa: Druk. Franciszka Czerwińskiego, 1893.
175. Otte, Heinrich. *Glockenkunde*. Leipzig: T. O. Weigel, 1884, 2 Auflage.
176. Parfianowicz, Kazimierz. Dzwon z 1698 roku w farze w Kazimierzu Dolnym. Domaszewicz i Ruszkowski. Referat wygłoszony w oddziale Lubelskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki 21 czerwca 1971 roku. In: *Parafia Kazimierz Dolny***.** *Dzwon z 1698 roku*. 28.01.2011. Internete: http://farakaz.webd.pl/index.php?option=com_content&task=blogsection&id=5&Itemid=30&limit=7&limitstart=98
177. Paszenda, Jerzy. Lubelska rodzina Delamars. *In: Studia nad sztuką renesansu i baroku***.** T. IV / red. J. Lileyko. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000.
178. Piaskowski, Jerzy. Hutnictwo i odlewnictwo. In: *Z dziejów techniki w dawnej Polsce*. / pod. red. B. Orłowskiego. Warszawa: Wydawnictwo „IHNOiT", 1992.
179. *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, „Petroofsetas", 2005.
180. Popiel, Paweł. Czynności artystyczne na dworze Zygmunda I. Wedle zapisów Seweryna Bonera. In: *Sprawozdania komisyi do badania Historyi sztuki w Polsce*. T. I. Kraków: Nakładem Akademii umiejętności, 1879.
181. *Raseinių dekanato varpai ir vargonai* / Sudarytoja G. Pečkaitienė. Raseiniai: Šiluvos kultūros paveldo rėmimo fondas, 2013.
182. [Rastawiecki, Edward] E. R. Wiadomość o odlewnictwie w dawnej Polsce i dochowujących się jego tworach. In: Przeździecki, Aleksander: Rastawiecki, Edward. *Wzory sztuki średniowiecznej i z epoki Odrodzenia po koniec wieku XVII w dawnej Polsce*. Serya 3 zesz 11-12. Warszawa: Druk. J. Ungra, 1862, [s.p.]
183. [Raven, John James]. Canon Raven, D. D. On early methods of bell-founding. In: *The Archeological Journal*. Volume XLVII, 1890.
184. *Recueil de planches, sur les sciences, les arts libéraux et les arts mechaniques*, avec leur explication. Volume V. Paris: *Briasson*, David, Le Breton, 1767.
185. Remer, Jerzy. Artystyczne wartości dzwonów kościelnych. In: *Sztuki Piękne*, R. I. 1918, nr 2.
186. *Renaissance* / Einführung Georg J. Reimann. Leipzig: VEB E. A. Seemann Verlag, 1966.
187. Riabinin, Jan. *Rada miejska lubelska w XVII wieku*. [Materjały do monografji m. Lublina ; nr 3]. Lublin: Wydawnictwa magistratu m. Lublina, 1931.

188. Riechert, Kirsten. *Taufbecken in Nordelbien zwischen 1500 und 1914*. Dissertation. Hamburg, 2010. In: Bibliothekssystem Universität Hamburg. Internete: http://ediss.sub.uni-hamburg.de/volltexte/2010/4470/pdf/Dissertation_Riechert_Taufbecken_Nordelbien.pdf
189. Rojek, Czesław. Rys historiczny rozwoju odlewnictwa w kraju i na ziemi Kieleckiej. In: *Odlewnie radomskie*. Radom: wydawnictwo okolicznościowe odlewni Radomskich, 1974, s. 6.
190. Rossi, Giovanni Battista. Campana con epigrafe dedicatoria del secolo in circa ottavo o nono trovata presso Canino. In: *Bullettino di Archeologia Cristiana.* T. IV. Roma: Tipografia della Reale Accademia dei Lincei, 1887.
191. Różycki, Edward. Jeszcze o Iwanie Fedorowie (Fedorowiczu). In:*Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича* / Відп. редактор Микола Крикун, заступник відп. редактора Остап Середа. [serija – Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник Наукових праць. Випуск 15]. Львів: НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, 2006–2007.
192. Samalavičius, Stasys; Samalavičius Almantas. *Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bažnyčia*. Vilnius: Pilių tyrimo centras „Lietuvos pilys", 1998.
193. Samek, Jan. *Polskie rzemiosło artystyczne. Czasy nowożytne*. Warszawa: Wydawnictwa artystyczne i filmowe, 1984.
194. Schilling, Margarete. *Glocken. Gestalt, Klang und Zier*, Dresden: VEB Verlag der Kunst, 1988.
195. Schmid, Bernhard. *Die Bau-und Kunstdenkmäler* der *Provinz Westpreußen*. Heft XII: Kreis Rosenberg. Danzig: A. W. Kafemann G. m. b. H., 1906.
196. Schmid, Bernhard. *Die Bau-und Kunstdenkmäler* der *Provinz Westpreußen*. Heft XIII: Kreis Stuhm. Danzig: Selbstverlag des Provinzial-Verbandes von Westpreuszen; Kommissionsverlag von L. Sauniers Buchhandlung, 1909.
197. Schmid, Bernhard. *Die Bau-und Kunstdenkmäler* der *Provinz Westpreußen*. Heft XIV: Kreis Marienburg. Danzig: Verlag des Provinzialverbandes von Westpreuszen. KommissionsVerlag von A. W. Kafemann G. m. b. H., 1918.
198. Schmid, Bernhard. *Westpreussiche Glockenkunde*. Danzig: Verlag des Provinzialverbandes von Westpreussen; Kommissionsverlag von A. W. Kafemann G. m. b. H., 1918.
199. Schritt, Sebastian. Das Trierer Domgeläute in Geschichte und Gegenwart. Teil II: Geschichte – Das Domgeläute bis zu seinem Untergang am 14. August 1944. In: *Jahrbuch für Glockenkunde*. 15. – 16. Band, 2003/2004. Greifenstein: Deutsches Glockenmuseum, 2004, S. 240.
200. Semrau, Arthur. Die Grapengieser und Rotgiesser in Preussen. In: *Mitteilungen des Coppernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn.* Heft 26. Thorn: Kommossionsverlag von Walter Lambeck, 1918.
201. Sękowski, Kazimierz. Statuty krakowskiego cechu konwisarzy i ludwisarzy z roku 1412 i 1512 jako źródło do historii techniki. In: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. Rok XXIX. Nr 2. Warszawa, 1984
202. Sliesoriūnienė, Elena. Skamba ir žvanga, gaudžia varpai ... In: *Švyturys*. 1967. Nr. 9, p. 12.
203. *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. II. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1967; T. XXXIV / Redaktor naczelny M. R. Mayenowa. Warszawa: Wydawnictwo Instytut Badań Literackich PAN, 2010.
204. Smilingytė-Žeimienė, Skirmantė. Gardamo šv. Roko bažnyčia. In: *Žemaičių Naumiestis* [serija: Lietuvos valsčiai]. Vilnius: Versmė, 2010. Internete: www.llt.lt/pdf/z_naumiestis/Z_Naumiestis_G_baznycia.pdf
205. Sobieszczański, Franciszek Maksymilian. *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnéj Polsce zawierające opis dziejów i zabytków.*T. 2. Warszawa: nakładem i drukiem S. Orgelbranda, 1849.
206. Songailaitė, Roma. Biržų pilies arsenalas. In: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje2010 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2011.
207. Sonntag, Johannes-Hendrik. Das Westfälische Glockenmuseum Gescher – Glocken erzählen ihre Geschichte. In: *Heimatpfleger in Westfale*. 2004. Nr. 2.
208. *Sprawozdania Komisyi do Badania Historii Sztuki w Polsce*. T. VII. Z. III. Kraków, 1903.
209. Stromer, Wolfgang von. Nuremberg in the International Economics of the Middle Ages. In: *Business History Review*. Volume: XLIV. Nr. 2, 1970: Summer, p. 211.

210. Szydłowski, Tadeusz. *Dzwony Starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji*. Na podstawie materjałów zebranych i opracowanych przez dra Karola Badeckiego, prof. dra Feliksa Koperę, dra Stanisława Tomkowicza oraz własnych. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1922.
211. Šinkūnaitė, Laima. Varpai. In: Šinkūnaitė, Laima [et al.]. *Kauno šventų apaštalų Petro ir Pauliaus arkikatedra bazilika.* Kaunas: Kauno arkivyskupijos muziejus, 2008.
212. Šinkūnaitė, Laima. *Kelionė į Ramybės kalną. Pažaislio kamaldulių vienuolyno dailės ikonologija. Vilnius: Versus aureus*, 2014.
213. Šverebas, Povilas. Buvusios Sedos parapijos varpai. In: *Seda. Parapijos istorija ir dailės paminklai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997.
214. Šverebas, Povilas. Varpai. In: *Tytuvėnų Bernardinų bažnyčia ir vienuolynas* / Sudarė D. Klajumienė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla. 2004.
215. Šverebas, Povilas. Buvusio Kvėdarnos valsčiaus bažnyčių varpai ir varpinės. In: *Kvėdarna* [serija: Lietuvos valsčiai. Kn. 10]. Vilnius: *Versmė*, 2004.
216. Šverebas, Povilas. Pirmosios Mažeikių katalikų bažnyčios varpų pėdsakais. In: *Santarvė.lt*. Paskelbta: 2005 02 25. Internete: http://santarve.lt/article/articleview/1644/1/79/?PrintableVersion=enabled
217. Šverebas, Povilas. Laukuvos ir Požerės bažnyčių varpai. In:*Laukuva*. [serija: Lietuvos valsčiai. Kn. 14]. D. I. Vilnius: *Versmė*, 2005.
218. Šverebas, Povilas. Buvusio Šilalės valsčiaus bažnyčių varpai ir varpinės. In: *Šilalės kraštas* [serija: Šilalės kraštas. Kn. 7]. Vilnius: *Margi raštai*, 2006.
219. Šverebas, Povilas. Bažnyčios varpai ir varpinė. In: *Žemaičių praeitis*. T. 12: *Žemalė. Gimtasis Dionizo Poškos kraštas*. Telšiai: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007.
220. Šverebas, Povilas. Židikų Šv. Jono Krikštytojo bažnyčios varpinė ir varpai. In: *Židikai*. Vilnius: UAB „Spaudos tinklas“, 2008.
221. Šverebas, Povilas. Buvusio Kaltinėnų valsčiaus varpinės ir varpai bei jų liejikai. In: Kaltinėnai [serija: Šilalės kraštas. Kn. 9]. Vilnius: *Margi raštai*, 2010.
222. Šverebas, Povilas. Skaudvilės buvusio valsčiaus katalikų bažnyčių varpinės ir varpai. In: *Skaudvilė* [serija: Lietuvos valsčiai]. Vilnius: *Versmė*, 2010, p. 1-24. Elektroninis serijinis leidinys *Lietuvos lokaliniai tyrimai*. *Istorija*. Internete:http://www.llt.lt/pdf/skaudvile/Skaudvile_varpai.pdf
223. Šverebas, Povilas. Salantų bažnyčios varpai, varpinės ir varpininkai. In: *Salantų bažnyčia: istorija, meno vertybės ir žmonės* [serija: Žemaičių praeitis] Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2011.
224. Šverebas, Povilas. Akmenės bažnyčios varpai ir varpinės. In: *Akmenė: kraštas ir žmonės*. Utena, UAB „Utenos Indra“, 2012.
225. Šverebas, Povilas. Senosios Viekšnių parapijos varpai. In: *Žemaičių praeitis*. T. 16: *Viekšniai*: *istorija* ir *kultūra* / [sudarytojas Povilas Šverebas]. Vilnius: *Vilniaus*dailės akademijos leidykla, 2013.
226. *Tajemnice starych dzwonów Torunia i Chełmna w 500-tną rocznicę ulania wielkiego Tuba Dei spisane*. / Pod redakciją T. Jaworskiego, M. Nasieniewskiego, K. Przegiętki. Toruń: *Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa*, 2001.
227. *Teofila kapłana i zakonnika o Sztukach rozmaitych ksiąg troje*. / przełożył T. Żebrawski. Kraków: w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1880.
228. *The Oxford Dictionary of Art and Artists* / Ed Ian Chilvers. Oxford: Oxford University Press, 2009 (fourth edition).
229. Theophili, qui et Rugerus presbiteri et monachi. *De diversis artibus: seu diversarum artium schedula.* Libri III / opera et studio R. Hendrie. Londini: Johannes Murray, 1847.
230. Tyla, Antanas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648-1667)*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010.
231. Tyszkiewicz, Eustachy. *Opisanie powiatu borysowskiego pod względem statystycznym, geognostycznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo-handlowym i lekarskim, z*

dodaniem wiadomości: o obyczajach, spiewach, przysłowiach i ubiorach ludu, gusłach, zabobonach itd. Wilno: Drukarnia Ant. Marcinowskiego, 1847.
232. Tyszkiewicz, Eustachy. *Birże: rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacyi*. St. Petersburg, czcionkami A. H. Kirkora, 1869.
233. Totoraitis, Jonas. *Sūduvos Suvalkijos istorija*. D. I. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto teologijos filosofijos fakulteto leidinys, Spindulys, 1938.
234. Tureczek, Marceli. *Najstarsze dzwony* na *ziemi* międzyrzeckiej do *1815* roku. Zielona Góra: Księgarnia Akademicka, 2005.
235. Tureczek, Marceli. *Leihglocken: dzwony z obszaru Polski w granicach po 1945 roku przechowywane na terenie Niemiec*. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Departament Dziedzictwa Kulturowego, 2011.
236. Valančius, Motiejus. *Raštai*. T. II: *Žemaičių vyskupystė*. / Parengė V. Merkys [serija: Lituanistikos biblioteka. T.12]. Vilnius: Vaga, 1972.
237. Vaišvilaitė, Irena. *Baroko pradžia Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1995.
238. Vitkauskienė, Birutė, Rūta. Vilniaus pabūklų liejyklos teritorija (Puškarnia) XVI–XVIII a. šaltiniuose. Istoriniai tyrimai. In: *Miestų praeitis*. Nr. 2 / Sudarytojas G. Vaitkevičius. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2010. Internete: http://www.istorija.lt/html/mts/mp2/scr/07.htm
239. W. I. Mołodów. In: *Wieś Ilustrowana*. Warszawa. 1911. Z. 12.
240. Wadowski, Jan Ambroży. *Kościoły lubelskie*, na podstawie źródeł archiwalnych. Kraków: Nakładem Akademii umiejętności, 1907.
241. Wernicke, Ernst. Lothringische Glockengießer in Deutschland. In: Jahrbuch der Gesellschaft für*lothringische*. Geschichte und Altertumskunde.3 Jahr gang. Metz: Verlag von G. Scriba,1891.
242. Wolff, Felix. *Die Glocken der Provinz Brandenburg und ihre Gießer*. Berlin: Der Zirkel, 1920.
243. Wróblewska, Elżbieta. *Ludwisarnie Benningów, Wittwercków i Anthonych*. *Studium z dziejów gdańskiego cechu odlewniczego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe *Semper*, 1999
244. XVI a. monetos. In: *Lietuvos nacionalinis muziejus*. 2004-2013. Internete: http://lnm.lt/virtualios-parodos/raitelio-simbolis-ldk-monetose/499.html?task=view pav. Nr. 15 [žiūrėta 2013 01 09]
245. Zalewski, Ludwik. *Katedra i jezuici w Lublinie*. Cz. I. Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1947.
246. Žalėnas Gintautas. *Kaišiadorių vyskupijos bažnyčių varpai*. Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus, 2008.
247. Žalėnas, Gintautas. Varnių varpų liejykla. In: *Menotyra*, 2011, Nr. 1..
248. Žalėnas, Gintautas. Joniškio rajono varpai. In: *Žiemgala*. 2012. Nr. 1.
249. Žalėnas, Gintautas. Joniškio rajono varpų katalogas. In: *Žiemgala*. 2012. Nr. 2.
250. Žalėnas, Gintautas. Cum signo campanae: the origin of the bells in Europe and their early spread. In: *Meno istorija ir kritika* / *Art History & Criticism*. T. 9: *Sacrum et publicum*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2013.
251. Žalnierius, Algirdas. Bronzos liejyklos Kaune XVII - XVIII a. In: *Kauno istorijos metraštis*. T. V. Kaunas: VDU leidykla, 2004.
252. *Źródła do historii sztuki i cywilizacji e Polsce* / Wydał A. Chmiel. T. I: *Rachunki dworu królewskiego 1544 – 1567*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1911

253. Арне, Турен. Русские колокола в шведских церквах. In: *Новгородский исторический сборник*. Выпуск 7 (17).*Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский институт истории РАН*,1999.
254. Бондаренко, Анна Федоровна. *Московские колокола XVII века*. Москва: Русская панорама, 1998.
255. Бондаренко, Анна Федоровна. *История колоколов России XII-XVII вв. Страницы российской истории.* Москва: Русская панорама, 2012.

256. Богусевич, Владимир Андреевич. Псковские литейщики XVI – XVIII вв. In: *Проблемы истории докапиталистических обществ.* № 9–10. Ленинград: Государственная Академия Истории Материальной Культуры. 1934.
257. Вецер, Элеанора; Хадыка, Юры. Звон у Моладаве. In: *Помнікі гісторыі і культуры Беларусі*. 1971, №1.
258. Волкаў, Мікола. Артылерыя Нясвіжскага замка ў канцы XVI — пачатку XVIII стст. In: *Arche. Вайсковая гісторыя Вялікага Княства Літоўскага*. 2012. № 6.
259. Врублевская, Е. Стволы орудий с корабля «Солен» в коллекции Гданьского центрального морского музея. In: *Изучение памятников морской археологии.* Выпуск. 5 / Редактор и составитель П. Е. Сорокин. Институт истории материальной культуры Российской академии наук. Санкт-Петербург: Учеб.-метод. центр, СЗИ Наследия, 2004. Internete: http://spbae.ru/vrublevskaja_2004.htm
260. Габрусь, Тамара. *Мураваныя харалы*: *Сакральная архітэктура беларускага барока*. Мінск: Ураджай, 2001.
261. Гордеев, Вадим Александрович. Два новгородских колокола XVI века из собрания Музея-заповедника „Коломенское“. In: *Искусство христианского мира: сборник*. Москва: Свято-Тихоновский институт, 2000.
262. *Дополненія къ актамъ историческимъ, собранные и изданные археографическою коммиссіею*. Т. 5: *[1665-1669]* / [Под. ред. Я. Бередникова и М. Коркунова]. Санктпетербургъ: Типографія Эдуарда Праца, 1853.
263. Калечыц, Іна. *Эпіграфіка Беларусі X-XIV стст*. Мінск: Беларуская навука, 2011.
264. *Каталогъ предметовъ музея древностей, состоящаго при виленской публичной библіотекѣ*. Второе издание. Вильна: печатано въ типографіи О. С. Блюмовича, 1885.
265. Кінан, Едвард. *Чи міг Ярослав Галицький 1185 року стріляти в султанів?* [Кінан, Едвард. *Російські історичні міфи*. Київ: Критика, 2001] In: *Ізборник*. Internete: http://litopys.org.ua/keenan/keen.htm [žiūrėta 2013 04 05]
266. Кіндратюк, Богдан. Дзвонарське мистецтво середньовічної України. In: *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині:* Збірник наукових праць. Випуск 13. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2009с. 231.
267. *Колокольный звон как феномен славянской культуры:история и современность*. Минск: Издательство Белорусского Экзархата, 2011.
268. *Музей Старажытнабеларускай культуры*. *Каталог экспазіцыі*. Мінск: Навука і тэхніка, 1983.
269. Оловянишниковъ, Николай. *Исторія колоколовъ и колокололитейное искусство*. Москва: изданіе Т-ва П. И. Оловянишникова С-вья, 1912. Издание 2-ое.
270. Плешанова, Изилла Ивановна. О зверином орнаменте псковских колоколов и керамид. In: *Древне-Руское искусство. Художественная культура Пскова*. Москва: Наука, 1968.
271. Раппопорт, Павел *Александрович.Зодчество Древней Руси*. Ленинград: Издательство Наука, Ленинградское отделение, 1986, с.30.
272. Писаревъ, Семен. *Памятная книга г. Смоленска*. *Историко современный очеркъ, указатель и путеводитель*. Смоленскъ: Изданіе книжнаго магазина С. А. Клестова, 1898.
273. Шашкина, Татьяна Борисовна. Колокольная бронза. In: *Колокола: История и современность* / под. ред. Б.В. Раушенбаха. Москва: Изд-во Наука, *1985.*
274. Шатько, Елена. К истории литья колоколов в Беларуси в XIX — начале XX в. In: *Музычная культура Беларусі: перспектывы даследавання*. *Матэрыялы XIV навуковых чытанняў памяці Л. С. Мухарынскай* / Скадальнік Т. С. Якіменка. Мінск: Беларуская дзяржаўная акадэмія музыкі, 2005.
275. Шатько, Елена. Формирование колокольного фонда православных храмов Беларуси (XI – нач. XXI вв.). In: *Музычная культура Беларусі: шлях праз стагоддзі* / Склад. І. Д. Надзіна, Э. А. Алейнікава, А. І. Самусенка; Навуковыя працы Беларускай дзяржаўнай акадэміі музыкі. Вып. 17. Серыя 1, Беларуская музычная культура. Мінск: Беларуская дзяржаўная акадэмія музыкі, 2008.
276. Шатько, Елена. *Колокола и колокольные звоны православных храмов западных регионов Беларуси: история и современность*. Белосток: Orthdruk, 2014.

277. *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі*. Т. 3. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкіі, 1986.

Elektroninės publikacijos ir resursai

278. *Ancienne Fonderies de cloches de Robecourt*. Internete: http://cloches.free.fr/page2.htm [žiūrėta 2013 01 08]
279. *Art, arms, antik.* Internete :http://www.artarmsantik.com/pliki/temat.php?nazwa=KWICZO%A3 [žiūrėta 2012 08 24]
280. Bartusch, Ilas. Was versteckt die Falsche Glocke unter ihrem Mantel? In: *Deutsche Inschriften Online*. Inschriften im Kontext. Internete: http://www.inschriften.net/themen/inschrift-im-fokus/ehem-landkreis-querfurt-was-versteckt-die-falsche-glocke-unter-ihrem-mantel-zur-verfertigung-von-glockeninschriften.html [žiūrėta 2015 05 30]
281. *Benedictine Monks of Buckfast Abbey. Church Bells*. San Francisco: Ignatius Press, 2014. In: *Catholic Culture.org*. Internete: http://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=3665 [žiūrėta - 2014 01 08]
282. Brigys, Jonas. Butkiškės bažnyčios varpų istorijos bruožai. In: *Alio Raseiniai*. 2011 09 08. Internete: http://www.alioraseiniai.lt/butkiskes-baznycios-varpu-istorijos-bruozai/
283. Cloche de Rocamadour. In: *Base Palissy*: *Objets protégés au titre des Monuments Historiques*. Internete: http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/dapapal_fr?ACTION=RETROUVER&FIELD_1=TOUT&VALUE_1=&FIELD_2=LOCA&VALUE_2=Rocamadour&FIELD_3=EDIF&VALUE_3=&FIELD_4=Cpal1&VALUE_4=&FIELD_5=Cpal2&VALUE_5=&FIELD_6=Cpal3&VALUE_6=&FIELD_7=REPR&VALUE_7=&FIELD_8=Mat%e9riaux&VALUE_8=&FIELD_9=DEPL&VALUE_9=%20&FIELD_10=DMAJ&VALUE_10=%20&NUMBER=11&GRP=0&REQ=%28%28Rocamadour%29%20%3aLOCA%20%29&USRNAME=nobody&USRPWD=4%24%2534P&SPEC=9&SYN=1&IMLY=&MAX1=1&MAX2=1&MAX3=50&DOM=MH [žiūrėta 2013 12 08]
284. Cloches – Grandvillard (FR) In: *Quasimodo, sonneur de cloches. Paysages campanaires de Suisse et d'ailleurs.* Internete: http://quasimodosonneurdecloches.ch/category/grandvillard/ [žiūrėta 2014 03 18]
285. *Die Glocken der Dietrich-Bonhoffer-Kirche.* Internete: http://www.neuperlach-evangelisch.de/pop_glockendbk.php [žiūrėta 2013 12 13]
286. *Die Pummerin*. Internete: http://www.linzansichten.at/pummerin/pummerin.htm [žiūrėta 2013 12 02]
287. Doroftei, Doina Filimon. Circulaţia europeană a formulelor campanare în limba latină în secolele XIV–XVIII. In: *Scoala Postdoctorală. "Valorificarea identităţilor culturale în procesele globale"*. Internete: http://archive-ro.com/page/1600179/2013-03-12/http://www.cultura.postdoc.acad.ro/lucrari_cerce_bursieri.html [žiūrėta 2014 03 13]
288. Eiermann, Franz. Bochumer Gußstahlglocken. In: *Stadt Bochum*. Internete: http://www.bochum.de/C125708500379A31/vwContentByKey/W27CNDYQ455BOLDDE[žiūrėta 2013 12 06]
289. *Etymologia.org. Słownik etymologiczny.* 2010. 02. 20. Internete: www.etymologia.org/wiki/Słownik+etymologiczny/ludwisarz
290. Fondeurs de cloches damblinois – Damblain. In: *Genea Wiki*. Internete: http://fr.geneawiki.com/index.php/88123_-_Fondeurs_de_cloches_damblinois_-_Damblain [2014 12 28]
291. *Geschiedenis Witte KerkHeiloo*. Internete: http://www.wittekerkheiloo.nl/Geschiedenis_Witte_Kerk/index.html[2014 12 01]
292. Deutsche Kirche - ev.luth. In: *Die evangelischen Kirchen im Stadtkreis Tilsit*. 2001. Letzte Änderung : Montag, 24. Januar 2011. Internete:

http://www.tilsit-ragnit.de/tilsit/ti_kirchen_evang.html
293. DI 19: Stadt Göttingen (1980), *Nr. 157*, Göttingen, St. Johanniskirche (Werner Arnold). In: *Deutsche Inschriften Online*, Niedersachsen / Göttingen. Internete:http://www.inschriften.net/goettingen/inschrift/nr/di019-0157.html#content[žiūrėta - 2014 12 31]
294. DI 34: Bad Kreuznach (1993), *Nr. 16* Waldböckelheim, Kath. Pfarrkirche St. Bartholomäus. In: *Deutche Inschriften Online*. Internete: http://www.inschriften.net/landkreis-bad-kreuznach/inschrift/nr/di034-0016.html[žiūrėta 2014 02 19]
295. DI 34: Bad Kreuznach (1993), Nr. 32 Roxheim, Evang. Pfarrkirche. In: *Deutche Inschriften Online*. Internete: http://www.inschriften.net/landkreis-bad-kreuznach/inschrift/nr/di034-0032.html#content [žiūrėta 2013 09 15]
296. DI 34: Bad Kreuznach (1993), Nr *486* Bad Kreuznach-Planig, Evang. Pfarrkirche (Eberhard J. Nikitsch). In: *Deutsche Inschriften Online, Rheinland-Pfalz / Lkrs. Bad Kreuznach* Internete: http://www.inschriften.net/landkreis-bad-kreuznach/inschrift/nr/di034-0486.html[žiūrėta - 2014 12 31]
297. DI 37: Rems-Murr-Kreis (1994), Nr. 76†, Schorndorf, ev. Stadtkirche. In: *Deutsche Inschriften Online*. Internete: http://www.inschriften.net/rems-murr-kreis/inschrift/nr/di037-0076.html[žiūrėta 2014 02 13]
298. DI 38: Bergstraße (1994), Nr. 41, Unter-Schönmattenwag, Katholische Kirche. In: *Deutche Inschriften Online*. Internete: http://www.inschriften.net/landkreis-bergstrasse/inschrift/nr/di038-0041.html#content [žiūrėta 2015 05 15]
299. DI 64: Querfurt (2006), Nr. 3, Nemsdorf (Gem. Nemsdorf-Göhrendorf), ev. Kirche (St. Georg). In: *Deutsche Inschriften Online*, Internete: http://www.inschriften.net/zeige/suchergebnis/treffer/nr/di064-0003.html#content[žiūrėta 2013 12 09]
300. DI 64: Querfurt (2006), Nr. 6, Liederstädt (Gem. Vitzenburg), ev. Kirche. In: *Deutsche Inschriften Online*. Internete: http://www.inschriften.net/zeige/suchergebnis/treffer/nr/di064-0006.html#content[žiūrėta 2013 11 03]
301. DI 64: Querfurt (2006), *Nr. 10* Barnstädt, ev. Kirche (St. Wenzel). In: *Deutche Inschriften Online*. Internete: http://www.inschriften.net/zeige/suchergebnis/treffer/nr/di064-0010.html#content [žiūrėta 2013 09 19]
302. Glockenguss der „Tuttlinger Gloriosa“ in der Glockengießerei Bachert in Karlsruhe am 28. 09. 2012. In: Tutlingen Katholische Gesamtkirchengemeinde. Internete: http://www.kirchetutgut.de/index.asp?ID=4[žiūrėta 2013 12 13]
303. Glockeninschriften. Ev. Kirche Senzweiler; Kreis Birkenfeld. In: *Architektbüro Alwin Bertram. Glockeninschriften.de*. Internete: http://www.kirchenarchitektur.de/Bertramsite/Glockeninschriften/Glocken_Senzweiler.html [žiūrėta - 2014 10 03]
304. *Glocken in Deutschland. Die größten Glocken der Bundesrepublik Deutschland*. Stand:Juli 2014. Internete: http://www.glocken.impactev.de/glocken-in-deutschland.pdf
305. Jurzak, Ryszard. *Polski serwis genealogiczny*. *Genealogia dynastyczna*. *Fedor Masalski*. Internete: http://genealogia.grocholski.pl/gd/osoba.php?id=065352 [žiūrėta 2013 05 09]
306. Kachel, Katarzyna. Dzwon Zygmunta chudnie latem, tyje na zimę. 2006-12-29. In: *Wiadomości24.pl.* Internete: http://www.wiadomosci24.pl/artykul/dzwon_zygmunta_chudnie_latem_tyje_na_zime_15249.html
307. Kluczwajd, Katarzyna. Dzwony w Ratuszu Staromiejskim. In: *Tajemnice starych dzwonów Torunia i Chełmna w 500-tną rocznicę ulania wielkiego Tuba Dei spisane*. Toruń: Wydawnictwo TNOiK, 2001. Internete: http://www.fizyka.umk.pl/~przeciu/ksiazka.htm
308. Leen de Ruiter. Geschiedenis. In: *Protestantse Kerk Hailoo*. Internete: http://www.pknheiloo.nl/default.aspx?lIntEntityId=69120[2014 12 01].
309. Les Saintiers leur métier est un art. In: *Le site d'Agnès Nazarian*. Internete: http://www.anazarian.net/saintiers.html[2014 12 29]

310. *Lietuvių kalbos žodynas* (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas / redaktorių kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. redaktorė) et al. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. Internete: http://www.lkz.lt/startas.htm
311. Lullusglocke. In: *Sensagent*. Internete: http://dictionary.sensagent.com/Lullusglocke/de-de/ [žiūrėta 2014 01 08].
312. Mareckaitė, Gražina. Dingęs varpas. Kur dingo iš Kėdainių į Chabarovską patekęs varpas. In: *XXI amžiaus horizontai*. 2006. Nr. 3. http://www.e-library.lt/resursai/Ziniasklaida/XXIamzius/XXIa_hrz/hrz_2006_03(119).pdf
313. Najciekawsze dzieła sztuki na Zamojszczyźnie.2007. In: *Zamość*. Internete: http://www.robertkusmierz.com/zamosc/zamosc.php?d=kultura&a=dziela_sztuki
314. Nyholm, Hans. *Kirkeklokkeri Danmark, alfabetisk efter kirke*. Internete: http://www.hikuin.dk/kirkeklokker/liste_stednavne/kirkeklokker_a-av.htm[žiūrėta 2013 11 11]
315. Ona Navickienė. In: *Anykštėnų biografijų žinynas*. Publikuota: 2012 12 27.Internete:http://www.anykstenai.lt/asmenys/asm.php?id=493
316. Padovani, Matteo. Epoca storica di fusione e forma della campana. 2007-2008. In: *Campanologia.org*. Sitto ufficiale dell'associazione italiana di campanologia. Internete: http://www.campanologia.org/campanologia/epoca-storica-di-fusione-e-forma-della-campana
317. Padovani, Matteo. Tipologia di sagoma. 2010. In: *Campanologia.org*. Sitto ufficiale dell'associazione italiana di campanologia. Internete: http://www.campanologia.org/campanologia/tipologia-di-sagoma
318. Padovani, Matteo. *La campana "Gloriosa" del Duomo di Erfurt. "Omnium Campanarum Regina"*. 20 ottobre 2010. Internete: http://www.campanologia.org/sites/www.campanologia.org/files/allegati_scheda_campane_estere/La%20campana%20Gloriosa%20del%20Duomo%20di%20Erfurt_0.pdf
319. Pieńkowski, Maciej Adam. Reformy wojskowe Władysława IV (Cz. 2): autorament narodowy i cudzoziemski; artyleria.2012-06-02. In: *Histmag.org*. Internete: http://histmag.org/Reformy-wojskowe-Wladyslawa-IV-cz.-2-autorament-narodowy-i-cudzoziemski-artyleria-6745
320. *Register der Glockengießer, die für das Erzbistum Köln tätig waren*. 2012-01-10. Internete: www.glockenbuecherebk.de/pdf/glockengiesser_ebk.pdf
321. Rekeningen van de Kwartierschout van Kempenland. In: *Schoutsrek* 105 [13016] doc [e-book]. Internete: http://ebookbrowse.com/schoutsrek-105-13016-doc-d94088115
322. Renaissance-Kapitalis. In: *Deutsche Inschriften Online*. *Glossar*. Internete: http://www.inschriften.net/index.php?id=24#entry-29[žiūrėta 2014 03 17]
323. Slagter, Dick. De "Witte Kerk" van Heiloo. In: *Historische Vereniging Oud Heiloo*. Internete: http://www.oudheiloo.nl/histwk.html [žiūrėta 2014 11 10]
324. Smalvos. Varpas. Unikalus objekto kodas: 20359. In: *Kultūros vertybių registras*. Internete: http://kvr.kpd.lt/heritage/Pages/KVRDetail.aspx?lang=lt&MC=20359 [žiūrėta 2013 02 17]
325. Tchorski [Duseigne, Vincent]. *La cloche de Saint-Pierre de Belleville*. Internete: http://tchorski.morkitu.org/1/belleville.htm [žiūrėta 2013 11 21]
326. The Eastern Schism. In: *Catholic Encyclopedia*. *New Advent*. Internete: http://www.newadvent.org/cathen/13535a.htm [žiūrėta 2012 03 01]
327. *Thesaurus Latino-Lituanicus. Jungtinis lotynų-lietuvių kalbų žodynas nuo XVII iki XXI amžia*us. Vilniaus universitetas, 2010–2013. Internete: http://www.thesaurus.flf.vu.lt/
328. Wallbott, Jonas. YouTube und die Ober-Hörgerner Kirchenglocken. 27.03.2014 In: *Gießener Anzeigen. Zeitungsgruppe zentralhessen*. Internete: http://www.giessener-anzeiger.de/special/zeitungstreff-ga/youtube-und-die-ober-hoergerner-kirchenglocken_14003333.htm
329. Wamsiedler, Sebastian. *Bisher unbekannte Zuckerhutglocke in Mecklenburg entdeckt*. 2012 08 27. Internete: http://www.wamsiedler.de/bisher-unbekannte-zuckerhutglocke-in-mecklenburg-entdeckt/ [žiūrėta 2013 04 10]
330. Wolff, Arnold.Kaiserglocke. In: *Der Kölner Dom*. Internete*:* http://www.koelner-dom.de/index.php?id=kaiserglocke[žiūrėta 2013 12 02]

331. Zambotto, Flavio; Bernazzani, Chiara. Bergamo. Torre Civica. 2012. In: *Campanologia.org*. Sito ufficiale dell'associazione italiana di campanologia. Internete: http://www.campanologia.org/scheda_campana/bergamo-torre-civica
332. Zarasų parapijos istorija. Zarasų bažnyčios varpai. 2013. In: *Zarasų Švč. M. Marijos Ėmimo į dangų parapija*. Internete: http://www.zarasuparapija.lt/viewpage.php?page_id=5
333. Азарова, Ольга. Псковские литейщики XVI века. In: *Русская православная церковь. Общество церковныч звонарей*. Internete: http://www.zvon.ru/article3.view2.page4.part13.html
334. Будько, Владимир, Иванович. *Север Гдовщины*. Псков: Псковское возрождение, 2005. Internete: http://slanist.ru/publ/v_i_budko_sever_gdovshhiny/istorija_raznykh_vremen/otchie_kolokola/85-1-0-66
335. Военно-исторический музей артиллерии, площадка с орудиями. In: *Livejournal*. Internete: http://aeromamont.livejournal.com/13292.html?thread=109548 [žiūrėta 2012 12 03]
336. *Зимне*. Internete: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=47&Itemid=2 [žiūrėta 2013 01 19]
337. Жарких, Микола Іванович. *Храми Поділля – Кам'янець-Подільський район*. Internete: http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/28kamjanec.html [žiūrėta 2013 09 12]
338. История Ружан (XVII в.). In: *Ружаны исторические*. Internete: http://history.ruzhany.info/history1600.html [žiūrėta 2013 11 20]
339. *Колокола и пушки*. 2010. Internete: http://www.liveinternet.ru/community/1215253/post134291078/
340. Коновалов, Игорь. Царский колокол Свято-Данилова монастыря. In: *Общество церковных звонарей - о колоколах, звонарях и церковном звоне в России*. Internete: http://www.zvon.ru/zvon7.view3.page22.html [žiūrėta 2013 11 16]
341. Коркунов, Владимир. Краеведческие очерки Владимира Коркунова. Зарубежные (полонные) колокола. 2004. In: *Тверские колокола*. Internete: http://nasledie.dubna.ru/article.asp?id=99&idcategory=99&idparent=2
342. Мозырь: история. Мозырь в составе ВКЛ и Речи Поспалитой. Часть 3. In: *My Mozyr*. Internete: http://mymozyr.info/1152271168-mozyr-istoriya-mozyr-v-sostave-vkl-i-rechi.html [žiūrėta 2014 06 12]
343. Москвичева, Юлия. Изображение трилистника на колоколах. In: *Общество церковных звонарей - о колоколах, звонарях и церковном звоне в России*. Internete: http://www.zvon.ru/zvon3.view4.page4.html [žiūrėta 2014 02 16]
344. *Оружейные клейма*. Internete: http://gunproofmarks.ru/index.php?marks&poland&gunmakers&h [žiūrėta 2012 12 13]
345. Прянишников, Евгений Алексеевич. Дело о переливе медной монеты в колокола. In: *Общество церковных звонарей - о колоколах, звонарях и церковном звоне в России*. Internete: http://www.zvon.ru/zvon7.view2.page63.html [žiūrėta 2013 11 20]
346. Рожко, Володимир. *Давні церковні дзвони Божих храмів історичної Волині*. Internete: http://ukraine.kingdom.kiev.ua/region/02/zymne.php [žiūrėta 2012 12 22]
347. *Слово о полку Игореве, – Игоря сына Святьславля, внука Ольгова*. Internete: http://slovoopolku.ru/1800_36 [žiūrėta 2012 09 03].
348. Сукач, Сергей. Старинные колокола Украины в исследовательской работе В.Модзалевского. Сумы. 2011. In: *Сайт о колоколах и колокольчиках, о мире звучащей бронзы*. Internete: http://kolokol.at.ua/publ/starinnye_kolokola_regiony_kolokolnogo_litja_upomjanutye_v_rabote_v_l_modzalevkogo/1-1-0-7
349. Федорук, Андрей. *Артиллерия при Грюнвальде*. 2010 07. 12. Internete: http://promreview.net/moskva/i-gromit-bombardami?page=0,0

1 priedas

Darbe vartojamų terminų ir sąvokų žodynas

Kampanologija

Baublys (pranc., angl. *bourdon*) – bosinis varpas, paprastai nemažų matmenų.

Banderolė – įrėminta *inskripcijos juosta* (žr.).

Bažnyčios varpas – (oland. *Torenklok*, est. *Tornikell*) plačiausiai paplitusi varpų, naudojamų įvairiose krikščionių bažnyčiose ir maldos vietose, grupė. Šie instrumentai dažnai išsiskiria specifinio turinio įrašais, religiniais simboliais ir ikonografiniais elementais. Žr. *laikrodžio varpas.*

Dirželis – varpo korpusą juosianti siaura įrėminta ornamento juosta.

Frizas – puošybos paskirtį turinti horizontali juosta, paprastai apjuosianti varpo korpuso viršų. Juosta gali būti paprastos ar sudėtingos kompozicijos, užpildyta inskripcijomis ar ornamentais. Dažniausiai sutinkami frizų tipai:
– vienos dalies frizas – *inskripcijos juosta* (žr.) arba ornamentinė trauka;
– dviejų dalių – inskripcijos juosta su ornamentine trauka;
– trijų dalių – dvi ornamentinės traukos su inskripcijos juosta tarp jų.
Galimi ir kitokie mažiau tradiciniai frizų variantai, pvz., su dviem ar trimis inskripcijų juostomis. Itin išplėtotų ornamentinių ar inskripcijų kompozicijų, juosiančių daugiau kaip 1/3 varpo korpuso aukščio, nederėtų vadinti frizu.

Inskripcijos juosta (įrašo juosta, banderolė) – iš šonų rumbeliais aprėminta juosta, kurioje daromas įrašas. Analogiškai, tačiau įrašo neturinčiai juostai labiau tinka *banderolės* pavadinimas.

Kampanologija – (viduramžių lot. *campana* – varpas + gr. –λογια – sudėtiniuose žodžiuose: mokslas) mokslas apie varpus, varpelius ir kariljonus: jų rūšis, gamybą, istoriją, naudojimą, akustiką, skambinimo būdus ir muzikinį repertuarą, puošybą, inskripcijas, su šiais instrumentais susijusius papročius ir tradicijas.

Karūninis ornamentas – iš arkatūrinio frizo išsivystęs ornamentas, primenantis atviro tipo karūną. Jį sudaro banguotas pagrindas, ant kurio smaigų iškelti kelių skirtingų tipų besikeičiantys lapeliai.

Kreneliažinis-lambrekeninis ornamentas – profiliuotų lapelių (dantukų) juosta, išdėstyta vienoje horizontaliosios ašies pusėje. Į viršų nukreiptų dantukų juosta vadinama kreneliažiniu ornamentu, į apačią – lambrekeniniu. Retsykiais kreneliažinis ir lambrekeninis ornamentai būdavo sudaryti iš panašių motyvų ir tarpusavyje suderinti. Žr. *kreneliažinis ornamentas, lambrekeninis ornamentas.*

Kreneliažinis ornamentas – kreneliažo (pranc. ***crénelage***) pavidalo ornamentas, sudarytas iš apačioje sujungtų profiliuotų dantukų.

Laikrodžio varpas (*cimbolas*) – su laikrodžio mechanizmu susietas instrumentas, paprastai jų pora: vienas didesnis – mušantis valandas, mažesnis – muša valandų ketvirčius. Laikrodžių varpai skiriasi suspaustomis proporcijomis – jų korpuso aukštis retai būna aukštesnis už pusę instrumento skersmens.

Lambrekeninis ornamentas – lambrekeno**(**pranc. *lambrequin*) pavidalo ornamentas, sudarytas iš viršuje sujungtų profiliuotų lapelių (dantukų[694]).

Matrica – įdubusi forma, naudojama gaminant įvairius varpų puošybos ar inskripcijų elementus (ornamentus, raides, divizorius, figūrinius atvaizdus, herbus ir pan.), kurie vėliau aplikuojami ant falšgloko. Žr. **Patrica**.

Matricų garnitūras – varpams dekoruoti skirtų matricų rinkinys, pagamintas to paties meistro. Garnitūrą sudaro to paties ornamento skirtingų dydžių matricos ar jų komplektai. Sudedamųjų dalių skaičius gali būti skirtingas.

[694] Šie elementai anglų, prancūzų, lenkų ar estų kalbomis vadinami terminu *merlon*. „Lietuviškas dailės žodynas“ (1999 m.) šį elementą vadina *krenele (kreneliu?)*. Šį terminą reiktų laikyti nesusipratimu – *krenelė* (*krenelis*?) yra sulietuvintas senosios prancūzų kalbos žodis *crenel* deminutyvas iš *crene* – „įkarpa, išdroža, išpjova“. Taigi jo reikšmė yra priešinga žodyne teikiamai ir reiškia ne kreneliažo „stačiakampius iškyšulius“, bet tarpus tarp jų. Žr. Dailės žodynas / Ats. red. *J. Mulevičiūtė*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999, p. 223.

Matricų komplektas – to paties dydžio varpams dekoruoti skirtos matricos, dažniausiai komplektą sudaro matricos, skirtos varpo frizo viršutinei ir apatinei dalims puošti. Nuo matricų atspausti ornamentai būna to paties stiliaus ir tarpusavyje suderinti.

Montažinis ornamentas – XVII a. sutinkama ornamento rūšis, primenanti metalinių grotų fragmentą su prie strypo primontuotais C formos elementais (riestėmis).

Ornamento seka – vėrinys ar eilė tarpusavyje nesujungtų puošybos elementų, vienodų ar kelių tipų, išdėstytų pakaitomis. Pvz., perlų sekos ornamentas, astragalas.

Ornamento formatas – varpą puošiančio ornamento, pagaminto naudojant garnitūrui priklausančią matricą (→matricų garnitūras), tipas. Paprastai būna **didžiojo, vidutinio ir mažojo** formato ornamentai, vizualiai labai panašūs, tačiau besiskiriantys dydžiu.

Patrica – koks nors dirbinys (ar jo dalis), panaudotas matricai gaminti; ant varpo nulieto reljefo originalas. Žr. **Matrica**.

Parergonas – vieno liejimo metu nulieti papildomi varpai. Perliejant varpą jo saugojimo vietoje, neretai būdavo nuliejami ir keli papildomi varpai, dažniausiai skirti aplinkinėms bažnyčioms.

Plenumas – skambinimas visais bažnyčioje turimais varpais.

Protoplastas (sen. gr**.** *πρωτο* – „pirmas, senesnis“ ir πλαστός – „suformuotas“) varpas, iš kurio medžiagos nulietas kitas varpas, retsykiais išsaugant senesniojo varpo formą ar kai kuriuos puošybos elementus, dažniau dalį inskripcijų.

Rumbelis – pusės velenėlio ar ritinėlio pavidalo horizontalus elementas, skaidantis varpo paviršių. Paprasčiausias varpo puošybos elementas.

Špižius (angl. *bell metal*, vok. *Glockenspeise*, lenk. *spiż*) – varpams lieti skirtas bronzos lydinys, kurį sudaro apie 80 proc. vario ir 20 proc. alavo.

Tęstinis ornamentas – horizontalus ornamentas, sudarantis nenutrūkstamą juostą.

Trauka – horizontalus varpą apibėgantis dekoracinis elementas, skirtingai nuo rumbelio, turintis sudėtingesnę ir labiau išplėtotą formą. Pvz., ornamento trauka.

Varliejys, vario liejikas – (vok. *Rotgießer*, lenk. *ludwisarz, brązownik*, lot. *æramentarius, ærarius*) meistras, liejantis dirbinius iš vario lydinių, daugiausiai bronzos arba žalvario. Pastarojo metalo liejimu užsiimantys meistrai vokiškai vadinami *Gelbgießer*[695]*r*, lenkiškai *mosiężnik.*

Varpų gamintojas – bendras terminas, apimantis tiek individualiai dirbančius meistrus, tiek ir varpus liedinusias dirbtuves ar gamyklas.

Varpų liejikas – (vok. *Glockengießer)* meistras, liejantis varpus.

Epigrafika

Ankstyvasis humanistinis kapitalis (protorenesansinis kapitalis; ankstyvasis renesansinis kapitalis) – kartu su ankstyvuoju humanizmu atsiradusi epigrafinio šrifto rūšis. Vokietijoje paplito XV a. II p. ir buvo naudojama taip pat ir XVI a. Nors šio šrifto pagrindu pasitarnavo antikinis kapitalis, tačiau jis buvo paveiktas gotikinio majuskulo ir bizantinio graikiško rašto. Šio šrifto raidės neturi antikiniam kapitaliui būdingų serifų ir lankų pastorinimų, neskiriami platusis ir plauko brūkšneliai. Šriftui būdingos siauros, neretai tankiai išdėstytos raidės, sakinio suskirstymas į atskirus pogrupius, gumburai raidžių „T, I, N, H“ viduryje, „X“ su vertikaliu kairiuoju stiebeliu, graikiškos epsilon raidės pavidalo „E“, apsukta „N“, migdolo pavidalo „O“, uncialinė „D“ kaip majuskulas, atvira „D“ su sutrumpintu stiebeliu, stogelis virš „A“ ir „v“ pavidalo skersinis, „M“ raidė nuožulniais šonais ir aukštai pakelta vidurine dalimi.

Inskripcijos juosta (**banderolė** / **įrašo juosta**) – įrėminta ar reljefu išskirta horizontali juosta arba kaspinas, kuriame išdėstytas įrašas ar yra galimybė jį užrašyti (tuščia inskripcijos juosta).

Divizorius (skirtukas) (angl. *stop;* lenk. *przerywnik;*vok. *Worttrenner*) – gotikos ir ankstyvojo renesanso metu naudotas inskripcijų elementas, atskiriantis atskirus žodžius ar jų grupes.

Enklavas (lot. *litterae insertae* / *litterae inscriptae*) – epigrafinėse majuskulinėse inskripcijose taikomas komponavimo būdas, kai smarkiai sumažinta raidė komponuojama prieš tai esančios

[695] Lietuvių kalboje nėra tinkamo žodžio šiam terminui įvardinti. Pirmojo pasaulinio karo metu išleistame septynių kalbų žodyne pateiktas griozdiškas neologizmas *skaistvariakalys* kaip *Gelbgießer* atitikmuo, tačiau šis žodis nusako kalvį, bet ne liejiką. Žr. *Sieben Sprachen Wörterbuch*: *Deutsch, Polnisch, Russisch, Weissruthenisch, Litauisch, Lettisch, Jiddisch.* Leipzig: Oberbefehlshabers Ost, [1918].

raidės viduje. Pagrindinė (kurioje komponuojama mažesnė) raidė dažnai būna suapvalintų formų, pvz., „O“, „C“, o įterptoji sudaryta iš tiesių elementų. Enklavai yra šiuolaikinis autorių teisių apsaugos ženklas – © ir registruoto prekės ženklo simbolis – ®.

Inskripcija – kietoje medžiagoje nulietas, išskaptuotas ar išgraviruotas įrašas.

Kapitalis – epigrafinio majuskulo rūšis, išsiskirianti monumentaliomis ir ištobulintomis geometrinėmis formomis. Kapitalis sukurtas senovės Romoje, atgaivintas renesanso laikotarpiu, plačiai naudotas baroko ir klasicizmo epochose, vėliau sporadiškai, sutinkamas ir mūsų dienomis. Lietuviškai ši rašto atmaina pastaruoju metu vadinama rusišku vertiniu *kapitalinis šriftas* (*капитальный шрифт)*, tačiau pastarasis terminas tinka apibūdinant bet kurį monumentalų majuskulinį šriftą (nebūtinai lotyniško raidyno). Žr. **Humanistinis kapitalis, Ankstyvasis humanistinis kapitalis, Renesansinis kapitalis, Barokinis kapitalis**.

Ligatūra – dviejų ar daugiau grafemų sujungimas į vieną rašto ženklą. Yra žinomi keli skirtingi ligatūrų tipai:

Majuskulas (lot. *maiusculus* – kíek didėsnis) 1. Bet kuri alfabeto (lotynų, graikų, kirilikos, armėnų, koptų) didžioji (didžiojo registro) raidė. 2. Paleografijoje šiuo terminu nusakomas taip pat ir iš didžiųjų raidžių susidedantis šriftas (kapitalinis šriftas): kapitalis, uncialas, gotikinis majuskulas (pastarasis yra grynai epigrafinis šriftas). Majuskulai nuo minuskulų skiriasi ne tiek savo dydžiu, kiek dviejų linijų schema – raidžių aukštį nustato dvi menamos šrifto linijos: bazinė ir viršutinė. Žr. **Minuskulas.**

Minuskulas (lot. *minusculus* **–** mažýtis) – 1. Bet kuri alfabeto mažoji (mažojo registro) raidė. 2. Paleografijoje šiuo terminu nusakomas taip pat ir iš mažųjų raidžių susidedantis šriftas: romėnų minuskulinis kursyvas, karolingiškasis minuskulas, gotikinis minuskulas. Minuskulai nuo majuskulų skiriasi keturių linijų schema – raidžių aukštį ir proporcijas nulemia keturios menamos šrifto linijos: raidžių korpusų aukštį nustato *bazinė* ir *eilutės ašies linija*, o raidžių kotelių ir uodegėlių ilgį – *apatinė* ir *viršutinė linijos*. Žr. **Majuskulas.**

Renesansinis kapitalis – Italijoje XV a. pr. atgaivinta senovės Romos kapitalio forma, epigrafinio šrifto rūšis, klasikinė humanistinio kapitalio versija. Šrifte naudojami antikiniam kapitaliui būdingi serifai ir lankų pastorinimai, skiriamas platusis ir plauko brūkšniai. Geriausiuose renesansinio kapitalio pavyzdžiuose raidės artimesnės kvadratui, nedaug skiriasi nuo antikinių analogų, tačiau seniausiose ir paprastesniuose šrifto variantuose nemažai ankstyvajam humanistiniam kapitaliui būdingų raidžių formų ir pavienių šio šrifto elementų. Gausiai panaudotos ligatūros ir enklavai sutinkami ir gerokai vėlesniuose šio šrifto pavyzdžiuose. Renesansiniame kapitalyje žodžiai dažnai atskiriami taškais, virš „i“ raidės pradėtas rašyti taškas, „K“ raidė turi ilgesnes „rankas“ nei antikiniai pavyzdžiai, „P“ raidės lankelis uždaras, „E“ raidės vidurinis skersinis sutrumpintas, naudotos skirtingų formų „M“ raidės, „N“ raidė neretai rašoma veidrodiškai apversta, atsiranda „W“ raidė, o nuo XVI a. pradėta rašyti ir „U“ (Lietuvoje pradėjusi plisti tik baroko epochos pabaigoje). Renesansiniam kapitaliui taip pat būdingos didesnio formato inicialinės raidės. Klasikinių formų šriftas neturintis specifinių renesanso epochos elementų, paprastai vadinamas bendru kapitalio vardu.

Siglas[696] (viduramžių lot. *siglum* – iš *singulae litterae*, atskiros raidės) – žodžio sutrumpinimas iki atskiros raidės ar kelių raidžių grupės. Iš atskirų siglų susideda abreviatūros (sudėtinių pavadinimų santrumpos), siglais žymimos atskiros Švento Rašto knygos. Speciali siglų atmaina yra *inicialai* – asmenvardžio pirmosios raidės. Siglais taip pat vadinamos raidinę numeraciją sudarančios atskiros raidės.

[696] Lietuvių kalboje šis terminas kartais turi moteriškos giminės galūnę, tačiau, pritaikius Valstybinės lietuvių kalbos komisijos 1997 m. birželio 19 d. nutarimo Nr. 60 nuostatą dėl lotyniškos galūnės -um keitimą į -as, naudojama forma *siglas* vietoje *sigla*.

2 priedas **Varpų formų lentelės**

I lentelė. Seniausi varpai ir jų formos; avilio forma (c, d, e, f, g)



a. I a. pr. Kr. – I a. po Kr. pr. Krateris iš Hildesheimo lobio.



b. IX a. I p., Bojnos varpas, Slovakija.



c. IX a. Canino varpas, Italija.



d. IX a. Vredenas. Vokietija. Muliažas. Glockenmuseum Herrenberg.



e. Šiaudinis avilys.



f. 1144 m. Iggensbacho bažnyčia, Anglija.



g. XIII a. Braceby bažnyčia,

II lentelė. *Fontenailles* (a); cukraus galva (b, c, d, e, f); išilginto vazono forma (g, h, i)

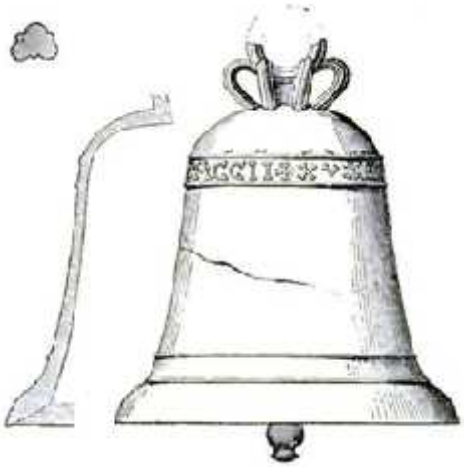

a. 1202 m. Fontenailles, Prancūzija.



b. 1109 m. Siena, San Cristoforo, Italija.



c. XII a. Grevenbrück Förde, Vokietija.



d. Cukraus galva.



e. XII a. Museo Marinelli, Agnone, Italija.



f. XII a. Apolda. Glockenmuseum, Vokietija.



g. XIV a. Wallenstedtas, Friedhofskapelle, Vokietija.



h. 1341 Lvovas, Šv. Juro katedra Ukraina.



i. 1442, Semeliškių bažnyčia Lietuva.

III lentelė. *Haithabu (a)*; suploto avilio (katilo) forma (a, b, c); gotikinė forma (e, f, g)



a. Apie 950 m., Haithabu, Wikinger Museum, Vokietija.



b. XII a. *Ashara Glocke*, Apolda. Glockenmuseum.



c. Apie 1185 m., *Kunigundenglocke*, Bamberg Dom, Vokietija.

.



d. XII a pr. Senzweiler bažnyčia, Vokietija.



e. 1239 m. Sidiailles bažnyčia, Prancūzija.



f. 1497 m. *Maria Gloriosa*, meistras Geert Van Wou, Erfurto katedra, Vokietija.



g. 1679, meistras Jonas Delamarsas, Alsėdžių bažnyčia, Lietuva.

IV lentelė: Išilginta gotikinė forma (a,b,c), manieristinė forma (d, e), išilginta tarpinė forma (f,g)



a. 1311 m. *Heinrichsglocke*, Bamberg Dom, Vokietija.



b. 1560 m. meistras Gregor Löffler, Hofkirche, Insbrukas, Austrija.



c. 1561 m. Dobršo kaimo koplyčia Pietų Čekijos kraštas.



d. 1894 m. meistras Ettore Cavadini, Erbezzo, Italija.



e. 1583 m. Maladovo varpas, meistras Merten Hofman, pagaminimo vieta Kaunas.



f. 1606 m. varpas *Dal Pozzo*, Pisa Duomo, Italija.



g. 1420 m. Nevodnicos varpas, Lietuvos nacionalinis muziejus.

V lentelė. Tarpinis tipas: *grūstuvės* forma.

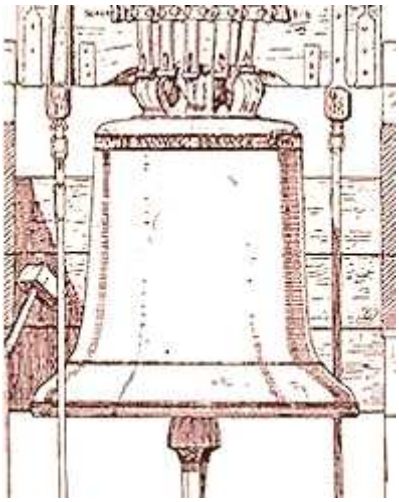

a. 1258 m. varpas *Hosanna* Freiburger Münster, Vokietija.



b. 1273 m. varpas, buv. Moissaco Šv. Petro benediktinų abatija, Prancūzija (Pietūs-Pirėnai regionas).



c. 1463 m. varpas *Półzygmunt*, Vavelio katedra, Krokuva, Lenkija.



d. 1550 m. varpas, meistras Alessandro Bonaventurini Veronos katedra, Italija.



e. 1469 m. varpas, chiesa San Benedetto Piscinula, Roma, Italija.



f. 1557 m. varpas, meistras H. B. (Hans in Barnesdorp iš Gdansko?).

VI lentelė. Tarpinis tipas: *situlos* forma.



a. XIII-XIV a. varpas, Glockenmuseum, Burg Greifenstein, Vokietija.



b. 1646 m. varpas, meistras Daniel Tiem, Varšuva, Kanonijos gatvė, Lenkija.



c. 1584 m. *Ursulaglocke*, Konstanzer Münster, Vokietija.



d. 1573 m. varpas, Plokščių bažnyčia, Lietuva.





e. XIII a. II p. varpas *La Rota* **f.** 1725 m. varpas *Campanoncino*
Meistras Guidotto Pisano. Abu varpai saugomi Vatikane, Šv. Petro bazilikoje.

VII lentelė. Laikrodžių varpų formos



a. Laikrodžio varpas (cimbolas), Torunės meistras Friedrichas Beckas, 1724 m. Bronza: liejimas. Kulmas, Grudziondzo vartai.



b. Laikrodžio varpas, Jihlavos meistras Luckas Gleixner Kandler, 1609. Bronza: liejimas. Polná, Švč. Mergelės dangun Ėmimo bažnyčia, Čekija.



c. Laikrodžio varpas, ketvirtinis Meistras : *Heise Meier, 1681. Bronza: liejimas. Clausthal-Zell*erfeld, St. Salvatoris Kirche. Vokietija, Žemutinė Saksonija.

3 priedas

Karaliaučiaus varpų importas į Lietuvą 1690-1800 m. m.

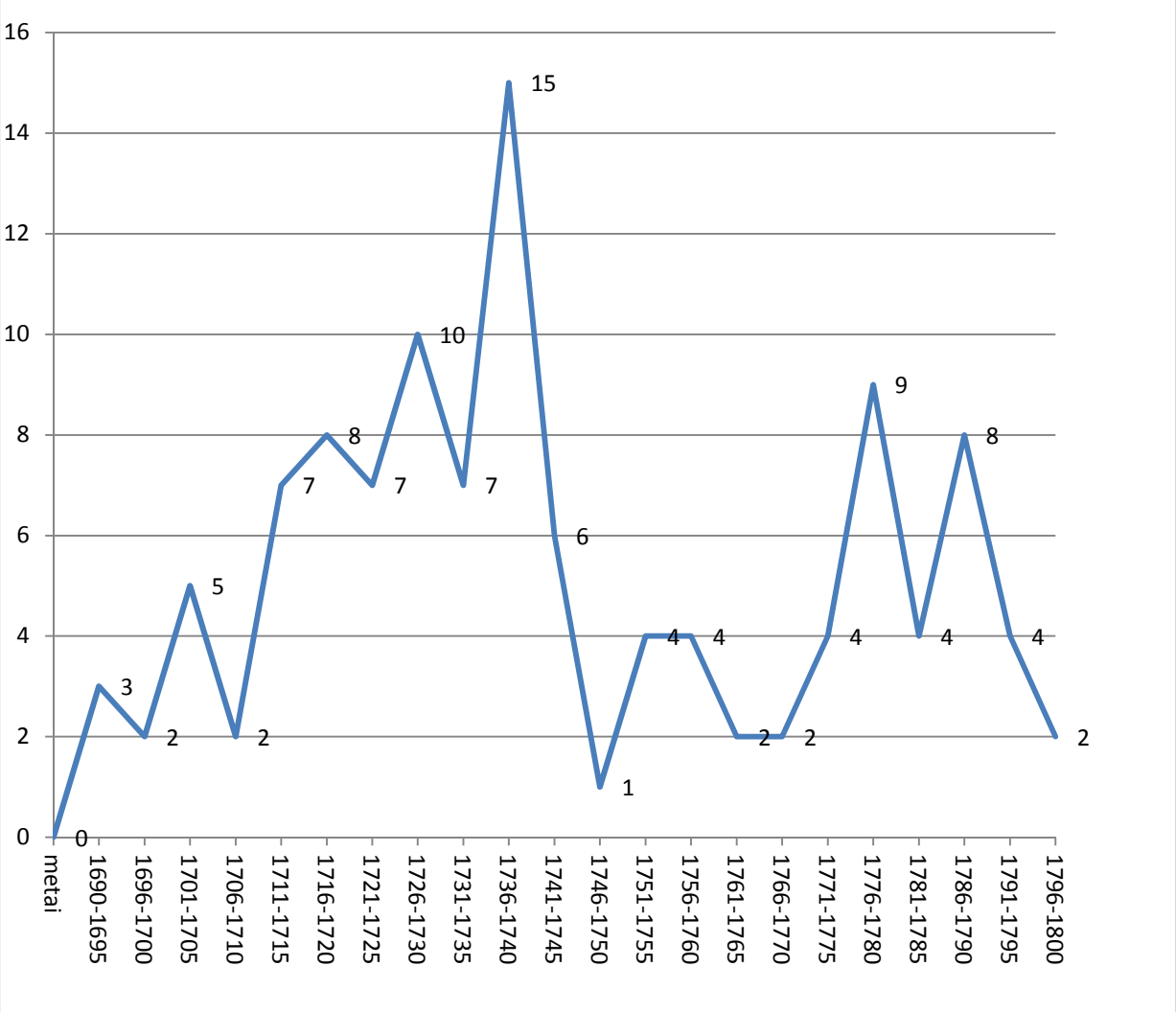

4 priedas

Sąrašas Karaliaučiaus meistrų 1661- 1800 m. m. gaminusių Lietuvai skirtus varpus

Eilė	Pavardė	Varpų skaičius	Datos
1.	Hans von Ohrum	3	1663-1667
2.	Michael David Dornmann	2	1668-1674
3.	Mathus Wilhelm Peter	1	1683
4.	Gottfried Dornmann	5	1687-1697
5.	Jacob Hessing	17	1695 – 1720 (*)
6.	Johann Jacob Dornmann	19	1701-1759
7.	Andreas Dörling	31	1711 – 1739
8.	Georg Bernhardt Kinder	14	1724 - 1739
9.	johann Christoph Dörling	10	1740 – 1749
10.	Jacob Gohas (?) (**)	1	1745
11.	A. E. Wesche	1	1755
12.	Johann Christian Copinus	27	1755 – 1788
13.	Barbara M. Dornmannin	2	1766-1769
14.	Johan Albrecht Bellmann	17	1778-1798
15	Wolfgang Andreas Leberecht	1	1782
16.	C. E Copinus	1	1788
17.	Christian August Copinus	2	1787-1788 (***)
18.	Ludwig Wilhelm Copinus	4	1789-1798 (****)

(*) Trys šio meistro varpai nulieti XVII a.
(**) Meistras šia pavarde nėra žinomas, nesutinkama ir tokia pavardė, gal šis pavardės variantas atsirado blogai perskaičius Johanno Jacobo Dornmanno signatūrą?
(***) Meistras vėliau išsikėlė gyventi į Rygą, kur ir mirė jau XIX a.
(****) Paskutinis šio meistro Lietuvoje esantis varpas datuotas 1822 m.

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS

1. Varpas su antropomorfiniu frizu. Lietuva ar Švedija (?), 1662 m. Geležis, liejimas. Varnių Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios nuosavybė. Saugomas Žemaičių vyskupystės muziejuje. *Fot.*: G. Žalėnas, 2013 m.
2. Varnių 1662 m. varpo puošybinė juosta su antropomorfiniais motyvais. *Fot.*: G. Žalėnas, 2013 m.
3. Varnių 1662 m. varpo korpuso viršutinė dalis su akanto lapų seka ir nulieta pagaminimo data. *Fot.*: G. Žalėnas, 2013 m.
4. Varpo "šonkaulis" – varpo sienelės skersinis pjūvis. Prancūziška varpo modulinė schema. G. Žalėno brėžinys pagal H. Otte. *Šaltinis*: Otte, Heinrich. *Glockenkunde*. Leipzig: T.O. Weigel, 1884, 2 Auflage, S. 82
5. Canino varpas. Seniausias žinomas varpas Europoje. Datuojamas IX a. Vatikanas, *Museo Pio Cristiano*. *Šaltinis*: Rossi, Giovanni Battista. Campana con epigrafe dedicatoria del secolo in circa ottavo o nono trovata presso Canino. In: *Bullettino di Archeologia Cristiana*. T. IV. Roma: Tipografia della Reale Accademia dei Lincei, 1887, tav. III–IV.
6. Ties varpo pečiais išdėstyta inskripcija, išpjaustyta varpo modelyje ir nulieta. Varpas, apie 1221–1229 m. Kloster Wienhausen (Vokietija, Žemutinė Saksonija). *Šaltinis*: DI 76: Lüneburger Klöster, Nr. 1, Kloster Wienhausen. In: *Deutsche Inschriften Online, Niedersachsen / Lüneburger Klöster*. Internete: http://www.inschriften.net/lueneburg-kloester-ebstorf-isenhagen-luene-medingen-walsrode-wienhausen/inschrift/nr/di076-0001.html
7. Įrašas varpo frize, išpjaustytas ant varpo modelio uždėtame vaško sluoksnyje ir vėliau nulietas. Apibrėžta vieta neužbaigta. Frizą juosiantys rumbeliai suformuoti naudojant tekinimo techniką., XIV a. II p. varpas iš Niederhauseno, ev. liuteronų bažnyčios (Vokietija, Reino kraštas- Pfalcas)
   Šaltinis: DI 34: Bad-Kreuznach, *Nr. 87*, Niederhausen, Evang. Pfarrkirche. In: *Deutsche Inschriften Online, Rheinland-Pfalz / Lkrs. Bad Kreuznach*. Internete: http://www.inschriften.net/landkreis-bad-kreuznach/inschrift/nr/di034-0087.html#content
8. Inskripcijos fragmentas ir Kalvarijos reljefas išraižytas varpo išorinės formos viduje ir vėliau nulietas. 1333 m. varpas iš Kvedlinburgo Šv. Mikalojaus bažnyčios (Vokietija, Saksonija-Anhaltas). *Šaltinis*: Wamsiedler, Sebastian. Inschrift & Zier. In: *Sebastian Wamsiedler. Glockensachverständiger*. Internete: http://www.wamsiedler.de/glockenkunde/inschrift-zier
9. Įrašas varpo frize, išskaptuotas varpo išorinės formos viduje ir vėliau nulietas. Frizą juosiantys rumbeliai suformuoti naudojant tekinimo techniką., XIII a. II p. varpas iš Alberstedto, ev. bažnyčios (Vokietija, Saksonija-Anhaltas). *Šaltinis*: DI 64: Querfurt, *Nr. 9*, Alberstedt, ev. Kirche (St. Peter u. Paul). In: *Deutsche Inschriften Online*, Sachsen-Anhalt / Ehemaliger Landkreis Querfurt. Internete:http://www.inschriften.net/ehemaliger-landkreis-querfurt/inschrift/nr/di064-0009.html#content
10. Seniausias datuotas varpo frizas pagamintas naudojant vaško gijos techniką. 1144 m. varpas, iš Iggensbacho Marijos vardo bažnyčios (Vokietija, Bavarija). *Šaltinis*: Iggensbach, Pfarrkirche Maria Namen - Bienenkorbglocke von 1144
    Internete: http://www.youtube.com/watch?v=eN125Ltm15s
11. Inskripcija pagaminta naudojant išpjaustytas vaško plokšteles. XIII a. II p. varpas iš Heide ev. reformatų bažnyčios (Lage, Vokietija, Šiaurės Reinas-Vestfalija). *Šaltinis*: Peter, Claus.

Die Glocken der Kirche zu Heiden und ihre Restaurierung. In: *Denkmalpf lege in Westfalen-Lippe*. Münster: Ardey-Verlag, 2006, S. 68.

12. Literos ant „pagalvėlių“ – varpo frizo dekoravimas stačiakampiais atspaudais su literomis. XIII a. pab.–XIV a. pr., pietryčių Prancūzija (?). *Šaltinis*: **A** magnificent and very rare bronze bell, late 13 th /early 14 th century. Thomas Heneage and Co. Limited.
    Internete: *www.heneage.com/tefaf/bell_new.pdf*
13. Ornamento matrica. Pagaminta XIX a. pab.–XX a. pr. ir iki šiol naudojama Vengrave (Lenkija) veikiančioje Antonio Kruszewskio liejykloje, tęsiančioje Antonio Włodkowskio dirbtuvės tradicijas. *Fot.*: G. Žalėnas, 2015.
14. Ant varpo nulieti natūralių lapų atspaudai. Varpas – baublys (campanone), 1611 m., meistrai Giuseppe ir Vittorio Camplani.Fermo, Santa Maria Assunta bažnyčia, Italija. *Šaltinis*: Belluti, Armando; Quarchioni, Fabio. *Le campane del Duomo di Santa Maria Assunta in Fermo*. In: *Il Campanaro*. 2011, nr. 1., p. 4.
15. Varpo frizo fragmentas su įrašu [P]ABS, rastas Gardino Žemutinėje cerkvėje. Meistras nežinomas, XII a. vid.–3 ketv., bronza: liejimas. Gardino kraštotyros muziejus.
    Nuotrauka gauta iš Elenos Šatko (Minskas).
16. Kunigaikščio Dimitrijaus (Lengvenio) funduotas varpas. Meistras nežinomas, raštininkas Skora Jakovas, Lvovas, 1341 m., bronza, liejimas. Varpas saugoms Lvovo Šv. Juro unitų katedroje.
    Šaltinis: Szydłowski, Tadeusz. *Dzwony Starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji*. Na podstawie materjałów zebranych i opracowanych przez dra Karola Badeckiego, prof. dra Feliksa Koperę, dra Stanisława Tomkowicza oraz własnych. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1922, p. 9.
17. Šedbaro (Nevodnicos) varpas. Lietuva, meistras Ustiakas, 1420 m. Bronza: liejimas.
    Varpas saugomas Lietuvos nacionaliniame muziejuje. *Fot.*: R. Gustatis, 2015.
18. Lučiojaus kaimo bažnyčios varpas. Meistras nežinomas, Vilnius (?), 1594 m. Bronza: liejimas, cizeliavimas.
    Nuotrauka gauta iš B. Beriozkino (Minskas, stačiatikių vyskupijos varpininkų mokykla).
19. Semeliškių bažnyčios varpas. Meistras nežinomas, Lietuva (?), 1442 m. Bronza: liejimas.
    Varpas saugomas Semeliškių bažnyčioje (Elektrėnų savivaldybė). *Fot.*: A. Petrašiūnas, 2002.
20. Kelmės bažnyčios varpo frizo fragmentas. Meistras „en kanick“, Prūsija (Karaliaučius ar Gdanskas), apie 1530 m. Bronza: liejimas, cizeliavimas. *Fot.*: G. Žalėnas, 2012.
21. Šiaulėnų bažnyčios varpas. Meistras nežinomas, Rytų Prūsija, Karaliaučius, XVI a. I p. Bronza: liejimas, cizeliavimas. *Fot.*: G. Žalėnas, 2012.
22. Šiaulėnų bažnyčios XVI a. I p. varpo frizo ornamentas. *Fot.*: G. Žalėnas, 2012.
23. Puttas – inskripcijos divizorius, XVI a. I p. Šiaulėnų bažnyčios varpas. *Fot.*: G. Žalėnas, 2012.
24. Patrankos vamzdis. Meistras Hansas Seberis, Vilniaus karališkoji patrankų liejykla, 1560. Centralne *Muzeum Morskie* w *Gdańsku. Šaltinis*: Врублевская Е. *С.* Стволы орудий с корабля «Солен» в коллекции Гданьского центрального морского музея. In: *Изучение памятников морской археологии* / Редактор и составитель к.и.н. П.Е.Сорокин. Институт истории материальной культуры Российской академии наук. Санкт-Петербург*:* Учеб.-метод. центр, СЗИ Наследия.
25. Vyties herbas. Jogailos antkapis Vavelio katedroje, Krokuva. Autorius nežinomas, apie 1421 m.
    Nuotrauka iš G. Žalėno rinkinio.
26. Nesvyžiaus pilies valandinis varpas. Meistras Hermanas Moltzfeltas, Nesvyžiaus liejykla, 159,. Bronza: liejimas, cizeliavimas. *Šaltinis*: Brensztejn, Michał. *Zarys dziejów ludwisarstwa*

w b. W. Księstwie Litewskiem. Wilno: Księgarnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, 1924, įklija nr. 3

27. Nesvyžiaus pilies ketvirtinis varpas. Meistras Hermanas Moltzfeltas, Nesvyžiaus liejykla, 1598. Bronza: liejimas, cizeliavimas. *Šaltinis:* Brensztejn, Michał. *Zarys dziejów ludwisarstwa w b. W. Księstwie Litewskiem*. Wilno: Księgarnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, 1924, įklija nr. 2
28. Varpas. Meistras Emeljanas Danilovas (Емельян Данилов), Maskvos patrankų liejykla, 1648 m. Музей-усадьба "Коломенское". *Šaltinis*: Московские колокола XVII в музее-усадьбе "Коломенское". Москва, 2004. In: *MyBells.ru.* Internete: http://www.mybells.ru/statyi.php3?st=kolom
29. Varpas. Meistras nežinomas. 1593 m. Iš Mantujos S. Lorenzino bažnyčios. Mantuja, *Palazzo Ducale,* Italija.
    Fot: Studio Calzolari (veikė apie 1882-1985). *Šaltinis*:Lombardia Beni Culturali. Internete: http://www.lombardiabeniculturali.it/fotografie/schede/IMM-2s010-0001101/
30. Varpas. Meistras Martynas Hofmanas, Kaunas, 1583. Bronza: liejimas, cizeliavimas, graviravimas. Maladavo cerkvė (dabar Ivanavo r., Bresto sr., Baltarusija). *Fot.*: G. Žalėnas, 2012
31. Varpas. Meistras nežinomas, 1548 m. Bronza: liejimas. Iki 1915 m. priklausė Jarėviščės kaimo cerkvei (dabar Ukraina, Voluinės sr., Stara Vyživka r.), po Pirmojo pasaulinio karo pateko į Rygą ir buvo saugotas liuteronų arkivyskupijos kurijoje. *Šaltinis*: Campe, Paul. *Die Kirchenglocken Lettlands von ältester Zeit an bis zum Jahre 1860 und ihre Giesser*. In: *Latvijas Universitates Raksti. Acta universitatis Latviensis. Architekturas fakultates serija*. Sējums I, Nr. 1-3. Riga: Latvju Kultura, 1930, S. 82.
32. Varpas. Meistras nežinomas, Krokuva (?), Gdanskas (?), 1566 m. Bronza: liejimas. Zimno stačiatikių moterų vienuolynas (dabar Ukraina, Voluinės sr., Voluinės Vladimiro r.)
    Šaltinis: Зимне. Зимнее – Волынская обл. Internete: http://ua.vlasenko.net/zymne/index.html
33. Renesansinis reljefas “Prisikėlęs Kristus”. Zimno vienuolyno 1566 m. varpas.
    Šaltinis: Зимне. Зимнее – Волынская обл. Internete: http://ua.vlasenko.net/zymne/index.html
34. Gotikinis reljefas “Dievo Motina su Vaikeliu”. Zimno vienuolyno 1566 m. varpas.
    Šaltinis: Зимне. Зимнее – Волынская обл. Internete: http://ua.vlasenko.net/zymne/index.html
35. Varpas. Monogramistas „H. B.“ (Hans Barnesdorp?), Prūsija (?), Gdanskas (?), 1557 m. Bronza: liejimas. Kaunas, privati nuosavybė. *Fot.*: R. Dūda, 2015
36. Monogramisto „H. B.“ ženklas ant 1557 m. varpo: Lotas su dukterimi (?). *Fot.*: R. Dūda, 2015.
37. Ankstyvojo humanistinio kapitalio šrifto pavyzdžiai. 1.) XV a. pab.; 2.) apie 1500 m. Rems-Murro apskritis, Badenas-Viurtembergas, Vokietija. *Šaltinis*: DI 37: Rems-Murr-Kreis, Einleitung. In: *Deutsche Inschriften Online*. Internete: http://www.inschriften.net/rems-murr-kreis/einleitung/di-37-einleitung.html
38. Monogramisto „H. B.“ 1557 m. varpo inskripcijos fragmentas. *Fot.*: R. Dūda, 2015.
39. Varpas. Meistras (?) Hermanas Stuferis, Prūsija (?), 1573 m. Bronza: liejimas. Plokščių bažnyčia (Šakių r.). *Fot.*: K. Linkus, 2012.
40. Varpas. Meistras nežinomas, Kuršas ar Ryga (?), 1578 m. Bronza: liejimas. Mitkaičių bažnyčia (Telšių r.). Seniau priklausė Kuršo Griežės liuteronų bažnyčiai. *Šaltinis*: Šverebas, Povilas. *Telšių vyskupijos bažnyčių varpai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2014, p. 383.
41. Varpas *Žygimantas* (*Zygmunt*). Meistras Hansas Behamas, 1520. Bronza: liejimas. Krokuva, Vavelis, šv. Stanilovo ir šv. Vaclovo arkikatedra bazilika. *Fot.*: Autorius nežinomas, 1929 m. *Šaltinis*: Fotopolska.eu. Polska na fotografii. Internete:http://fotopolska.eu/171782,foto.html?o=b28189
42. Varpas. Meistras nežinomas, Lietuva, 1611. Bronza: liejimas. Naujosios Žagarės bažnyčia, Joniškio r. *Fot.*: 2013, R. Dūda.

43. Akanto lapų sekos ornamentas ant Niurnbergo liejiko Oswaldo Baldnerio 1550 m. nulieto patrankos vamzdžio. Bronza: liejimas, cizeliavimas. Objektas išstatytas pardavimui 2005 10 12 d. Dabartinė saugojimo vieta nežinoma. O. Baldneris apie 1560 m. dirbo Krokuvoje. Egzistuoja galimybė, kad meistras galėjo darbuotis ir Vilniuje. *Šaltinis*: Schusswaffen aus fünf Jahrhunderten mit 90 Colts der ersten und zweiten Generation. In*: Online-Katalog 49. Auktion.* Internete: http://www.hermann-historica-archiv.de/auktion/hhm49.pl?f=NR&c=41613&t=temartic_S_D&db=kat49_S.txt
44. Varpas. Meistras nežinomas, Lietuva, vieta nežinoma, 1619. Bronza: liejimas. Telšių Šv. Antano Paduviečio katedra. *Šaltinis*: Butrimas, Adomas. Telšiai: sakralinis kompleksas Insulos kalvoje. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 40.
45. Varpas. Meistras Henrikas Betkeris, Lietuva, Vilnius (?), 1632. Bronza: liejimas. Skirsnemunės katalikų bažnyčia (Jurbarko r.). *Fot.*: G. Povilionis, 2007.
46. Varpas. Meistras Henrikas Betkeris, Lietuva, Vilnius (?), 1634. Bronza: liejimas. Josvainių bažnyčia (Kėdainių r.). *Fot.*: R. Dūda, 2014.
47. Jungtinis Aleksandro Masalskio ir jo žmonos Apolonijos Jasinskaitės šeimyninis herbas. Josvainių bažnyčios 1634 m. varpas. *Fot.*: R. Dūda, 2014.
48. Varpo frizas bei liemenyje išraižytas fundatoriaus herbas. Meistras Jakobas Kenigas, Lietuva, Vilnius (?). 1631. Bronza: liejimas. Stakliškių bažnyčia (Prienų r.). *Fot.*: R. Dūda, 2013.
49. Varpas. Meistras Jakobas Kenigas, Lietuva, Mozyris (?), 1634. Bronza: liejimas. Kėdainių Šv. Jurgio bažnyčia. *Fot.*: J. Gramba, 1966.
50. Kėdainių 1634 m.varpo frizo fragmentas. *Fot.*: G. Žalėnas, 2012.
51. Plaketė "Dievo Motina su vaikeliu Jėzumi ir Šv. Jonu Krikštytoju.". Kėdainių 1634 m.varpas. *Fot.*: G. Žalėnas, 2012.
52. Varpas. Meistras Jakobas Kenigas (?), Lietuva, pagaminimo vieta nežinoma, 1636. Bronza: liejimas, cizeliavimas. Saugomas Smolenske, Uspenijos sobore. Rusija. *Šaltinis*: Успенский собор и другие достопримечательности Соборной горы в Смоленске. 29 августа, 2014. In: *Дневник успешной мамочки.* Internete: http://galina-lukas.ru/article/590
53. Smolensko Uspenijos soboro 1636 m. varpo frizas. *Šaltinis*: Успенский собор и другие достопримечательности Соборной горы в Смоленске. 29 августа, 2014. In: *Дневник успешной мамочки.* Internete: http://galina-lukas.ru/article/590
54. Varpas. Meistras K. Wecheris, Lietuva, Vilnius, 1650. Bronza: liejimas. Veisiejų bažnyčia (Lazdijų r.). *Fot.*: R. Dūda, 2013.
55. Reljefas „Marija – Dangaus Karalienė" Veisiejų 1650 m. varpo liemuo. *Fot.*: R. Dūda, 2013.
56. Veisiejų 1650 m. varpo liemens puošyba. *Fot.*: R. Dūda, 2013.
57. Varpas *Gloriossa*, frizas. Meistras Geert van Wou, Erfurtas, 1497. Bronza: liejimas. Erfurto katedra. Vokietija.
Internete: http://en.wikipedia.org/wiki/Maria_Gloriosa#mediaviewer/File:Erfurt-Gloriosa.jpg
58. Varpas. Meistras Jonas Breuteltas, Vokietija, Maincas, 1616. Bronza: liejimas, cizeliavimas. Bad Kreuznachas, liuteronų bažnyčia. Heseno federalinė žemė, Vokietija. *Šaltinis*: DI 34: Bad Kreuznach / *Nr. 486* (Eberhard J. Nikitsch). In: *Deutsche Inschriften Online, Rheinland-Pfalz / Lkrs. Bad Kreuznach.* Internete: http://www.inschriften.net/landkreis-bad-kreuznach/inschrift/nr/di034-0486.html
59. Bad Kreuznacho bažnyčios 1616 m. varpo frizas. Jo viršuje kreneliažinis ornamentas sudarytas iš heraldinių lelijų, apačioje lambrekeninio ornamento trauka. *Šaltinis*: DI 34: Bad Kreuznach / *Nr. 486* (Eberhard J. Nikitsch). In: *Deutsche Inschriften Online, Rheinland-Pfalz / Lkrs. Bad Kreuznach.* Internete: http://www.inschriften.net/landkreis-bad-kreuznach/inschrift/nr/di034-0486.html

60. Lambrekeninis augalinis ornamentas. Markovo bažnyčios varpo frizo fragmentas, viršus (iliustracija apversta). Meistras Jonas Breuteltas, Lietuva, Vilnius, 1639. Bronza: liejimas. Varpas šiuo metu priklauso Markovo stačiatikių cerkvei (Maladečinos r., Baltarusija). *Fot.*: E. Šatko, 2012.
61. J. Breutelto didžiojo formato lambrekeninio ornamento raportas. Krekenavos bažnyčios varpo frizo fragmentas. Meistras J. Breuteltas, Lietuva, Vilnius, 1639. Bronza: liejimas. Krekenavos bažnyčia (Panevėžio r.). *Fot.*: R. Dūda, 2013.
62. J. Breutelto viduriniojo formato lambrekeninio ornamento raportas. Markovo bažnyčios , 1639 m.varpo frizo fragmentas. *Fot.*: E. Šatko, 2012.
63. J. Breutelto (?) mažojo formato 1 lambrekeninio ornamento raportas. Kriaunų bažnyčios varpo frizo fragmentas. Meistras J. Delamarsas, Lietuva, Vilnius, 1673. Bronza: liejimas. Kriaunų bažnyčia (Rokiškio r.). *Fot.*: G. Žalėnas, 2015.
64. Karūninis ornamentas turintis pereinamojo iš gotikos į renesansą stiliaus bruožų. Krekenavos 1639 m. varpo frizo fragmentas. *Fot.*: R. Dūda, 2013.
65. J. Breutelto mažojo formato 2 lambrekeninio ornamento raportas. Traupio bažnyčios varpo frizo fragmentas. Meistras J. Breuteltas, Lietuva, Vilnius, 1635. Bronza: liejimas *Fot.*: G. Žalėnas, 2015.
66. Kreneliažinis ornamentas sudarantis komplektą su J. Breutelto mažojo formato lambrekeninio ornamento raportu. Traupio bažnyčios 1635 m. varpo frizo fragmentas. *Fot.*: G. Žalėnas, 2015.
67. Reljefas „Kalvarija“. Meistras J. Breuteltas, Vilnius, 1639 m. Bronza: liejimas. Viduklės bažnyčia (Raseinių r.). *Fot.*: R. Dūda, 2012.
68. Reljefas „Nekaltai Pradėtoji Mergelė Marija“. Krekenavos 1639 m. varpo liemens reljefas. *Fot.*: R. Dūda, 2013.
69. J. Breutelto ženklas, sutinkamas ant 1638–1646 m. datuotų dirbinių. Krekenavos 1639 m. varpo fragmentas. *Fot.*: R. Dūda, 2013.
70. Varpas, Meistras J. Breuteltas (jaunasis?), Prūsija, Marienverderis, 1674. Bronza: liejimas. Varpas buvo skirtas Tilžės vokiečių bažnyčiai, šiuo metu saugomas Jurbarko bažnyčioje. *Fot.*: V. Levandauskas, 2013.
71. Jono Breutelto (jaunojo?) ženklas ant Jurbarko 1674 m. varpo. *Fot.*: I. Dringelytė, 2009.
72. Jono Breutelto (jaunojo?) ženklas ant . Pestlino 1673 m. varpo (buv. Prūsija, dabar Postolin, Lenkija). *Šaltinis*: Brensztejn, Michał. *Zarys dziejów ludwisarstwa w b. W. Księstwie Litewskiem*. Wilno: Księgarnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, 1924, s.47.
73. Jono Delamarso signeto atspaudas ant 1656 m. dokumento. *Šaltinis*: Brensztejn, Michał. *Zarys dziejów ludwisarstwa w b. W. Księstwie Litewskiem*. Wilno: Księgarnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, 1924, s. 52.
74. Jono Delamarso ženklas ant 1669 m. Alytaus Šv. Liudviko bažnyčios varpo. *Fot.*: G. Žalėnas, 2007.
75. J. Delamarso naudotas viduriniojo formato lambrekeninis ornamentas.Alytaus Šv. Liudviko bažnyčios 1669 m. varpas. *Fot.*: G. Žalėnas, 2007.
76. J. Delamarso naudotas „puošnusis“ kreneliažinis ornamentas. Skarulių 1670 m. varpas. *Fot.*: G. Žalėnas, 2009.
77. J. Delamarso naudotas kreneliažinis-lambrekeninis ornamentas su „drugelio“ motyvu. Veprių 1681 m. varpas. *Fot.*: G. Žalėnas, 2010.
78. Seniausias J. Delamarso naudotas kreneliažinis-lambrekeninis ornamentas. Svėdasų 1662 m. varpas. *Fot.*: G. Žalėnas, 2015.

79. Reljefas „Švč. M. Marijos Apsilankymas pas Elzbietą“. Laikrodžio valandinis 1676 m. varpas. Meistras J. Delamarasas. Pažaislio vienuolyno bažnyčia. *Fot.*: R. Dūda, 2015.
80. Reljefas „Šv. Romualdas“. Laikrodžio ketvirtinis 1676 m. varpas. Meistras J. Delamarasas. Pažaislio vienuolyno bažnyčia. *Fot.*: R. Dūda, 2015.
81. Pacų herbas *Gozdava*. Merkinės rotušės laikrodžio 1670 m. varpas. Meistras J. Delamarasas. *Fot.*: G. Žalėnas, 2012.
82. U. H. Baderio lambrekeninis ornamentas su „drugelio“ motyvu. Varpo fragmentas, Meistras U. H. Baderis, Vilnius, 1673 m. Bronza: liejimas. Adutiškio bažnyčia (Švenčionių r.). *Fot.*: G. Žalėnas, 2012.
83. Varpas. Meistras Benjaminas Fingerlingas, Vilnius, 1699 m. Bronza: liejimas. Nacionalinis Baltarusijos istorijos ir kultūros muziejus, Minskas. *Šaltinis*: Колокольный звон как феномен славянской культуры:история и современность. Минск: Издательство Белорусского Экзархата, 2011, с. 130.
84. Krokialaukio bažnyčios varpo frizas. Meistras K. G. Sparras, Vilnius, 1730 m. Bronza: liejimas. *Fot.*: A. Petrašiūnas, 2002.
85. Raitytinė akanto kompozicija su figūromis. Jean le Pautre (1618–1682). *Šaltinis*: Jean Le Pautre Engravings 1751. Internete: http://www.panteek.com/jeanlepautre/index9.htm
86. Frizo viršutinioji trauka. Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios varpas *Elijas*. Meistras K. G. Sparras, Vilnius, 1733 m. Bronza: liejimas. Instrumentas dabar saugomas Vilniuje, Bažnytinio paveldo muziejuje. *Fot.*: J. Šaparauskas, 1984.
87. Frizo apatinioji trauka. Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios 1733 m. varpas *Elijas*. *Fot.*: A. Petrašiūnas, 2002.
88. Reljefas „Kalvarija“.Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios 1733 m. varpas *Elijas*. *Fot.*: A. Petrašiūnas, 2002.
89. Frizo apatinioji trauka. Varpas. Meistras K. G. Sparras, Vilnius, 1733 m. Bronza: liejimas. Svėdasų bažnyčia (Anykščių r.). *Fot.*: G. Žalėnas, 2015.
90. Frizo fragmentas. Panemunėlio 1754 m. varpas *Šv. Pranciškus Ksaveras*. Meistras G. Mörkas. *Fot.*: G. Žalėnas, 2015.
91. Varpas. Meistras Tomas Apanavičius, 1742 m., Vilnius. Bronza: liejimas. Švenčionėlių bažnyčia. Iki 1915 m. Šešuolių bažnyčia. *Fot.*: G. Žalėnas, 2012.
92. Torūnės rotušės varpas. Meistras Danielius Tiemas, 1648 m., Torūnė, Lenkija. Bronza: liejimas. *Šaltinis*: Toruń, Ratusz Staromiejski, Rynek Staromiejski 1 In: *Wikimedia Commons*. Internete:http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Toru%C5%84,_Ratusz_Staromiejski,_Rynek_Staromiejski_1_%28dzwon_na_wie%C5%BCy%29_%28Ola_Z.%29.JPG
93. Varpas. Meistras Tomas Apanavičius, Vilnius (?), 1746 m. Bronza: liejimas. Rodūnės bažnyčia (dabar Varanavo r., Gardino sr., Baltarusija)); iki 1832 m. Kalesninkų karmelitų vienuolynas. *Fot.*: K. Driskius, 2006.
94. Varpas. Meistras Johannas Sebastianas Lehrenbas, 1722 m. Bronza: liejimas. Bžegas (vok. Brieg). Olesno Šv. Mykolo katalikų bažnyčia, Opolės vaivadija,Silezija, Lenkija. *Šaltinis*: 300-letni dzwon zarekwirowany podczas wojny wrócił do Olesna. In: Nto.pl Internete:http://www.nto.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20130314/POWIAT08/130319702&sectioncat=photostory9
95. Tomo Apanavičiaus, o vėliau ir jo sūnaus Antano, tarp 1742 ir 1779 m naudotos didesnių varpų papuošimui skirtos matricos atspaudai: a.) Vilniaus Šv. Kotrynos bažnyčios 1772 m. varpo frizo fragmentas. Instrumentas šiuo metu saugomas Lietuvos dailės muziejuje. *Fot.*: A. Petrašiūnas, 2004; b.) Švenčionėlių bažnyčios 1742 varpo frizo fragmentas. *Fot.*: G. Žalėnas, 2012; c.) Rodūnės bažnyčios 1746 m. varpo frizo fragmentas. *Fot.*: K. Driskius, 2006.

96. Reljefas „Nekaltai Pradėtoji M. Marija“, 1742 m., Švenčionėlių bažnyčia. *Fot.*: G. Žalėnas, 2012.
97. Reljefas „Šv. Augustinas“. 1742 m. Švenčionėlių bažnyčia. *Fot.*: G. Žalėnas, 2012.
98. Reljefas “Šv. Antanas”. 1764 m. Varanavo bažnyčia. *Fot.:* P. Jamski, 1997.
99. Reljefas „Šv. Jonas Krikštytojas”. 1774 m. Adutiškio bažnyčia. *Fot.:* S. Keparutis 1987.

ILIUSTRACIJOS



1. Varpas su antropomorfiniu frizu. Lietuva ar Švedija (?), 1662 m. Geležis, liejimas. Varnių Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios nuosavybė. Saugomas Žemaičių vyskupystės muziejuje.



2. Varnių 1662 m. varpo puošybinė juosta su antropomorfiniais motyvais.



3. Varnių 1662 m. varpo korpuso viršutinė dalis su akanto lapų seka ir nulieta pagaminimo data.

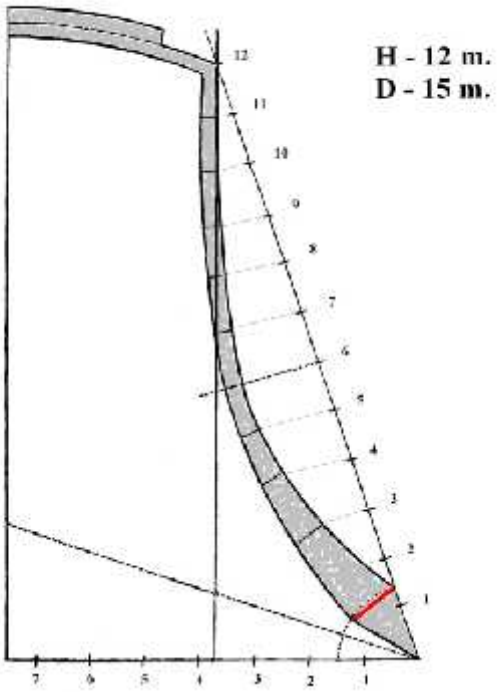

4. Varpo “šonkaulis” – varpo sienelės skersinis pjūvis. Prancūziška varpo modulinė schema. Santrumpa m. – modulis.

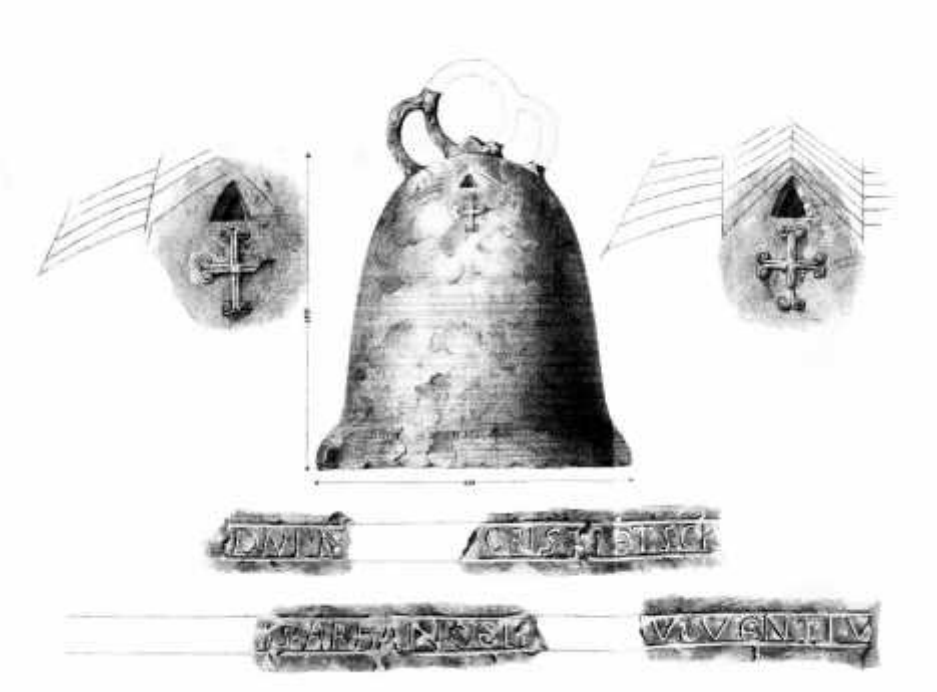

5. Canino varpas. Seniausias žinomas varpas Europoje. Datuojamas IX a. Vatikanas, *Museo* Pio Cristiano.



6. Ties varpo pečiais išdėstyta inskripcija, išpjaustyta varpo modelyje ir nulieta. Varpas, apie 1221–1229 m. Kloster Wienhausen (Vokietija, Žemutinė Saksonija).



7. Įrašas varpo frize, išpjaustytas ant varpo modelio uždėtame vaško sluoksnyje ir vėliau nulietas. Apibrėžta vieta neužbaigta. Frizą juosiantys rumbeliai suformuoti naudojant tekinimo techniką, XIV a. II p. varpas iš Niederhauseno, ev. liuteronų bažnyčios (Vokietija, Reino kraštas-Pfalcas).



8. Inskripcijos fragmentas ir Kalvarijos reljefas išraižytas varpo išorinės formos viduje ir vėliau nulietas. 1333 m. varpas iš Kvedlinburgo Šv. Mikalojaus bažnyčios (Vokietija, Saksonija-Anhaltas).



9. Įrašas varpo frize, išskaptuotas varpo išorinės formos viduje ir vėliau nulietas. Frizą juosiantys rumbeliai suformuoti naudojant tekinimo techniką, XIII a. II p. varpas iš Alberstedto, ev. bažnyčios (Vokietija, Saksonija-Anhaltas).



10. Seniausias datuotas varpo frizas pagamintas naudojant vaško gijos techniką. 1144 m. varpas, iš Iggensbacho Marijos vardo bažnyčios (Vokietija, Bavarija).

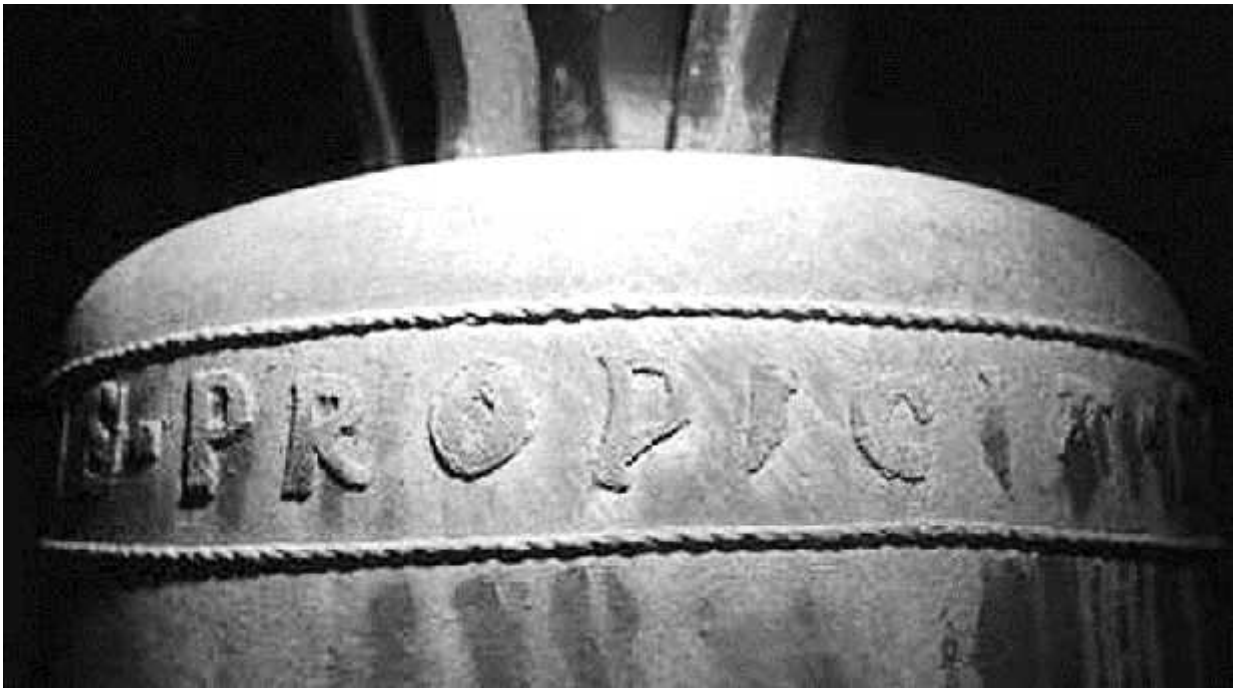

11. Inskripcija pagaminta naudojant išpjaustytas vaško plokšteles. XIII a. II p. varpas iš Heide ev. reformatų bažnyčios (Vokietija, Šiaurės Reinas-Vestfalija).



12. Literos ant „pagalvėlių“ – varpo frizo dekoravimas stačiakampiais atspaudais su literomis. XIII a. pab.–XIV a. pr., pietryčių Prancūzija (?)



13. Ornamento matrica. Pagaminta XIX a. pab.–XX a. pr. ir iki šiol naudojama Vengrave (Lenkija) veikiančioje Antonio Kruszewskio liejykloje, tęsiančioje Antonio Włodkowskio dirbtuvės tradicijas.



14. Ant varpo nulieti natūralių lapų atspaudai. Varpas – baublys (campanone), 1611 m., meistrai Giuseppe ir Vittorio Camplani.Fermo, Santa Maria Assunta bažnyčia, Italija.



15. Varpo frizo fragmentas su įrašu [Р]АБ8, rastas Gardino Žemutinėje cerkvėje. Meistras nežinomas, XII a. vid–3 ketv., bronza: liejimas. Gardino kraštotyros muziejus.



16. Kunigaikščio Dimitrijaus (Lengvenio) funduotas varpas. Meistras nežinomas, raštininkas Skora Jakovas, Lvovas, 1341 m., bronza, liejimas. Varpas saugoms Lvovo Šv. Juro unitų katedroje.



17. Šedbaro (Nevodnicos) varpas. Lietuva, meistras Ustiakas, 1420 m. Bronza: liejimas. Varpas saugomas Lietuvos nacionaliniame muziejuje.



18. Lučiojaus kaimo bažnyčios varpas. Meistras nežinomas, Vilnius (?), 1594 m. Bronza: liejimas, cizeliavimas.



19. Semeliškių bažnyčios varpas. Meistras nežinomas, Lietuva (?), 1442 m. Bronza: liejimas. Varpas saugomas Semeliškių bažnyčioje.



20. Kelmės bažnyčios varpo frizo fragmentas. Meistras „en kanick“, Prūsija (Karaliaučius ar Gdanskas), apie 1530 m. Bronza: liejimas, cizeliavimas.



21. Šiaulėnų bažnyčios varpas. Meistras nežinomas, Rytų Prūsija, Karaliaučius, XVI a. I p. Bronza: liejimas, cizeliavimas.



22. Šiaulėnų bažnyčios XVI a. I p. varpo frizo ornamentas.



23. Puttas – inskripcijos divizorius, XVI a. I p. Šiaulėnų bažnyčios varpas.



24. Patrankos vamzdis. Meistras Hansas Seberis, Vilniaus karališkoji patrankų liejykla, 1560. *Centralne Muzeum Morskie* w *Gdańsku.*



25. Vyties herbas. Jogailos antkapis Vavelio katedroje, Krokuva. Autorius nežinomas, apie 1421 m.



DZWON ZEGAROWY NIEŚWIESKI
z r. 1598.

26. Nesvyžiaus pilies valandinis varpas. Meistras Hermanas Moltzfeltas, Nesvyžiaus liejykla, 1598. Bronza: liejimas, cizeliavimas.



DZWON ZEGAROWY NIEŚWIESKI
z r. 1598 (?).

27. Nesvyžiaus pilies ketvirtinis varpas. Meistras Hermanas Moltzfeltas, Nesvyžiaus liejykla,1598. Bronza: liejimas, cizeliavimas.



28. Varpas. Meistras Emeljanas Danilovas (Емельян Данилов), Maskvos patrankų liejykla, 1648 m. Музей-усадьба "Коломенское".



29. Varpas. Meistras nežinomas. 1593 m. Iš Mantujos S. Lorenzino bažnyčios. Mantuja, *Palazzo Ducale,* Italija.



30. Varpas. Meistras Martynas Hofmanas, Kaunas, 1583. Bronza: liejimas, cizeliavimas, graviravimas. Maladavo cerkvė, (dabar Baltarusija, Bresto sr.).



31. Varpas. Meistras nežinomas, 1548 m. Bronza: liejimas. Iki 1915 m. priklausė Jarėviščės kaimo cerkvei (dabar Ukraina, Voluinės sr.).



32. Varpas. Meistras nežinomas, Krokuva (?), Gdanskas (?), 1566 m. Bronza: liejimas. Zimno stačiatikių moterų vienuolynas (dabar Ukraina, Voluinės sr.).



33. Renesansinis reljefas “Prisikėlęs Kristus” Zimno vienuolyno 1566 m. varpas.



34. Gotikinis reljefas “Dievo Motina su Vaikeliu”. Zimno vienuolyno 1566 m. varpas.



35. Varpas. Monogramistas „H. B.“ (Hans Barnesdorp?), Prūsija (?), Gdanskas (?), 1557 m. Bronza: liejimas. Privati nuosavybė.



36. Monogramisto „H. B.“ ženklas ant 1557 m. varpo: Lotas su dukterimi (?).



37. Ankstyvojo humanistinio kapitalio šrifto pavyzdžiai. 1.) XV a. pab.; 2.) apie 1500 m. Rems-Murro apskritis, Badenas-Viurtembergas, Vokietija.



38. Monogramisto „H. B.“ 1557 m. varpo inskripcijos fragmentas.



39. Varpas. Meistras (?) Hermanas Stuferis, Prūsija (?), 1573 m. Bronza: liejimas. Plokščių bažnyčia.



40. Varpas. Meistras nežinomas, Kuršas ar Ryga (?), 1578 m. Bronza: liejimas. Mitkaičių bažnyčia.

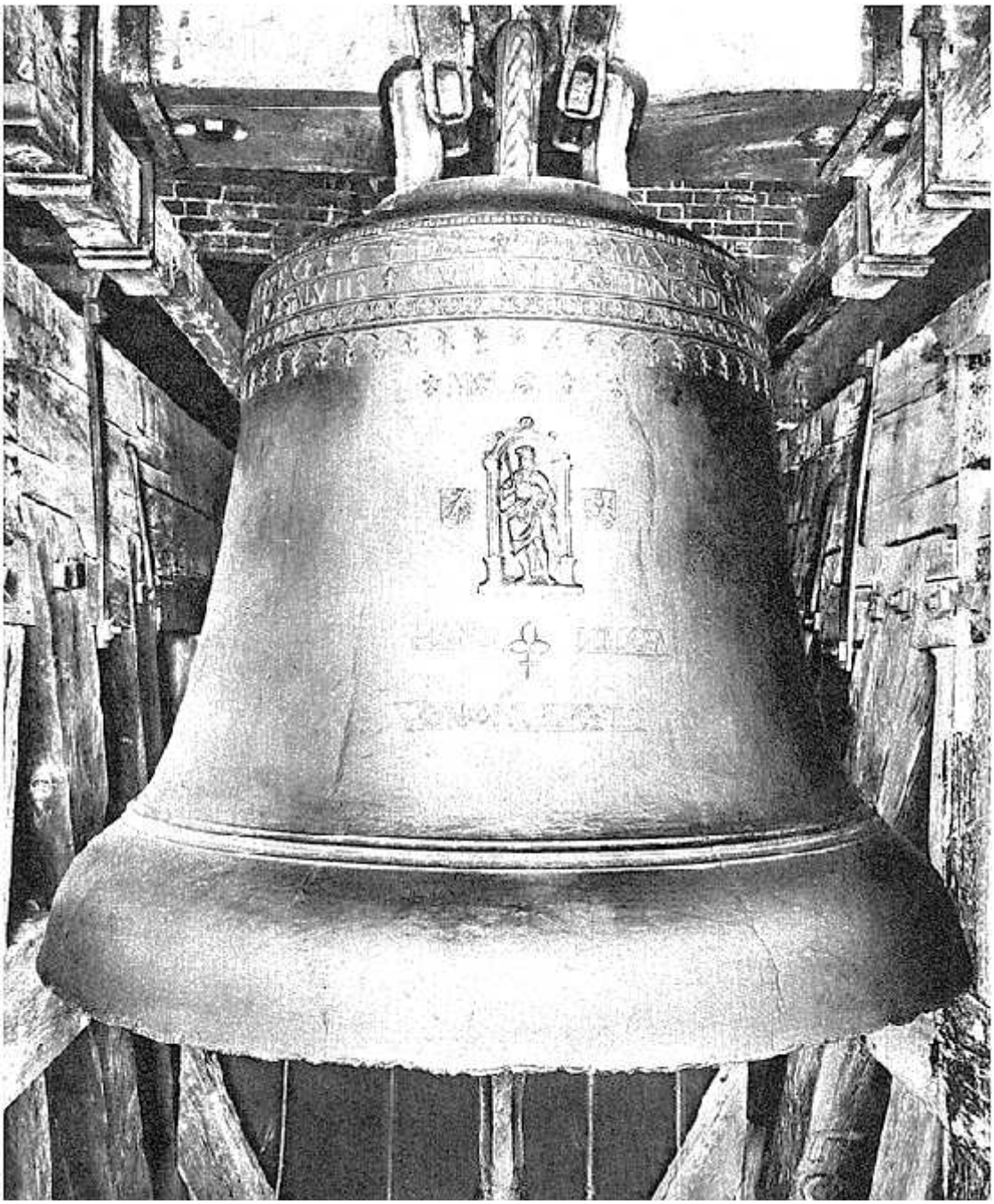

41. Varpas *Žygimantas* (*Zygmunt*). Meistras Hansas Behamas, 1520. Bronza: liejimas. Krokuva, Vavelis, šv. Stanilovo ir šv. Vaclovo arkikatedra bazilika.



42. Varpas. Meistras nežinomas, Lietuva, 1611. Bronza: liejimas. Naujosios Žagarės bažnyčia.



43. Varpas *Šv. Petras*. Meistras Wolfas Hilligeris, 1570 m. Bronza: liejimas. Freibergo (Vokietija, Saksonija) Šv. Petro miesto bažnyčia.



44. Varpas. Meistras nežinomas, Lietuva, vieta nežinoma, 1619. Bronza: liejimas. Telšių katedra.



45. Varpas. Meistras Henrikas Betkeris, Lietuva, Vilnius (?), 1632. Bronza: liejimas. Skirsnemunės katalikų bažnyčia.



46. Varpas. Meistras Henrikas Betkeris, Lietuva, Vilnius (?), 1634. Bronza: liejimas. Josvainių bažnyčia.



47. Jungtinis Aleksandro Masalskio ir jo žmonos Apolonijos Jasinskaitės šeimyninis herbas. Josvainių bažnyčios 1634 m. varpas.



48. Varpo frizas bei liemenyje išraižytas fundatoriaus herbas. Meistras Jakobas Kenigas, Lietuva, Vilnius (?). 1631. Bronza: liejimas. Stakliškių bažnyčia.



49. Varpas. Meistras Jakobas Kenigas, Lietuva, Mozyris (?), 1634. Bronza: liejimas. Kėdainių Šv. Jurgio bažnyčia.



50. Kėdainių 1634 m.varpo frizo fragmentas.



51. Plaketė „Dievo Motina su vaikeliu Jėzumi ir Šv. Jonu Krikštytoju.”. Kėdainių 1634 m.varpas.



52. Varpas. Meistras Jakobas Kenigas (?), Lietuva, pagaminimo vieta nežinoma, 1636. Bronza: liejimas, cizeliavimas. Saugomas Smolenske, Uspenijos sobore. Rusija.



53. Smolensko Uspenijos soboro 1636 m. varpo frizas.



54. Varpas. Meistras K. Wecheris, Lietuva, Vilnius, 1650. Bronza: liejimas. Veisiejų bažnyčia.



55. Reljefas „Marija – Dangaus Karalienė“, Veisiejų 1650 m. varpo liemuo.



56. Veisiejų 1650 m. varpo liemens puošyba.


57. Varpas *Gloriossa*, frizas. Meistras Geert van Wou, Erfurtas, 1497. Bronza: liejimas. Erfurto katedra. Vokietija.

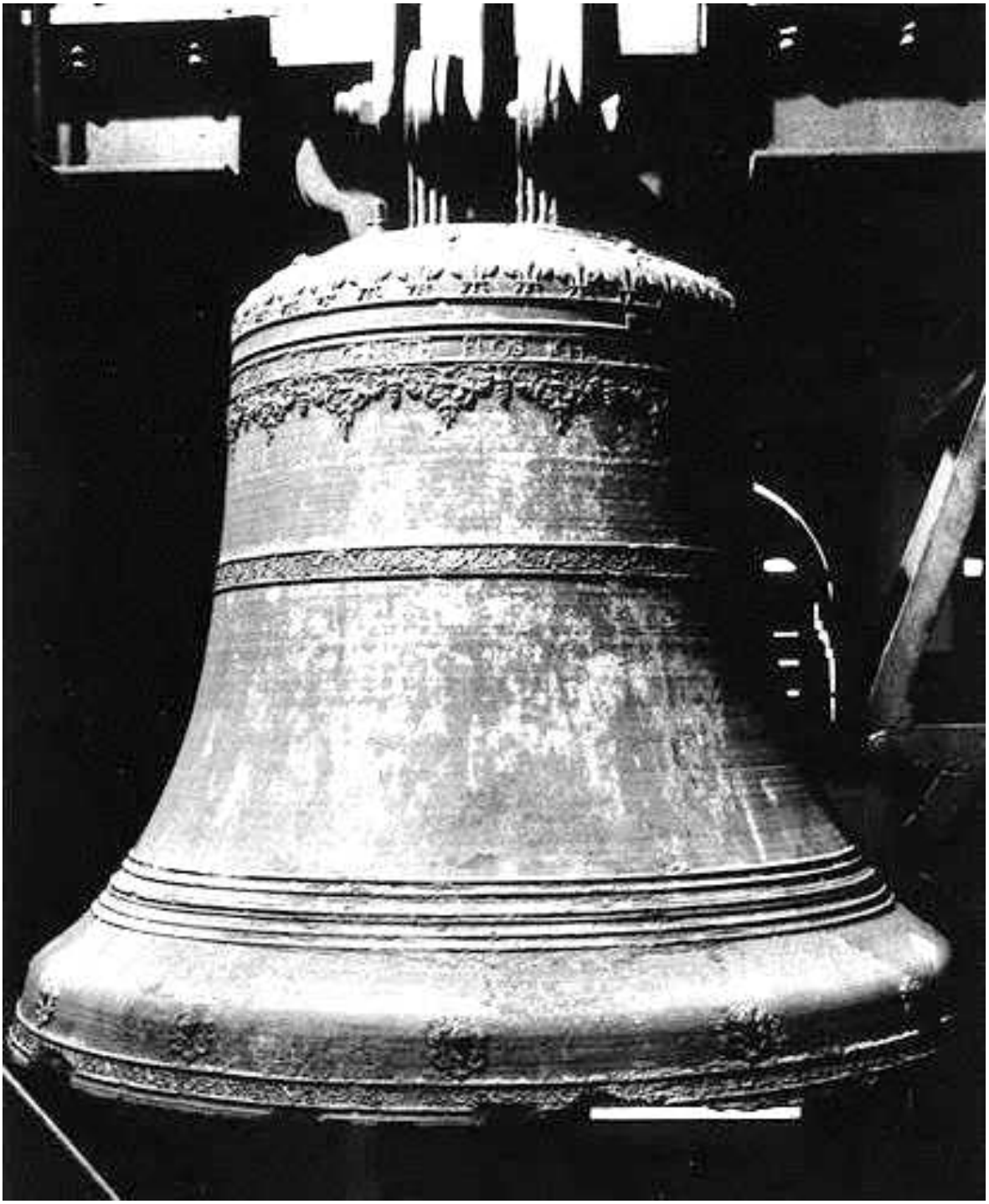

58. Varpas. Meistras Jonas Breuteltas, Vokietija, Maincas, 1616. Bronza: liejimas, cizeliavimas. Bad Kreuznachas, liuteronų bažnyčia. Vokietija.



59. Bad Kreuznacho bažnyčios 1616 m. varpo frizas. Jo viršuje kreneliažinis ornamentas sudarytas iš heraldinių lelijų, apačioje lambrekeninio ornamento trauka.



60. Lambrekeninis augalinis ornamentas. Markovo bažnyčios varpo frizo fragmentas, viršus (iliustracija apversta). Meistras Jonas Breuteltas, Lietuva, Vilnius, 1639 m. Bronza: liejimas. Varpas šiuo metu priklauso Markovo stačiatikių cerkvei.



61. J. Breutelto didžiojo formato lambrekeninio ornamento raportas. Krekenavos bažnyčios varpo frizo fragmentas. Meistras J. Breuteltas, Lietuva, Vilnius, 1639 m. Bronza: liejimas. Krekenavos bažnyčia.



62. J. Breutelto viduriniojo formato lambrekeninio ornamento raportas. Markovo bažnyčios, 1639 m.varpo frizo fragmentas.



63. J. Breutelto (?) mažojo formato 1 lambrekeninio ornamento raportas. Kriaunų bažnyčios varpo frizo fragmentas. Meistras J. Delamarsas, Lietuva, Vilnius, 1673. Bronza: liejimas. Kriaunų bažnyčia.



64. Karūninis ornamentas turintis pereinamojo iš gotikos į renesansą stiliaus bruožų. Krekenavos 1639 m. varpo frizo fragmentas.



65. J. Breutelto mažojo formato 2 lambrekeninio ornamento raportas. Traupio bažnyčios varpo frizo fragmentas. Meistras J. Breuteltas, Lietuva, Vilnius, 1635. Bronza: liejimas.



66. Kreneliažinis ornamentas sudarantis komplektą su J. Breutelto mažojo formato lambrekeninio ornamento raportu. Traupio bažnyčios 1635 m. varpo frizo fragmentas.



67. Reljefas „Kalvarija“. Meistras J. Breuteltas, Vilnius, 1644 m. Bronza: liejimas. Viduklės bažnyčia



68. Reljefas „Nekaltai Pradėtoji Mergelė Marija“. Krekenavos 1639 m. varpo. varpo liemens reljefas.



69. J. Breutelto ženklas, sutinkamas ant 1638–1646 m. datuotų dirbinių. Krekenavos 1639 m. varpo fragmentas.



70. Varpas, Meistras J. Breuteltas (jaunasis?), Prūsija, Marienverderis, 1674. Bronza: liejimas. Varpas buvo skirtas Tilžės vokiečių bažnyčiai, šiuo metu saugomas Jurbarko bažnyčioje.



71. Jono Breutelto (jaunojo?) ženklas ant Jurbarko 1674 m. varpo.

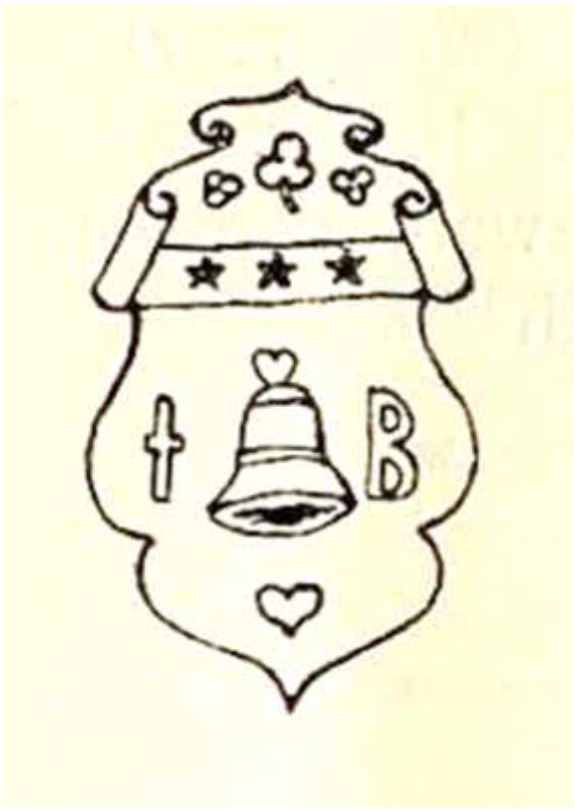

72. Jono Breutelto (jaunojo?) ženklas ant Pestlino 1673 m. varpo.

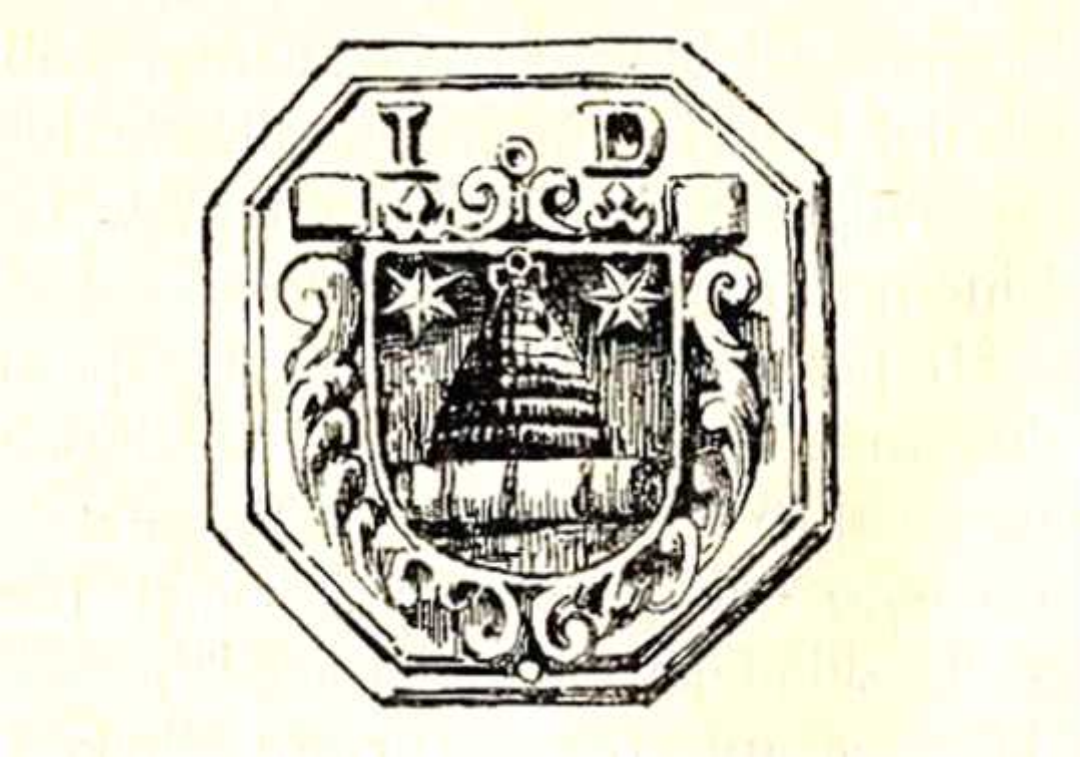

73. Jono Delamarso signeto atspaudas ant 1656 m. dokumento.



74. Jono Delamarso ženklas ant 1669 m. Alytaus Šv. Liudviko bažnyčios varpo.



75. J. Delamarso naudotas viduriniojo formato lambrekeninis ornamentas. Alytaus Šv. Liudviko bažnyčios 1669 m. varpas.



76. J. Delamarso naudotas „puošnusis“ kreneliažinis ornamentas. Skarulių 1670 m. varpas.



77. J. Delamarso naudotas kreneliažinis-lambrekeninis ornamentas su „drugelio“ motyvu. Veprių 1681 m. varpas.



78. Seniausias J. Delamarso naudotas kreneliažinis-lambrekeninis ornamentas. Svėdasų 1662 m. varpas.



79. Reljefas „Švč. M. Marijos Apsilankymas pas Elzbietą“. Laikrodžio valandinis 1676 m. varpas. Meistras J. Delamarasas. Pažaislio vienuolyno bažnyčia.



80. Reljefas „Šv. Romualdas“. Laikrodžio ketvirtinis 1676 m. varpas. Meistras J. Delamarasas. Pažaislio vienuolyno bažnyčia.



81. Kristupo Paco jungtinis herbas. Laikrodžio valandinis 1676 m. varpas**.** Pažaislio vienuolyno bažnyčia.



82. U. H. Baderio lambrekeninis ornamentas su „drugelio“ motyvu. Varpo fragmentas, Meistras U. H. Baderis, Vilnius, 1673 m. Bronza: liejimas. Adutiškio bažnyčia



83. Varpas. Meistras Benjaminas Fingerlingas, Vilnius, 1699 m. Bronza: liejimas. Nacionalinis Baltarusijos istorijos ir kultūros muziejus, Minskas.



84. Krokialaukio bažnyčios varpo frizas. Meistras K. G. Sparras, Vilnius, 1730 m. Bronza: liejimas.



85. Raitytinė akanto kompozicija su figūromis. Jean le Pautre (1618–1682).



86. Frizo viršutinioji trauka. Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios varpas *Elijas*. Meistras K. G. Sparras, Vilnius, 1733 m. Bronza: liejimas. Instrumentas dabar saugomas Vilniuje, Bažnytinio paveldo muziejuje.



87. Frizo apatinioji trauka. Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios 1733 m. varpas *Elijas*.

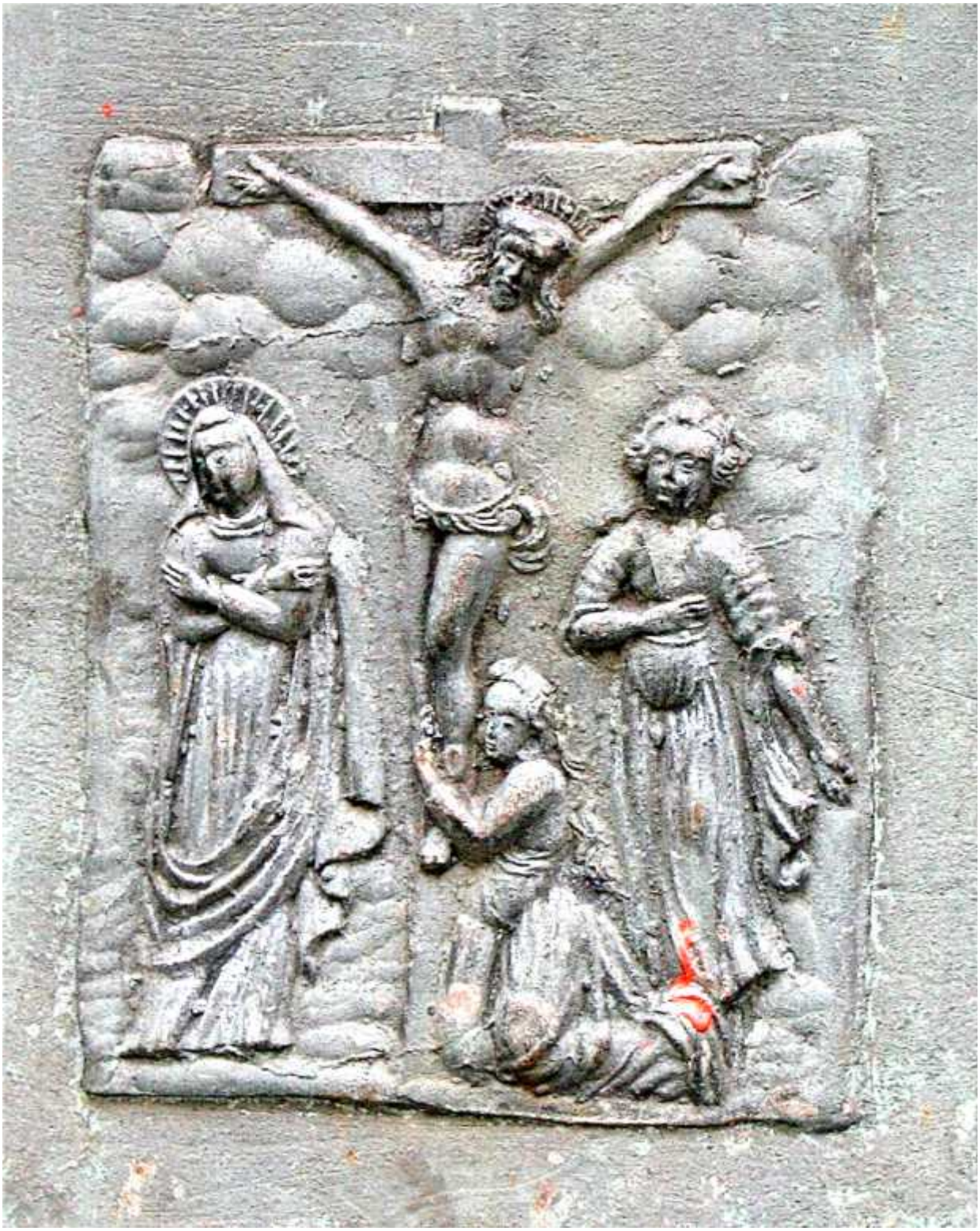

88. Reljefas „Kalvarija“.Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios 1733 m. varpas *Elijas*.



89. Frizo apatinioji trauka. Varpas. Meistras K. G. Sparras, Vilnius, 1733 m. Bronza: liejimas. Svėdasų bažnyčia (Anykščių r.).



90. Frizo fragmentas. Panemunėlio 1754 m. varpas *Šv. Pranciškus Ksaveras*. Meistras G. Mörkas.



91. Varpas. Meistras Tomas Apanavičius, 1742 m., Vilnius. Bronza: liejimas. Švenčionėlių bažnyčia. Iki 1915 m. Šešuolių bažnyčia.



92. Torūnės rotušės varpas. Meistras Danielius Timas (Thiem, Tiem), 1648 m., Torūnė, Lenkija. Bronza: liejimas.



93. Varpas. Meistras Tomas Apanavičius, Vilnius (?), 1746 m. Bronza: liejimas. Rodūnės bažnyčia (dabar Varanavo r., Baltarusija).



94. Varpas. Meistras Johannas Sebastianas Lehrenbas, 1722 m. Bronza: liejimas. Bžegas (vok. Brieg). Olesno Šv. Mykolo katalikų bažnyčia, Opolės vaivadija,Silezija, Lenkija.







95. Tomo Apanavičiaus, o vėliau ir jo sūnaus Antano, tarp 1742 ir 1779 m naudotos didesnių varpų papuošimui skirtos matricos atspaudai:

a.) Vilniaus Šv. Kotrynos bažnyčios 1772 m. varpo frizo fragmentas. Instrumentas šiuo metu saugomas Lietuvos dailės muziejuje.

b.) Švenčionėlių bažnyčios 1742 varpo frizo fragmentas.

c.) Rodūnės bažnyčios 1746 m. varpo frizo fragmentas.



96. Reljefas „Nekaltai Pradėtoji M. Marija“, 1742 m. Švenčionėlių bažnyčia.



97. Reljefas „Šv. Augustinas“. 1742 m. Švenčionėlių bažnyčia.



98. Reljefas „Šv. Antanas”. 1764 m. Varanavo bažnyčia.



99. Reljefas „Šv. Jonas Krikštytojas”. 1774 m. Adutiškio bažnyčia.